

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

TÜRK - SOVYET MÜNASEBETLERİNİN İKTİSADÎ BOYUTLARI (1923–1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GAZİ ÇAMUR

İSTANBUL 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

TÜRK - SOVYET MÜNASEBETLERİNİN İKTİSADÎ BOYUTLARI (1923–1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GAZİ ÇAMUR

DOÇ.DR. ŞERAFETTİN CAN ERDEM

İSTANBUL 2018

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Gazi ÇAMUR'un "Türk-Sovyet Münasebetlerinin İktisadî Boyutları (1923-1938)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Şerafettin Can ERDEM
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Bülent BAKAR
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU
Üniversitesi İstanbul Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 04.1.06/ 2018 tarih ve 2018/11-6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VI
ÖZET.....	IX
ABSTRACT.....	XI
KISALTMALAR.....	XIII

GİRİŞ

1. OSMANLI-RUS EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN SEYRİ.....	2
1.1. XV. ve XVII. Yüzyıllar Arasındaki Osmanlı-Rus Politikası.....	3
1.2. İktisadî Üstünlük Savaşımı: Karadeniz Ticareti.....	8
1.3. XIX. Asır Yakın Doğu'daki Gelişmeler Işığında Rus Siyaseti.....	14
1.4. Osmanlı Devleti'nin Mali İflas Süreci ve Rusya'nın Rolü.....	21
1.5. Değişen Osmanlı Ekonomi ve Toplum Düzenindeki Rus Ticareti.....	24
1.5.1. Osmanlı Ekonomik Sisteminin Farklılaşmasındaki Sebepler.....	24
1.5.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesindeki Rus Ticaretinin Yeri.....	26
1.6. I. Dünya Savaşına Giden Süreçte Rusya'nın Tavrı ve Sonuçları.....	27

1. BÖLÜM

SIYASİ MENFAAT TEMELİNDE İKTİSADİ İLİŞKİLERİN İLK EVRESİ

1.1.TÜRK-SOVYET İTTİFAKININ ALT YAPISI.....	32
1.1.1.Kader Birliği: Türkiye ve Sovyet Rusya.....	32
1.1.2. Ankara ile Moskova'nın Yakınlaşması.....	33
1.1.3. İngilizlerin Kafkas Seddi Politikası Karşısında Türkler ve Ruslar.....	37
1.1.4. TBMM Hükümetinin Bolşevizm İdeolojisine Karşı Tutumu.....	46
1.2.SOVYETLERLE DOSTLUK VE KARDEŞLİK ANTLAŞMALARI.....	55
1.2.1. İktisadî İlişkilerin Dayanak Noktası: Moskova Antlaşması.....	55
1.2.2.Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleriyle Yeni Safha: Kars Antlaşması.....	68
1.2.3. Sovyet Ukrayna ile Türkiye: Ankara Antlaşması.....	72
1.3.KARADENİZ'DE TÜRK- SOVYET TEMÂSİ.....	76

1.3.1. Deniz Teşkilatının Yapısı ve İşlevi.....	76
1.3.1.1. TBMM Hükümetinin Deniz Teşkilatı Kurma Çalışmaları.....	76
1.3.1.2. Cephane Taşımacılığında Alınan Tedbirler.....	80
1.3.2. Türk-Rus Donanmaları Arasında Yaşananlar.....	82
1.3.2.1 Aydınreis ve Preveze Gambotlarının Rus Limanlarındaki Durumu.....	82
1.3.2.2. Rusya'dan Getirilen Motorgambotlar.....	84
1.3.2.3 Enosis Gemisinin Zaptı Meselesi.....	85
1.3.2.4. Batum Limanından Anadolu'ya Sevkiyat.....	88
1.4. İSTİKLÂL SAVAŞINDA SOVYET YARDIMLARININ PAYI.....	90
1.4.1. Kronolojik Olarak Yapılan Desteğin İçeriği.....	90
1.4.1.1. 1920 Senesindeki Yardımlar.....	90
1.4.1.2. 1921 Senesindeki Yardımlar.....	95
1.4.1.3. 1922 Senesindeki Yardımlar.....	100
1.5. MİLLÎ MÜCADELEDE DİĞER GELİŞMELER.....	104
1.5.1. Türkiye'nin Sovyetlere Yaptığı Yardımlar.....	104
1.5.2. Rusya'daki Yetim Çocuklar Hakkında Meclis'te Yapılan Görüşmeler....	105
1.5.3. Rus Altınının Değeri ve Kullanımına Dair Yapılan Tartışmalar.....	107
1.5.3.1. Maliye Vekâletinin Anlatımıyla Altın Fiyatlarındaki Değişikliklerin Sebepleri.....	107
1.5.3.2. TBMM Hazinesinin Zarara Uğradığı Yönündeki Tartışmalar.....	110
1.5.4. Saffet ve Nuri Beylerin Almanya'da Dolandırılmaları.....	112

2. BÖLÜM

İKTİSADÎ İLİŞKİLERİ OLUŞTURMA VE GELİŞTİRME ÇABALARI (1922-1928)

2.1. BOĞAZLARIN REJİM STATÜSÜ.....	115
2.1.1. Sovyetlerin Görüşmelere Katılma Talepleri.....	115
2.1.2. Boğazlar Meselesinde Sovyetlerin ve Müttefiklerin Tezleri.....	119

2.1.3. Türk Heyetinin Takip Ettiği Strateji.....	123
2.1.4. Boğazlar Meselesinde Geçici Çözüm ve Türk-Sovyet İlişkilerinin Geleceği.....	127
2.2. SOVYET RUSYA'NIN YENİ SİSTEMİ VE TÜRKİYE'DEKİ EKONOMİK HAMLELERİ.....	130
2.2.1. Sovyet Hariciye Ticaret Komiserliği.....	130
2.2.2. Erken Dönemde Atılan İktisadî Adımlar.....	132
2.2.2.1. Rusların Gözünde İzmir İktisat Kongresi.....	135
2.2.2.2. Rus Ticaret Heyeti İstanbul'da.....	138
2.2.2.3. İlk Dönemlerde Düzenlenen Panayırlar.....	139
2.2.2.3.1. Ankara Rus Sergisi.....	139
2.2.2.3.2. Moskova Ziraat Sergisi.....	140
2.2.2.3.3. İstanbul Sanayi Sergisi.....	140
2.2.2.3.4. Seyyar Sergi'nin Leningrad'da Gördüğü Muamele ve Sovyet Rusya'daki İzlenimler.....	142
2.3. TİCARÎ ŞİRKETLER VE KURUMLAR.....	144
2.3.1. TÜRK- RUSSO Karma Şirketi.....	144
2.3.2. ARCOS LİMİTED. (Rus- İngiliz Kooperatif Şirketi).....	146
2.3.3. RUSKOM BANK.....	147
2.4. TÜRKİYE-SSCB ARASINDAKİ TİCARET ANTLAŞMASI.....	147
2.4.1. Ticaret Müzakerelerinin Başlaması.....	147
2.4.2. Türk ve Rus Heyetlerinin İlk Toplantısı.....	148
2.4.3. Görüşme Sonrasındaki İzlenimler.....	149
2.4.4. Antlaşmanın Önündeki Engeller: VENİŞTORG Kurumu ve Serbest Ticaret Usulü.....	149
2.4.5. Ticarî İlişkilerde Ara Çözüm.....	152

2.4.6. Kafkasya'daki Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye-SSCB Ticaret Müzakerelerinin Seyri.....	153
2.4.7. Yoğun Görüşmelerin Neticeye Kavuşması.....	155
2.4.7.1. Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması.....	155
2.4.7.2. Antlaşmanın Tesirleri, Yansımaları ve İçeriğindeki Önemli Satır Başları.....	158
2.5. TÜRKİYE- SSCB ARASINDAKİ TİCARİ MESELELER.....	160
2.5.1. Ticarî İlişkilerde Yaşanan Hadiseler.....	160
2.5.2. Sovyetlerin Türk Tüccarlarına Sınırlamalar Getirmesi ve Türkiye'nin Girişimleri.....	162
2.5.3. Hükümetlerin Aldıkları Kararlar.....	164
2.5.4. Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Arayışları.....	165
2.5.4.1. Sovyet Hükümetinin ve Türk Tüccarının Yakındığı Durumlar.....	165
2.5.4.2. Yeni Seçenek: Talimatnamenin İçeriği ve Uygulanması.....	167
2.5.4.3. Ticaret Antlaşmasına Rağmen Meydana Gelen Sorunlar.....	169
2.6. DİĞER GELİŞMELER.....	171
2.6.1. İstanbul Transit Halı Ticaretinin Sekteye Uğraması.....	171
2.6.2. Rusların Çay Tarımıyla İlgili Yaptıkları Çalışmalar.....	173
2.6.3. İstanbul'daki Yüksek Ekmek Fiyatlarına Çözüm: Sovyet Buğdayı.....	175

3. BÖLÜM

1929 KRİZİNDEN II. DÜNYA SAVAŞINA KADAR İKTİSADÎ SÜREÇ

3.1. BUHRANLI YILLARDA YAŞANAN İKTİSADÎ GELİŞMELER.....	177
3.1.1. 1927 Antlaşmasından Sonra Meydana Gelen Problemler.....	177
3.1.1.1. Kazanç Vergisi ve Rus Limanlarındaki Sorunlar.....	177
3.1.1.2. Deri İhracatı.....	179
3.1.1.3. Harici Ticaret Türk Limited Şirketi ve Çıkan Tartışmalar.....	183
3.1.1.4. Rus Ticaret Temsilciliğinin İcraya verilmesi.....	188

3.1.1.5. Rus Dampingi.....	189
3.1.2. Yeni Antlaşmayla Oluşan Ticarî Durum.....	193
3.1.2.1. 1931 Ticaret Antlaşmasının İmzalanma Süreci.....	193
3.1.2.2. Antlaşmanın İçeriği ve Yapılan Yorumlar.....	194
3.1.3. İktisadî İlişkilerin Rakamlara Yansıması.....	197
3.2. 1929 BUHRANI VE TÜRKİYE'DEKİ DEVLETÇİLİK İLKESİ.....	200
3.2.1. Buhranın Sebepleri ve Yansımaları.....	200
3.2.2. Krizin Türkiye'deki Etkisi.....	201
3.2.3. Gündemdeki Tartışmalar ve Türk Tipi Devletçilik.....	202
3.3. SANAYİ KALKINMASINDA SOVYETLERİN YERİ.....	205
3.3.1. Türkiye'yi Sovyetlere Yönlendiren Faktörler.....	205
3.3.1.1. Sovyet Ekonomisine Bir Bakış: NEP'ten Planlı Sanayiye Geçiş.....	205
3.3.1.2. Rusya Gezisinin Amacı.....	210
3.3.2. Sovyet Rusya Seyahati ve Neticeleri.....	212
3.3.2.1. Rusya'daki Ekonomik Araştırmaların Detayları.....	212
3.3.2.2. Heyetlerin Ziyaretleri ve Çalışmaları.....	215
3.3.2.2.1. Rus Heyeti Türkiye'de.....	215
3.3.2.2.2. Türk Heyeti Rusya'da.....	219
3.3.2.3. Türk Stroy Kurumu.....	221
3.3.2.4. 8 Milyon Dolarlık Kredi Antlaşması.....	222
3.3.2.5. Pamuk ve Dokuma Fabrikaları.....	224
3.3.2.5.1. Kayseri Fabrikası.....	224
3.3.2.5.2. Nazilli Fabrikası.....	230
SONUÇ.....	234
EKLER.....	239
KAYNAKÇA	260

ÖNSÖZ

Türkiye'de Türk-Sovyet münasebetlerini inceleyen pek çok doktora ve yüksek lisans çalışmaları yapılmıştır. Buradaki tezlerin temelinde genellikle düşmanlıktan dostluğa doğru nasıl bir geçişin yaşandığı aktarılmaya çalışılmıştır. Biz bu çalışmamızı düşmanlık-dostluk ekseninde değil, o döneme özgü meydana gelen uluslararası politik gelişmeler ışığında hareket ederek ele aldık. Bunu yaparken hem dünya siyasetin getirmiş olduğu dengeler hem de bu dengelerin, Türkiye ve Sovyet Rusya'ya ne şekilde yansıdığını tespit etmeye çalıştık. Siyasî gerçeklik teması üzerinden hareket ederek, 1920-1938 yılları arasındaki aşamaları inceledik. Şunu da belirtmek gerekir ki, bizi böyle bir tez yazmamıza iten bir diğer sebep de Atatürk Dönemiyle ilgili Sovyetler ile Türkiye arasındaki iktisadî süreçleri değerlendiren çalışmaların yetersizliği olmuştur. Daha önceki tez konuları genellikle ya siyasî tema üzerinden yapılmış ya da 1930'lu yıllardaki Türkiye'nin iktisadî kalkınma arayışlarından bahsedilirken Sovyet konusu gündeme getirilmiştir. Bu nedenle birinci bölümde resmî ilişkilerin başlangıç evresini ele alırken değindiğimiz siyasî konular hariç olmak üzere tezimizin tamamını, ikili ilişkilerdeki iktisat süreçlerinde yaşanan gelişmeler kapsamaktadır.

Tez çalışmamızın merkezini, meclis zabıtları ve tutanakları ile birlikte Cumhuriyet Arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Ayrıca döneme tanıklık eden siyasî ve askerî aktörler başta olmak üzere pek çok hatıra eserlerinden de yararlanılmıştır. Ancak bu noktada belirtmeden geçilmemesi gereken bir husus vardır. Anı türündeki eserlerden alınan ve araştırmaya yansıtılan bilgilerin tamamına yakını meclis tutanakları ve arşiv malzemeleri tarafından desteklenmektedir. Anılarda yer alsa bile arşiv ve zabıtlar tarafından desteklenmeyen herhangi bir bilginin araştırmamızda yer verilmemesine özen gösterilmiştir. Tezde paylaştığımız bilgilerin doğruluk oranı yüksek olmasını arzu etmemizden dolayı böyle bir yol takip edilmiştir.

Rusça bilmediğimiz için yaptığımız araştırmalar süresince sadece Türk kaynaklarından yararlanma fırsatımız oldu. Rusçadan tercüme edilen akademik çalışmalara ağırlık vermek suretiyle bu konudaki eksikliğimizi kapatmaya çalıştık. Bununla birlikte Türk-Rus ilişkilerine dair yazılan eserleri detaylı bir şekilde araştırdık.

Araştırmamızın değerli hale gelmesinde etken olan bir diğer kaynak ise süreli yayınlardır. Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye, İkdam ve Akşam gibi gazeteler başta olmak üzere geniş çaplı bir inceleme gerçekleştirdik. Bunların yanında ekonomi içerikli

dergiler ve ticaret odalarının mecmuaları titizlikle incelenerek, ulaşılan bilgiler araştırmamıza ilave edilmiştir. Öte yandan, salnamelerden de faydalanılmak suretiyle daha fazla veriler elde etmek için çaba sarf edilmiştir.

" Türk-Sovyet Múnasebetlerinin İktisadî Boyutları (1923-1938) " adlı tez çalışmamız, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Ele aldığımız tarih aralığındaki siyasî ve ekonomik gelişmeleri daha net bir şekilde kavranması adına Osmanlı-Rus ilişkilerine de temas etmeyi uygun gördük. Bu nedenle çalışmamızda yer alan giriş kısmını tamamen Osmanlı-Rus ilişkilerine ayırdık. Böylece çalışmamızda hem Osmanlı-Rus hem de Türkiye-Sovyet Rusya siyasî ve iktisadî noktalarına temas edilerek her iki ülkenin de, çeşitli süreçlerde, uluslararası siyasî iklimden ne derece etkilendiği ifade edilmiştir.

Birinci bölümde Milli Mücadele boyunca iki ülke arasında yaşanan gelişmelere, para ve cephane yardımlarına, meclisteki altın değeriyle ilgili tartişmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise ikili ülke ilişkilerindeki iktisadî bağ kurma çabaları anlatılmıştır. Türkiye'nin siyasî bağımsızlığını henüz kazanmamışken, Sovyetlerin Anadolu üzerinde yaptığı ekonomik çalışmalarından ortaya çıkan ayrıntılar paylaşılmıştır. Uzun süren ticarî müzakerelerdeki sorunların temelinde yatan faktörler ve tüccarların yaşadığı sıkıntılar yazılmıştır. Ayrıca Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ticaretinde rol alan şirketler ve banka kurumları hakkında bilgiler verilmiştir. Tezin üçüncü bölümünde, ticarî sorunlar ile plan yoluyla sanayileşme konusundaki işbirliği aktarılmaya çalışılmıştır. Devletçiliğin Türkiye'deki gündeme gelişi, çeşitli görüşlerden iletilen yorumlar değerlendirilmiştir. Bu bölümün önemli kısmında ise İsmet İnönü'nün Moskova'ya yaptığı ziyaret ve bunun Türkiye'ye ne şekilde yansıması olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Heyetlerin gidip gelişleri, stajyer öğrencilerin aldığı eğitimler, araştırmalar sonucunda ortaya çıkan raporlar, bilgilendirmeler ve dokuma fabrikaların inşaat faaliyetleri anlatılmıştır.

Son söz olarak tez danışmanım Doç. Dr. ř. Can Erdem'e, tez konusu hakkında fikir veren ve derslerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na ve yine yüksek lisans eğitim sürecinde derslerinden yararlandığım Doç Dr. Ali Satan'a ve Doç. Dr. Bülent Bakar'a teşekkürlerimi belirtmek isterim. Öte yandan, tez dönemi boyunca desteklerini esirgemeyen annem Hatice Çamur'a, babam Hüseyin Çamur'a ve ablam Gurbet Çamur'a teşekkür ederim. Aynı zamanda kaynak bulma noktasında yardımcı

olan ve destekleriyle yanımda olan değerli arkadaşlarım Gökhan Atılgan ve Ebru Budak'a da teşekkürlerimi sunarım.

Gazi ÇAMUR

İstanbul - 2018

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılları Çarlık Rusya'sıyla yaptığı mücadeleler ile geçmişti. Karadeniz üzerinden yapılan iktisadî savaş, ilerleyen zamanlarda sıcak denizlerdeki ve Balkanlardaki siyasî hesaplaşmaya dönüşmüştü. XX. yüzyıla gelindiğinde Batı'nın etkisiyle bloklaşmanın yaşandığı bir sürece tanık olundu. Rusya genel harpte yer alarak, uzun yıllardır peşinde olduğu hedeflerine odaklandı. Ancak genel harp esnasında Rusya'da patlak veren ayaklanmalar, hem siyasî otoritenin gücünü kırmıştı hem de yeni bir rejimin gelişini simgelemişti. Böylece Çarlık Rusya'sı tarihteki yerini alırken, Türkiye'nin kuzeyinde Bolşevizm adı altında yeni bir politik anlayış ortaya çıkmıştı.

Osmanlı'nın savaştan mağlubiyetle ayrılması, Anadolu'da milli bir hareketlenmeyi meydana getirmiştir. Yeni Rus rejimi, askerlerin liderliğinde İtilaf bloğuna karşı yapılan mücadelede TBMM'nin yanında yer almıştır. Değişen siyasi konjonktür, uzun yıllar düşman olan iki ülkeyi yan yana getirmiştir. İkili ülke çıkarlarının aynı doğrultuda olması, Bolşevik ve TBMM hükümetlerini birer müttefik haline gelmesinde etken olmuştur. Bu durumdan faydalanan Ankara, siyasi ve askerî desteğini Rusya'dan sağlamasını bilmiştir.

Artık geçmişinde birçok anlayamadığı siyasî ve ekonomi hususları olan, iki farklı rejime dayanan ülkelerin müttefikliği, gündemdeki yerini almaya başlamıştır. Bu müttefikliğin nasıl ve ne derece devam edeceği merak konusuydu. İlk aşamada, iki ülke yetkilileri de çoğunlukla sağladıkları siyasi konulardaki mutabakatı iktisadî alana da taşımayı planladılar. Bu nedenle birbirlerinin iktisadî anlayışlarını kavramaya çalıştılar. Ancak Türkiye'nin ve Sovyetlerin benimsedikleri anlayışlar, birbirlerine karşı zıt karakterlere sahipti. Bu durum ticaret müzakerelerinin uzamasına sebep oldu. Sorunların bir türlü aşılamaması sebebiyle ticaret antlaşması ancak 5 yıl süre sonra imzalanabilmiştir. İki ülkenin ekonomiye bakış açıları o kadar farklıydı ki, ihracat ve ithalat değerlerindeki artışa rağmen yeni antlaşma, iktisadî çevrelerin yaşadıkları problemleri yok edememiştir.

1929 Buhranı, dünya ekonomisinin büyük bir sarsıntı yaşanmasına sebebiyet verdi. Gelişmiş ve az gelişmişlik düzeyinde bulunan birçok ülke, bu krizden kendine düşen payını almıştır. Böyle bir süreçten geçilirken Türkiye de bunalımla birlikte yeni arayışlar içersine girmiştir. Türk ekonomisindeki devletçilik ilkesi, gündemdeki

tartışmalar çerçevesinde yerini almaya başlamıştır. Yurt dışına yapılan geziler, Türkiye'ye yeni bir yol haritası çıkardı. Plan yoluyla sanayileşme sürecinin uygulanmasına geçildi. Sovyetler, Türkiye'de yaptıkları incelemeler ve araştırmalarla yeni süreçte etkin bir rol almaya çalıştı. Plan anlayışında ortak bir paydada birleşen hükümetler, endüstrileşme alanında birlikte hareket etmeye başladılar.

Atatürk dönemi boyunca siyasi hususlarda Türk-Sovyet münasebetlerinde önemli bir sorun yaşanmadı. Fakat tarafların çabalarına rağmen ekonomik düzlemde tam anlamıyla beklenen yükseliş meydana gelmedi. Uyguladıkları farklı siyasî anlayışlar, politik konularda bütünleşme hususunda sorun ortaya çıkarmasa da iktisadî aşamalarda sağlıklı bir uzlaşmanın yaşanmasında engel oldu. II. Dünya Savaşıyla birlikte, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri farklı bir sürece girecekti. 1920'li yıllarında ortaya çıkan siyasi atmosfer değişerek farklı diplomatik kanalların belirlediği yeni bir dönem yaşanacaktı.

ABSTRACT

The last centuries of the Ottoman Empire had passed through the struggles of Czarist Russia. The economic war over the Black Sea turned into a political confrontation in the warmer seas and the Balkans. By the twentieth century, he witnessed a process in which the experience of blocking the influence of the West. Russia has focused on its goals for many years, taking part in the general war. However, the riots that erupted in Russia during the general War have both broken the power of the political authority and symbolized the arrival of a new regime. Thus, while Tsarist Russia took its place in history, a new political understanding emerged under the name of Bolshevism in the north of Turkey.

The separation of the Ottoman Empire from the war with defeat constituted a National Movement in Anatolia. The new Russian regime took the side of the Turkish Grand National Assembly in the struggle against the states of affairs under the leadership of the soldiers. The changing political conjuncture has brought together two countries that have been hostile for many years. Since the interests of the two countries are in the same direction, the Bolshevik and the Turkish Grand National Assembly have become allies. Taking advantage of this situation, Ankara has been able to provide its political and military support from Russia.

Anymore the alliance of countries with many political and economic issues that have not been understood in the past and based on two different regimes has taken its place on the agenda. It was a matter of curiosity about how and to what extent this alliance will continue. In the first instance, the authorities of both countries have also planned to move their political consensus to the Economic Area. That's why they tried to understand each other's economic conceptions. However insights that adopted by Turkey and the Soviet Union, had the opposite characters against each other. This situation caused the prolongation of trade negotiations. The trade treaty could only be signed after a period of 5 years since the problems could not be overcome. The two countries views on the economy were so different that, despite the increase in export and import values, the new treaty could not eliminate the problems experienced by the economic circles.

The 1929 depression caused a great shock to the world economy. Many developed and underdeveloped countries have taken their share of this crisis. From such a process is being passed the Turkey has also entered a new quest with the crisis. The principle of statism in the Turkish economy has begun to take its place in the context of the discussions on the agenda. Trips that made abroad has issued a new road map for Turkey. Through the plan, the industrialization process was implemented. The Soviets have tried to take an active role in the studies and research conducted in Turkey with new processes. Governments that have joined a common stake in the understanding of the plan have begun to act together in the field of industrialization.

During the Ataturk period, there was no significant problem in the Turkish-Soviet relations on political issues. However, despite the efforts of the parties, there has not been a fully expected rise in the economic level. The different political concepts they applied prevented a healthy compromise at economic levels, although there was no problem with integration on political issues. With World War II. Turkey-Soviet Russia relations would enter into a different process. The political atmosphere that emerged in the 1920s had changed and there would be a new period in which different diplomatic channels appeared.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviri
Edit.	Editör
Haz.	Hazırlayan
RSFSC	Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyetleri
s.	Sayfa
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
Sdl.	Sadeleştiren
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
USSC	Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
Vesenkha	Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi
NEP	Novaya Ekonomiçeskaya Politika (Yeni Ekonomi Politikası)
Gosplan	Devlet Planlama Komisyonu

GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca dünyadaki siyasi hadiseleri takip eden devletler, kendi dış politikalarını hayata geçirmek ve benimsediği ekonomik planlarını uygulamak amacıyla başta askerî faktörler olmak üzere çeşitli araçlarını devreye sokmaktan kaygı duymamışlardır. Bu durum, uluslararası alanda geniş çapta bir politik güç savaşımının önünü açarken, aynı zamanda değişim içersindeki rejimlerin farklı iktisat sistem arayışlarına yönelmesini sağlamıştır. Her yeni devlet veya topluluk, kabul ettiği ve siyasi anlayışını onun üzerine inşa ettiği ekonomik prensiplerini, hem kendi toprakları içersinde hem de dış ülkelerle girdiği ticarî ilişkilerde uygulamaya çalışmıştır. Ortaya çıkan bu tablo, iktisadî yaklaşımlarının devletlerarasındaki ilişkilerinde önemli bir yer teşkil ederek politik sahayı doğrudan etkilemesine hizmet etmiştir. Bu da siyasî bir mücadele içine giren devletlerin aynı zamanda iktisadî bir rekabet içersinde de yer almalarının önünü açmıştır. Herhangi bir ülkenin iktisadî gelişimi, sadece kendi ülke sınırlarını ilgilendiren bir konu olmaktan çıkmış, giderek küreselleşen dünyada dengeleri değiştiren bir faktör haline gelmiştir.

Tarihi birikime sahip olan devlet yapıları, meydana gelen iç ve dış siyasi değişimlerden olumsuz etkilenmemek ve konumunu muhafaza etmek adına esneklik kazandırdığı bir dış politikayla karmaşık bir süreçten kurtulmanın çarelerini aramıştır. Aynı nedenle, uzun bir döneme yayılarak bir savaşım içersine giren devletlerin bile siyasi manevrayla nasıl büyük bir değişim içersine girebileceklerini gösteren kanıtlar, azımsanamayacak bir şekilde geçmişte yaşanan hadiselerle kendini göstermiştir.

Yukarıda bahsedilen etkenler doğrultusunda değerlendirilmesi gereken Türk-Rus ilişkileri, bahsedilen kanıtlar arasında önemli bir alanı işgal etmiştir. Toplumsal üretim araçlarını ve hükümetlerin yasallaştırdığı ekonomik kurallarını göz ardı etmeyerek oluşturulmaya çalışılan iktisadî bağlantılar, ülkelerin dış politikalarındaki attığı adımlara karşılık farklı pozisyonlar içersinde kendini konumlandırmıştır.

Bu farklı konumlanmanın siyasî ve iktisadî açıdan daha net bir şekilde açıklanması ve detayların anlatılması adına, asıl konuya geçiş yapmadan önce, Osmanlı-Rus ilişkilerinde yaşanan önemli dönemeçler bir özet şeklinde ele alındı. Böyle bir başlangıç, üzerinde durulması planlanan 1923-1938 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan gelişmelerin hangi ekonomik şartlarda ve nasıl bir değişimle meydana geldiğinin kavranması bakımından katkı verecektir.

1. OSMANLI - RUS EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN SEYRİ

Moskova Knezliği, Doğu Avrupa'da Litvanya ile mücadele içersine girerken aynı zamanda Karadeniz'de siyasi kontrolü tekrar tesis etmek isteyen Altın Orda Devleti ile karşı karşıya kalmıştır. Siyasi hayatını uzun bir periyoda yayma amacını taşıyan III. İvan, bölgedeki nüfuzu elinde tutmak isteyen devletler ile sınırdaş olmayı uygun görmemiştir. Bu durumu, knezliğin siyasi geleceğini tehdit eden bir unsur olarak kabul etmiştir. Litvanya ile Altın Orda devletlerinin bloğu tarafından kuşatıldıklarından dolayı yeni bir yol haritası belirlemek zorunda kalmıştır. Bu suretle Anadolu ve Orta Doğu'daki gelişmeleri takip etmiş ve meydana gelen siyasi sonuçlardan faydalanma yoluna gitmiştir.

Altın Orda Devletinin siyasi hâkimiyetini kaybetmeye başladığı dönemlerde Moskova Knezliği bölgedeki etkinliği açısından önemli bir aşamaya geçmiştir. III. İvan diğer knezlikleri Moskova çatısı altında birleştirmek için siyasi ve ekonomik politikalarına şekil vermeye başlamıştır. Bu yönde adımlarını atarak, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile müttefik olma arayışına girmiştir.

Rus siyasetinin ana dış politikası şekil aldığı sırada sınır ülkelerinde önemli değişimler yaşanmıştır. 1453 yılı itibariyle Bizans İmparatorluğu İstanbul şehrini kaybetmiştir. İmparator Kosntantin'in kardeşi Thomas Paleologos, Mora yarımadasından ayrılarak Papalık kurumundan yardım talep etmiştir. Thomas'ın bu çağrısına olumlu yanıt verilmiş ve kendisi koruma altına alınmıştır. İstanbul'un Hristiyan dünyasının elinden çıkmasının yankıları devam ettiği zamanlarda Papa, Bizans düşüncesinin kalıcı olması için Thomas'ın kızı olan Sophia'yı Moskova Knezliğiyle evlendirmeyi planlamıştır. Bizans'ın politik düşüncesini ayakta tutarak, Osmanlı'yı baskı altına almayı tasarlamıştır. Karadeniz'in Kuzeyinde Rusya devletinin temellerini atan III. İvan, Papa'dan gelen teklifi kabul etmiştir. Böylece hem Bizans ülküsünü yaşatacak hem de stratejik ve jeopolitik bir üs konumunda bulunan İstanbul için gelecekteki siyasi ve iktisadî gayelerini hayata geçirecek argümanlardan birine sahip olacaktı.

Osmanlı Devleti 1453 yılında İstanbul'u kendi topraklarına katması neticesinde bir başka siyasi güç unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bizans yapısının ortadan kalkmasıyla birlikte Karadeniz'de ticari denetimi kontrol altına almayı uygun görmüştür. Bu suretle stratejik bir alana sahip olan Kırım Adası ele geçirilmiştir. Kefe-

Kiev -Moskova ticari hattının işlevsellik kazanmasında önemli rol oynayan Kırım Adası, iktisadî konumunu muhafaza etmiş ve Osmanlı'nın topraklarına dâhil olmasıyla da bu özelliğini devam ettirmiştir.

Anadolu ile Kuzey ülkeleri arasında ticarî hayatın gelişmesinde bir köprü vazifesi görmüştür. Özellikle tarımsal verimliliği nedeniyle Osmanlıların himayesindeki şehirlere iaşe sağlama konusunda önemli katkılar sunmuştur. İstanbul gibi nüfus yoğunluğu bulunan şehirler, bölgeden gelen buğday ve arpa gibi temel gıdalardan yararlanmasını bilmiştir. Öte yandan, Kırım coğrafyasıyla bütünleşen Kefe ve Azak bölgeleri, transit geçişlerin ticarî merkezleri olmuşlardır. Bu bölgelerden çeşitli yağlar, kenevir, tuz, hayvan derileri, buğday, un gibi ürünler Osmanlı limanlarına ulaştırılmıştır. Bunun yanında Anadolu'dan da Kırım bölgesine gönderilen besin ve eşyalar vardır. İpekler, keten kumaşlar, yünlü dokumalar ile birlikte kuru üzüm ve zeytinyağı gibi ürünler Kefe limanına taşınmıştır.¹

Bizans döneminde ticarî imtiyaz elde eden Cenova kolonileri, 1475 yılından itibaren iktisadî hâkimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Yerine geçen topluluklar ise Osmanlı tebaasına bağlı Ermeni, Yahudi ve Müslümanlar ile birlikte Rus tüccarlar olmuştur. Bölgede meydana gelen değişimler sadece bununla sınırlı kalmamıştır. İlk dönemlerde Osmanlı devleti siyasi otoritesini kurmakta zorlanmıştır. Kiev, Kefe ve Azak şehirlerindeki asayiş ortamının bir türlü sağlam bir zemine oturtulamaması nedeniyle genel hatlarıyla ticarî organizasyonlarda sorunlar meydana gelmiştir. Ağır ticaret vergileri, vefat eden tüccarların mallarına el konulması, ülkelere gönderilen elçilerinin akıncılar tarafından alıkonulması ve tüccarların yol güzergâhları üzerinde soyulmaları gibi şikâyetler yaygınlık kazanmıştır.

1.1. XV. ve XVII. Yüzyıllar Arasındaki Osmanlı-Rus Politikası

XV. yy'da Doğu Avrupa'da ve Karadeniz'in kuzeyinde değişen siyasi iklim, Büyük Moskova Knezliği ile Osmanlı Devletini müttefik haline getirecek koşulları yaratmıştır. Moskova Büyük Knezliği, Litvanya - Lehistan tehlikesine karşı mücadele içersine girmiştir. Öte yandan bu dönemde Altın Orda'nın Kırım üzerindeki hak taleplerini dile getirmesi, Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiştir.

---

¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert) ,(Çev. Halil Berktaş), C. I (1300-1600), İstanbul 2000, s.338.

Rus Knezliği ticarî kaygılarını öne sürerek Osmanlı ile ilişkilerini ilerletmek amacıyla Kırım Hanlığından yardım almayı planlamıştır.* Kırım Hanı Mengli Giray Han, padişahın fikrini öğrenmiş ve Osmanlı'nın Moskova Knezliğiyle dostluk yakınlaşmasına olumlu bakacağına dair düşüncesini III. İvan'a iletmiştir. Elverişli siyasi ortamının da etkisiyle her iki devletin birbirine olan yaklaşımı sonucunda III. İvan, bunu fırsata çevirerek II. Mehmet zamanından beri kurulan dostluk münasebetlerini ileriye taşımayı düşünmüştür. Bu amaçla II. Bayezit'e gönderdiği 31 Ağustos 1492 tarihli mektubunda, Rus tüccarların ticaret yapmalarını kolaylaştıracak imtiyazlar talep etmiştir.²

Bu diplomatik temasın ardından Osmanlı başkentine gitmek için 1497 yılında Rus elçisi Michail Pleşçeyev'ı görevlendirmiştir.³ Verilen talimat gereğince Osmanlı'ya bir tabiiyete sebep olacak hal ve davranışlardan uzak kalmıştır. Rus Knezliğinin fikirlerini II. Bayezit'e sunmuştur. Protokol kurallarına uygun olmayarak hareket eden sadece Sultan ile konuşan Rus elçisini, Osmanlı bürokrasisi hoş karşılamamıştır. Elçi konuyu Kırım adasını getirmiş ve Osmanlı yöneticilerinin Rus tüccarların mallarını ellerinden aldığı, serbest ticaret yapma konusunda sorunlar yaşadıklarını anlatmıştır. İki ülke ilişkilerini ileri bir seviyeye getirme amacıyla olduklarını da belirtmiştir.⁴

Sultan dile getirilen sorunların halledilmesi noktasında güvence vermiştir. Kefe ve Azak bölgesindeki Rus tüccarlarına yönelik tutumların olumlu bir şekilde değişeceğini bildirmiştir. Ticarî sahada Moskof tüccarları yerel yöneticiler tarafından izin alarak işleriyle meşgul olmaya devam etmişlerdir. Fakat ikili ilişkilere rağmen sorunlar tamamen ortadan kalkmamıştır.⁵

Osmanlı yönetimi Moskova'dan gelen elçiye karşılık Rusya'ya bir temsilci göndermemiştir. Moskova Knezliğini devlet bünyesinde kendisiyle eşit olarak kabul görmediği için diplomatik ilişkilerinin gelişimi maksadıyla yalnızca Kırım Hanlığını ve Kefe Valisini görevlendirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler, var olan ticari faaliyetlerin daha da ilerlemesinde etken olmuştur. Her iki ülke de Karadeniz'deki ticarî serbestliğinden doğan avantajlardan yararlanmıştır. Ruslar kimi zaman tepki

* Osmanlı Devleti, kendi hudutları arasında ticari faaliyetlerde bulunmak isteyen Hıristiyan tüccarlara yönelik birtakım imtiyazlar vermiştir. Serbest ticaret yapmaları için bir hak olarak sunulan kapitülasyonlar, belli şartlar altında devletlerle antlaşmalar sonucunda belirlenirdi. Bu imtiyazlar elbette ikili ülkelerin dostluk seviyeleri göz önünde bulundurularak siyasi yakınlaşmalar sonucunda dost ülkelere temin edilirdi.

² Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus ilişkilerinde 500 yıl 1491-1992*, Ankara 1999, s.26.

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, V.Baskı, Ankara 2010, s.118.

⁴ Süleyman Kocabaş, *Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk - Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989, s.31-32.

⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700...", s.26.

göstermesine rağmen 1501 yılında bölgeden elde ettikleri gelir, 20.000 rubleye kadar yükselmiştir.⁶

Step arazilerine sahip olan Rusya için en kıymetli ticarî eşyalardan biri tilki ve sincap gibi hayvanların kürkleri idi.⁷ Osmanlı Devleti'nin hangi kürk türünü tercih ettiğine dair bilgiler resmi vesikalara yansımıştır. Sarayın gösterişine uygun olarak benimsenen ve en pahalı türler arasında olan Samur kürklerine yönelik bir ilgi vardır. En kıymetliler arasında kabul edilen Samur kürkü, Rusya'nın tekeli altındaydı.⁸

Rus yönetimi kürk ticaretini devlet tekelinde alarak ticarî kazançlar sağlamayı amaçlamıştır. Hem Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinden hem de Asya ülkelerinden yoğun olarak ithal edilen ürünler arasında yerini almıştır. Osmanlı ülkesi de Rusya'dan kürk almak amacıyla temaslar kurmuştur.⁹ Kırım bölgesinin Osmanlı himayesine girmesiyle birlikte kürk ticareti yerel memurların izni ve kontrolünde gerçekleştirilmekteydi. Kürklerin ithal edilmesi için birtakım hediyeeler Rus yönetimine sunulmuştur. Devlet adamları hassa memurlarını ülkeye göndermek suretiyle altınlar karşılığında kürk satın almışlardır.

Ekonominin tarıma dayalı olması, küçük ölçekli sanayi yapıların bulunması ve hanelerde yardımcı hizmetler gibi çeşitli alanlarda çalıştırılacak bir iş gücünün ortaya çıkması neticesinde köle ticaretine olan ilgi artmıştır. Kırım akıncıları başta Moskova olmak üzere muhtelif bölgelere seferler düzenleyerek çok sayıda esir elde etmiştir. Bu esirleri pazar alanlarına götürmüşlerdir. Köle ticaretine kayıtsız kalamayan Osmanlı ülkesi de esir alımını ihtiyaç gereksiniminden dolayı desteklemiştir. Kırım'daki pazar alanlarından köle satın almıştır. Bölgeye giden Osmanlı tüccarları da genellikle Litvanya ve Polonya'dan getirilen esirler arasından 1-10 sayısı kadar köle alma hakkına sahipti.¹⁰

Sadece köle satın almakla kalmayan devlet yetkilileri, Kırım limanlarındaki ticaretten vergi almış ve böylece hazineye ek bir gelir sağlamıştır. Kırım'daki köle ticareti tek başına Osmanlı hazinesine bölgedeki diğer besin ve eşyalardan sağlanan gelirlerden daha fazla bir parasal kaynak hizmeti vermiştir. Elde edilen rakamlar

⁶ Halil İncılık, " Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...", s.336.

⁷ Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s.134.

⁸ Özalp Gökbin, " Bazı Arşiv Belgelerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı- Rus Ticareti ve İstanbul-Moskova Güzergâhı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 5, Erzurum 1974, s.178.

⁹ Halil İncılık, " Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...", s.338.

¹⁰ Özalp Gökbin, a.g.m , s. 180.

incelendiğinde sadece 1577–78 yılları arasında köle ticaretinden alınan vergilerin toplamı, bütün adadan alınan vergilerin yüzde 29'una eşit olduğu görülmüştür.¹¹

II. Mehmet dönemiyle birlikte başlayan diplomatik ilişkiler, II. Bayezit zamanında yeni bir ivme kazanmıştır. I.Selim ve I.Süleyman devirlerinde İstanbul ile Moskova arasında elçilikler gidip gelmiştir. XVI. asrın ikinci yarısıyla Rus yönetiminin Orta Asya ve Kafkasya coğrafyası üzerinde planladığı politikalar sebebiyle ikili ilişkilerde farklı döneme girilmiştir. Rus Knezliği, Altın Orda devletinin XVI. yüzyılın başlarında yıkılmasından sonra hanlıklar üzerindeki diplomatik münasebetini değiştirmiştir. Kafkasya topraklarına doğru yayılmayı tasarlayan yeni bir devlet anlayışını benimsemiştir. Gelişmeler bununla sınırlı kalmamış, Sahib Giray liderliğindeki yönetim, yıkılan Türk-Moğol devletinin mirası durumundaki hanlıkları kendi topraklarına katma amacını taşımıştır. Osmanlı denetiminde olan Kefe şehrindeki gelirlerden de pay almak istemiştir. Bu durum Osmanlı ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilerin zedelenmesine sebep olmuştur. Yeni bir yönetici arayışına girilmiş ve Sahib Giray'ın yerine Devlet Giray getirilmiştir. Rus Knezliği bu ortamdan yararlanmak suretiyle Kazan ve Astrahan hanlıklarına karşı seferler düzenleyerek, bu gölgeleri kendi topraklarına ilhak etmiştir.

Aşağı Volga bölgesindeki siyasi otoritesini sağlayan Ruslar, Orta Asya'dan Kuzey Karadeniz'e doğru mal alışverişinde bulunmak amacıyla ticaret eden tüccarların ve hancıların yollarını kesmiştir. Ekonomik baskıyla karşılaşan hanlıklar, Türklerin hamisi konumunda olan Osmanlı Sultanının bu duruma karşı ilgisiz kalamayacağını düşünmüştür. Bununla birlikte Rusların hanlıkları ilhak ederek Kafkasya'nın Güney bölgesine doğru siyasi yayılmayı amaç edinmesi, Osmanlı'nın dikkatinden kaçmamıştır.

Coğrafi keşiflerin yapıldığı bir süreçte, Hint-İran ticaret güzergâhını kendi topraklarından geçirmek maksadıyla İngilizlerle birlikte hareket etmişlerdir. Ancak Rusların bu politikası, Osmanlıların Azerbaycan yönünde bir sefer gerçekleştirmesi neticesinde son bulmuştur. Rus Knezliği açısından ticarî kaygılar nedeniyle başlayan dostluk zeminindeki diplomatik birliktelik, XVII. asra girilmesiyle özellikle Karadeniz ve Kafkasya sahasındaki ekonomik çıkarlar doğrultusunda iki ülkeyi çatışma durumuna götüren bir sürece sevk etmiştir. Artık Ruslar, Osmanlı devlet adamları için önemsenmeyecek veya doğrudan kendisiyle değil, kendi himayesindeki hanlıklar ile ilişkilerini devam ettirecek bir devlet konumundan çıkmıştır.

---

¹¹ Halil İnalçık ,a.g.e., s.339.

Kırım adası Osmanlı-Rusya arasında sorun olarak kalmaya devam etmiştir. Rus Çarlığı, Tatar akınlarından duyduğu rahatsızlığı gönderdiği elçiler vasıtasıyla dile getirmiştir. Akınları kesmek maksadıyla her yıl vergi verilmiş fakat adada kıtlık sorunu ve yoksulluk problemleri açığa çıktığı zamanlarda geçim kaynaklarını karşılamak için Tatarların yeni seferler yaptıkları görülmüştür.¹² Rus Çarlığı bu duruma karşılık kendisine tabi olan Don Kazaklarının Kırım limanlarına ve Karadeniz sahillerine yönelik düşmanca tavır sergilemelerine üstü kapalı bir şekilde destek vermiştir.

Karadeniz ve Kırım bölgesindeki siyasal değişim bu şekilde seyrederken Rus Çarı Michail, Rusya'nın batı topraklarına yönelik Leh tehlikesine önlem almak amacıyla Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Ancak Karadeniz bölgesindeki Kazakların eşkıyalık faaliyetleri muhtemel bir yardımın önüne geçmiştir. Ruslar, Leh tehdidini bertaraf edebilmek ve Rus yurdu olarak gördüğü Smolensk şehrini ele geçirmek için askerî hazırlığını tamamlayarak Lehistan'a karşı savaş ilan etmişlerdir. Rus güçlerinin Smolensk ve Litvanya hudutlarına kadar ilerlemesi neticesinde 1667 yılında Lehistan'ın isteğiyle harbe son verilmiştir. Savaş sonucunda Ruslar, Ukrayna bölgesini Leh hükümetiyle paylaşma kararı almıştır.

Doğu Avrupa'ya doğru bir yayılma siyasetini sürdüren Rus Çarlığı, Leh devletiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin Ukrayna üzerindeki nüfuzunu kırmayı planlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Lehistan üzerine bir sefer gerçekleştirmek için hazırlıklara başlamıştır. Buna karşılık Rus Çarlığı, Lehler ile imzaladıkları antlaşma gereği Leh seferinden vazgeçilmesi için Osmanlı ile diplomatik girişimlerde bulunmuştur. İstanbul'a gönderdiği elçi vasıtasıyla Lehistan'a yapılacak bir sefer sonucunda Rusya'nın İran ile müttefik birliği tesis edeceğini açıklamıştır. Kırım adasını hedef göstererek Kazakların istila girişimlerine müsaade edeceğini bildirmiştir. Rus Çarlığı Osmanlı'ya karşı ilk defa böyle bir tehditte bulunmuş ve siyasi hedeflerini açığa çıkarmıştır.¹³ Ukrayna ülkesine dönük politikasından vazgeçmeyen Osmanlı, 1677 yılında ilk seferi düzenlemiş ancak başarı sağlayamamıştır. Ertesi yıl Çihrin seferini gerçekleştirerek, Rus ve Kazakların himayesindeki Ukrayna topraklarını ele geçirmiştir.

---

¹² Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s.233.

¹³ *a.g.e.*, s.236.

Bölgeye yeni bir düzen vermek için 1681 yılında Bahçesaray antlaşması yapılmıştır. Antlaşma maddelerine göre Doğu Ukrayna bölgesi Rus himayesine teslim edilirken, Osmanlı ile Rusya arasında yeni sını hattı Dnyepir nehri olmuştur.¹⁴ 20 yıl süreyle yürürlükte kalması planlanan antlaşma, ilk Türk-Rus barışı olarak görülmüştür. İlerleyen senelerdeki Rus-Kırım münasebetleri bu antlaşma temelinde devam etmiştir.

1.2. İktisadî Üstünlük Savaşı: Karadeniz Ticareti

Osmanlı İmparatorluğu müttefik Avrupa devletleriyle 1683 yılında başlayan ve tam 16 yıl sürecek olan bir mücadele içersine girmiştir. Çarlık Rusya'sının bu birliğe girmesi, 1686 senesinde Polonya ile imzaladığı bir antlaşmayla olmuştur. Antlaşmaya bağlı kalmayı söz veren taraflar arasından Polonya, Smolensk ve Kiev şehirlerinden 1,5 milyon Florin karşılığında vazgeçtiğini bildirmiştir. Çarlık Rusya'sı ise tatarların üzerinde baskı oluşturmak amacıyla Kırım'a bir sefer düzenleyeceğini belirtmiştir.¹⁵

Yeni siyasi atmosfer içerisinde Rusya, ilk defa koalisyonlara dâhil olmuş ve Osmanlı'ya karşı cephe almıştır.¹⁶ İttifak devletlerinin ortak planını hayata geçirmek için Kırım, Kefe ve Azak bölgelerine yönelmiştir. Karadeniz üzerindeki emellerini uygulamak maksadıyla ticarî açıdan kilit bir rol oynayan Azak Kalesini kuşatmıştır. Bölgeyi Osmanlı Devletinden 1699 yılında teslim almıştır. Bu hadise Petro liderliğindeki Ruslar için Karadeniz'e çıkma anlamına gelmekteydi.¹⁷

Mevcut siyasi durumdan istifade ederek bir sonraki hedefini gerçekleştirmeyi planladığı sırada kutsal ittifak halindeki devletler, Osmanlı ile bir antlaşma yapmaya hazırlanmıştır. Bunun üzerine Rus Çarlığı antlaşmanın sağlanmasını engellemek için diplomatik münasebetlerde bulunmuş olsa da istediği neticeyi alamamıştır. Osmanlı Devleti, Rusya haricindeki diğer kutsal ittifaka bağlı devletlerle 1699 yılında Karlofça Barışını imzalamıştır. Rusya ile sadece mütareke yapılarak ikili görüşmelerden sonra bir antlaşmanın yapılacağı açıklanmıştır.

Osmanlı ile Rusya, Karadeniz'de yaşanan son gelişmeler ışığında yeni bir durumun ortaya çıkmasından dolayı ikili müzakereler yaparak meseleyi masaya yatırmıştır. Rusya'nın en önemli talebi, Karadeniz'de Rus gemilerine ticarî serbestlik

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, C. III, II. Kısım, II. Baskı, Ankara 1977, s.163.

¹⁵ Cemal Tükin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s.18.

¹⁶ Şehdî Osman Efendi, *Rusya Sefaretnamesi 1757–1758*, (Haz. Türkan Polatçı), Ankara 2011, s.6–7.

¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s.253.

hakkı tanınmasıydı.¹⁸ Osmanlı devlet adamları ise XVI. asrın sonlarına doğru Karadeniz'i bir iç deniz haline getirmiş ve dış ticarete kapatmış olduğundan bölgedeki nüfuzunu paylaşmak niyetinde değildi. Uzun süren görüşmeler neticesinde 13 Haziran 1700 tarihinde Rusya ile İstanbul Antlaşması imza edilmiştir. Bu antlaşmaya göre Karadeniz'e yönelik serbest ticaret yapma talebi kabul görmemiş, ancak Azak Kalesi Rus yönetimine bırakılmıştır. Azak bölgesinin terk edilmesi, XVIII. yüzyıldaki Çarlık yönetimini Karadeniz çevresindeki Türk çıkarlarına karşı tehdit edici bir konuma getirmiştir.

Öte yandan, Aşağı Özü bölgesindeki Rus kontrolünde olan birtakım kaleler Türklere teslim edilmiştir. Bununla birlikte Çarlığın isteği sonucunda Ruslara İstanbul'da daimi elçilik açma hakkı verilmiştir. Belki de Ruslar için en büyük ekonomik kazanç, Osmanlı Devleti tarafından Rusya'nın siyasi varlığı tanınması nedeniyle Kırım Hanlığına artık vergi vermeyecek olmasıydı.¹⁹

Osmanlı Devleti geçmişte olduğu gibi XVIII. yüzyılın ilk evresinde Karadeniz'e yönelik dış tehditleri bertaraf etmek için her ne amaçla olursa olsun yabancı bandıralı bir geminin geçişine izin vermeyi düşünmüyordu.²⁰ Fakat Rus Çarlığı iktisadî gelişimleri için Karadeniz ticaretini hayati derecede önemsemekteydi. Karadeniz'de ekonomik faaliyetlerin arttırılmasıyla Akdeniz'e ulaşmak mümkün hale gelecekti. Rus Büyük elçisi Dimitri, İstanbul antlaşmasının çarlık tarafından onaylandığına dair belgeyi teslim ettiğinde ticaret sorununu tekrar gündeme getirmiştir. Rusya'ya ait ticaret gemilerinin serbestçe dolaşım talebini iletmiştir. Rus gemilerindeki cephanelerin arındırılması ve stratejik bölgelerde denetimin arttırılması gibi Osmanlı tarafından sunulacak ağır şartların bile kabul edileceğini belirtilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti bu konudaki katı düşüncesini muhafaza etmiştir.

Uluslararası mücadeleleri fırsat bilip Karadeniz'deki ticarî sahayı etkin kullanmak isteyen Rusya, 1700 yılındaki antlaşmayla birlikte tam anlamıyla Osmanlı'nın bölgedeki ekonomik çıkarlarına pay sahibi olmayı başaramamıştır. Bu dönemde Azak kalesiyle yetinmek zorunda kalmıştır. Karadeniz'e Rus gemilerinin faaliyetlerini kabul ettiremeyen Çarlık yönetimi, siyasi ve askerî rotasını Baltık denizine doğru çevirmiştir. Ancak Rusya'nın Lehistan üzerindeki egemenliğini zedeleyen İsveç

¹⁸ İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten Dergisi*, C. LIX, Sayı: 225, Ankara 1995, s.354.

¹⁹ Şehdî Osman Efendi, *a.g.e.*, s.7.

²⁰ İdris Bostan, *a.g.m.*, s.353.

Kralı XII. Karl'ın padişaha sığınması, Rusya ile Osmanlı Devleti'ni yeniden karşı karşıya getirmiştir. Kırım Hanlığı vasıtasıyla Rusların Azak çevresinde kaleler inşa etmeye başlaması, Osmanlı'ya savaştan başka bir seçenek bırakmamıştır.

Savaş sonucunda 1711 Prut antlaşmasında ihtiva edilen maddelere göre, Rusya'nın bu zamana kadar Karadeniz'deki tek kazancı olan Azak Kalesi tekrar Osmanlı himayesine geçmiştir. 1700 yılındaki antlaşmayla elde ettiği İstanbul'da elçilik bulundurma hakkını kaybetmişlerdir.²¹ Prut Savaşında Osmanlı askerî gücünün Rus ordusuna karşı üstünlüğünün bariz bir şekilde ortaya çıkması neticesinde I.Petro, Osmanlı ile dostluk temelinde ilişkilerini düzenlemek istemiştir. Askerî güçle gerçekleştiremediği politikasını diplomatik kanallar kullanmak suretiyle siyasi hedeflerine ulaşmayı amaçlamıştır. 21 Ekim 1720 tarihli Rusya ile yapılan barış antlaşmasıyla devletten alınan özel izinler ile gerçekleştirilen ticarî faaliyetler yasal bir statüye kavuşmuştur. Rus tüccarların ticaret yapmak amacıyla Osmanlı topraklarına geçişine izin verilmiştir.²² Bu antlaşmayla Çarlık Rusya'sı Osmanlı'dan ilk kez imtiyaz olarak serbestçe ticaret yapabilme hakkına kavuşmuştur.²³

Yeni Çariçe Anna, Büyük Petro siyasetinin temelinde yer alan sıcak denizlere ulaşma politikasını devam ettirmek amacındaydı. Diplomatik temaslar vasıtasıyla iktisadî kazanımlara kavuşmayı bir kenara bırakmış, bunun yerine savaş politikasını benimsemiştir. Avusturya imparatorluğu ve İran ile barış antlaşmaları imzalayarak, meydana gelen siyasi durumdan faydalanmayı tasarlamıştır. Avusturya birlikleri Osmanlı kuvvetlerini Balkan coğrafyasında meşgul ederken, Rus Çarlığı ise Kırım ve Azak cephesine doğru harekete geçmiştir. Avusturya ile Rusya ittifak halindeyken Fransa ise Rus devletinin hem Karadeniz hem de Akdeniz'deki Fransız iktisadî çıkarlarının zarar vermemesi için Osmanlı'nın yanında yer almıştır. Osmanlı ile Rus birlikleri Hotin yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta Rus ordusu mücadeleden üstün ayrılmış ve bunun sonucunda Azak kalesi yeniden el değiştirmiştir.²⁴

²¹ İdris Bostan, *a.g.m.*, s.357.

²² Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981, s.141.

²³ Serhat Kuzucu, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerin Seyri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXV, Sayı 59, Ankara 2016, s.66.

²⁴ Akdes Nimet Kurat, "Rusya Tarihi...", s.276.

İsveç-Fransa ve Osmanlı-Prusya ittifakının öğrenilmesi ile aynı zamanda Osmanlı ile İsveç arasında bir ticaret antlaşmasının imzalanması nedeniyle siyasi dengeler yeniden değişmiştir.²⁵ Avusturya'nın savaştan çekilmesiyle Osmanlı ile Rusya arasındaki mücadele de son bulmuştur. 1739 senesindeki Belgrat Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Azak Kalesinin tamamen yıkılmasını kabul etmiştir. Bununla birlikte Karadeniz'de Rusya'ya ait hiçbir harp ve ticaret gemisinin yer almasına izin verilmemiştir.²⁶ Osmanlı tebaasına ait gemilerin kullanılması şartıyla Rus tüccarların serbest bir biçimde ticaret yapmaları onaylanmıştır.²⁷ Böylece bu dönemde alınan kararlar neticesinde Karadeniz bir Türk gölü olarak kalmaya devam etmiştir.

II. Mehmet zamanından bu yana XVIII. asrın ilk çeyreğine kadar yapılan görüşmeler sonucunda ticaretle ilgili konularda Ruslar lehine bir yasal zemin oluşturulmamıştır. Ancak ticarî malların Rusya'ya götürülmesine yönelik devlet kademelerinden birtakım özel izinler alınmak suretiyle faaliyetler sınırlı bir şekilde bu döneme kadar sürmüştür. Rus tüccarı %3 gümrük vergisini ödemeyi kabul etmiş, İstanbul'dan ve Akdeniz bölgesinden yüklediği malları taşımıştır. Rus tüccarlar genel itibarıyla şarap, kahve, pamuk, kuru yemiş gibi malları kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Osmanlı ülkesine ise havyar, balık, buğday, tütün yaprağı ve kürk gibi çeşitli yiyecekleri ve giyim eşyalarını getirmişlerdir.²⁸

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıyla iki ülke arasındaki ekonomik ve siyasi güç dengesinde kırılma meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin savaş meydanlarında yaşadığı büyük kayıplar, antlaşma metnine yansımıştır. Kırım ve Azak bölgeleri, Osmanlı himayesinden çıkmış, bağımsız bir devlet konumuna getirilmiştir. Öte yandan III. İvan döneminde benimsenen Bizans varisliği anlayışının izleri antlaşma maddelerinde yer almıştır. Osmanlı hâkimiyetindeki Ortodoks kiliseleri Çarlık Rusya'sının himayesi altına alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin iç deniz olarak benimsediği Karadeniz artık eski statüsünü kaybetmiştir. Rus tüccarlarına hem Karadeniz'de hem de Akdeniz bölgesinde serbest ticaret yapma imtiyazı verilmiştir. Rus Çarlığı bu döneme kadar Avrupalı devletlere tanınan ekonomik hakların kendileri için de geçerli olmasını Osmanlı bürokrasisine kabul ettirmiştir. Belgrat antlaşmasıyla sadece Osmanlı halkına ait gemileriyle ticaret

²⁵ Şehdî Osman Efendi, *a.g.e.*, s.10.

²⁶ Necmettin Aygün, *On sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, s.108.

²⁷ Necdet Kurdakul, *a.g.e.*, s.141.

²⁸ İdris Bostan, *a.g.m.*, s.362.

yapma imkânına kavuşan Rus tüccarlar, bu antlaşmayla bir yandan kendi gemileriyle ticaret yapmış bir yandan da Osmanlının aracılığıyla korsan saldırılar ve yağmalama gibi çeşitli hadiselerden korunmuştur. Her iki ülkeye mensup tüccarlar, mallarını taşıma sırasında belirli bir gümrük vergisi ödedikten sonra işlerini halledene kadar ülke topraklarında barınma hakkına da sahip olmuşlardır.

Çarlık Rusya'sı 1782 yılında Akdeniz'de aktif halde faaliyetlerini sürdüren Rus tüccarların denetimini ve kontrolünü sağlamak amacıyla Mikenos adasında bir konsolosluk açma talebini Osmanlı yönetimine bildirmiştir.²⁹ Bu teklifini Osmanlıya iletirken Küçük Kaynarca antlaşmasını gerekçe göstermiştir. Osmanlı Devleti bu isteği değerlendirmeye almış ve sadrazam tarafından bir rapor oluşturulmuştur. Bu rapora göre Çarlık yönetimi 1744-1768 yılları arasında adaya yerleştirdiği Rum Ortodoks tebaanın üzerindeki etkiyi arttırmak amacıyla oldukları ifade edilmiştir.³⁰ Ayrıca Mikenos adasında konsolosluk kurma amacı sadece bundan ibaret değildir. Rusya, deniz ve ticaret gibi alanlarda teknik bilgiye sahip olan Rum nüfusuna ihtiyaç duymaktaydı. Devlet adamları farklı bir ada üzerinde anlaşma sağlamaya çalışmış ancak Rus Çarlığı Mikenos adasında ısrarcı davranmıştır. Padişahın onayıyla birlikte elçinin istediği konsolosluk açma beratı verilmiş ve mesele bu şekilde kapanmıştır.

1774 yılındaki antlaşma Osmanlı ile Rusya arasındaki ticarî merkezli ihtilafli konuların giderilmesinde etkili olamamıştır. Rus tüccarları Osmanlı iktisadî yapısı gereği yasak koyulan malları gizlice taşımıştır. Rus bandıralı gemilerin korsanlar tarafından saldırıya uğraması, şiddetli rüzgârlar sebebiyle gemilerin hasar görmesi ve kıyıya vuran tüccar mallarının yağmalanması gibi şikâyetler dile getirilmiştir. Tüccar tayfasının zararları karşılanmaması ve Osmanlı gümrüklerinde antlaşmaya uygun olarak vergilerin alınmaması gibi meseleler gündemde tutulmuştur. Taraflar 1779 yılında Aynalıkavak Antlaşması imzalayarak, bu sorunlara çözüm aramıştır. Fakat yaşanan hadiseler yeni bir ticaret antlaşmasının hayata geçirilmesinin zarurî olduğu ortaya çıkarmıştır.

1782 tarihli antlaşmada Küçük Kaynarca ve Aynalıkavak'ta yer alan maddelerin de bulunduğu ek konular ilave edilmiş ve geniş kapsamlı bir ticarî sözleşme yapılmıştır. Tüccarlar kendi ülkesinde aldıkları bir çeşit izin belgesi olan mürur kâğıdı ile Osmanlı bölgesine geçiş yapabileceklerdir. Ticareti sekteye uğratacak önlemler alınamayacağı

²⁹ İsmet Parmaksızoğlu, "Rusya'nın Mikenos Adasında Konsolosluk Kurma Teşebbüsü ve Bununla İlgili Vesikalar", *Belleken Dergisi*, C. XLI, Sayı 161, Ankara 1977, s.125.

³⁰ Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları 1787-1792*, İstanbul 2013, s.97.

gibi kazaya uğrayan Rus gemilerinin Osmanlı sahillerinde tamir edileceği konusunda bir karar alınmıştır. Ayrıca yardıma ihtiyaç duyan gemiler, bölgeye en yakın olan bir Osmanlı beyliğinden destek alabilecekti. Bunun yanında Rus Çarlığı, Batılı ülkelere verilen tüm imtiyazlardan kendi tebaasının da faydalanması yönünde bir madde ekletmiştir. Öte yandan, savaş dönemlerinde ticaretin ne gibi hususlar etrafında yapılması gerektiğine dair konular antlaşma içersinde yer almıştır. Her iki devletten biri savaş halinde olursa bir tarafın halkına mensup olan tüccar sadece işini yapmak amacıyla savaş esnasında olan diğer devletle ticaretini devam ettirebilecekti. Osmanlı Devleti düşman olarak benimsediği bir ülkenin gemisinde Rus tüccarına rastlasa bile artık ne mallarına el koyabilecek ne de esir edebilecekti.³¹ Yeni düzenleme, Rus tüccarlarının iktisadî alandaki konumunu güçlendirmiştir. Bu sözleşmeyle Rus tebaasına ait tüccarların Osmanlı topraklarında serbest bir şekilde ticarî faaliyette bulunmasının mümkün olduğu yeniden ifade edilmiştir.

Rus idaresindeki gemiler çoğunlukla Kırım* ve Azak bölgesini kullanarak Karadeniz'deki ticaret işlerine katılmışlardır. Kuzey liman sahasını genişletme amacını ortaya koyan Rus yönetimi, gayr-i Müslim tebaadan yardım almıştır. Donanma ve tersane yapımında önemli aşamalardan geçmiş, Odesa ve Kerson gibi liman kentlerini oluşturmuştur. 1774-1787 yılları arasındaki izin-i sefîne defterlerine göre 445 Rus ticaret gemisi Karadeniz'de görev yaparken, Osmanlı tebaasına bağlı gemi sayısı ise 38'de kalmıştır.³² 1795-1800 yıllarında Rusya ile ticaret yapmak için Karadeniz'e çıkan gayr-i Müslim sayısı 335 iken, Müslüman tüccar sayısı ise 83 olarak tespit edilmiştir. Gayr-i Müslim tebaanın Karadeniz'deki etkinliği % 75 olarak belirlenirken, Müslüman Tüccar bu alanda sadece % 25 'lik dilime sahip olmuştur.³³

XVIII. asrın bilhassa ikinci yarısıyla birlikte Osmanlı-Rus siyasi ve ekonomik ilişkiler farklı bir niteliğe kavuşmuştur. 1774 yılındaki antlaşma, Karadeniz'i sadece bir Türk gölü özelliğın çıkarmakla kalmamış aynı zamanda boğazların durumunu uluslararası bir konuma getirmiştir. 1784'te Avusturya'ya, 1799'da İngiltere'ye, 1802'de Fransa'ya Karadeniz sularını kullanma hakkı verilmişti.³⁴

³¹ Necdet Kurdakul, *a.g.e.*, s.166–187

* 1774 yılında müstakil bir alan olarak her iki devlet tarafından kabul edilen Kırım Adası, 1791 Yaş Antlaşmasıyla birlikte Rus idaresine bırakılmıştır. Böylece Rus yönetimi Karadeniz'e açılma konusunda büyük önem verdiği Kırım Hanlığını kendi topraklarına ilhak etmiştir.

³² İdris Bostan, "*Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete başlaması...*", s.369.

³³ İdris Bostan, "*İzn-i Sefîne Defterleri Ye Karadeniz'de Rusya İle Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780–1846*", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı 6, İstanbul 1991, s. 33.

³⁴ Necmettin Aygün, *a.g.e.*, s.109.

I.Petro ile birlikte Karadeniz, Akdeniz ve Kafkasya coğrafyasındaki ticarî kaygılar nedeniyle yaşanan mücadeleler, ikili devlet ilişkilerini müttefik anlayışından uzaklaştırmıştır. Rus Çarlığı XVIII. yüzyıldaki savaşlar sonucunda Osmanlı'ya karşı hem askerî hem de diplomasi yönünden üstünlük sağladığını görmüştür. Bu durum Rus ekonomik çıkarlarının bir an önce hayata geçirilmesi noktasında teşvik edici bir unsur olmuştur. Osmanlı Devleti'ne karşı daha tehditkâr bir tutum içersine girmiş, iktisadî imtiyazlar elde edebilmek maksadıyla baskısını giderek arttırmaya çalışmıştır.

1.3. XIX. Asır Yakın Doğu'daki Gelişmeler Işığında Rus Siyaseti

1789 ihtilaliyle Avrupa'nın siyasi ortamına farklı bir devlet anlayışı getiren Napolyon önderliğinde Fransa'nın yeni hedefi, Akdeniz coğrafyasında kilit rol oynayan Mısır bölgesi olmuştur. Fransız ordusunun İskenderiye'ye çıkarma yapması ve Mısır'a yönelik tehlikenin var olması, Osmanlı ile Fransa ilişkilerini kopma noktasına getirmiştir. Bu durum sadece Avrupa devletleri değil, Rusya tarafından da mercek altına alınmıştır. Boğazlardaki siyasi emellerinin varlığı ortada olan Rusya, Fransa'nın bu harp girişimiyle başlattığı askerî harekâtının Akdeniz ile kısıtlı kalmayacağını ön görmüştür. Ege ve Karadeniz bölgelerine doğru bir yönelme ihtimalinden dolayı endişe duymuştur.

Osmanlı Devleti, Fransa ile mücadele edebilmek için diplomasi yoluna başvurmuş, dış ülkelere destek almayı uygun görmüştür. XVIII. yüzyılın genelinde savaş boyunca karşı karşıya gelen iki devlet, bu suretle kendi devlet çıkarlarını korumak maksadıyla bir ittifakta yer almıştır. 1798 Osmanlı - Rus ittifak sözleşmesine göre, savaş boyunca Rus donanması İstanbul boğazından geçme hakkını elde etmiştir. Bununla birlikte Karadeniz'in kapalı bir deniz olduğu kabul edilmiştir. Dış devletlerin harp gemilerine karşı ortak mücadele konusunda karar verilmiştir. Antlaşmanın Rusya nazarında değerli kılınmasının en önemli sebebi, tarihte ilk kez Rus donanmasının boğazlardan geçerek, Akdeniz'e çıkması olmuştur.³⁵

Rusların baskıları neticesinde yeni bir ittifak sözleşmesinin yapılması gündeme gelmiştir. Fransa İmparatorluğunun tanınmasından yana bir tavır sergilemeyen Rusya, Osmanlı Devletini de etkisi altına almıştır. Osmanlı hükümetinin en büyük düşmanı olarak telakki ettiği Rusya ile dönemin şartları gereğince bir ittifak sözleşmesi yapmaktan başka çaresi kalmamıştır. Beklediği desteği Avrupalı devletlerden

³⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, IV. Baskı, İstanbul 2010, s.141.

bulamamış ve 9 yıl geçerli olmak şartıyla 25 Eylül 1805 tarihinde ittifakı yenilemiştir.³⁶ Bu sözleşme, 1798 yılındaki antlaşmaya nazaran daha ileriye giderek, hem savaş hem de barış dönemlerinde Rus donanmasının Akdeniz'e açılma imkânını vermiştir. Rusya'nın Fransa'ya karşı yer alacağı bir ittifak durumunda, Osmanlı Devleti'nin Ruslara mali destek sağlaması hususunda mutabakata varılmıştır. Böylece Rusya, 1805 senesi itibariyle artık boğazların savunulmasında Avrupa devletlerine karşı daha avantajlı konuma geçmiştir. Her iki devlet de bu bölgenin muhafaza edilmesine dair ortak bir görüş benimsemiştir. Zorunlu olarak hayata geçirilen 1805 ittifakı, 1806 yılındaki siyasi hadiseler sebebiyle Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesi neticesinde son bulmuştur.

Yeni dönemde Rusya Viyana Kongresinde alınan kararlar çerçevesinde kendi politik konumunu belirlemeye çalışmıştır. Osmanlı'ya karşı XVIII. asırdan beri uyguladığı siyasi gerekçeler ileri sürerek savaşlar ilan etme düsturundan vazgeçmemiştir. Diplomatik yollarla iktisadî imtiyazlar elde etme noktasında problemlerle karşılaştığından dolayı savaş politikaları, hedeflere ulaşma hususunda bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı'nın kara ve deniz gücünden yoksun olmasından ve mali bunalım yaşamasını fırsat bilmiş ve yeni bir savaş ortamını yaratmıştır. Kafkasya cephesinde Ruslar lehine yaşanan gelişmeler, Anadolu topraklarının tehlike altına girmesine neden olmuştur. 1829 yılında imzalanan Edirne antlaşmasıyla savaş son bulmuş, Ruslar Tuna adalarını ve Karadeniz'in doğu sahillerini ele geçirmiştir. Karadeniz'in doğu sahillerini topraklarına ilhak etmiş ve böylece Kafkasya'da stratejik bir adım atarak güneye inme siyasetinde önemli bir eşiğe ulaşmıştır. Öte yandan, Rusya Devletine 8,5 milyon lira harp tazminatı verilmesi konusunda anlaşılmıştır.³⁷

Devlet hazinesinin sorunlar yaşadığı bir dönemde böyle bir antlaşma maddesine onay verilmesi, bütçenin olumsuz yönde etkilenmesine sebep olmuştur. Ağırlaşan ekonomi koşullar altında Rus çarlığına başvurulmuş, antlaşmada yer alan rakamın 1/5 'i miktarının ödenmesi konusunda mutabakata varılmıştır. Geriye kalan ödemenin ise sekiz yıl süre zarfında verilmesi istenmiştir.³⁸ Edirne Barış antlaşmasında ticaretle ilgili

³⁶ Besim Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)," Türk Dış Politikası - Osmanlı Dönemi- 2, İstanbul 2008, s.310.

³⁷ Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s.325.

³⁸ Besim Özcan, *a.g.e.*, s.315.

önemli gelişmelere de yer verilmiş, ticarî ödünlerin yerine getirilmemesi savaş sebebi olarak sayılmıştır.³⁹

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Rusya, Osmanlı Devletine karşı yürüttüğü geleneksel savaş politikasını terk etmiştir. Bu durum, Rusya'nın farklı bir siyaset anlayışına geçtiğinin bir işaretiydi. Çarlık yönetimi, yıkılan bir devletin topraklarına Avrupalı devletlerin de talip olacağını düşünmüştür. Bu nedenle otoritesi güçlü olmayan bir devletin ayakta kalması yönünde yeni bir politika geliştirmiştir.⁴⁰ Malî ve askerî bir bunalımdan geçen Osmanlı'ya karşı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın saltanatı tehdit eden faaliyetleri neticesinde beklediği siyasi olanakları elde etmiştir. Osmanlı bürokrasisi Rusya'dan gelen ikinci bir teklif sonrasında askeri bir yardıma olumlu yaklaşmıştır. Osmanlı ile Rusya arasındaki görüşmeler sonucunda 1833 yılında Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre yabancı harp gemilerine karşı boğazların kapalı tutularak Rusya tarafından himaye altına alınması kabul edilmiştir. Rusya'nın yardım amacıyla yapacağı harcamaların Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Eğer Osmanlı ödemeyi yapamayacak bir durumda ise o zaman da bu borca karşılık, Rusya'nın taraf olduğu herhangi bir savaşta İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçmek isteyen düşman gemilerine izin vermemesi talep edilmiştir.⁴¹ Özetle Çarlık Rusya'sı geçmişten itibaren boğazlar üzerindeki siyasi ve ekonomik gayesini Hünkâr İskelesi Antlaşmasıyla hayata geçirmiş oluyordu.⁴²

Rus nüfuzunun Karadeniz ve Boğazlar bölgesinde yayılmasından memnun olmayan İngiliz diplomasisi, bu antlaşmayı tanımadığını açıklamış ve Fransa'da bu karara destek vermiştir. 1838 Ticaret antlaşmasıyla Osmanlı pazarında geniş haklar kazanarak ekonomik nüfuzunu güçlendiren İngiltere, Rusya'nın boğazlar üzerindeki otoritesini kırmanın yollarını aramış ve 1841 yılındaki Boğazlar Sözleşmesiyle başarıya ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, İngilizlerin himayesine geçmiş ve Rus çıkarlarını simgeleyen Hünkâr İskelesi antlaşmasındaki maddeler önemini kaybetmiştir.⁴³ Boğazlar Avrupalı güçler tarafından himaye altına alınmış, bu durum Kırım Savaşına kadar yürürlükte kalmıştır. Yaşanan gelişmeler Rus dış politikasının beklemediği

³⁹ Necdet Kurdakul, *a.g.e.*, s.197-198.

⁴⁰ Rus Dış Politikasına dair daha fazla bilgi için bkz. G.H.Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış politikasına Bir Bakış", (Çev.. Yuluğ Tekin Kurat), *Belleten Dergisi*, C. XXX, Sayı 118, Ankara 1966, s. 278-290.

⁴¹ Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyete girerken Ekonomi: Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, İstanbul 1995, s.183-184.

⁴² Necdet Kurdakul, *Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya " Belgelerle Şark Meselesi"*, İstanbul 1976, s.59.

⁴³ Hüner Tuncer, *19. Yüzyıl'da Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ankara 2000, s.36.

sonuçların doğmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın siyasi hâkimiyeti kaybolmaya başladığından dolayı bölgenin tayini konusu, Rus kontrolünden çıkarak milletlerarası bir seviyeye ulaşmıştır. Denizlerin ticarî statüsünden faydalanma hakkını elinde bulunduran Çarlık yönetimi için yeni bir sorun ortaya çıkmıştır. Bu sorunun temelinde yatan ana faktörlerden biri, Rusların boğazlar üzerindeki denetimi nasıl tek elde toplayacağıydı. Ticarî menfaatlerini koruma altına alma politikası her geçen gün yeni engellerle karşılaşmaktaydı.

İşte bu noktada Rus devleti stratejik adım atmak için savaş politikasına geri dönmeyi düşünüyordu. Fakat Avrupalı devletler, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana tavır aldıklarından dolayı önemli bir engel oluşturuyordu. Ayrıca Rusya ile Avrupalı devletlerinin bölgesel ticarî çıkarları aynı amaçlara hizmet eden bir politikaya sahip değildir. İngiltere Anadolu'ya gerçekleştirdiği ticaretin yarısından fazlasını İstanbul ve Trabzon limanları üzerinden yapıyordu. Boğazların Rus kontrolüne geçmesi, İstanbul ekonomi trafiğinin kapatılması anlamına geliyordu. Bu durumun İngiliz ticaretine zarar verebileceğini tahmin etmek güç değildi. Hindistan coğrafyasındaki İngiliz-Rus rekabeti artık İstanbul ve Karadeniz bölgesine taşınmıştı.⁴⁴

1841 yılındaki Boğazlar Sözleşmesinin sonuçlarını değerlendiren Çarlık Rusya'sı, Osmanlı'nın İstanbul ve boğazlar üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırmayı tasarlamıştır. Siyasi hamlesini gerçekleştirmek için müttefik arayışlarına giren Ruslar, ticarî sorunlar yaşamasına rağmen İngiltere'yi diplomatik ortağı olarak görmeye başlamıştır. Osmanlı bürokrasisinin önceden yaptığı antlaşmalara dayanarak siyasal hayatının devamını sağlayabileceğini savunmuştur. Her iki ülke nazarında görünen en mantıklı yol, mevcut sistemin yaşamasına imkân verilmesi olmuştur. Osmanlı içersindeki farklı yapıların etkinliğini arttırmasıyla herhangi bir askerî güç kullanmadan nüfuz sahibi olmayı tercih etmişlerdir.

İngiltere ve Rusya mevcut siyasi durumun devamı konusunda hem fikir olmuşlardır. Ancak Osmanlı siyasi varlığının Avrupa politikasında ne tür gelişmelere sebep olacağına dair tahmin ve öngörülerini noktasında ters düşmüşlerdir. İngiliz diplomasisi, Osmanlı siyasi hayatının ne kadar devam edebileceği konusunda bir fikir üretmenin mümkün olmadığını dile getirmiş ve yıkılmaya başlayan bir devletin

---

⁴⁴ Şark meselesi konusunda Karadeniz ve Boğazların stratejik konumu Avrupalı ve Ruslar tarafından analiz edilmiştir. Doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya ihracat noktasında Karadeniz'e muhtaçtır. Coğrafi keşiflere rağmen Türk limanlarının ekonomik ayrıcalıkları bölgeye verilen önemi arttırmıştır. Bölge üzerindeki milletlerarası çatışmanın nedenleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Karl Marx, *Türkiye Üzerine*, (Çev. Selahattin Hilav, Atilla Tokatlı), İstanbul 1966, s.28-34.

yaşatılması gerektiğini belirtmiştir. Rus yönetimi ise dağılmak üzere olan devlet için şimdiden ikili antlaşmalar yapılmasını istemiştir. Ekonomik ve politik unsurlarının kendi aralarında paylaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Rusların kaygılandığı ana etken "eğer bir antlaşma zemini oluşturulamazsa Osmanlı devleti beklenilmeyen bir anda yıkılmasıyla birlikte Avrupaî devletlerin bölge hakkında talepleri ortaya çıkar ve Avrupa sınırlarına kadar genişleyen bir savaş ortamının doğmasına sebep olur" düşüncesiydi. Buna karşılık İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Rusya'da bulunan İngiliz elçisine gönderilen mektupta, Osmanlı Devleti'nin Avrupa coğrafyasında bir bunalım yaratacak kadar kaos içinde olmadığı açıklanmıştır.⁴⁵

Rus devlet adamları İngilizlerin bu tavır ve söylemleri karşısında kendi askerî güçlerinin Osmanlı ordusuna kıyasla daha donanımlı olduğunu düşünmüştür. Ortodoksların hamisi konumuyla Babıâli'den kabul edilmeyecek isteklerde bulunmuştur. Osmanlı üzerindeki siyasi ve iktisadî gücü sadece İngilizler ile paylaşmayacağı ortaya çıkınca gündelik değiştirdiği politikalarına geri dönerek savaş gerekçelerini oluşturmaya başlamıştır. İngiliz ve Fransız diplomatik uyuşmazlığının devam edeceği öngörüsüyle Osmanlı'nın müttefik bir blok tarafından korunamayacağı ihtimalini güçlü görmüşlerdir.

Osmanlıyı savunmak için Fransa ve İngiltere'nin birlik içinde hareket edeceğine ihtimal vermeyen Ruslar, Kırım savaşında müttefik birliğini karşısında bulmuştur. Diplomasi alanındaki başarısızlık, savaş meydanlarına da yansımış ve Rus birliklerinin gerilemesi neticesinde barış müzakerelerine başlanmıştır. Antlaşmanın içeriğine göre, tarafların harp sırasında ele geçirdikleri topraklar terk edilmiştir. Boğazların statüsü 1841 Boğazlar Sözleşmesinde yer alan hükümler çevresinde yeniden düzenlenmiştir. Karadeniz her devletin ticarî gemilerine açık bırakılmış ancak harp gemilerine ise sürekli olarak kapalı kalacağı açıklanmıştır. Rusya için en büyük yenilgi, bundan sonra Karadeniz'de donanma bulundurma ve tersane açma hakkından vazgeçmesi olmuştur. Yeni şartlar, Rus politikasını Osmanlı üzerindeki iktisadî hedeflerini rafa kaldırmasına ve siyasi yönünü Orta Asya topraklarına çevirmesine zemin hazırlamıştır.

Karadeniz ve Boğazlar üzerindeki siyasi ve ekonomik amaçlarına ulaşamayan Rusya, diplomatik bir yalnızlık içinde bir yandan Orta Asya bölgesinde yayılma anlayışını devam ettirirken bir yandan da bozulan Avrupa dengesinde yeni bir fırsat

---

⁴⁵ İngiliz elçisi G.H.Seymour'a yazılan mektubun içeriği hakkında daha fazla bilgi elde etmek için bkz. Karl Marx, Friedrich Engels, "*Türkiye'nin Bölüşülmesine İlişkin Belgeler*", (*Doğu Sorunu Türkiye*), (Çev.Yurdakul Fidancı), Ankara 1977, s.352-353.

arayışına girmiştir. 1871 Londra Antlaşmasıyla Karadeniz'de tekrar donanma bulundurma hakkı verilmiştir. Fakat Osmanlı sultanı, savaş zamanında olduğu gibi barış dönemlerinde de müttefiklerin gemilerine geçiş izni vermiştir. Artık Karadeniz bölgesi Rusya için pek güvenli bir konumda değildir.

Öte yandan Osmanlı'ya karşı kullandığı savaş prensibini geçici olarak terk etmesine rağmen Balkan bölgesindeki hazırlıklarına ara vermeden devam etmiştir. Alman romantizm akımıyla birlikte Avrupa'da hız kazanan nasyonalist hareketlerin birleşiminden beslenen Panslavizm düşüncesini siyasî araç olarak benimsemiştir. Ancak Panslavizm öncüllüğündeki siyasetini tatbik edebilmesi için öncelikle Paris antlaşmasıyla Avrupa devletlerinin garantörlüğünde olan Osmanlı Devletinin milletlerarası platformda yalnızlığa mahkûm edilmesini zorunlu görmüştür.

Rusya tek taraflı olarak Osmanlı Devletine karşı harp ilan etme planlarını yapmaya başlamıştır. 1870'li yıllardaki Bosna olayları, Sırp ve Karadağ isyanları Osmanlı ordusu tarafından bastırılmış olsa da Ortodoksların koruyuculuğunu gerekçe göstermiştir. Yaşanan hadiseleri uluslararası bir boyuta taşımış ve Avrupa'nın ilgisini çekmeyi başarmıştır. Tersane Konferansı ve Londra Protokolünde alınan bir dizi kararlar, Babıâli hükümetine iletilmiş ama sunulan şartların Osmanlı egemenlik haklarına ve toprak bütünlüğüne bağdaşmadığı için reddedilmiştir. İngiltere Süveyş Kanalı ve Basra körfezi üzerindeki hassasiyetini açıklamakla birlikte boğazların mevcut durumu savaştan sonra da muhafaza edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu suretle şartlarını sıralayan İngiliz diplomasisi, meydana gelebilecek bir savaş ortamında tarafsız kalacağını duyurmuştur.

Rusya İmparatorluğu XVIII. asırdaki savaş politikasına geri dönerek, Kırım Harbindeki kaybettiği prestiji ve diplomatik çıkarlarını tekrar ele geçirebilmek amacıyla 1877 yılında Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Doğu Anadolu vilayetleri ve Edirne sınırına kadar ilerleyen Rus birlikleri karşısında Osmanlı ordusunun savunma gücü ortadan kalkmıştır. Balkan ve Kafkasya coğrafyasındaki meydana gelen askerî gelişmeler, Babıâli hükümetini barış müzakereleri yapmaya mecbur bırakmıştır.

Ayestefanos Antlaşması incelendiğinde Büyük Bulgaristan Devletinin kurulmasıyla birlikte Ege kıyılarının Ruslar tarafından kullanılmasının önünü açıldığı görülmüştür. Karadeniz'de önemli ve stratejik limanlarından olan Batum'un Rus yönetiminin hâkimiyetinde olması, bölgede ticaret hacmi bulunan devletler için tehdit

boyutunda değerlendirilmiştir. İngiltere nazarında bir diğer sorunsu Güney Kafkasya'ya ulaşan Rusya'nın Mezopotamya üzerinden İngiliz çıkarlarını sekteye uğratma ihtimaliydi. Antlaşmanın maddelerinde yer alan bu içerikler, Avrupa kamuoyu tarafında kabul görmediğinden ayrı bir antlaşma zemini teklif edilmiştir. Rusya yeniden yapılacak bir savaşın sonuçlarını kestiremediğinden bu görüşe olumlu yaklaşmak zorunda kalmıştır.

1878 yılındaki Berlin Kongresi'nde alınan kararlardan ekonomik içerik bakımından en dikkat çeken konular Batum Limanı, Boğazlar, tazminat meselesi ve Büyük Bulgaristan'ın varlığı olmuştur. Batum Limanı serbest bir liman özelliğinde her ticarî statülü gemiye açık olacağı açıklanmıştır. Büyük Bulgar Devletinin sınırları daraltılmış ve bu suretle Rusların, Balkan güzergâhını kullanarak Ege Denizine ulaşmasına mani olunmuştur. Boğazlar için ise 1856 ve 1871 yıllarında imzalanan antlaşmalarda yer alan maddelere bağlı kalınacağına karar verilmiştir. Savaşın mali yükü 802.200.000 frank olarak belirlenmiştir.⁴⁶ Osmanlı'dan ödenmesi istenen tazminat konusunda bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu tazminat ödenene kadar Osmanlı Devleti Konya, Kastamonu, Adana, Sivas şehirlerinden aldığı aşar ve ağnam vergilerini dayanak göstermiştir.⁴⁷

1878 Berlin Kongresinde alınan kararların yürürlüğe girmesinden sonra Avrupa siyasetinin Osmanlı Devleti'ne karşı takınmış olduğu tutum değişmiştir. Garanti altına alınan Osmanlı'nın otoritesindeki topraklar, artık Avrupa'nın himayesinde değildir. İngiltere'de Liberal Parti'nin güç kazanmasıyla değişen siyasal iklim, farklı bir anlayışa geçmiştir. Parti yöneticileri, parçalanmaya başlayan devletin elindeki stratejik yerlerin ele geçirilmesi gerektiğini savunmuştur. Değişen dış ilişkilerdeki algı ve politikaya Avrupa'nın sermayedar sınıfından da destek gelmiştir. Osmanlı maliyesinin kriz yaşadığı dönemlerde tahvil senetlerini satın alarak borç vermek suretiyle ek bir kaynak sağlayan bu sınıf, borçların ödenmesi konusunda meydana gelen aksamlar neticesinde siyasi etkinliğini kullanmak istemiştir. Özellikle Balkan krizinin büyümesinde ve Avrupa gazetelerinde Osmanlı aleyhtarlığı yapılmasında sermayedar sınıfının etkisi görülmüş, kamuoyunun algısı yönlendirilmiştir.

---

⁴⁶ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.746.

⁴⁷ Bilal Niyazi Şimşir, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Ankara 1999, s.149.

İngiliz siyaseti, Mısır ve Kıbrıs gibi mühim derecede stratejik olan bölgeleri kendi nüfuzuna katmıştır. Böylece kendi ekonomik çıkarları üzerindeki Rus tehdidini sınırlandırmıştır. Boğazların kapalı tutulmasına yönelik tutumunu sürdürmekten vazgeçilmiş, Rusların Akdeniz ve Karadeniz'deki politikalarının engellenmesinde etkili yol olarak Boğazların geçişlere serbest bırakılması gerektiği dile getirilmiştir. Bu suretle İstanbul ve Çanakkale boğazlarına yönelik herhangi bir Rus baskınında, İngiliz donanması Karadeniz'deki yerini alacaktı. Netice itibariyle 1850'li yıllarda Rus diplomasisinin bahsettiği Osmanlı mirası üzerinden yaşanma olasılığı olan bir savaşın temeli oluşturulmaya başlanmıştır. 1878'de kurulan denge, birçok devletin siyasi düşüncesinde derin ayrılıkları doğurmuştur.

İngiliz ve Rus politikaları odağında kalarak, siyasi ömrünü fiili olarak tamamlayan Osmanlı hükümeti, XX. asrın başlarında yeni bir siyasi ortaklık arayışında Almanya devletiyle müttefiklik temelinde bir yakınlaşma yaşamıştır. Ancak tarih boyunca diplomatik bağ kurduğu devletlerin ilgilendiği ana konu, Osmanlı'nın iktisadî konumu olmuştur. Bu yüzden Alman müttefikliği de Osmanlı Devleti için beklediği sonuçları meydana getirememiştir.

1.4. Osmanlı Devleti'nin Mali İflas Süreci ve Rusya'nın Rolü

Devlet gelirleriyle giderleri arasındaki fark, zaman geçtikçe giderek açılmaya başlamıştır. Bürokrasi kadrolarında ekonomiye yön verecek bilgi ve deneyimden yoksun bireylere görevler verilmiştir. Mali politikaların kişisel çıkarlar gözetilerek hayata geçirilmesi devletin iktisadî bunalımla yüzleşmesine ortam hazırlamıştır. Ekonomi alanındaki gelişmeleri kendi ülke topraklarına entegre etme aşamasında başarısız olan idarî yöneticiler, sistemdeki sorunları çözmek için sürekli tekrarlanan ancak geçici mahiyetten başka bir özelliği olmayan yöntemleri yürürlüğe koymaktan vazgeçmemişlerdir. Osmanlı parasının değeri düşürülmesi, tımar sisteminden iltizam usulüne geçilmesi ve Galata bankerlerinden yardım istenmesi söz konusu olan uygulamaların bazıları olmuştur.⁴⁸ Başvurulan iktisadî araçlar sistemdeki açıklığı onarmaktan ziyade daha da geriye götürürken, savaş meydanlarındaki mağlubiyetlerin kaçınılmaz bir şekilde kabul edilmesiyle birlikte parasal sorunlar daha ileri seviyelere taşınmıştır.

---

⁴⁸ Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1985 s.673.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı yönetiminde çare olarak borç alma düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴⁹ Devlet, iç malî dengesini tekrar düzenlemeye çalışırken aynı zamanda 1768–1744 yılları arasında Rusya ile mücadele etmeyi sürdürmüştür. Kırım adasının Rus yönetimine bırakılmasıyla hem önemli gelir kaleminden vazgeçilmiş hem de Rusya ile yapılan savaşlarda Osmanlı ordusunun silah ve teçhizatı karşılanması için hazineden büyük miktarda harcamalar gerçekleştirilmiştir. Osmanlı mali sistemini düzenlemek için başvurulan klasikleşmiş yöntemlerin fayda sağlamayacağı belli olmuştur. Farklı bir ekonomik anlayışı gündeme getiren Defter Emîni Hasan Efendi tarafından hazırlanan raporda, dış borçlanmanın çareleri aranmış ve Fransa ile İspanya gibi ülkelerle temasa geçilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuştur.⁵⁰ Sultan I. Abdülhamit, borç alınan ülkelere teminat gösterilecek olan ürünlerin çoğunluğu ayanın kontrolünde olduğundan dolayı istikraz konusunu benimsememiştir. Ayanların iyi malı satıp kötü ürünü ise borç alınan ülkelere vereceği şüphesiyle dış devletlerle sorunlar yaşamak istememiştir.⁵¹ III. Selim zamanında ise Rusya ve Avusturya ile yapılan mücadeleler, Osmanlı maliyesini zor durumda bırakmaya devam etmiştir. Dış borç alımı geleneksel bir siyasi düşünce haline gelmiştir. Ancak muhafazakâr devlet adamlarında dış borçlanma politikasının İslamî çevrelerde olumlu karşılanmayacağı fikri hâkim olmuştur.

Bu dönemde ekonomik kaygılar temelinde milliyetçi unsurların harekete geçmesiyle Rus destekli grupların isyan ve ayaklanmaları sonucunda Balkan bunalımı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti Balkanlarda bir yandan ayaklanmaları bastırmaya uğraşırken bir yandan da Rus devletinin kendi iç sorunlarına karışmasını engellemeye çaba sarf etmiştir. Ancak atılan diplomatik adımlar, Rus siyasetini bölgeden uzaklaştıramamıştır. Yunanistan'a bağımsızlık hakkı verilmesi ile gelir sağlayan verimli toprak arazileri kaybedilmeye devam etmiştir. Rus tüccarları için 1,5 milyon Felemenk altını verilmesinin yanında Rusya'nın bölgeyi terk etmeleri için yine 10.000 Felemenk altını ödenmesi, mevcut olan mali krizin derinleşmesine etki etmiştir.⁵²

Osmanlı hükümetinin bir diğer kaybı ise Balkan topraklarındaki verimli tarım arazilerinin elden çıkması olmuştur. Bölgeden gelen tarımsal ürünlerden ve şehirlerden temin ettiği önemli vergi gelirlerinden mahrum kalmıştır. Böyle bir ortamda devlet

⁴⁹ Şevket K. Akar, Hüseyin Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları (1854–1856)*, İstanbul 2003, s.3

⁵⁰ Şevket K. Akar, Hüseyin Al, *a.g. e.*, s.3.

⁵¹ Seyfettin Gürsel, *a.g. m.*, s.674.

⁵² Nihat. S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri ve İdari ve Mali Olayları*, II. Baskı, İstanbul 1978, s.176.

adamları, dış kaynaklı borç almayı tekrar gündeme getirmiştir. Dış borç alımının İngiliz hükümeti aracılığıyla gerçekleştirilmesi uygun görülmüştür. İngilizler, Akdeniz'de bulunan donanmalarına buğday ve kereste verilmesi şartıyla 1.000.000 sterlini borç olarak göndereceğini duyurmuştur.⁵³ Osmanlı Devleti teslimat olarak düşünülen malı ne ölçüde vereceklerini araştırmış ve borç konusundaki maddeleri incelemiştir. Nihayetinde yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmış bununla birlikte dış borç alımı bu dönemde de gerçekleşmeyerek bilinen mali metotlarla süreci geçirme durumu söz konusu olmuştur.

Osmanlı ekonomisindeki dengesizlik, dış borçlanmanın yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren borçlanma siyasetini benimsendiği görülmektedir.⁵⁴ 1854 yılındaki Kırım Harbinde, askerî harcamaların artmasıyla birlikte mali düzen toparlanamayacak bir seviyeye ulaşmıştır.⁵⁵ Dış ülkelerle pazarlık gücü kalmayınca müttefiklerinin desteği ile dış borçlanmanın olanaklarını araştırılmaya başlanmıştır. İngiltere ve Fransa, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana bir politika izlediklerinden dolayı bu konuda aracı olmayı kabul etmiştir. Sultan I.Abdülmecit'in 4 Ağustos 1854'te tarihinde verdiği izinle borçlanma şartlarının koşulları incelenmiştir. Nihayetinde 24 Ağustos 1854 tarihinde Londra bankerleriyle temasa geçilmiş ve ilk dış borçlanması gerçekleştirilmiştir.⁵⁶ Mısır vilayetinin gelirleri istikraz karşılığı olarak gösterilmiştir. Komisyon masraflarının çıkarılmasıyla yaklaşık olarak 2.270.000 İngiliz lirası Osmanlı hükümetine verilmiştir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki Kırım Savaşı devam ederken 1854 yılında tahsis edilen dış borçlanma miktarı yetersizdi. Hükümet, mali açığı kapatmak amacıyla tekrar borçlanmaya gitmiştir.

Devlet harp giderlerini karşılamak ve piyasadaki kaimeleri toplayabilmek için XIX. yüzyılın ikinci yarısında dış borç alımını sürdürmüştür. Malî iflasın açıklandığı 1875 yılına kadar hükümet, 21 yıl içerisinde 15 defa borçlanmıştır. Aldığı istikrazları (1870 yılındaki borçlanma hariç) yatırım aracı olarak değil, bir önceki borcun faizini ödeyebilmek için kullanmıştır. Moratoryumun ilan edildiği dönemlere doğru gidildiği bir zamanda, Balkan topraklarındaki ayaklanmalarla olan mücadele devam edilmiştir.

---

⁵³ Seyfettin Gürsel, *a.g. m.*, s.674.

⁵⁴ Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi (1820–1875)*, İstanbul 2007, s.93.

⁵⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarih, C.VI*, Ankara 1998, s.210.

⁵⁶ Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Borçlanması (1854-1914)*, Afyon 1995, s.40.

Balkanlardaki ayaklanma ile mücadele etme kararında ısrarlı davranmasına rağmen bütçe açıkları savaş politikaların uygulamasında bir engel teşkil etmiştir. Bölgeye yapılacak asker sevkiyatı bile mesele haline gelmiştir. Kendi donanmanın yetersizliği bir yana yabancı vapur şirketleri yardımıyla ordu birliklerinin gönderilmesi düşünülmüştür. Fakat bu şirketlere verilecek para Osmanlı maliyesinde yoktu.⁵⁷ XIX. asırda yapılan savaşlar sonucunda nüfus % 30 azalırken, toprak kayıpları ise % 50'ye ulaşmıştır.⁵⁸

Devletin iflase doğru gittiği süreçte 1874 yılındaki tarımsal ürünlerde düşüş yaşamıştır. XIX. yüzyılın geneline yayılan özellikle Rusya üzerinden gelen göç kitlelerine için harcanan maliyetler de büyük miktarlara ulaşmıştır. Bununla birlikte Rusya ile 1770–1880 yılları arasında cereyan eden önemli savaşlar, devletin mali politikasına darbe indirmiştir. Öte yandan, bu dönemin en önemli neticelerinden biri ise yabancı devletlere tanınan idarî, siyasî ve iktisadî anlamdaki kapitülasyonların genişlemesidir.

Osmanlı hükümeti aldığı borçları ödeyememesi sonucunda Düyun-u Umumiyye'nin kurulmasına mecburi olarak kabul etmiştir. Belirtilmesi gereken diğer nokta ise devletin, 1854 Kırım Savaşı'nın sonucu itibariyle iktisadî göstergeler ışığında Avrupa ülkeleri arasında yeni bir güçsüzlük faktörü olarak ortaya çıkmasıdır. Böylece artık malî dış müdahaleler olanaklı hale gelmiştir. Avrupalı devletler Osmanlı'nın ekonomi sahasını etkin bir şekilde kullanmış ve siyasi amaçlarını uygulama imkânını arttırmıştır.

1.5. Değişen Osmanlı Ekonomi ve Toplum Düzenindeki Rus Ticareti

1.5.1. Osmanlı Ekonomik Sisteminin Farklaşmasındaki Sebepler

Bulunduğu bölgenin avantajını bu döneme kadar kullanarak transit ticaret yollarının denetimini elinde tutmuş ve önemli gümrük gelirleriyle bütçesindeki parasal birikimini üst seviyeye doğru ivme kazandırmıştır. Ancak coğrafi keşiflerin yapılmasıyla birlikte mali pozisyonu sarsılmıştır. Ekonomik dengenin darbe yediği bir zamanda iç ve dış sorunlarıyla ilgilenirken, Batı Avrupa'sı yeni bir döneme girmiştir. İngiltere liderliğinde teknik gelişmelerin yardımıyla Sanayi Devrimi yaşanmaya başlanmıştır. Avrupalı ülkeler merkantalist bir modeli benimseyerek ekonomik

⁵⁷ Haydar Kazgan, "Düyun-u Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1985, s.692.

⁵⁸ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993, s. 146.

refahlarını attırmanın yollarını araştırmışlardır. Aynı zamanda ürettikleri mamulleri satacak ve ham madde temin edebilecek yeni pazar alanları aramaya yönelmişlerdir. İdeal bir pazar arayışını sürdüren devletler, derin bir şekilde siyasi ve ekonomik sorunla mücadele eden toplumların zaaflarından yararlanmayı uygun görmüşlerdir.

Avrupaî ülkelerinin aradığı şartlar bu dönemde Osmanlı topraklarında ortaya çıkmıştır. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile yapılan savaşın kaybedilmesi ve Mısır birliklerinin Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemesi sonucunda politik gerekçeleri öne sürerek ekonomik ödünler elde etmişlerdir. Osmanlı Devleti 1838–1841 yılları arasında İngiltere ve sair Avrupalı ülkelere mali imtiyazlar tanıyarak siyasi konumunu devam ettirmek amacıyla ekonomik haklar tanımıştır. Yapılan antlaşmalarla Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın kapitalist sistemiyle tanışmıştır. Osmanlı toprakları, Batı Dünyası için artık uygun bir pazar görünümü özelliği kazanmıştır.

Avrupa'daki feodal yapı düzeni iktisadî pozisyonunu kaybetmiş ve yerini rasyonel işletmelere bırakmıştır. Osmanlı'da verimliliği artıran yeni düşünce kalıplarına hizmet eden bir sistemin ana kaynağı olan tarım - sanayi bütünleşmesi yaşanmamıştır. Osmanlı topraklarındaki nüfusun yetersiz olması, bu dönemde ihtiyaç duyulan emek fazlalığının oluşmamasına neden olmuştur.⁵⁹ Kırsal kesimdeki küçük ölçekli üretici sermaye bakımından zengin yabancı tüccarlara karşı mücadele içersine girmiş olsa da devlet tarafından yeterli destek alamamıştır. Yabancı sermaye pazar ve ham maddeyi kontrol altına alarak aynı paralellikte yatırımlarını artırma fırsatını yakalamıştır. Ham madde ve ara mallar, serbest ekonomi anlayışı gereği en fazla ücret sunan kişiye verildiği için fiyatlardaki anormal artışlar, esnafı olumsuz yönde etkilemiştir.

Tanzimat dönemindeki reform sürecinde tanınan malî ve iktisadî haklar eşit bir biçimde tüm kesimleri içersine almıştır. Devletin kuruluş aşamasından beri sistematize ettiği klasik iktisat modeli, Avrupaî üretim teknikleri ve yapılarıyla bir türlü entegre olamamıştır. Yeterli sermayeden yoksun olan küçük ölçekli işletmeler, kapitalist ekonomiyle bütünleşemeyerek geri planda kalmıştır. Yerli tüccar mali kayıplara rağmen ayakta kalmaya çalışırken kıyı bölgelerine kümelenen yabancı sermaye, devletten aldıkları iktisadî ayrıcalıkların avantajı ve dış ülkelerin politik desteğiyle konumunu her dönemde güçlendirmek suretiyle yenilemiştir.

---

⁵⁹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1985, s.1342.

1.5.2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesindeki Rus Ticaretinin Yeri

Toplumsal alandaki üretim kapasitesi ve niteliği, arazilerden kıyı şeritlerine doğru kaymıştır.⁶⁰ Çünkü yeni iktisadî anlayışın gereksinimleri kapitalist mantığına uygun olarak liman kentlerini ön plana çıkarmıştır. İstanbul, İzmir, Selanik gibi liman kentlerin ticaret merkezi haline gelmesiyle birlikte Avrupalı sermaye sahipleri bölgedeki ekonomi etkinliğini ele geçirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler, coğrafi - ekonomik eksenin topraktan kıyı kentlerine taşınmasını sağlayarak üstlendikleri ticarî faaliyetlerini yeni kent oluşumlarına bırakmıştır. Liman kentlerinin ticarî hayata girmesiyle birlikte uluslararası ekonomik pazar alanında deniz ticarî taşımacılığı önemli bir yere gelmiştir. Endüstriyel bir ivmenin hız kazanmasına aracılık eden deniz ticareti, ülkeler için gelir sağlama işlevine ulaşmıştır.

Rus uyruklu zümrelerin liman kentlerindeki payı oldukça düşüktür. 1818–1839 yılları arasındaki İzmir Efreñ Gümrüğündeki veriler incelendiğinde Moskova bandıralı gemilerin sayısı 71 ile sınırlı kalırken, toplam ödediği vergi ise yaklaşık % 1,77 olarak tespit edilmiştir. Toplam bandıra sayısı içinde Rusların payı ise sadece %4,43'te kalmıştır.⁶¹ İzmir Limanında 1900 yılında tüm gemiler içersinde Rus bandırasının oranı %2,9 iken, 1903 senesinde ise %3,8'lik bir değer elde edilmiştir. 1902 yılında İstanbul'a gelen buharlı gemiler arasında Rusya % 15, 1908 senesinde ise % 8,5'lik bir orana sahip olmuştur. İstanbul limanındaki transit ticaret oranları diğer rakamların aksine daha yüksek neticeyle % 43,4'lük bir seviyeye ulaşmıştır.⁶²

Avrupa ve diğer ülkelerin istatistik verilerin araştırılmasıyla ortaya çıkan ekonomik göstergelere göre, Osmanlı devletinin 1830–1832 yılları arasında Rusya'ya yapmış olduğu ihracatın payı %12,6 iken, 1909–11 yıllarında ise bu rakam % 3,9'a kadar gerilemiştir. İthalat verilerindeki Rusya'nın etkisine bakıldığında 1830–32 yıllarında % 31,3 değerindeyken 1909–11 yıllarında ise % 8,7'ye düşmüştür. Osmanlı Devletinin Rusya'ya gönderdiği ihraç mallarının oranı ise 1840–42 senelerinde meyve ürünleri % 24,7, şarap % 13,6, zeytinyağı ve bitkisel yağlar ise %12 ile en çok satılan ürünler olarak ortaya çıkmıştır. 1859–61 yıllarında meyve ve tütün ürünleri 1882–84 yıllarında meyve, fıstık, tütün ihraç malları arasında önemini korumuştur. İthalat rakamlarındaki ürünlerin payları 1840–42 yıllarında buğday ve toplam hububatın değeri % 60 civarında bir seviyeye gelmiştir. Hububatın ithalattaki yüksek payı 1900'lü yıllara

⁶⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet Ve Sınıflar*, XIX. Baskı, İstanbul 2014, s.47.

⁶¹ A.Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat İzmir Efreñ Gümrüğü (1818-1838)*, İstanbul 2013, s.80-81.

⁶² Özlem Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908-1914)*, İstanbul 2014, s. 80-88.

kadar devam etmiş, 1900–02 senelerinde ise petrol ürünleri % 40,2 seviyesine ulaşmıştır. 1878 -1913 yılları baz alınarak, Osmanlı -Rusya arasındaki ithalat ve ihracat genel bir değerlendirmesi yapıldığında 1882 yılı hariç olmak üzere ithalat rakamlarının yüzdelik payı, ihracata nazaran yaklaşık en az iki kat daha fazladır.⁶³

XIX. asırda Osmanlı'nın dış ticaret hacmi ele alındığında Rusya Devleti'nin diğer devletlere kıyasla iktisadî verileri düşük olmuştur. Dönemler boyunca ara sıra artışlar yaşansa da gerilemeler belli bir düzeyde devam etmiştir. Osmanlı ile Rusya arasında meydana gelen ekonomideki bu durumun ana sebepleri vardı. Balkan bölgesinin Osmanlı himayesinden ayrılmasıyla Rusya ile yapılan ticarî alışverişler durma noktasına gelmiştir. Çünkü iki ülke arasındaki ticarî ilişkiler genellikle Balkan toprakları üzerinden gerçekleşmekteydi.⁶⁴ Ayrıca Avrupa ülkelerine tanınan imtiyazların geniş çerçevede olması, Rusya'nın Osmanlı pazarındaki konumunu sarsmıştır. Rus tüccarı Batı sermayesi kadar etkin değildi.

Rusya, Avrupa'nın benimsediği kapitalist ekonomik modelini daha sonradan ülkesine entegre edebilmiştir. Bu durum Rus ekonomi hayatını doğrudan etkileyecek şirketlerin örgütlenmesini ve teşkilatlanmasını geciktirmiştir. Batılı devletler Osmanlı pazarında sermaye payını arttırma yarışına girerken, Ruslar bu konuda diğer ülkelerin gerisinde kalmıştır.⁶⁵ Ortaya çıkan iktisadî tablonun da etkisiyle sınır komşusu olan Rusya ile Osmanlı'nın ticari hayatı pasif bir görünüm sergilemiştir.

1.6. I. Dünya Savaşına Giden Süreçte Rusya'nın Tavrı ve Sonuçları

Devletlerarasında siyasal kutuplaşmanın yaşandığı bir dönemde Bağdat demiryolu projesi gündeme gelmiştir. Yakın Doğu'da nüfuz politikası geliştiren diğer devletlerin ilgisi bölge üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle Rusya, Osmanlı ile Almanya arasındaki ilişkileri yakından takip etmiştir. Rus kamuoyu tarafından devletin iktisadî hedeflerinin sekteye uğrayabileceği ihtimali nedeniyle yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Nuviya Veriha isimli bir Rus gazetesinde gelecekte ki, Alman-Rus ekonomik rekabetin ihtimalleri üzerinde şu şekilde durulmuştur:⁶⁶

⁶³ (Haz.) Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarih İstatistikler Dizisi, C. I, Ankara 1995, s. 61-77.

⁶⁴ Şevket Pamuk, "19.yy'da Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, s.662.

⁶⁵ Sergei M. İvanov, "Osmanlı-Rus Ticareti (1853-1917)", *Türkler*, C. XIV, Ankara 2002, s.266.

⁶⁶ Süleyman Kocabaş, *a.g.e.*, s.357.

" Şark'ta Alman nüfuzu, bu kadar dahi (Anadolu ile sınırlı) kalmayacak, mücerret bir hat sayesinde İran'ın garbına ve Basra körfezine kadar yayılacaktır. Biz şimdiye kadar oralarda yalnız İngiltere ile uğraşırken bundan sonra gayretli, faal daha başka ecnebilere de tesadüf edeceğiz. Alman nüfuzu, bu demiryolu vasıtasıyla sağlam bir şekilde Anadolu'ya yerleşecektir ki, bu vasıta ile Almanlar hiç de harp etmeksizin oraların çarşılarını zapt etmiş bulunacaklardır..."

Öte yandan, Rus mallarının Akdeniz'e indirilmesi konusunda sıkıntılar var olacağını, Mezopotamya'ya kadar ilerleyecek bir demiryolu projesinin İran ve Afganistan pazarlarının Alman rekabetine açacağını savunmuştur. Bu durumun Doğu Anadolu'daki, tarım ürünlerinin artmasıyla, Rus aristokratların kârlarının düşebileceğinden bahsedilmiştir.⁶⁷ Ayrıca Kuzey Anadolu ve İstanbul şehri ile boğazlar üzerindeki hâkimiyet politikaları, Alman nüfuzu çerçevesinde erişilmezi zor bir hal alacaktı. Kafkasya ve Anadolu kıyıları üzerindeki stratejik ve ekonomik çıkarlarının sarsılacağını fark eden Rus Çarlığı, Babıâli hükümetine olan baskısını giderek arttırmıştır. Bu politikanın ilk adımı olarak 1899 yılında Rus sefiri Zinoviev, Çarlık rejiminin çıkarlarının aksine harekete geçilmesi halinde Berlin antlaşmasında söz verilen yaklaşık 57 milyon frankın ödenmesini talep etmiştir.⁶⁸ Yapılan görüşmeler sonucunda 1900 yılında Karadeniz Antlaşmasıyla iki ülke, demiryolu hattının Ankara-Kayseri-Diyarbakır yol güzergâhından değil, Konya-Adana-Halep üzerinden inşa edilmesine karar vermişlerdir. İlerleyen zamanlarda planlanması muhtemel Kuzey ve Doğu Anadolu demiryolu projesinin yapımını da Rus vatandaşlarına verilmesi şartıyla antlaşma sağlanmıştır.

Rusya ile Osmanlı devletleri arasındaki ihracat ve ithalat değerleri XX. asrın başlarında düşük seviyede seyrediyordu. Rus burjuvazisi, Anadolu'da diğer milletler kadar zenginleşmemişti. Kendi yönetimleri liderliğinde desteklenmediği için rekabete girecek güçten yoksundu. Anadolu topraklarında genelde Osmanlı'da yaşayan azınlıkları kullanarak ticaret yapıldı. Dolayısıyla Rus tüccarı yerel piyasa bilgisinden eksik bir vaziyette ekonomik hayatını sürdürmeye çalışıyordu. Rus yönetiminin sağlam temele dayanmayan Osmanlı özelindeki ticarî pozisyonunu güçlendirecek argümanları biriktirmeye yönelik planları vardı.

Yakındoğu piyasaların önemi her geçen gün arttığından dolayı Rus sermaye sınıfının ilgisi ve girişimleri hissedilmeye başlanmıştır. Osmanlı başkentinde 1907 yılında bir Rus Ticaret Bankası'nın şubesi hizmete girmiştir. Ticarî komitelerin İstanbul

⁶⁷ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul 1972, s.159.

⁶⁸ Süleyman Kocabaş, *a.g.e.*, s. 358.

ve İzmir konsolosluklarında kurulmasına izin verilmiştir. 1909 yılında Rus yapımı mallar bir sergide tanıtılmıştır.⁶⁹

Rus komiteler ve uzmanlar aracılığıyla bölgede yapılan araştırmalar ve yazılan raporlar incelenmiştir. Ticarî hayatın gelişimi noktasında faktörlerin belirlenmesine dönük çalışmalar yapılmıştır. Raporlarda ortaya çıkan ortak algı, Rus ticaretinin ve ekonomisinin güç kazanması için boğazlar ve İstanbul'un diğer devletlerin eline geçmesinin engellenmesi gerektiği olmuştur. Geleneksel yayılmacı siyasetiyle iktisadî hedeflerin birbirine paralel olduğunun altı çizilmiştir.

Güney Rusya ticaret hacminin ileri noktaya ulaşması, İstanbul'un siyasi durumuyla doğrudan bağlantılı olduğunu açıklamışlardır. Tarım ve hayvan ürünlerinin, kömürün ve Kafkasya petrolünün Avrupa pazarlarına başka bir yolla gönderilemeyeceği belirtilmiştir. Transit ticaret başlığı altında İstanbul boğazını kullanan Rus gemilerinin oranı yaklaşık olarak % 50'ye denk gelmiştir. Bu rakamsal büyüme, boğazlar bölgesinin Rusya için kilit bir ekonomik üs olduğunu göstermiştir. Bu nedenle Rusya, uluslararası mevcut kutuplaşan ortamından yararlanmak amacıyla farklı bir dış politika yürütmeye başlamıştır. İkili müzakereler sonucunda başarıya kavuşacağını düşünen Rus diplomatlar, boğazlardaki rejim statünün değişime uğrayarak Rus harp gemilerinin geçişine izin verilmesini istemiştir. Bu şartların kabul edilmesi halinde Rus hükümeti, Balkanlardaki siyasi planlarından ve Karadeniz Antlaşmasında yer alan Rus tüccarlarına dair sağlanan imtiyazlardan vazgeçeceğini dile getirmiştir. Ayrıca kapitülasyonların ilgasıyla ilgili her türlü girişimi destekleme sözü vermiştir. Yapılan bu teklife Said Paşa, 8 Aralık 1911 tarihinde şu şekilde cevap vermiştir:⁷⁰

"Berlin Kongresi tarafından da tasdik edilmiş olan 1871 yılı Londra Mukavelenamesi'ne tevfikan, gerek sulh gerekse harp zamanında, Rus donanmasının Boğazlardan geçmesine istisnâî olarak dahi, Devlet-i Aliyye müsaade edemeyecektir"

Diplomatik ilişkiler kurarak boğazlar üzerindeki siyasi emelini hayata geçiremeyeceğine karar vermiştir. Ancak 1905 Japon savaşından mağlubiyetle ayrılan Rusya İmparatorluğu, Osmanlı'ya karşı tek başına yürütebilecek bir savaş ekonomisinden mahrumdu. Ayrıca Japonya ile yapılan savaşın sonuçları nedeniyle Rus halkından farklı sesler yükselmeye başlamış, Çarlık yönetimi yıkılma tehlikesi atlatmıştır.

⁶⁹ Sevilya Aslanova, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, Konya 2011, s.123-124.

⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 2011, s.167.

Rusya XIX. asırdaki siyasi gelişmeleri hatırlayarak, müttefik bir yapıyla hareket edilmediği takdirde siyasi ve ekonomik hedeflerin ulaşılmasının mümkün olmadığını anlamıştır. Ortadoğu ve Orta Asya coğrafyalarında özellikle Hindistan ve Afganistan bölgelerinde iktisadî çıkar çatışması yaşayan iki devlet (İngiltere ve Rusya), 1907 senesinde bir antlaşma zemininde buluşmuşlardır. Böylece Rusya, Yakındoğu'daki stratejik ve ekonomik hedeflerine yaklaşmak için Orta Asya ve Ortadoğu'daki güçlü rakibi İngiltere ile aynı blokta yer almayı kabul etmiş oluyordu.

Osmanlı, Avrupa siyasetinde ayrılıkların derinleştiği bir dönemde Rusya Devleti ile diplomatik bağlantı sağlamaya çalışmış ve politik ortaklık teklifinde bulunmuştur. Ancak Rus hükümeti böyle bir müttefikliğin sağlanması kendi tarihi misyonundan feragat etmesi anlamına geleceği için Osmanlı hükümeti ile aynı blokta yer almaktan kaçınmıştır. Rus-Fransız-İngiliz müttefikliğine karşı Almanya'nın yanında yer almayı uygun gören Osmanlı bürokrasisi, ittifak sözleşmesi imzalamış ve kutuplaşan bir ekseninde siyasi tavrını kesinleştirmiştir. Rusya milletlerarası atmosferinden faydalanmış, I.Dünya Savaşının arifesinde boğazlar ve İstanbul üzerindeki ekonomik ve stratejik hedeflere erişebilecek bir politik konumu elde etmiştir. İtilaf bloğu ile Ruslar savaşın başlamasıyla birlikte boğazlar konusundaki diplomatik pazarlıklarını sürdürmüştür. 1915 senesinde yapılan gizli antlaşmalar ile Rusya kâğıt üzerinde İstanbul ve çevresini, boğazlar hâkimiyetini kontrol altına almıştır. Bunun neticesinde Rus yetkililer de Fransız ve İngilizlerin Ortadoğu'daki siyasi varlıklarını kabul etmiştir.

Harbin gidişatında önemli bir etki yaratan Çanakkale muharebelerinde İtilaf birlikleri planlarını hayata geçiremeyince 1900'lü yıllardan itibaren iktisadî hayatını düzene koyamayan Rus Devleti, yaşanan ihtilal sonucunda savaş dışı kalmıştır. Bulgarların yenilgiye uğratılmasından sonra Balkanlardaki tampon bölge çökmüştür. Osmanlı birliklerinin ise birkaç cephe dışında askerî üstünlüğünü itilaf bloğuna teslim etmesiyle savaşın kaderi değişmiştir. Cephelerde oluşan tabloya Almanya'nın mağlubiyeti de eklenmesiyle barış müzakereleri başlatılmış, Osmanlı Devleti Mondros mütarekesiyle savaşmayı sonlandırmıştır.

Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları, XX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra tarihsel misyonlarını tamamlamıştır. Yerine farklı ideolojik ve siyasi anlayış çerçevesinde hareket eden yeni oluşumlara bırakmıştır. Lenin liderliğindeki Ruslar ile Mustafa Kemal

Paşa önderliğindeki Türkler, Batı dünyası ile bir savaşım içersine girmiş ve bağımsızlık mücadelesi vermeye başlamıştır.

Politik ve ideolojik düşünce ekseninde yan yana gelmesi zor olan iki toplumsal yapı, mevcut koşullar gereği 1920'li yılların başında menfaat temelli bir yakınlaşma sağlamıştır. Yeni devlet temellerinin sağlandığı bir süreçte ortak bir payda da (Batı'ya karşı bağımsızlık mücadelesi) birleşmişlerdir. Bu payda etrafında ortak bir görünüm sergileyen Sovyet Rusya ile Türkiye, dönemin şartlarına bağlı kalarak ekonomik ve iktisadî bağlarını da devam ettirmeye çalışmıştır. Kendi siyasi ve ekonomik amaçlarını önde tutarak uluslararası siyasette Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinin zaman içinde değişime uğraması sonucunda iktisadî iş birliğinde azalma veya kopma noktasına gelmiştir. Lâkin coğrafi ve jeopolitik konumları buna müsaade etmemiştir.

1. BÖLÜM

SIYASİ MENFAAT TEMELİNDE İKTİSADÎ İLİŞKİLERİN İLK EVRESİ

Türk-Sovyet ilişkilerinin oluşmasında etken olan hadiselerin perde arkası ele almak, bir anlamda geçmişteki Osmanlı-Rus ilişkilerinde yaşanan gelişmelerin nasıl bir değişime girdiğini göstermek açısından önemlidir. Elbette bu ana değişimde, iki ülkenin yeni politik anlayışlarındaki faktör rol oynasa da dünya siyasetinin bu müttefikliğin oluşmasında verdiği katkı ortadadır. Çalışmanın birinci bölümünde askerî gelişmelerin yanı sıra iki ülke arasında görülen diplomatik görüşmelerin ve temasların hangi şartlarda gerçekleştiği anlatılmıştır. Dönemin şartları ele alındıktan sonra iki ülkenin müttefikliği neticesinde, antlaşmalardan askerî malzeme yardımlarına, maddi destekten Karadeniz'de meydana gelen olaylara kadar pek çok unsur, Milli Mücadeleye yansıyan olaylar çerçevesinde ele alınmıştır.

1.1. TÜRK-SOVYET İTTİFAKININ ALT YAPISI

1.1.1. Kader Birliği: Türkiye ve Sovyet Rusya

Savaşın son dönemini kapsayan 1918 yılına gelindiğinde, özellikle Avrupa siyaseti köklü değişimlerin hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. Mevcut imparatorluk sistemlerinin tasfiye edilme sürecine geçilmiştir. Yeni rejimlerin siyasi düzleme dâhil olma sürecine tanık olunmuştur. İtalya Devleti demokrasi sisteminden vazgeçmiş, Almanya İmparatorluğu ise Cumhuriyet rejimini hayata geçirmiştir. Avusturya - Macaristan imparatorluğu da siyasi misyonunu tamamlamış ve egemenliği altında yer alan milletler tarafından yeni devletler ortaya çıkarılmıştır. Avrupa siyaseti yeni aktörlerle tanışırken, bu değişime 1917 yılından itibaren mücadele vererek ihtilal hareketiyle Çarlık sistemini kaldıran Bolşevik Rusya'sı ile 1923 senesinde cumhuriyet yönetimini kabul eden Türkiye de katılmıştır.

İngiltere ve Fransa liderliğindeki itilaf bloğu, I. Dünya Harbi bittiğinde Yakındoğu coğrafyasında ekonomik ve diplomatik menfaatleri açısından üstün bir konumdaydı. Savaşın nedenleri arasında bulunan gerekçelerine harbin sonunda ulaşmış görünüyorlardı. Ancak Dünya Savaşının sonunda Orta Doğu'yu doğrudan etkileyecek iki kritik ülkede meydana gelen toplumsal ve askerî hareketlenmeler neticesinde Batı ittifakı, kendisini yeni bir mücadelenin içersinde buldu. Batı diplomasisi, yaşanan hadiselerle engel olmak amacıyla, bölgedeki mevcut yönetim anlayışlarının siyasi varlığını korumaya çalışmıştır. Rusya'da Çarlık rejiminin taraftarlığı yapan, Türkiye'de

ise Osmanlı hükümetini destekleyen İngilizler, iç müdahalelerde bulunarak siyasi nüfuzlarını elde tutmak için çaba sarf etmiştir.

1.1.2. Ankara ile Moskova'nın Yakınlaşması

Ülkede şiddetlenen iç savaşla birlikte Rus milliyetçisi olmayan ve ayrı birer devlet niteliğinde bağımsız olmak isteyen toplumların talepleri yönetim kadrosunu zor durumda bırakmıştır. Dengesi bozulan dâhili ekonomik yapısı ve iç savaşta uygulanan savaş politikalarından dolayı halk üzerindeki yoksulluk artarak devam etmiştir. Bu tür sorunlarla karşılaşan RSFSC hükümeti, ilaveten eski rejim taraftarlarıyla da karşı karşıya kalmıştır. Böyle bir süreçten geçerken dış ülkelere destek bulma noktasında problemler yaşamıştır.

Kurulmak istenen yeni rejime karşı cephe alan Avrupaî devletler, ilk zamanlarda Rusya'yı tanıyarak bir devlet statüsü vermek amacıyla değillerdi. Ancak Rusya, diplomatik münasebetlerinin geliştirmekten yana bir siyaset sürdürme eğilimindeydi. Bu yüzden geçmiş yıllardan beri, çıkar çatışması çerçevesinde, düşman bir ülke konumunda gördüğü Türkiye ile dostane ilişkilerinin kurulması gerekliliğine inanıyordu. Özellikle Türkiye'nin yer aldığı coğrafi yapısı ve konumu, Rus hükümeti için kendi devlet sınırlarının güvenliği açısından önemli bir yere sahipti.

Boğazların ve Karadeniz'in itilaf güçlerinin denetiminde olması nedeniyle ülke toprakları Güneyden kuşatma altına alınmıştır. Rusya bu çemberden çıkabilmenin en temel politikalarından biri olarak bağımsızlık mücadelesi veren Türkiye ile ilişkilerinin resmi bir şekilde yürütülmesinde görmüştür. Artık Bolşevikler, Türkiye ile devlet menfaatleri noktasında müttefik olmanın yollarını aramaya başlamıştır.

Rus devlet adamları Türkiye ile birlikte aynı düşman ile savaştıklarından yola çıkarak, en azından mücadelenin başarıya ulaşana kadar bir işbirliğinin mümkün olacağına karar vermişlerdi.⁷¹ Bolşevizm'in ayakta kalabilmesi için sadece iç savaşın galip ayrılmanın yeterli olamayacağını farkına varmışlardır. Öte yandan, İngilizlerin Türkiye üzerindeki iktisadî ve siyasi kazanımlarını saf dışı bırakılmasında önemli katkısı olacağını düşünerek Anadolu'daki Milli Mücadelenin yanında yer almak istemişlerdir.

⁷¹ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, IV. Baskı, İstanbul 1968, s.423.

I. Dünya Savaşında yenilgiyle karşılaşan Türkiye'nin kendisine sunulan antlaşma şartlarını kabul etmeyip, bağımsızlığını kazanmak için gösterdiği mücadele Bolşevik Rusya'sının dikkatinden kaçmamıştır. Anadolu'daki savaşı yakından takip ederek mücadelenin sebeplerini anlamaya çalışmıştır.⁷² Sovyet Rusya gazetelerinden İzvestiya 24 Nisan 1919 tarihli yazısında iki ülkenin ortak çıkarlarına değinmiştir:⁷³

" Türkiye, Sovyet Rusya'nın çok nazik olan sınırında etkin bir tampon bölge teşkil etmekle kalmıyor, o aynı zamanda İtilaf Devletleri'nin Rusya'yı Karadeniz'den bloke etmesine imkân vermiyor. Bu nedenle Türk Kurtuluş Savaşı, Rusya'nın da hayati çıkarlarına yararlıdır."

Bolşevik Rusya'sı için geçerli olan hususlar, Türkiye'yi de ilgilendirmekteydi. Kurtuluş mücadelesini başlatan TBMM hükümetinin de karşısında Batı bloğu bulunmaktaydı. Batılı kuvvetler, Rusya'ya uyguladığı benzer bir politikayı Türkiye'ye de yöneltmişlerdir. Rusya'da eski rejimi destekleyerek bir iç savaş ortamı yarattıkları gibi Türkiye'de de İstanbul hükümetini yanına çekerek Anadolu'daki milli hareketi değersiz hale getirmeyi arzu etmişlerdir.

Farksız politik süreçlerden geçen TBMM hükümeti, diplomatik alanda yalnız kalmıştır. Kısıtlanmış olanaklarla bir savaşın başarıya ulaşmasının mümkün olmadığını fark etmiştir. Ayrıca Avrupa ile görüşmeler yapılırken, bir denge unsuru olarak başka bir devletin desteğine ihtiyaç duymuştur.⁷⁴ Büyük bir dış kuvvete dayanma zorunluluğunun ortaya çıkmasıyla birlikte farklı bir ideolojiye geçiş yapmasına rağmen Bolşevik Rusya'sıyla diplomatik iş birliğinin olanaklarını araştırmaya başlamıştır.

Mondros mütarekesiyle Batı bloğu, savaş malzemelerine el koymuş, cephane depolarını gözetim altına almıştı. Türkiye'nin mevcut mali yapısı ve cephane noksanlığı nedeniyle bir dış yardım almadan savaşı devam ettirmesi mümkün görünmüyordu. Sınır bağlantıları nedeniyle dış yardım sağlayacak en müsait ülke Rusya idi. Milli menfaatlerden taviz verilmeden Rusya'dan yardım talebinde bulunmak amacıyla görüşmeler yapmanın olanakları incelenmekteydi.

Öte yandan bu dönemde yeni Rus yönetimi, Çarlık rejiminden ayrı bir politik tavır göstermiştir. Savaşın sonlarına yaklaşılırken, İtilaf Devletlerinin gizli antlaşmalarını açıklamış, Batı'ya karşı Türkiye ile benzer özellikler taşıyan bir tutum

⁷² Ramil Zalyayev, "Milli Mücadele Döneminde Rus Ressamı Y. Lansere'nin Gözüyle Türkiye", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Cilt 35, Sayı 205, İstanbul 2001, s.39.

⁷³ Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, İstanbul 2005, s. 22.

⁷⁴ Bülent Şener, "Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları: Milli Mücadele Dönemi Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, Ankara 2007, s.176.

sergilemiştir. Rusya'daki bu değişim ve gelişmeler, dış politika ekseninde TBMM hükümetinin yüzünü Bolşeviklere doğru çevirmesini sağlamıştır.

TBMM hükümeti, bir ülkenin kendileriyle müttefiklik ilişkilerine girebilmesi için Türkiye'nin çıkarlarını yok sayacak bir siyaseti benimsememesi gerektiğinin altını çizmiştir. Uluslararası platformda mücadelesini sürdürürken, kırmızıçizgisi olarak sunduğu Misak-ı Milli ilkesinin kabul edilmesi sonucunda Kuzey komşusuyla müttefiklik tesis etmeyi düşünmüştür. Nitekim Bolşevikler, Türkiye ile ortak menfaatlerinin stratejik boyutları kapsamı neticesinde TBMM hükümeti ile uygun bir ittifakın yapılması maksadıyla görüşmeleri başlatmıştır. İlişkilerin resmîyete kavuşmasından sonra Türk basını gelişmeyi okuyucularına Şark tarihinde büyük bir hadise olarak duyurduğu haberde şu satırlara yer vermiştir:⁷⁵

" (...)Rusya bugün Türkiye'nin on iki sene evvelki vaziyetinde bulunuyor. Türk İnkılâbını istemeyenler, onun mahvolmasını temin için türlü türlü vesileler icap ve mütemadiyen [sürekli] kendisini işgal ettiler. Çünkü Türkiye'deki İnkılâp, Türkiye'yi çiftlik halinde kullanmak isteyenlerin işlerine gelmiyordu. Rusya'da da bugün aynı vaziyet bulunuyor (...)"

Türklerin ve Rusların aynı şarkın milletleri olarak hareket ettiğini, her iki ülkenin de bu amaçlar doğrultusunda birleştiğini yazmıştır. Yine aynı haberde hem Türk hem de Rus milletlerinin Batılı kuvvetlere karşı el ele hareket edeceği vurgulanmıştır.⁷⁶ İlişkilerin yoğunlaştığı ve resmî münasebetlerin yaşandığı bir dönemde mecliste dış gelişmeleri anlatan Mustafa Kemal Paşa, savaşmak niyetinden ziyade barışçıl bir çözümü benimsediklerini belirtmiş ve bunun için hizmet edebileceklerini açıkladıktan sonra Rusya ile mevcut ilişkilere temas etmiştir.⁷⁷

" Biz Rusya ile dostuz. Çünkü Rusya herkesten evvel bizim hukuku milliyemizi ve ona riayet etti. Bu şartlar dâhilinde bugün olduğu gibi yarın da ve daima Rusya Türkiye'nin dostluğundan emin olabilir."

İngilizler, Rusya ile Türkiye arasındaki müttefikliğe doğru giden münasebetleri yakından incelemiş, bu gelişmeyi Ankara hükümetinin dış ilişkiler sürecinde attığı önemli bir adım olarak görmüşlerdir.⁷⁸ İngiliz raporlarına yansıyan bilgilere göre Türk halkının bütün ümitleri, İslamiyet ve Bolşevik Rusya'sı olmak üzere iki hususta toplanmıştır. Eğer Kemalistler ve Bolşevikler, diplomatik yakınlaşmada bir başarı sağladıkları takdirde kabul ettirmeye çalıştıkları Sevr antlaşmasının büsbütün saf dışı

⁷⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1920.

⁷⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1920.

⁷⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19 Eylül 1337 (1921), Cilt XII, s.262.

⁷⁸ Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*, (Çev. Burak Özsöz), İstanbul 2010, s. 78.

kalacağını ön görmüşlerdir. Ayrıca Bolşevizm ilkelerinin Anadolu'ya geçme ihtimali üzerinde durmuşlardır. İslam koruyuculuğunu üstlenmiş gibi davranmaları sonucunda yeni Rus rejimine karşı bir politik manevra yapmayı tasarlamışlardır.⁷⁹

Türkler ile Ruslar arasında Kafkasya bölgesinde çıkar çatışması yaşanırca gündemde yer alan bir ittifakın mümkünlüğü ortadan kalkabileceğine dair görüşler de dile getirilmiştir. Bir yandan RSFSC hükümeti ile bir yandan da TBMM hükümetiyle diplomatik temaslarda bulunan İngiltere, ikili devlet ilişkilerini tehlikeye atacak söylemlerin yayılmasını sağlamıştır. Bu politikası, Rus ve Türk yönetimleri nazarında etkili olmuş, her iki hükümet de birbirlerine şüphe ile bakmaya başlamıştır. Nitekim Türkiye'nin İngiliz ve Fransızlarla antlaşma yapmak üzere olduğuna dair bilgilerin Rusya'ya ulaşması neticesinde Bolşevikler haberleri endişeyle karşılamışlardır. Stalin 30 Kasım 1920 tarihli Pravda'da yayımladığı yazısında " Kemalistlerin belki de sağa doğru belli bir kayış yapacaklarını ve mazlum milletlerin kurtuluş davasına ihanet edebileceklerini" ifade etmiştir.⁸⁰

Rusya, Türkiye'nin Batı bloğu ile diplomasi masasında antlaşma yapmasına karşıydı. Çünkü Batı ile aynı cephede yer alan Türkiye'nin Bolşevik Rusya'sına karşı bir set olabilirdi. Bu yüzden Rusya, Türkiye'ye yapılacak yardımlar konusunda tereddütler yaşıyordu. Rus liderler arasında fikir birliği sağlanamıyordu. Aynı şüphe ve endişe TBMM hükümeti için de geçerliydi. Ankara, Moskova ile müzakereleri devam ettirdiği sırada Rusya'nın İngiltere ile bir ticaret antlaşması yapmak üzere olduğunu öğrenmişti. İngiliz- Rus yakınlaşması, milli mücadeleyi tehlikeye atabilecek bir girişimdi. Hükümet yetkililerine göre, Rusya Türkiye'yi kontrol altına aldığını zannetmekteydi. İngiltere ile gerçekleştirdiği müzakerelerde daha elverişli şartlar altında antlaşma yapmak için TBMM hükümetini bir koz olarak kullanma ihtimali vardı.

İkili müzakereler devam etmesine rağmen bir hükümetin yeniden Batı ile temas kurması durumunda, bir diğer ülke diplomasi sahada yalnız kalma tehlikesiyle karşılaşacaktı. Ancak Rusya ile Türkiye'nin çıkarları birbirleriyle örtüşmesinden dolayı ikili münasebetler kesilmeden devam etmiştir. Bu kritik dönemde Rusya'nın güvenliği Türkiye'ye, Türkiye'nin güvenliği ise Rus politikasına bağlıydı. Dolayısıyla iki ülke arasındaki siyasi ve fikir ayrılıkları, ortak menfaatlerle karşılaştırıldığında önemli bir

⁷⁹ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk- İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969, s. 238-240.

⁸⁰ Doğan Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, İkinci Kitap, İstanbul 1978, s.790.

alanı kapsamamıştır.⁸¹ Ortak düşmana odaklanmayı tercih eden RSFSC ile TBMM hükümetleri, küçük ayrıntılar üzerine durmayıp, ikili ilişkilerin sağlam bir şekilde ilerlemesine çaba göstermişlerdir.⁸²

1.1.3. İngilizlerin Kafkas Seddi Politikası Karşısında Türkler ve Ruslar

Kafkasya coğrafyasının, I. Dünya Savaşı'nın son dönemlerine doğru stratejik ve jeopolitik konumu itibariyle gün geçtikçe önemi artmaya başlamıştır. Asya ve Avrupa kıtalarının arasında bulunması nedeniyle diğer bölgelere bir geçit unsuru olması, savaş malzemesi yapımında kullanılacak ham maddelerin bulunması ve zengin petrol yataklarının yer almasından kaynaklanan çıkar çatışmaları, bölgesel değişimin habercisi olmuştur. Yaşanılan bu durum, Kafkasya'yı 1917 yılında çözülmesi zor bir denklem olarak uluslararası platformda yer almasını sağlamıştır. Bu yeni denklem, değişen siyasi dengeler çerçevesinde diplomatik ve askerî adımların atılmasına hizmet etmiştir.

Bölge için kritik sürecin başlangıç noktası Rusya'daki Çarlık rejiminin yıkılmasıdır. Meydana gelen iç isyanlar neticesinde kurulan yeni Rus yönetimi, tepkilere rağmen savaşa devam etme kararı almıştır. Bu karar, itilaf devletleri nazarında hayati bir öneme sahipti. Çünkü geniş Rus toprakları hem Almanya'nın hem de onun müttefiklerinden oluşan orduların büyük bir kısmını meşgul etmekteydi.

Ancak mevcut cephelerdeki askerî durum ve ülke içersindeki toplumsal memnuniyetsizlik, alınan kararların pek sağlıklı olmadığını kanıtlar nitelikteydi. Çarlık yönetiminin devre dışı kalması, Rus ordusundaki beklenen olumsuz neticeleri ortaya çıkarmış, disiplin dışı hareketler yaygınlık kazanmıştır. Bolşevik ihtilaliyle birlikte ordunun Kafkasya cephesindeki dağılma süreci başlamıştır. Bu durum cepheyi işlevsiz hale getirmiş, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere itilaf devletlerinin siyasi ve iktisadî varlığını tehlikeye atmıştır. Devam eden süreçte RSFSC hükümetinin, Almanya ve müttefikleriyle 3 Mart 1918 tarihinde bir antlaşma yapması, İngiliz diplomasisinde var olan tedirginliğin daha da arttırmasına yol açmıştır.

Muhtemel bir Alman nüfuzunun Kafkasya'da sağlanması demek, mevcut petrol gücünün Almanya tarafından ele geçirilmesi anlamına gelmekteydi. Almanya bu antlaşmayla Rusya'da esir bulunan askerlerini tekrar orduya katabilir ve Fransa'ya karşı bir üstünlük kurabilirdi. Yeni bir planla Türk - Alman işbirliği, Kafkasya yol

⁸¹ Ülkü Çalışkan, "Kurtuluş Savaşında Türk- Sovyet Rusya İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 160, İstanbul 2006, s.6.

⁸² Ali Satan, *a.g.e.*, s. 79.

güzergâhını tercih edebilir ve Orta Doğu, Afganistan ve Hindistan bölgeleri üzerinde İngiliz diplomasisini bir çıkmaza sürükleyebilirdi.

Mondros mütarekesiyle boğazlar üzerindeki kontrolü ve denetimi eline geçiren İtilaf kuvvetlerinin Karadeniz ve İstanbul vasıtasıyla Kafkasya bölgesindeki nüfuzunu garanti altına alma yolunda önemli bir adım atmışken, Rusya'nın savaştan çekilerek, Brest- Litovsk antlaşmasıyla Almanya'ya ve Osmanlı'ya avantajlar sağlamasını Batı dünyası tepkiyle karşılamıştır. Çünkü yaşanan bu gelişme, İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu'daki planlarını yeniden yapılandırmasına sebep olacağı gibi, Kafkasya'da siyasi ve askerî boşluğu da meydana getirecekti.

Bolşevik unsurların ülkeden çıkartılması ve Çarlık rejimin yeniden yönetim başına getirilmesi maksadıyla Rusya'da bir iç savaş patlak vermiştir. Bolşeviklerin bir iç savaşta mağlup edilebilmesi için Novorosiski, Azak, Kırım ve Odessa gibi güney limanları kuşatma altına alınmıştır. Batum şehrine askerî birlikler çıkartılmış, Kafkasya, Hazar ve Karadeniz noktalarında bir koridor inşa edilmiştir. Böylece Bolşeviklerin savunma gücünün kırılması amaçlanmıştır. Batum ve Bakü kentlerinde karargâhlar meydana getirilerek, bir set oluşturulmuştur. Bolşeviklerin bölgedeki enerji kaynaklarından yararlanma imkânı ortadan kaldırılmış ve propaganda faaliyetlerine yönelik tedbirler alınmıştır.

İngiliz siyaseti bir yandan eski rejime sempati ile yaklaşan komutanlara desteğini sürdürürken, aynı zamanda 1918 senesinde siyasi bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletleriyle işbirliği yapmıştır. Bölgedeki farklı yapıların varlığına müsaade etmiştir. Siyasi faaliyetlerin birden çok devlet tarafından yürütülmesini benimsemiş, bu suretle Bolşevik yayılmasının önüne geçebileceğini düşünmüştür.

İngilizlerin aldıkları siyasi kararların sahada tatbik edilmesi pek mümkün değildi. General Denikin ve Kolçak'ın düşünceleri, bölgedeki devletlerin siyasi amaçlarıyla örtüşmemiştir. Generaller Bolşevikleri mağlup ederek, Rusya Devleti'nin bütünlüğünden yana bir görüşü benimsemişlerdir. Oysaki bağımsızlıklarını açıklayan devletler, bölünmez bir Rus Devleti'nin meydana gelmesinde engeldi.⁸³ Bu ikilem içerisinde İngilizler, her iki tarafa da askerî ve maddi yardımlar yaparak, planladığı

---

⁸³ Mehmet Okur, *Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara 2006, s. 190-191.

stratejisini devam ettirmeye çalışmıştır. Batı'nın tek amacı, RSFSC hükümetine karşı bir siyasi otorite boşluğu yaratmadan Kafkasya bölgesini de kuşatmaya dâhil etmektir.

Bölge halklarından yana taraf olmaya karar verilmiş ve bu yüzden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletleri 12 Ocak 1920 tarihinde fiilen tanınmışlardır.⁸⁴ İngiltere 1918 yılından beri bölgede kurmaya çalıştığı tampon sahasını yeni bir setle uygulamak istemiştir. Bolşevik Rusya'sıyla, Türkiye ve İran arasındaki bağlantıyı kesmeyi düşünen İngiliz diplomasisi, stratejik hedeflerini koruma altına almakta kararlıydı. Lloyd George, Avam Kamarasında yapmış olduğu konuşmasında, sahaya sürülecek olan politikanın mahiyeti açısından Türkiye'yi yakından ilgilendirmedeğini ifade etmiştir. Sadece İngiliz-Rus mücadelesi çerçevesinde Ruslara yönelik bir tedbir olarak ele alınması gerektiğini açıklamıştır.⁸⁵ İngiliz siyaseti Kafkas Seddi ile yapılmak istenen amaçlarını bu şekilde dile getirmesine rağmen, bölge politikasının bir başka boyutu incelendiğinde, diğer bir hedefinde Bolşevik-Türk yaklaşmasını engelleyerek muhtemel Rus yardımlarının Anadolu'ya geçişini önlemek olduğu anlaşılmaktaydı.

Öte yandan Anadolu'nun Doğu bölgesinde, Asya Müslümanlarıyla sağlanacak olası bir sınır bağlantısı İngiliz siyasetini zora sokabilirdi. Bu durum Türkiye'yi Asya toplumlarıyla diplomatik işbirliğine götürebilirdi. Dolayısıyla bu Kafkasya Seddi politikasıyla Türk Kurtuluş Savaşı'nı benimseyerek örnek alan Müslüman Dünyasına mesaj verilmesi planlanmaktaydı.

İngilizler, Dünya Savaşı'nın sonunda çekilen Rus Devleti'nin çıkarlarını ve hedeflerini üstlenmiş görünüyordu. İstanbul boğazındaki ve Karadeniz'deki otoritesini kabul ettirmek suretiyle Kafkasya'ya ulaşmak için kullanılan önemli stratejik noktalarından birini gözetim altında tutuyordu. Kafkasya bölgesini değerli kılan Bakü petrolünün denetimini ele geçirerek yeni Rus yönetimini bu bölgeden mahrum bırakıyordu. Gelişmeleri takip eden Rus liderlerden Stalin, Kafkasya'nın jeopolitik konumuna atıfta bulunarak sadece hammadde kaynaklarına değinmiyordu. Asya, Türkiye ve Rusya üçgeninde stratejik öneme sahip olan Batum- Bakü, Batum-Tebriz ve Batum-Tebriz-Erzurum karayolunun kimler tarafından yönetileceğine dair meselesinin varlığına işaret ediyordu.⁸⁶

⁸⁴ Fahri Yetim, "Atatürk ve Kafkasya", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Ankara 2005, s. 117.

⁸⁵ Rahmi Doğanay, *Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara 2001, s.76.

⁸⁶ Mehmet Perinçek, *Türk- Rus Diplomasısından Gizli Sayfalar Siyaset- Askeriye- Ekonomi-Kültür- Bilim-Spor*, İstanbul 2001, s.50.

İngilizler Kafkasya'da istikrarlı bir politikanın çarelerini ararken, Rusya'daki iç savaşın seyri Bolşeviklerin lehine değişmiştir. Ekim 1919 tarihiyle birlikte cephedeki üstünlüğünü kaybetmeye başlayan General Denikin kuvvetleri, 1920 senesinin başlarında savaştan geri çekilmiştir. Diğer bir kuvvet olan General Kolçak ise, Ocak 1920 tarihinde yakalanarak idam edilmiştir. Wrangel Ordusu ise Kasım 1920 dönemine kadar mücadele etmeye çalışmıştır. İngilizler desteklediği generallerin savaşta başarılı olamadıklarını görünce bölgedeki devlet yapılarına yönelmişlerdir.

Tiflis'te bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Waldrop, 3 Ocak 1920 tarihli telgrafında bölgede generallerin yenilgilerinden bahsederek, Bolşevik unsurlarının taarruzlarına değinmiştir.⁸⁷ İngiliz birlikleri çekilerek Batum şehrinde küçük bir birlik bırakmışlardı. Askerî varlığını sınırlayan İngilizler, bir savunma gücü meydana getirecek konumda değildi. Dolayısıyla Kafkas Seddi politikasının dayanağı olan Anti-Bolşevik etmenlere silah ve personel yardımı yapılmasını daha akla yatkın görmüşlerdir.⁸⁸ Fakat bölge için adımların atılmasında yavaş kalındığı ve yapılan planların gerçeklikten yoksun olduğunu düşünen İngiliz Mareşal Sir Henry Wilson, Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerinin Bolşevik unsurlar tarafından ele geçirilmesinin yakın olduğunu ve bahsi geçen ülkelerin fiili olarak tanınmasında geç kalındığını beyan etmişti.⁸⁹

Türkiye, İngilizlerin Kafkasya'daki tampon bölge oluşturma politikasının içeriğini incelediğinde, Milli Mücadeleyi sekteye uğratacak birtakım girişimleri barındırdığını fark etmişti. Bu politikanın hayata geçirildiği takdirde Mondros Mütarekesiyle kuşatılan Anadolu'nun bağlantı kurmaya çalıştığı Kafkasya halklarıyla ve Bolşevik Rusya'sıyla iletişimi karadan kesilmiş olacaktı. Aynı zamanda Ankara bağımsızlık mücadelesini devam ettirme noktasında Rusya'dan gelecek maddi yardımların önemini biliyordu. Zaten İtilaf devletlerinin baskısı ve denetimi altında bulunan Karadeniz üzerinden getirilen yardımların ülkeye taşınması konusunda problemlerle karşılaşılmaktaydı. Dolayısıyla TBMM ile RSFSC hükümetleri, muhtemel bir kara bağlantısı sağladıkları takdirde yardımların ulaştırılması hususunda bir engeli aşmış olacaktı. Karadan Türk ordusuna verilen çeşitli cephaneler, yine deniz yolu kullanılarak cephelere ulaştırılacaktı.

⁸⁷ Bülent Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasındaki Türkiye (1918-1923)*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul 1998, s.88.

⁸⁸ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁹ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 88.

TBMM hükümeti bölgedeki gelişmelere yönelik tatbik edeceği siyasal ve askerî stratejileri belirlemiştir. 5 Şubat 1920 tarihinde siyasi vaziyeti değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, konuyu Kafkasya'daki gelişmelere getirerek İngiliz politikasının bölgede hayat bulmasının neticesinde Türkiye'deki bağımsızlık mücadelesinin önemini kaybedeceğinden bahsetmiştir. Bu politikanın saf dışı kalmasının reçetesi olarak sadece Doğu cephesine yığınak yapılmasının yeterli olmayacağını bunun yanında Bolşeviklerle irtibat haline geçilmesi gerektiğini açıklamıştır.⁹⁰ Bununla birlikte Kafkas milletlerinin ne şekilde hareket edeceğini anlamak adına çeşitli temasların kurulmasını istemiştir.

Doğal sınıra sahip olmayan bir bölgede yaşayan ve kendi aralarında tarihi sorunları mevcut olan Kafkasya halkları, Bolşevizm çatısı altında siyasi varlıklarını sürdürmek istemiyorlardı. Anti-Bolşevik düşüncesiyle hareket eden devletler, itilaf güçleriyle birlikte set kurma planını benimsemişlerdi. Ancak Türkiye için bu setin işlevsel hale gelmemesi gerekiyordu. Hindistan, İran ve Irak gibi ülkelerle ilişkilerin sağlanması, bu planın devre dışı kalmasına bağlıydı. Bu yüzden Türkiye, bölgenin Bolşevik unsurların yerleşmesine yönelik bir tutum içersine girmeyi tercih ediyordu.

Kafkas planı, Ankara hükümeti tarafından itilaf bloğunun uygulamak istediği ilk aşama olarak görülüyordu. Bu plan hayata geçtikten sonra Türkiye'nin savunma hattında bir yıkılma meydana gelecekti. Ülkenin tüm sınırları kuşatma altına alınmış olacaktı. Böylece İtilaf ordusu, Anadolu'yu kolay bir şekilde denetim altına alabilecekti. Bu nedenlerden dolayı Ankara, her türlü yola başvurarak Kafkasya planının uygulanmasına mani olmak amacındaydı. Dolayısıyla bir an önce tedbirlerin alınmasını istemekteydi.⁹¹

Ankara'nın bu tutumuna karşılık, Kazım (Karabekir) Paşa aynı fikirde değildi. Kafkasya Seddi'nin dönemin siyasi şartları altında uygulanmasını mümkün görmüyordu. Doğu hattında harekete geçilmesini ihtiyaç dâhilinde değerlendirmiyordu. Ona göre, Bolşevikler kuvvetlerini bölgede harekete geçirmedikçe Türk ordusunun atacağı adım gereksizdi. Üstelik Batı basınında Türkiye'nin Bolşevizm'i ilan ettiğine dair haberlerin neşredilmesini işaret ederek, daha dikkatli davranılması gerektiğini ifade ediyordu. İtilafın bölgede önemli askerî birlikleri olmamasına rağmen, Doğu cephesinde bir askerî harekâtın neden gerekli görüldüğüne dair Ankara'dan bilgi verilmesini talep etmişti.⁹²

⁹⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. VI (1919-1920), İstanbul 2002, s. 267-268.

⁹¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz II*, (Sdl. Faruk Özergin), İstanbul 1993, s.474.

⁹² " Vesika no: 394 ", *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 15, Ankara 1956.

İngiliz diplomasisi Kafkas Seddi projesini sadece bölge halklarıyla yürütülecek bir siyaset olmadığını kavramıştır. Türkiye'yi bu politikaya dâhil edip, Türk ordusundan faydalanmak istemiştir. Erzurum'da görevli olan Albay Rawlinson, 12 Şubat 1920 tarihli görüşmesinde Bolşevik Rusya'sının Kuzey Kafkasya'ya doğru ilerlediğini, Türk ordusu buna müsaade etmemesi gerektiğini bildirmiştir. Türkiye'nin bu tavrı devam etmesi halinde Batı'dan yaklaşan İngiliz Ordusunun da ilerlemesi neticesinde Türklerin, hem Rus hem de İngiliz birliklerinin arasında kalacağını belirtmiştir.⁹³ Rawlinson, 19 ve 21 Şubat'ta tekrar Kazım (Karabekir) Paşa ile konuşmuş, Bolşeviklerin Kafkaslarda engellenmesi durumunda, İngilizlerin İstanbul ve İzmir şehirlerini verebileceğine dönük imalarda bulunmuştur.⁹⁴ İngiliz siyasetinin sözleri ve tutumları, Türkiye'yi inandırıcılıktan çok uzak bir görünüm taşımıştır. Bölgede yeterli sayıda olmayan İngiliz askerleriyle bu tampon planının ayakta kalabilmesi mümkün görünmediği gibi Türk-İngiliz birlikteliği içersine girilmesinin tehlikeli sonuçları doğabilirdi. Zaten bu dönemde güven vermeyen ve sürekli değişikliğe giden bir İngiliz politikasının dayanaksız teklifinin geçersizliği, kısa zaman sonra İstanbul'un ele geçirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin RSFSC hükümetiyle birlikte hareket ettiği tartışmasız bir şekilde ortaya çıkmıştır. İngilizlerin İstanbul'a yönelik bu adımıyla Türkiye, Kafkasya Seddi'nin faaliyete geçmemesi için Bolşeviklerle birlikte bölgedeki askerî ve diplomatik unsurlarını kullanma yoluna gitmiştir.

Yaşanan gelişmeler gösteriyordu ki, Türkiye'nin itilaf devletleri tarafından uygulanmaya çalışılan Kafkas Seddi'ni ortadan kaldırmak için Sovyet rejiminden yardım alması gerekiyordu. Kurulacak bir işbirliğiyle İngilizlerin Kafkasya politikasında saf dışı kalması, her iki devlet için de zorunluydu. Nitekim Rusya ve Türkiye'nin Kafkasya üzerindeki politikaları birbiriyle örtüşmesi, muhtemel bir işbirliğinin önünü açıyordu. Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e gönderdiği mektubunda, TBMM hükümetinin bağımsızlık mücadelesinde Bolşevik Rusya'sıyla ortak hareket etmeyi onayladığını yazmıştır. Ayrıca Rusların Gürcistan'a doğru bir sefer yapması halinde Türk ordusunun da Ermenistan üzerine bir harekât yapmayı planladığını ilave etmiş ve Azerbaycan ülkesinin de Bolşevik hattına katılmayı, Türkiye'nin de katkısıyla, kabul edeceğini belirtmiştir.⁹⁵ Böylece Türkiye,

⁹³ Mehmet Okur, *a.g.e.*, s. 200.

⁹⁴ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 91.

⁹⁵ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C.VIII (23 Nisan - 7/8 Temmuz 1920), İstanbul 2002, s. 114.

Kafkasya Cumhuriyetlerinin Sovyet rejimini kabul etmesini uygun görerek bölge için resmî dış politikasını kesinleştirmiştir.

Bolşevik Rusya'sının yayılması için ilk hedeflerden biri, Musavat hükümeti tarafından yönetilen Azerbaycan olmuştur. Musavat hükümeti ülkelerinde yer alan İngiliz temsilcilerine yakın ilişki kurmuşlardır. İngiliz idaresine gösterilen bu tutumlar, halk arasında tepkilere sebep olmuş ve İngiliz düşmanlığı artarak Rus propagandasının daha geniş bir şekilde yayılmasına yol açmıştır.⁹⁶ Türk subayları Azerbaycan'ın yetkilileriyle konuşarak Bolşeviklerin bölgedeki bağımsızlığı ortadan kaldırmayı amaçlamadıklarını, burada yapılacak harekât ile Anadolu'ya gönderilmesi düşünülen cephanenin güvenli bir şekilde sevk etmek maksadıyla hareket ettiklerini söylemişlerdir.⁹⁷

Azerbaycan halkı düştükleri mevcut durumdan kurtulmak için Türkiye'den yardım beklemekteydi. Ancak Türkiye önceliğini Anadolu'nun bağımsızlığına verdiği için Yunan ordusuyla yapacağı savaflara hazırlanmaktaydı.⁹⁸ Azerbaycan'da 28 Nisan 1920 tarihinde iki ülkenin ortak dayanışmasıyla Musavat hükümeti yıkılmış, yerine Bolşevik Rusya'sı geçmiştir.⁹⁹ Bu askerî gelişmeler üzerine İngilizler, 1920 yazında son birliklerini de bölgeden tasfiye etmiş ve Rusya, Kafkasya'da hâkim unsur konumuna yükselmiştir. Ağustos 1920'de Nahcivan bölgesi ortak Türk - Rus işbirliğiyle¹⁰⁰ ele geçirilmiştir.

İngiltere'nin set politikasını dayandırdığı bir diğer devlet ise Taşnak yönetimindeki Ermenistan idi. Ermenistan devleti İngiliz çıkarları doğrultusunda siyasi hayatını Bolşeviklerden bağımsız olarak devam ettirmek amacındaydı. İngilizler ilk olarak bölgeye Amerikan mandasının yerleşmesi için çalışmalarda bulunmuştu. Fakat Amerikan Meclisi bu teklifi geri çevirince Ermenilere çeşitli savaş malzemeleri vereceklerini duyurmuştu.

Bu arada İstanbul itilaf devletlerinin sunduğu Sevr koşullarıyla karşılaşmıştır. Bu yeni antlaşmanın teklifiyle Ermeniler, uluslararası bir nitelik kazanarak kâğıt üzerinde topraklarını Doğu Anadolu yönünde genişletmiş oluyordu. Sevr antlaşmasında yer alan maddeleri kabul etmeyen TBMM hükümeti ise RSFSC hükümetiyle

⁹⁶ Taylan Sorgun, *Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, II. Baskı, İstanbul 1997, s. 319-320.

⁹⁷ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s.104.

⁹⁸ Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s.323.

⁹⁹ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁰⁰ Detaylı bilgi için bkz. Veysel Ünüvar, *İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, İstanbul 1948.

imzalanacak bir antlaşma için görüşmeler yapmaktaydı. Batılı devletlerin son girişimi Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerini olumlu etkilemesine rağmen RSFSC hükümetinin yaptığı hamle, ilişkileri gergin seviyeye taşımıştır. Ağustos ayında Ermeniler ile bir antlaşma imzalayarak Anadolu ile Rusya arasındaki karayolun Ermenistan denetimine bırakmışlardır. Ayrıca antlaşma görüşmelerinde Türk temsilcilerine Ermeniler için Doğu Anadolu'daki topraklardan pay istemişlerdir. Türk heyeti, bu teklifin Misak-ı Milli sınırlarına aykırı olduğunu açıkladıktan sonra görüşmeye ara vermiş ve TBMM Hükümetini konu hakkında aydınlatmıştır. Bunun üzerine Kazım Paşa liderliğinde Doğu Komutanlığına bağlı Ordu birlikleri Ekim 1920'de Sarıkamış ve Kars'ı ele geçirmiştir. Türkiye'nin Ermenistan'a karşı yapmış olduğu askerî harekât Rus yönetimini endişelendirmiş, Türklerin Bakü ve Batum istikametinde ilerleyebileceği için dikkatli davranılması istenmiştir.¹⁰¹

TBMM hükümeti doğu toprakları için bir Ermeni tehdidini ortadan kaldırmaya çalışırken, RSFSC hükümeti ise Bolşevizm rejimini Ermenistan'a da kabul ettirmeyi planlamıştır. Rusya askerî bir harekâta karar vermesi sonucunda Kuzey Ermenistan bölgesine doğru ilerlemiştir. Taşnak yönetimi altındaki Ermeniler, güneyden Türkiye ile kuzeyden Rusya tarafından kuşatılmıştır. İki tercih arasında kalan Ermenistan Taşnak yönetimi, bağımsız sosyalist bir cumhuriyeti kabul ederek, Bolşevizm rejimini onaylamıştır.¹⁰² Böylece kritik süreçlerden geçen Türk-Rus ilişkileri, önemli bir eşikten geçmiş oluyordu.

TBMM ile RSFSC hükümetleri arasında antlaşma şartlarının görüşüldüğü sırada Menşevik Gürcistan'ın durumu netlik kazanmamıştı. Rus iç savaş döneminde başvurulan iktisadî tedbirler, toplum üzerinde yıkıcı etki bırakmıştı. Dolayısıyla Lenin, Batı ile ekonomik antlaşmaların imzalanma şartlarının konuşulduğu bir zamanda, Batum şehrinin de dâhil olduğu bir bölgeye askeri bir girişimde bulunmak istemiyordu. Bununla birlikte Sovyet Ermenistan'ı oluşturma sürecinde TBMM hükümetiyle ilişkiler gerilmişken Türkiye'nin sosyalist parti ve teşkilatlara yönelik takındığı tutum, RSFSC hükümeti nazarında şüpheyle karşılanmıştı. Bu gerekçeler nedeniyle Rusya, Gürcistan politikası için şimdilik Bolşevik yer altı teşkilatlarının çeşitli faaliyetlerde bulunmasına izin vermiştir.¹⁰³

¹⁰¹ Doğu Perinçek, *Lenin Stalin Mao'nun Türkiye Yazıları*, IV. Baskı, İstanbul 2014, s.167.

¹⁰² Bülent Gökay, *a.g.e.*, s.110.

¹⁰³ *a.g.e.*, s.111-112.

Ankara, Moskova ile diplomatik görüşmeler yaparken aynı zamanda I. İnönü zaferinden sonra itilaf devletleriyle Londra Konferansında bir araya gelmişti. İngilizler, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Bolşevik Rusya'sının kontrolüne girmesinden sonra Kafkasya'da planlanan tampon bölge için Türkiye'yi de dâhil etmeyi tasarlamışlardı. Batı'ya göre Bolşevizm'in yayılmasına karşılık settin çizgisi, Anadolu sahasını da kapsamalıydı.¹⁰⁴

Bölge ülkeleriyle kıyaslandığında Gürcistan meselesi kolay çözümlenecek bir görüntü vermiyordu. Bu dönemde Kafkasya'da konuşulan en önemli liman kenti olan Batum idi. Bakü'deki petrol rezervlerinin kullanılması, Karadeniz ve boğazların denetimini nüfuz altına alınması amacıyla bölgede çıkarları olan ülkeler için göz ardı edilecek bir şehir değildi.

Menşevik Gürcü hükümeti, komünist partilerin iç isyanları teşvik etmesi neticesinde ülke genelinde otoritesini kaybetmeye başlamıştı. 16 Şubat 1921 tarihinde Gürcistan'a doğru ilerleyen Kızıl Ordu birlikleri 25 Şubat'ta Tiflis'e ulaşmıştı. Ankara'da temas halinde bulunan Gürcü yetkililer, Türkiye ile yaptıkları görüşmeler sonucunda Elviyeyi Selase şehirleri arasında olan Ardahan ile Artvin'i boşaltacaklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine harekete geçen TBMM hükümeti, Ardahan ve Artvin'i ele geçirmiştir. 3 Mart 1921 tarihinde Türk yetkililer, Sovyet Rusya ile Azerbaycan birliklerine Ahılkelek'e ve Ahıska'ya girilmemesi yönünde bir uyarı yapmıştır.¹⁰⁵ Rusların ilerleyişi devam etmesinden dolayı 9 Mart'ta Ahıska'ya, 11 Mart'ta ise Batum ile Ahılkelek'e girilmiştir.¹⁰⁶

Batılı devletler, Türk-Rus ilişkilerinin zedelenmesinde Batum kentinin rol oynayacağı fikrindeydiler. İki ülke arasındaki Batum konusu hakkında bilinmezlik devam ederken Lenin, Moskova müzakerelerinin yapıldığı konferansta Türk heyetiyle görüşülüp, sorunların ortadan kaldırılması arzusundaydı.¹⁰⁷ Görüşmeler sonucunda Batum şehri Gürcistan sınırları içersinde bırakılmış, bölgede yer alan üç ülke üzerinde Bolşeviklerin otoritesi kurulmuştur. RSFSC hükümeti Kafkasya'daki siyasi hâkimiyetini sağlamlaştırmak suretiyle bölgedeki Batılı devletlerin nüfuzlarını ele geçirmiştir. Türkiye ile arasında meydana getirilmek istenilen tampon bölgesini yıkmıştır.

¹⁰⁴ Doğu Ergil, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara 1981, s.327.

¹⁰⁵ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 2.37.19.

¹⁰⁶ Kamuran Gürün, *Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, II. Baskı, Ankara 2010, s.66-67.

¹⁰⁷ Doğu Perinçek, *a.g.e.*, s.175.

1921 yılı itibariyle Türk-Rus sınırında düşünölen Kafkas Seddi projesinin hayata geçirilmesi sona ermiştir. Başarısız politikanın sebebi sadece Kafkasya bölgesinin Bolşevizm çatısı altında yaşamayı kabul etmesi değildi. Bu politikanın uygulanmasında etkili olan İngiltere ve Fransa farklı görüşlere sahipti. Fransa'daki anlayış, Türkiye'nin "Doğu'nun Polonya'sı" olmalısından yanaydı. Yeni bir siyasi anlayışla hareket eden Fransız hükümeti, İngilizlerin yürüttüğü politikaya benzer bir plan uygulamak amacındaydı. Fransızlara göre İngiltere Türkiye'ye karşı Yunanistan'ı kullandığı gibi Fransa da Türkiye'yi Rusya'ya karşı harekete geçirebilirdi.¹⁰⁸ Ancak Türkiye'nin mevcut durumu, Türklerin Bolşeviklere karşı tehditkâr bir pozisyona geçmesine uygun değildi.

Ayrıca İngilizlerin Fransa'yı boğazlar üzerindeki etkinliğini kırmak amacıyla politikasını dizayn ettiğine dair gerekçeleri de vardı.¹⁰⁹ Türkiye ile yapacağı bir antlaşma ile Kafkasya'daki amaçlarına ulaşılmasını en çıkar yol olarak görmekteydi. Fransa'nın bu politikasına karşılık İngiltere ise Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşmasından sonra sertlik politikasını uygulayarak, TBMM ile RSFSC hükümetleri arasındaki ittifakı parçalayabileceğini planlamaktaydı. Fakat Fransa bu girişimi kabul etmiyordu. Çünkü sertlik yanlısıyla hareket edilmesi halinde Anadolu'nun Bolşevizm'e dâhil olma ihtimalini yüksek görmekteydi.

Hem İngiltere hem de Fransa Kafkasya'da elde edeceği ekonomik imtiyazlar için birbirinden farklı siyasi faaliyetler içersine girmiştir. Fransa hükümeti, 20 Ekim 1921 tarihinde imzaladığı Ankara Antlaşmasıyla savaştan çekilmekle kalmamış, İngilizlerin Kafkasya'daki politikasının iflasını ilan etmiştir. Böylece 1918 yılıyla meydana getirilmeye çalışılan Kafkasya Seddi, diplomatik ve askerî hamleler nedeniyle uygulanamamıştır. Bu gelişmelerin merkezinde yer alan Türkiye ise, kendi sınırları içersinde uyguladığı Anti-Bolşevik politikasına karşılık Kafkasya için farklı bir yol izlemiş, reel politika gereği Bolşevizm'in yayılmasına müsaade etmiştir.

1.1.4. TBMM Hükümetinin Bolşevizm İdeolojisine Karşı Tutumu

Yeni Rus Devleti, *Marksçılık ve Lenincilik teorisi* üzerinden farklı bir devlet sistemine yönelmiştir.¹¹⁰ RSFSC hükümeti, bu yönetim anlayışının ayakta kalabilmesi ve süreklilik kazanabilmesinin yolu olarak diğer ölkelerde de sosyalist devrimin gerçekleşmesi gerektiği konusunda hem fikir olmuştur. Kapitalist yönetimlerin önemli

¹⁰⁸ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.778.

¹⁰⁹ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s.83

¹¹⁰ Mehmet Gönlöbol, "Sovyet ideolojisi ve Dış Politika", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXIII, Sayı I, Ankara 1968, s.166.

şehir ve merkezlerinde yaşayan işçi ve köylü kesimlerin liderliğinde yapılacak toplumsal hareketlerle hedeflere ulaşılabilceğine inanmıştır. Yeni siyasetin evrensel bir niteliğe kavuşması için Moskova şehrini merkez kabul etmiştir. Muhtelif devletlerde kurulan komünist partilerin bu bölgeden yönlendirilmesine yönelik kararlar almıştır.¹¹¹

Rus yönetimine göre, genel bir harbin sonucunda ortaya çıkan ekonomik dengesizlikler, mevcut olan sosyal buhranla birleşip, Avrupa'daki rejimleri sarsacaktı. İç savaşla mücadele eden RSFSC hükümeti kısa zamanda Batı Avrupa ve Almanya'da işçi ihtilallerinin çıkmasını bekliyordu.¹¹² I.Komintern'in* 1 Mayıs 1919 tarihinde yayımladığı bildiride Avrupa'daki hadiseler yer veriyordu. Fransa ve İtalya'daki gösterilerden, Çekoslavakya'daki işçilerin sosyalizm etrafında birleşmelerinden ve Almanya'daki iç savaştan memnun oldukları açıklanıyordu.¹¹³

Avrupa'da yaşanan olaylar giderek Rus yönetiminin beklentilerini karşılamaktan uzaklaşıyordu. Bu durum Bolşevik liderlerin dikkatlerini doğu dünyasına çevirmesine sebep olmuştur. Politik düşüncelerde değişime gidilmiş, Batı yerine Doğu dünyasına birinci öncelik verilmesi kabul edilmiştir. RSFSC hükümeti sadece kapitalist ülkelerde bulunan proletarya sınıfını değil, sömürü ve koloni altında yaşayan toplumları da doğal bir müttefik olarak görmeye başlamıştır.¹¹⁴ Bu fikrin oluşumundaki temel kaynak, kapitalist yapıların Doğu toplumlarında istikrarı ve denetim gücünü sağlama konusunda yetersiz kalmasıydı. Jeopolitik konumu itibariyle Türkiye, kendileri için daha da önemli bir müttefik haline geliyordu. Çünkü Batı'da etkili olamayan sosyalizmin, Türklerin öncülüğünde Asya bölgesine yayılma ihtimalinin yüksek olduğu fikrindeydiler.¹¹⁵

RSFSC hükümeti, Çarlık yönetimi taraftarı olan ve Batılı ülkelerin desteğiyle hareket eden generallerle mücadeleye giriştiği bir dönemde, Türkiye'deki milli hareketleri mercek altına almıştır. Kendi ülkelerinde vücuda getirmeye çalıştıkları rejimin, ilk zamanlarda Anadolu'daki kitleleri de doğrudan etkilediğini düşünmüşlerdir. Nitekim İzvestiya gazetesi, Anadolu'da ortaya çıkan direnişi, Asya'daki ilk Sovyet devriminin başlangıcı olarak okuyucularına duyurmuştur.¹¹⁶ Eylül 1919 tarihinde Rusya

¹¹¹ Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara- Moskova İlişkileri*, Bursa 1997, sayfa 29-30.

¹¹² Osman Okyar, *Milli mücadele Dönemi Türk - Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Ankara 1998, s.159.

* Komintern: III. Komünist Enternasyonel

¹¹³ Umut Bekcan, "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 68, Sayı: 4, Ankara 2013, s.82.

¹¹⁴ Nicholas v. Riaasanovsky, Mark D.Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, (Çev. Figen Dereli), İstanbul 2011, s.506.

¹¹⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e* , s.17

¹¹⁶ Bülent Gökay, *a.g.e* , s. 82.

Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, Türkiye işçi ve köylü kesime yönelik bir çağrıda bulunmuştur. Bu çağrıda Rus ülkesindeki siyasi durumun kontrol altına alınması maksadıyla gösterilen mücadele hatırlatılmış, Türkiye'deki işçi ve köylülerin de aynı durumda oldukları işaret edilmiştir. Yardım konusunda hazır buldukları ifade edilmiş, birlikte çalışma ve savaşma teklifi sunulmuştur.¹¹⁷

Çağrıda dikkat çeken diğer bir ayrıntı ise kurtuluş çaresini ele alırken, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini İstanbul hükümetiyle eş değer gördüklerine dair ifadelerdi. Kurtuluş yolunun savaş partisinden geçmediğini çözümün işçi ve köylü kesimin birleşmesiyle mümkün olacağını belirtmişlerdi.¹¹⁸

Bolşeviklerin Temmuz 1920 tarihinde III. Enternasyonelin İkinci kongresinde almış oldukları kararlar, Türkiye ile kurulacak resmi münasebetlerin düzene girmesi açısından önemli olmuştur. Bu kongrede Lenin ve Roy'un farklı tezleri masaya yatırılmış¹¹⁹ ve tartışmalar sonucunda emperyalizme karşı mücadele eden her toplumun - sosyalist bir olguya sahip olsun ya da olmasın - Rus devleti tarafından desteklenmesine yönelik bir neticeye varılmıştır.¹²⁰ Böylece Lenin'in tezi kabul edilmesiyle birlikte Rus yönetimi, başta Türkiye olmak üzere Doğu dünyasıyla ittifak kurmanın gerekçelerini inşa etmeye başlamıştır.

Eylül 1920 tarihinde, Doğu toplumlarını sömürge politikası izleyen devletlere karşı mücadele içersinde yer almalarını sağlamak ve Batı bloğunun varlığını ortadan kaldırmak için Bakü'de bir kongre düzenlenmiştir. Bolşeviklerin çıkarlarına da uygun olan milli hareketlenmelerin yaygınlık kazanmasının ve çeşitli örgütlenmelerin Rusya ile politik temas içinde olmalarının sebepleri aranmıştır.¹²¹ Böyle bir toplantıda Doğu milletlerine örnek teşkil etmesi amacıyla Türkiye'deki iç siyasi durum da söz konusu

---

¹¹⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.15

¹¹⁸ Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız", *Belleten dergisi*, C.XXX, Sayı 117, Ankara 1966, s. 128-129.

¹¹⁹ Lenin'in düşüncesine göre, endüstrileşme aşamasına henüz geçmemiş toplumlar da planladıkları dünya ihtilalinin gerçekleşmesini hızlandırabilirdi. Bu yüzden komünist düşünce konusunda dönemin koşulları gereği esnek davranılmasını teklif etmiştir. Eğer bu politika kabul edilirse sadece sosyalist düşünceye sahip olanlar değil, farklı fikir ve ideolojiler çerçevesinde hareket eden uluslar da desteklenmiş olacaktı. Aynı kongrede konuşan Hintli Marksist Roy ise, komünizmi benimseyenlerin öncelik taşıması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre Sovyet ihtilalcileri burjuvazi toplumlarını değil, sömürü altında hayatlarını devam ettirmeye çalışan köylü ve işçilere yardım etmeliydi. Kongre sonunda Lenin'in tezi kabul edilmiş, emperyalizmle savaşan her toplumun Bolşevikler tarafından destek görmesi kesinleşmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919- 1980*, C. I, XIV. Baskı, İstanbul 2014, s. 159. ; Osman Okyar, *Milli Mücadele Dönemi Türk - Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Ankara 1998, s.62.

¹²⁰ Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 159.

¹²¹ Mete Tunçay, *Türkiye 'de Sol Akımlar 1908-1925*, III. Baskı, İstanbul 1978, s. 216.

olmuştur. Komünist Enternasyonel Başkanı Zinovyev kurultayda şu ifadeleri kullanmıştır:¹²²

" Türkiye, Sovyet sistemi için çalışmalıdır. (...) Sovyet hükümeti Türkiye'de Mustafa Kemal'e yardım etmelidir. Biz bir an dahi unutmamalıyız ki, Kemal rehberliğinde devam ettirilen hareket, komünist değildir. Biz bunu biliyoruz. Ama biz Türkiye işçilerini ve çiftçilerini kendi sömürücüleri aleyhinde de mücadele etmeğe çağıracağız. Onun için Kemal'e yardım etmeliyiz..."

Görüldüğü gibi açık bir yorumla Bolşevikler, Anadolu'daki hareketin komünist bir temele dayanmadığının bilincindedir. Ancak yine de Türklerle belli bir süreliğine işbirliği içinde olmanın gerekliliği vurgulanmıştır.¹²³

Bakü kurultayında Türkiye ile ilgili karar incelendiğinde Sovyet rejiminin esas amaçları arasında Türkiye'yi Bolşevikleştirme düşüncesi olduğu görülmüştür.¹²⁴ Milli Mücadeledeki anlayışın dayandığı temel nokta bilinmesine rağmen Sovyet rejiminin Anadolu'ya ihraç edilmesi arzu edilmiştir.

Bu planın başarıya ulaşması halinde İslam dünyasındaki Türkiye'nin konumundan yararlanma fırsatı doğabilirdi. Zaten Sovyetler, Türkiye'yi Doğu milletlerini komünistleştirmeye yönlendirecek bir okul olarak görmekteydi.¹²⁵ Dolayısıyla Türkiye'nin yeni fikir ve oluşumlara karşı ilgisiz kalmaması ve Bolşevizm fikrine yönlendirilmesi için çeşitli yöntemler arayışı içerisindeydiler.¹²⁶ I. Dünya Savaşı dönemlerinde Rusya'da esir olan Türklerden yararlanıp sosyalist teşkilatlar kurulması¹²⁷, Batılı devletlere karşı mücadele etmesi beklenen İslam Dünyası için Almanya'da bulunan İttihat ve Terakki cemiyetinin liderlerinden faydalanılması¹²⁸, Anadolu'da

¹²² Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s.85.

¹²³ Süreyya H. Şehidoğlu, *Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El koyma Çabaları*, İstanbul 1975, s.146.

¹²⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.60.

¹²⁵ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.87.

¹²⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s.20-21.

¹²⁷ Rusya'da Türk esirlerinin de yer aldığı, Komünist Enternasyonelin bir oluşumu olarak, İştirakiyun Teşkilatı kurulmuştur. Bu komitenin masrafları Bolşevikler tarafından karşılanmıştır. Azerbaycan'ın Sovyet rejimini kabul etmesinden sonra Mustafa Suphi ve teşkilatı Bakü'ye taşınmıştır. Bakü Kurultayından sonra teşkilat, Türkiye Komünist Partisi adını almıştır. Mustafa Suphi ve teşkilatı kurultaydan sonra ilgilerini Türkiye'ye çevirmiştir. Amaçları ilk aşamada ulusal savaşı kazanmak, ikinci aşama da ise sosyalist devrimi gerçekleştirmektir. Türkiye'de çeşitli şehirler de şubeler açılmış ve sosyalist eğilimler taşıyan topluluklarla temasa geçilmiştir. Teşkilat bir yandan Anadolu'daki faaliyetlerini devam ettirirken, bir yandan da TBMM hükümeti ile münasebetler kurma amacını taşımıştır. Ankara ile iletişime geçerek Sovyetlerin Türkiye'ye yapacağı yardımları konusunda rol almak istediklerini ifade etmişlerdir. Daha fazla Bilgi için Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 43- 52; M.Tunçay, *a.g.e.*, s. 192-242.; Doğu Ergil, *a.g.e.*, s.375-386.

¹²⁸ Savaşın bitiminden sonra Almanya'da bulunan İttihat ve Terakki (İ.T.) liderleri, İslam kurtuluş hareketini örgütlemişlerdir. Enver Paşa Moskova'ya geçerek, bölgedeki Türk Müslümanları teşkilatlandırmayı düşünmüştür. Bu suretle Bolşevikler, cemiyetler vasıtasıyla kendi fikirlerini doğu dünyasına ulaştırmayı planlamıştır. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu mektuplarında, İslam ve Türk birliğini sağlamak için çalışmalarına başladığını ve bir ordu ile Anadolu hareketine yardıma geleceğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise bu mektuplara cevaben planladıkları siyasetin uygun olmadığını, Rus yönetimini şüpheye düşürebileceğini belirtmiştir. Yardım konusuna ise

sempati kazanmaya başlayan Bolşevizm taraftarlarıyla iletişime geçilmesi gibi öneriler Rus diplomatların masasında bulunuyordu. Ayrıca Batılı ülkelere karşı sürdürülen savaşta üstün bir neticeye ulaşılması maksadıyla Türkiye'ye yardımlar yapılması da gündemde tutulmaktaydı. Böylece Ruslar Milli Mücadele zamanında Türkiye'nin yanında yer alarak, Batılı kuvvetlerin Anadolu'dan soyutlanmasında katkı vereceği gibi oluşacak yeni hükümetin de Bolşevikliğe yaklaşacağını tahmin etmekteydi.

Milli Mücadeleyi yönetenler, Rus yardımlarının kabul edilmesiyle birlikte Bolşevizm akımının Türkiye'ye ulaşabileceğini imkân dâhilinde değerlendirmiştir. Bu yüzden takip ettikleri siyasetin kritik bir süreç olduğunun bilincinde olan TBMM hükümeti, Rus nüfuzunun etkisinde kalmadan Bolşevizm'i araç olarak kullanmış, Ruslardan alınacak cephane ve para dâhil her türlü maddi yardımı kabul etmiştir.¹²⁹ TBMM siyasetinin Rusların Bolşevikleştirme politikasına karşı tedbirli ve pragmatik bir anlayış üzerine kurulduğunu söylemek gerekir. Rusya'dan gelebilecek muhtemel bir rejim ithaline müsaade etmeyecek şekilde hareket etmişlerdir.

TBMM hükümeti hem Bolşeviklerin gizli bir şekilde yaptığı girişimleri engellemiş hem de Anadolu'daki sosyalist eğilimlerin faaliyetlerini takip etmiştir. Anadolu'daki sosyalist düşünce akımı, var olan rejim boşluğundan faydalanarak, halkın gelenek ve göreneklerine uyan bir anlayış yaratmaya çalışmıştır. Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin resmi bir boyuta kavuşmasından sonra fikirlerini savunabilecek bir ortam bulmuşlardır. Türkiye'deki yaşanan savaş dönemi boyunca rejim hakkındaki belirsizliğin neticesinde çeşitli mebuslar dâhil olmak üzere Sovyet ideolojisine olan sempati ve ilgi artmaya başlamıştır. Bolşevik Rusya'sına doğru yönelen eğilimleri fark etmeye başlayan hükümet, meclis konuşmalarında bu konuya değinmeyi uygun görmüştür. Genel siyaset ve askeri durum hakkında meclisi bilgilendirmek adına konuşan Mustafa Kemal Paşa, Bolşevizm konusundaki meseleyi açıklığa kavuşturmuştur:¹³⁰

---

hiç temas etmemiştir. Yurt dışında yapacakları çalışmaların daha önemli olduğunu açıklamıştır. Bolşevikler, Enver Paşa'yı kontrol altında tutmayı tercih etmiştir. Çünkü Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi demek, Milli Mücadeleye zarar vereceği anlamına geldiği için İngiliz siyasetini güçlendirmek istememişlerdir. Ancak Moskova, Ankara'nın İngilizlerle anlaşma noktasına gelmesi veya Sakarya Savaşının kaybedilmesi durumunda Enver Paşa'yı Anadolu'ya geçişini uygun görmüştür. Fakat Sakarya Savaşının kazanılması, Rusların Enver Paşa'ya verdiği desteği geri çekmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Enver Paşa, yüzünü Orta Asya ve Kafkasya coğrafyasına çevirmiş, Bolşeviklerle mücadeleye girişmesi sonucunda ise hayatını kaybetmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Doğu Ergil, a.g.e., s. 353-358; Apdülhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s.54-60; Kamuran Gürün, a.g.e., s.45-51.

¹²⁹ Doğu Ergil, a.g.e., s.343

¹³⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 29 Mayıs 1336 (1920), C. II, s. 48

" Ancak bu noktada iki ciheti birbirinden tefrik etmek lazımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşevik Rusya'sıyla ittifak etmek. Biz Heyeti İcraiye Bolşevik Rusya'sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile iştigale bizim ihtiyacımız yoktur. Fakat ittifak meselesi kemali ciddiyet ve ehemmiyetle takip edilmektedir ve muvaffak olacağımıza ümidimiz berkemaldir.[tamdır]"

Bununla birlikte Bolşevik Rusya'sının sadece kendi yönetim şekillerini benimseyen toplumlarla hareket etmediğini aynı zamanda emperyalizmi mağlup etmek için İslam âlemiyle de ittifaklık arayışına girdiğini ifade eden Paşa, Kafkasya coğrafyasındaki Bolşevikleştirme siyaseti hakkında da konuşmuştur.¹³¹

" ... İşte mesela Azerbaycan'da, mesela Türkistan'da, mesela şimali Kafkasya'da. Bunları bütün manasıyla Bolşevik olduğunu zannetmeyiniz. Binaenaleyh Bolşevik prensiplerini kabul etmek içtimaî bir meseledir. Bugünün işi değildir."

Mecliste Bolşeviklik meselesi gündeme gelmeye devam etmesi üzerine M. Kemal Paşa konuya dair düşüncelerini tekrar dile getirmeyi lüzumlu görmüş, Bolşevikliğe dair bir sorunun hem hükümetin hem de milletin konusu olmadığını belirtmiştir. Ülkenin menfaatleri hususuna dayalı bir ittifak arayışından dolayı Rusya'nın tercih edildiğini açıklamıştır.¹³²

TBMM hükümeti Bolşevizm gelişmelerini gözetim altında tutmak ve Moskova ilişkilerinde yardımların devamını sağlamak için ülke içerisindeki örgütlenmelere izin vermiştir.¹³³ Sovyetler, sosyalist teşkilatların siyasi hayatta yer almasını memnuniyetle karşılamış ve bu yapılarla iletişime geçmiştir.

¹³¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 29 Mayıs 1336 (1920), C. II, s. 48

¹³² TBMM Gizli Celse Zabıtları, 3 Temmuz 1336 (1920), C. II, s. 72.

¹³³ Yeşil Ordu, 1920 Mayıs ayında Ankara'da kurulan teşkilatlar arasında yer almıştır. Halkın Milli Mücadeleye olan inancını arttırmak maksadıyla bir teşkilat olarak ortaya çıkmıştır. Kısa zaman sonra amacından ayrı düşen teşkilat, Bolşevik propagandası dâhilinde mevcut olan siyasetini devam ettirmiştir. İslam ve Bolşevizm arasındaki anlayışın birbirleriyle paralel ve örtüşen ilkelere sahip olduğunu topluma aktarmaya çalışmıştır. Böylece halkın Bolşevizm'e yönelik bakış açılarını değiştirmek istemiştir. Ankara Hükümetinin kontrolünde kurulan bu oluşum, Milli Mücadele için zararlı bir faaliyet sürdürme noktasına gelmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, IV. Baskı, İstanbul 1976, s.48-77. Gizli Komünist Fırkası 1920 yılının yaz aylarında teşkilatlandığı varsayılmaktadır. Şerif Manatof'un etkinliğinde hareket eden teşkilat, İstanbul, Ankara ve Eskişehir'de aktif biçimde olmuştur. Şerif Manatof'un sınır dışı edilmesiyle birlikte meşru zeminde siyaset yapmayı kabul eden parti önderleri, 7 Aralık 1920 tarihinde Halk İştirakiyün Fırkasını kurmuştur. Yeşil Ordu ile temasa geçtiğini gösteren deliller ortaya çıkmıştır. Bolşeviklerden finansman destek aldığı belirlenmiş, Bakü'de bulunan Mustafa Suphi ile iletişime geçmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. İlhan Darendelioğlu, a.g.e. , s.79-89; Aclan Sayılğan, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1973)*, III. Baskı, İstanbul 1976, s.167-190. Ankara'da kurulan bir diğer oluşum ise Türkiye Komünist Partisi'dir. 1920 yılı gizli ve meşru komünist partilerin faaliyetleri artmaya başladığı bir dönemde TBMM Hükümeti, resmi bir komünist parti kurmayı planladı. Mustafa Kemal Paşa çevresinde olan en yakın arkadaşlarını parti teşkilatında yer almasını sağladı. Böylece Anadolu'da var olan teşkilatların hareketlerini kontrol edebilecek, sosyalist söylemlerle yürütülen propaganda kampanyalarını ortadan kaldırmak için yasal bir zemin oluşturacaktı. Resmî parti, komünist oluşumların etkisini azaltmasında etkin olduktan sonra görevini tamamlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Aclan Sayılğan, *Sol'un 94 yılı (1871-1965)*, Ankara 1968 s. 144-149. Doğu Ergil eserinde, ulusal savaşta Rusya'dan yardım sağlanabilmesi için bu partinin kurulmasının uygun olduğunu anlatmıştır. Ayrıca hem

TBMM hükümeti doğudaki Ermeni sorununu Aralık 1920 tarihinde kendi lehine çözülmesi sonucunda Kafkasya bölgesindeki tehlikelere karşı hudutlarını koruma altına almıştır. Bu gelişmeler, Ankara hükümetinin ülkedeki sosyalist yapılara karşı tedbirler almaya teşvik etmiştir. Yeşil Ordu ile bağlantısı olan Çerkez Ethem ve kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştır. Türk Komünistliğine karşı yapılan bu eylemler, Rusya nazarında tepkilere neden olmuş ama Türkiye'nin milli istiklalinin sağlanması Sovyet çıkarlarıyla örtüştüğünden dolayı Anadolu'ya yardımlar yapılmaya devam edilmiştir.

Anadolu'da çeşitli sosyalist eğilimlerin hareketlendiği bir dönemde Sovyet heyetinin ilk kafilesi Upmal başkanlığında 1920 Eylül ayında Türkiye'ye ulaşmıştır. Şark Komutanlığına çekilen şifreli telgrafta, Türkiye'ye gelen Rus heyetinin sefaret heyeti olmadığını, komünist inkılâbı için faaliyetler yapacağını ve siyasi propagandanın hedefleri arasında doğrudan Şark ordusu olduğuna dair uyarılarda bulunulmuştur.¹³⁴ Upmal, Kazım (Karabekir) Paşa ile yapmış olduğu görüşmede, verilen mücadelenin padişahı kurtarmak adına yapıldığına dair bir siyasi fikrin Anadolu'ya yaymanın doğru olmadığını ve hâlihazırdaki hükümetin propaganda hususunda eksik kalması halinde komünist fırkanın faaliyetlerine izin verilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹³⁵

Komintern'de yeni talimat hazırlanarak Türkiye'de bulunan Rus diplomatların komünist örgütlerle ve işçilerle iletişime geçilmemesi hususunda ikazlar yapılmıştır.¹³⁶ Bolşevik yönetimi diplomatik ilişkilerin zora soktuğu gerekçesiyle bu tür davranışlardan kaçınılması gerektiğini açıklamıştır. Nitekim Upmal'ın davranışları ve demeçleri, TBMM hükümeti nazarında rahatsız edici bir boyuta ulaşmıştır. Buna rağmen Rus sefiri, ülkenin iç işlerine müdahale edecek şekilde eylemlerine devam etmiştir.

Bolşevikler, Türkiye'nin Lenin'i olarak nitelendirdikleri Mustafa Suphi ve kafilesini Anadolu'ya sokmanın çarelerini aramışlardır.¹³⁷ Güney sınırlarının güvence altına alınması gerektiğini savunan Bolşevikler, Kafkasya coğrafyasında yapmaya çalıştıkları gibi Türkiye'ye de rejimlerini ihraç etme hususunda karar vermişlerdir. 1920

Sovyetlerin doğrudan Türkiye'nin iç siyasetine karışmasının önüne geçilebilmesi hem de muhtemel Yunan mağlubiyeti ile karşılaşılması sonucunda Doğu hudutlarına yaklaşılacağı için Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki bir komünist partinin varlığı, dış kaynaklı bir komünist etkisini dengeleyebileceğini yazmıştır. Doğu Ergil, *a.g.e.*, s.364-370.

¹³⁴ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s.156.

¹³⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.61.

¹³⁶ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s.84-85.

¹³⁷ Salahi Ramadan Sonyel, *Kaygılı Yıllar İngiliz Gizli Belgeleriyle Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası (1918-1923)*, İstanbul 2012, s.187.

yılıının son dönemini, Bolşevik ideolojisinin Anadolu'ya sızma noktasında önemli bir eşik olarak görmüşlerdir.¹³⁸

Sovyet elçiliği Budu Mdivani ile birlikte Kars şehrine gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları Anadolu'daki teşkilatlar aracılığıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmak istemişlerdir. Mustafa Suphi o sıralarda Kars şehrinde bulunan Ali Fuat (Cebesoy) ile yapmış olduğu görüşmesinde Mustafa Kemal Paşa'nın savunduğu ilkeleri kabul ettiklerini, Türkiye'yi Batı ile mücadelede yalnız bırakmak amacıyla olmadıklarını ve ihtilal gayesiyle hareket etmeyeceklerini açıklamıştır. Fakat Mustafa Suphi Bey, Erzurum'da Bolşevikliğin Türkiye nazarında uygun bir sistem olduğunu belirten ifadeler söyleyerek, propaganda yapmaya başlamıştır. Kafilenin söylemleri Erzurum halkı tarafından tepkiyle karşılanmıştır.¹³⁹ Erzurum şehrinde hareketle Ankara'ya gitmeyi düşünen kafiye, planlarında başarılı olamamıştır. Sovyet konsolosluğunun valiyle temasa geçmesi sonucunda kafilenin Bakü'ye geri dönmesine karar verilmiştir. 6 Ocak 1921 tarihinde Kafkasya'daki komünist faaliyetlerinden haberdar olunan Mustafa Suphi ve arkadaşları Bakü'ye dönüş yolunda hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁴⁰

1920 yılının son dönemlerinde Türkiye ile Rusya arasında tanık olunan bu hadiseler gündemdeki yerini korurken aynı zamanda 18 Eylül 1920 tarihinde meclise sunulan teşkilatı esaslı kanun lâhiyası, var olan Bolşevizm meselesinin mecliste yeniden gündeme gelmesini sağladı. Bu kanunda yer alan maddelerde, halkın emperyalizm ve kapitalizme karşı yürüttüğü savaştan üstün ayrılacağı ve kendi egemenliğini kazandıktan sonra refah yaşamın ortaya çıkması adına iktisadî gelişimin meydana gelmesi için çalışmalara başlanacağı ifade edilmiştir.¹⁴¹

Halkçılık programı olarak da anılan lâhiyada bulunan içerikler, birtakım vekiller tarafından tepkiyle karşılandı. Ülkede Bolşevizm'e doğru bir kayışın olduğuna dair söylemler tekrar konuşulmaya başlandı. Oysaki halkçılık kavramı ülkenin kendi iç dinamiklerinden beslenerek ortaya çıkmıştı. Toplum yapısına uygun bir reformdu. Bir yandan cumhuriyet ilkesi yerine kullanılırken bir yandan da ekonomik kalkınma sonucunda ortaya çıkacak olan refah bir seviyeyi simgeliyordu.

¹³⁸ 12 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Bolşevik Heyeti, Türk yetkililer tarafından soğuk bir şekilde karşılandıklarını ve muamele gördüklerine dair görüşlerini Sovyetlere iletmıştır. *BCA*, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer No: 131.936.1.

¹³⁹ Aclan Sayılğan, "Solun 94 Yılı..", s.122-123.

¹⁴⁰ Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, İstanbul 1978, s.53.

¹⁴¹ İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı*, İstanbul 1963, s. 33-34.

Mecliste yapılan bu tür tenkitlere karşılık, kanunda yer verilen hususların doğrudan millete ait olduğu, dış ülkelerde uygulanan rejimlerin birer örnekleri olmadığı yönünde açıklamalar yapılmıştır.¹⁴² Egemenliğin halka verilmesi, emperyalist ve kapitalist bir düşünceyle savaşım içersine girildiğini açıklamak, Bolşevizm doktriniyle ters düşmüyordu. Ancak Türkiye'de yaşayan halkın tarihsel ve dinsel bağları ile toplumsal yapısı Sovyet halkına kıyasla farklıydı. Öte yandan, Bolşevizm'in ayakta kalmasını sağlayacak olan kapitalist oluşum ve işçi sınıfının varlığı gibi etkenler, o günün şartlarındaki Türkiye'de oluşmamıştı.¹⁴³

TBMM hükümetinin Bolşevizm'e karşı almış olduğu önlemler, Anadolu'da anti-Bolşeviklik hareketlerinin yayılmasına sebep olmuştur. Bolşevik Rusya yönetiminin Türk milletine karşı düşmanca bir tavır almaya başladığına dair yorumlar yapılmıştır.¹⁴⁴ Bu dönemde ulusal politikada Bolşevizm düşüncesiyle ilgili herhangi bir değişme olmadığına dair ifadeler, Hariciye vekili Ahmet Muhtar Bey tarafından meclise şu şekilde yansımıştır:

" Rusya hükümetinin Gürcistan üzerine vuku bulan hareketi dolayısıyla Bolşevizm cereyanlarının hududumuza takarrübünden [yakınlaşmasından] endişenâk [kaygılanmak] olduğumuzu söylediniz. Cidden memleketini hakikî olarak seven her fert için endişenâk olmamak mümkün değildir. Ancak defaatle arz etmişim ki bu hususta biz Bolşevik hükümetiyle anlaşmışızdır. Daha sefirleri buraya geldiği zaman ayağının tozu ile sefire dedik ki; katiyen memleketinizde bir akidei içtimaiye olan Bolşevizmi tatbik edemeyiz. Eğer memlekette bir inkılâbı içtimaiye yapmak lâzım gelirse onun zamanı münasibinin tayin ve takdiri bize aittir. (...)Heyeti Âliyeniz de pekâlâ bilirsiniz ki, hiçbir zaman Türkiye, Bolşevizm cereyanına bir zemini müsait değildir. Çünkü bu esbaptan hiçbirisini haiz değildir. Diğer taraftan bunun, memleket için pek muzır [zararlı] olduğunu gören ve deruhte ettiği [sorumluluk] mesuliyetin azametini müdrük [idrak etmek] olan Hükümetiniz de, her türlü vesaiti fiiliyesiyle bunun hudut dâhiline girmesine mümanaat [engelleme] edecektir."¹⁴⁵

Lenin Milli Kurtuluş Hareketleri kuramında Kemalistlerle yakın ilişki kurulup, kendi yönetim anlayışlarına doğru yönlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴⁶ Bolşevik Rusya'sı, Anadolu'daki hareket biçiminin milliyetçi burjuvazi olduğunun farkındaydı. Ama yine de Anadolu hareketini destekleyip, Batılı müttefiklerin Türkiye'de yenilgiye uğratılması için yardım etmeyi benimsemiştir. Esasında Batı etkisinden arındırılmış olan Anadolu'nun milliyetçi burjuvaziden proletarya ihtilaline

¹⁴² Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*, İstanbul 2012, s. 87.

¹⁴³ İsmail Arar, a.g.e., s.20.

¹⁴⁴ *İkdam*, 25 Şubat 1337 (1921).

¹⁴⁵ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 18-19 Şubat 1337 (1921), C. 8, s. 441-442.

¹⁴⁶ George S. Harris, *Türkiye'de Komünizm Kaynakları*, (Çev. Enis Yedek), III. Baskı, İstanbul 1979, s. 86.

geçişini planlamışlardır.¹⁴⁷ Ancak bu geçişin düzensiz ve kısa süreli bir politika ile gerçekleştirilebileceğine dair bir düşünceleri yoktur. Çünkü Sovyet yönetimi, Türkiye'nin geçmişteki tarihsel mirası göz önüne alarak dinsel yapıyla bağlantısının kuvvetli olduğuna kanaat getirmiştir. Bu yüzden onlara göre en iyi taslak, komünist teşkilatların ülke siyasetinde yer almaları sağlamak ve iktidar gücünü elde ettiklerinde ise karşı düşünceye sahip olan devlet adamlarını tasfiye etmektir.

TBMM hükümetinin Milli Mücadele döneminde almış olduğu tedbirler nedeniyle bu planın hayata geçirilmesi önlenmiştir. Diplomasi kanallarını açık tutmak amacıyla kritik zamanlarda bu oluşumlara izin verilmiştir. Sakarya Meydan Savaşının hazırlıkları yapıldığı dönemde ve Büyük Taarruz'a hazırlanış arifesinde cephanesıkıntılarının yaşandığı önemli süreçlerde komünist oluşumlara esnek politikalar uygulanmıştır. Fakat savaş meydanlarından gelen haberler ve diplomaside kazanımların elde edilmesiyle birlikte Bolşevizm propagandasına karşı TBMM siyaseti yeniden sert tedbirlerin alındığı bir konumu tercih etmiştir.

1.2. SOVYETLERLE DOSTLUK VE KARDEŞLİK ANTLAŞMALARI

1.2.1. İktisadî İlişkilerin Dayanak Noktası: Moskova Antlaşması

Meclis açılana kadar resmî olmayan girişimlerle Sovyet Rusya ile temasa geçilmiştir. İki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerinin temeli oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu süreç, her iki ülkedeki yaşanan siyasi gelişmelerin taraflar nazarında sağlıklı bir biçimde anlaşılmasına izin vermemiştir. Tarihsel geçmişe dayanan uzun dönemli düşman konumundan dolayı ülkelerin hızlı bir şekilde birbirlerine politik ilişki sağlaması uzun bir zaman almıştır. İslam dünyasında yer alan ülkelere yeteri kadar yardım alamayan TBMM hükümeti¹⁴⁸, İstanbul'un kaybedilmesi ve Kafkasya'daki İngiliz faaliyetleri neticesinde Sovyet Rusya ile resmî ilişkilerin başlamasına karar vermiştir.

Sağlam bir zeminde güvenilirlik esasına dayalı bir müttefikliğin ortaya çıkması amacıyla TBMM hükümeti adına atılan ilk adım, meclis başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920 tarihli teklifnamesi olmuştur. Bu teklifnamenin içeriğinde, Batılı devletlere karşı esaret altında yaşayan halkların kurtarılması için ortak bir mücadele yapılması gerektiği anlatılmıştır. Öncelikle Anadolu topraklarında bulunan Batılı kuvvetlerini ülkeden çıkarmak için 5 milyon altın ruble ile birlikte savaşta

¹⁴⁷ Aclan Sayılğan, "Sol'un 94 Yılı...", s.92.

¹⁴⁸ Salahi Ramadan Sonyel, a.g.e., s.156

kullanılacak harp malzemeleri istenilmiştir. Ayrıca önceden bahsedildiği gibi Kafkasya devletlerine yönelik yapılması gereken askerî ve siyasi işbirliğine de temas edilmiştir.¹⁴⁹ TBMM'nin bu çağrısıyla İstanbul ve Ankara hükümetleri arasındaki politik anlayışların farklı olduğunu gören Sovyetler¹⁵⁰, 3 Haziran 1920 tarihinde Dışişleri Halk Komiserliği Başkanı Çiçerin aracılığıyla bir cevap yazmıştır. Çiçerin mektubunda Ermenistan, Doğu Trakya ve Batum gibi bölgelerde yaşayan milletlerin kendi kaderini tayin etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ermeniler ile Türkler arasındaki sorunların, diplomatik kanalları devreye sokarak, çözülmesi şartıyla arabuluculuk yapabileceklerini açıklamıştır.¹⁵¹

Kazım (Karabekir) Paşa İtilaf kuvvetlerinin Batı Anadolu'yu ele geçirme girişimlerini sürdürdüğü bir dönemde Rusların, Ermenistan ve Doğu Trakya gibi çeşitli bölgeler için öne sürdükleri politikaları uygun görmeyerek, Sovyetlerin eski Çarlık rejimine benzer amaçlar taşıdığını belirtmişti.¹⁵² Sovyetlerin bu görüşü, TBMM hükümetinin kabul gördüğü misak-ı milli anlayışına da ters düşüyordu. Arabistan ve Suriye'nin bağımsız devlet olarak tanınmasını kabul ediyordu. Ancak Ermenistan ile sınır antlaşmazlığı yaşarken, aynı zamanda tartışmalı bölgelerden de bahsedilmesi Ankara'yı rahatsız etmişti.

Mektupta Türk çıkarlarına uymayan maddeler olmasına rağmen TBMM hükümeti lehine yaşanan olumlu gelişmeler de mevcuttur. Evvela Sovyetlerle resmi münasebetlerin kurulması aşamasına geçilmesi önemli bir unsurdur. Böylece kendini ilk defa tanıyan bir ülkeyle diplomatik ilişkileri başlatmıştır.¹⁵³ Ayrıca Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde yanında olduklarını ve kapitülasyonların ilgası konusunda destek verdiklerini belirtiyorlardı. Çiçerin'in Türk - Rus dostluk amacını taşıdıklarına yönelik mektubuna karşılık veren Mustafa Kemal Paşa, diplomatik müzakereler neticesine bağlı olarak Türkiye ile Rusya sınır hattının belirleneceğini bildirmiştir.

Rusların TBMM hükümetine sundukları Ermeniler ile ilgili teklifleri, diplomatik bir üslupla geri çevrilmiştir.¹⁵⁴ Yine mektupta dikkate değer başka bir husus ise, Türkiye'nin sadece Batılı devletlere karşı bağımsızlık mücadele içerisinde olmadığını

---

¹⁴⁹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.33-34.

¹⁵⁰ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *Bir Sovyet Tarihçisinin Gözüyle Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1923)*, İstanbul 2010, s.217.

¹⁵¹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁵² Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s.79.

¹⁵³ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.218.

¹⁵⁴ Kemal Melek, *a.g.e.*, s.62.

aynı zamanda emperyalist kuvvetlerin Türk milletini aracı olarak kullanmaya dönük girişimlerini önlemeye çalışıldığı açıklanmıştır.¹⁵⁵

İlk temaslar bu şekilde meydana gelirken Ankara'da bir Türk heyetinin Rusya'ya gönderilme hususu konuşulmaya başlanmıştır. Çeşitli kanallar vasıtasıyla ilişkileri tesis etmek yerine TBMM'nin görevlendireceği yetkililerin Moskova'ya giderek ikili görüşmelerde bulunması gerekli görülmüştür.¹⁵⁶ 5 Mayıs 1920 tarihinde ilk İcra Vekilleri toplantısında bu konu masaya yatırılmış, Rusya ile olan münasebetler değerlendirilmiştir. Hükümet aracılığıyla doğrudan Bolşevikler ile iletişime geçilmediği anlaşıldıktan sonra bir Türk Heyetinin Rusya'ya giderek resmî görüşmeler yapmasının zorunluluğu ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey, Doktor Miralay İbrahim Tali Bey, Lazistan Mebusu Osman Bey, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey'den oluşan Türk Heyeti 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara'dan ayrılmıştır.¹⁵⁸ TBMM hükümeti heyete yedi maddelik talimat vererek, bu hususlar içersinde müzakerelerin yapılmasını istemiştir. Bu talimatta, Türkiye'nin Batılı Devletlerin kontrolüne geçmesinin Sovyetlerin çıkarlarına aykırı olduğunun altı çizilmiştir. Bağımsızlık içersinde siyasi hayatını devam ettirmek amacıyla olan Türklerin Ruslarla kader birliği yapabileceği izah edilmiştir. Bu mücadele için dış yardımların zorunlu bir hal aldığı, Karadeniz ve boğazlar meselesinin başta Türkiye ve Rusya olmak üzere Karadeniz bölgesinde bulunan ülkelerin ortak sorunu olduğu için tarafların kabul edebileceği bir çözümün aranması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Rusya'dan alınacak yardımların güvenilir bir biçimde temin edilmesi için uygun bir ulaştırma yolunun kurulması gerektiği hususu talimatta yer almıştır.¹⁵⁹

Türk Heyeti uzun bir yolculuktan sonra 19 Temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya varmıştır. Moskova şehrinde bulunan TBMM'nin temsilcilerini Sovyet Rusya adına kimse karşılamamış, heyet kendi imkânlarıyla Hariciye Komiserliğine gitmiştir. Burada Sovyet temsilciliği adına geldiğini söyleyen Akselerod ile görüşmüşlerdir. Rus temsilcilerin III. Enternasyonelin II. kongresinin açılışı münasebetiyle Petersburg'da

¹⁵⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e* , s.54.

¹⁵⁶ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁵⁷ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967, s.146.

¹⁵⁸ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁵⁹ A.Suat Bilge, *Güç Komşuluk Türkiye Sovyet Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara 1992, s.42.

bulduklarını ve bundan dolayı Moskova'da herhangi bir yetkili kişinin olmadığını söylemiştir.¹⁶⁰

Öte yandan, Türk Heyeti Moskova'ya ulaştığında Rus yetkililer, Ermeni temsilcileriyle bir antlaşma metninin detaylarını müzakere etmekteydi. Bununla birlikte yeni bir ekonomik atılım için İngilizler ile bir ticaret antlaşması için görüşme halindeydiler.¹⁶¹ Böyle bir kritik diplomatik dönemden geçildiği bir zamanda Türk tarafı Rus temsilcileriyle müttefik sözleşmesi imzalamak amacıyla müzakerelere başlamıştır. 24 Temmuz 1920 tarihinde iki taraf arasında ilk toplantı gerçekleşmiştir. Çiçerin, daha önceden kendileriyle iletişime geçen Cemal ve Halil Paşalar ile belirli esaslar üzerinde değerlendirme yaptıklarını, hem fikir olunan konuların detaylarını ise Türk temsilcileriyle paylaşmaya hazır olduklarını açıklamıştır. Ancak Bekir Sami Bey, hem Halil Paşa'nın hem de Cemal Paşa'nın TBMM tarafından görevlendirilen resmî temsilciler olmadığını söylemiştir.¹⁶²

Türk tarafının görüşmelerde bahsettiği asıl sorun Ermenistan ile Türkiye sınırıydı. Ruslardan talep edilen cephane, askerî malzeme ve para yardımının Türkiye'ye ulaşması için bu sınırın kontrol altına alınması ve Ermenilerin uzaklaştırılması gerekiyordu. Rus temsilcilerinden Karahan, Türk tarafının Brest- Litovsk antlaşmasına* dayanarak, Ermenilere karşı politik ve askerî girişimlerde bulunmasını kabul etmiyordu. Bunun yanında Ermenistan meselesini en kısa zamanda çözüme kavuşturulacağına ve dolayısıyla da Anadolu ile bağlantı sağlayan yolun açılacağına dair teminat veriyordu.¹⁶³

Karahan'ın bu ifadeleri gündemdeki yerini muhafaza ederken, Çiçerin ile Türk Heyeti arasındaki görüşmelerde Ermenistan meselesi yeniden bahsedilir hale gelmiştir. Çiçerin, basında yer alan haberleri gösterip, Ermenilerle Rus temsilciler arasında bir antlaşma yapıldığını belirtmiştir. Bu antlaşmaya göre, Türk tarafının açılması beklediği Tiflis yolunun kontrolü tamamen Ermenistan'ın denetimine girdiği anlaşılmaktaydı. İlerleyen zamanlarda kullanmayı düşündükleri Şahtahtı bölgesinin ise yine Ermenilerin himayesi altına verildiği ortaya çıkmaktaydı.

¹⁶⁰ Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s.151.

¹⁶¹ Kemal Melek, *a.g.e.*, s.63.

¹⁶² Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 78.

* RSFSC Hükümeti, Brest - Litovsk antlaşmasını 20 Eylül 1918 tarihinde tanımadığını açıklamıştır.

¹⁶³ A.Suat Bilge, *a.g.e.*, s.44.

Antlaşmaya göre Şahtahtı ile Culfa'ya giden demiryolu Ermenilerin inisiyatifine geçiyordu.¹⁶⁴ Bu durum TBMM'nin izlediği politikaya büsbütün aykırı olmakla birlikte muhtemel Rus sınırıyla birleştirilmesi düşünülen Kafkas bağlantısının kurulmadan ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi.

Türk temsilcileri yolun açılması için baskı yapmışlar ancak Çiçerin, antlaşmayı bölgedeki mümessillerin yapmış olduğunu söyledikten sonra bu konuda herhangi bir şey yapamayacağını izah etmiştir. Bunun üzerine Türk Heyeti, Rus Halk Komiserleri Kurulu başkanı Lenin ile konuşmaya karar vermişlerdir. Görüşme sırasında Lenin, bu antlaşmanın bir zorunluluktan dolayı imzalanmış olabileceğini ve bu durumu düzeltmeye çalışacaklarını ifade etmiş, bu konuda başarısız olmaları halinde Türk yetkililerin düzelterebileceğini belirtmiştir.¹⁶⁵

Ruslar ile Ermeniler arasında böyle bir antlaşmanın imza edilmesi, Türk tarafında derin kaygıların doğmasına neden olmaktadır. Zaten ortak düşman olarak kabul ettikleri İngiltere'nin Ruslarla diplomatik temasa geçmiş olması, Ankara üzerinde olumsuz bir algı yaratmıştır. Yalnız aynı diplomatik kaygı ve şüphenin varlığı Bolşevik yönetimi için de söz edilebilir. Çünkü Türklerin Kafkasya sahasında Pan-Turanist ve Pan-İslamist amaçları etrafında hareket edebileceklerine dair bir düşünceyi kendi gündemlerinden düşürmemişlerdir. Ayrıca Fransa ile TBMM arasında kısa süreli de olsa bir bırakışma imzalanmıştır.¹⁶⁶ Bu bırakışma, Bolşeviklerin nazarında pek de olumlu karşılanmamıştır.

İkili görüşmeler bu şekilde seyrederken Rusya, Türklere yapacağı para ve silah yardımı karşılığında TBMM hükümetinden bir istekte bulundu. Dış siyasetini değiştirmeye yönelik bir karar aldıklarında Bolşeviklerin bilgilendirilmesini talep etmişti. Bu isteğe tepkiyle yaklaşan Türk Heyeti, böyle bir talebin hayata geçirilmesiyle birlikte Türkiye'de verdikleri bağımsızlık mücadelesinin anlamını yitireceğini ve bu yüzden teklifin kabul edilmesinin mümkün olmadığını açıklamıştır. Bunun üzerine taraflar sadece her iki ülkeyi ilgilendiren siyasi konularda haberleşmeyi onaylamışlardır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s.142.

¹⁶⁵ Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s.163.

¹⁶⁶ Salahi Ramadan Sonyel, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹⁶⁷ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 144-145.

Moskova görüşmelerinde Türk Heyeti ittifak antlaşması yapmak amacıyla TBMM tarafından yetkili olarak gönderildiklerini belirtmişlerdir. Fakat Rus tarafı, bir ittifak antlaşmasının imzalanmasından yana bir tutum sergilememiştir. İki ülkenin eşit koşullarda olmadığını ve eğer ittifak temelinde bir sonuca ulaşırsa bunun bir himaye antlaşmasından ibaret olacağını beyan etmişlerdir. Dolayısıyla en doğru yöntem olarak dostluk mahiyetinde bir antlaşmanın imzalanması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁶⁸

24 Ağustos 1920 tarihinde sekiz madde paraf edilmiştir. Buna göre, taraflardan birinin kabul etmediği milletlerarası bir belgeyi diğer taraf da tanımayacaktı. Bu zamana kadar iki ülke arasında imzalanmış tüm antlaşmalar iptal edilmiştir. Kıyı temsilcilerinden oluşan bir heyet tarafından Türkiye'nin egemenliğine zarar vermeden gemilerin boğazlardan serbest bir şekilde geçmesine yönelik çalışmalar yapılmasına karar verilmiştir. En kısa zamanda ekonomik ve mali meseleler hakkında yeni antlaşmalar imzalanmasına hem fikir olunmuştur. Konsolosluk antlaşması için iki ülkenin bir araya geleceği açıklanmıştır.¹⁶⁹

Bu gelişmelerden sonra Ermenistan sorunu yeniden gündeme gelmiş ve Çiçerin milli sınır olarak kabul edilen hudutların tekrar düzeltilmesi gerektiğini iletmıştır. Böyle bir sınırın Rus politikasına ters düştüğünü beyan etmiştir.¹⁷⁰ Bekir Sami Bey'e Van, Bitlis ve Muş bölgelerinin Ermenistan devletine verilmesi halinde Sovyet Rusya'nın yardımlar konusunda bir problem çıkarmayacağını aktarmıştır.¹⁷¹ Sonuç itibariyle Sovyetler, yardımların devamı ve sürekli yapılmasının şartı olarak Ermenilere Doğu Anadolu'dan toprak verilmesine bağlamıştır. Bu görüşmeler Türk-Rus müzakerelerini durma noktasına getirmiştir. Bekir Sami Bey Ankara'yı bilgilendirmek üzere Yusuf Kemal Bey'i yazmış olduğu bir raporla Türkiye'ye göndermiştir.

Yusuf Kemal Bey, Rusya'da gerçekleştirdiği görüşmeleri ve paraf edilen antlaşma maddelerini meclisin vekillerine anlatmıştır.¹⁷² Durum hakkında bilgilendirilen vekiller, meclis kürsüsüne çıkarak yapılan müzakereler sırasında Rusya'nın takındığı tavrı tepkiyle karşıladıklarını ifade etmişlerdir. Sovyet Rusya'sı ile Çarlık rejiminin dış siyasetinin aynı politika üzerinden devam ettiğini düşünen Hasan Fehmi Bey, Rusya ile yapılan müzakerelerde erken davranıldığını, Rusya'nın da

¹⁶⁸ İhsan Çolak, "Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Milli Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri", *ATAM Dergisi*, Cilt 17, Sayı 49, Ankara 2001, s.32.

¹⁶⁹ Paraf edilen sekiz madde ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s.178-180.

¹⁷⁰ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.37.

¹⁷¹ Kemal Melek, *a.g.e.*, s.64.

¹⁷² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 16 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1336 (1920), C. V, s. 158-173.

Türkiye'nin dostluğuna muhtaç olduğundan bahsetmiştir. Hakkâri Vekili Mazhar Müfit Bey ise, ülke içinde yapılan propagandalarla hem ülkeye hem de dış dünyaya milli sınırları ilan ettiğimizi belirttikten sonra düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır.¹⁷³

" Rus hariciye Komiserinin Bekir Sami Beyle mülakatında bu muahedenamenin kabul ve tasdikinin Van ve Bitlis vilayetlerinden arazi terkine talik edilmesi hakkındaki sözü, bendenizce bu muahedenin mahiyet ve kıymetini sıfıra indirmiştir."

Sovyetlerin kendi menfaatleri noktasında Asya'nın Avrupa'ya kıyasla daha mühim olduğunu düşünen İsmail Suphi Bey ise, Müslümanların büyük bir rol oynayacağına işaret ederek, Rusların İslam dünyasını önemsemeleri gerektiğini savunmuştur.¹⁷⁴

TBMM hükümeti, Dışişleri Komiseri Çiçerin'e iki madde halinde bir tebliğ iletmiştir. Ermeniler için talep edilen Doğu Anadolu topraklarının terk edilmesinin imkânı olmadığını, böyle bir isteğin emperyalist düşüncenin ürünü kapsamında değerlendirileceğini izah etmiştir. Türkiye'den göç eden Osmanlı Ermenilerinin eskiden ikamet ettikleri yerlere geri dönmeleri sürecinde herhangi bir engelleme yapılmayacağını da eklemiştir.¹⁷⁵

Sovyetlerle Türkler arasında bir antlaşma müzakereleri yapıldığı dönemde Doğu bölgesinde Ermeniler, Türk hudutlarına yönelmişlerdir.¹⁷⁶ Kazım Paşa, Ankara'yı son durum hakkında haberdar etmiş ve askerî harekât için müsaade istemiştir. TBMM hükümeti Doğu cephesinden gelen haberleri incelemiş, Ermenilere karşı harekâta izin vermese de hazırlık yapılmasını uygun görmüştür. Türk tarafı resmî görüşmeler yapıldığı sırada Rusların Doğu bölgesi için planladıkları siyaset hakkında bilgi sahibi olmadan adım atma eğiliminde değildi. Ayrıca Doğu cephesinde ortak bir askerî operasyonun yapılması gündeme gelebilirdi. Fakat Rusların, Ermeniler lehine Türkiye'ye sundukları taleplerin öğrenilmesi, Türk ordusunun tek başına askerî girişiminden başka bir seçeneğin olmadığını gösteriyordu.¹⁷⁷

Öte yandan Polonya ile harp halinde bulunan Rusya'nın Kafkasya bölgesinde yeteri kadar askerî birlikleri yoktu. Bahsedildiği gibi Kazım Paşa'nın talep ettiği izin 20 Eylül 1920 tarihinde olumlu cevaplanmış, birlikler Ekim ayında Kars ve Sarıkamış

¹⁷³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 17 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1336 (1920), C. V, s. 176-187.

¹⁷⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 17 Teşrin-i Evvel (Ekim), s. 176-187.

¹⁷⁵ Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁷⁶ Kemal Melek, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁷⁷ Bu konuda farklı bir bakış açısı getiren Şamsutdinov, İtilaf devletlerinin Türk-Sovyet antlaşmasına engel olmak amacıyla Türk-Ermeni savaşını tetiklediğini yazmıştır. Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.222-232.

bölgelerini ele geçirmiştir. Nihayetinde Ermenilerle 2 Aralık 1920 tarihinde Gümrü antlaşması imzalanmıştır.

TBMM hükümeti böylece düzenlediği başarılı askerî harekâtla, Sovyetlere ordu birliklerinin Anadolu'daki mücadeleye hazır halde olduklarını göstermiştir. Ruslar Anadolu'daki mücadelelerde başarılı bir sonuca ulaşılması konusunda askerî açıdan kaygıları vardı. Bu kaygının ortadan kalkması bakımından önemli bir cevap verilmiş oluyordu.

Ermenilere karşı yapılan Türk taarruzu her iki taraf için de istenilen sonuçları ortaya çıkarmıştır. Türk tarafı muhtemel bir Ermeni tehdidini sınırlarından uzaklaştırırken, Sovyetler de kuşatma altına aldıkları Ermenistan'ın Sovyet bloğuna dâhil olmasını sağlamıştır.¹⁷⁸ Türkiye, antlaşmayı kendi ülkesinde siyasi denetimini kaybeden Taşnak hükümetiyle imzalamıştı. Bu yüzden Sovyet kontrolüne geçen Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya Devletleri, Gümrü Barış antlaşmasını kabul etmeye yanaşmamıştır.¹⁷⁹ Sovyet Cumhuriyetleri antlaşmayı reddeden bir siyaset takip etmiş olsa da TBMM hükümeti, Ermenistan'a toprak verilmesi meselesini ortadan kaldırmış ve belirlediği Misak-ı Milli sınırını da geçerek Rusya ile görüşmelerde avantaj sağlayacak bir konuma ulaşmıştır.¹⁸⁰

Türk-Rus heyetlerinin I. Moskova müzakerelerindeki başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerinden sonra ikili ilişkileri doğrudan etkileyecek iç ve dış gelişmeler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden ilki Osmanlı hükümetinde yaşanmıştır. İstanbul hükümetinin başındaki Damat Ferit Paşa'nın kabinesi geri çekilmiş ve yerine Anadolu ile iletişime geçmeyi planlayan Tevfik Paşa kabinesi göreve getirilmiştir. İstanbul hükümetinin Ankara ile bağlantı kurmaya çalışması, Rus devleti nazarından tedirginliğe yol açmıştır. Çünkü İngilizler, İstanbul hükümeti vasıtasıyla Anadolu'daki mücadele gücünü azaltabilir ve Kafkasya'da Türkler ile bir ittifak kurup, işbirliğine gidebilirdi. Öte yandan Fransa, TBMM hükümetiyle imzalamayı düşündüğü bir antlaşma metni çerçevesinde görüşmeler gerçekleştiriyordu. Rusya muhtemel bir Türk- Fransız antlaşmasının neticesinde Fransa'nın Türkiye toprakları üzerinden Kafkasya bölgesindeki ekonomik imtiyazlar elde etmesinden kaygı duyuyordu.¹⁸¹ Bunun yanında

¹⁷⁸ Tefik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, C. I, Ankara 1959, s.71.

¹⁷⁹ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁸⁰ Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye*, İstanbul 1979, s.199.

¹⁸¹ Hikmet Bayur, *a.g.m.*, s. 148-150.

TBMM hükümetinin Doğu cephesinde attığı askerî adımlar, Sovyetlerin tekrar müzakere sürecine dönülmesi yönünde karar almasını teşvik etmiştir.

Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin, Türkiye'ye Rus temsilcisi olarak gelmek üzere olan Budu Mdivani'ye bir telgraf göndererek, yönetimin Türklerle anlaşmaya hazır olduğunu ve Türk hükümeti tarafından kendi komisyon heyetinin oluşturulması gerektiğini yazmıştır. I. Moskova görüşmelerinde mutabık kalınan maddeler için de Türk tarafının yorumunu beklediğini ilave etmiştir.¹⁸² Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar Bey, garp emperyalizmiyle bir ittifaklığa gidilmeyeceğine dair teminatı Rusya'ya ilettiklerini söylemiştir. Kazım Paşa tarafından gönderilen 4 ve 6 Aralık 1920 tarihli telgraflarda, Rus tarafının bir siyasi ahitname ile askerî ittifak sözleşmesi yapmak amacıyla oldukları belirtilmiştir.¹⁸³

Mdivani'nin sözlerine bakıldığında Ermenistan meselesinin Moskova müzakerelerinde yeniden gündeme gelmeyeceği anlaşılmaktaydı. Böylece siyasi ve askerî antlaşma seçeneği ilk kez konuşulmaya başlanmıştır.¹⁸⁴ Ancak askerî ittifak fikri olgunlaşmadan rafa kaldırılmıştır. Çünkü Ruslar, İngilizlerle son dönemlerde ticaret antlaşması yapmak eğilimde olduklarından dolayı askerî ittifaklık konusuna sıcak bakmıyorlardı. Bunun yerine dostluk ve kardeşlik temelli bir ittifaktan yana oldukları görülüyordu.¹⁸⁵

Türk tarafı Rusların bu görüşüne rağmen bir ittifak sözleşmesinden yanaydı. Çünkü Ankara, Bolşeviklerden istediği askerî ve para yardımını bir taahhüde bağlamak amacındaydı. Türk heyeti ısrarlarını sürdürmüş ancak İkili görüşmeler sonucunda silah ve harp malzemeleri için gizli bir antlaşma yapılmasına karar verilerek mesele ortadan kaldırılmıştır.¹⁸⁶ Böylece Ruslar, yardım konusu için gizli bir sözleşme yaparak hem Anadolu ile irtibatlarını kesmemiş hem de İngilizlerle ticaret antlaşmasının imzalanmasını mümkün hale getirmiştir.

Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında Türk heyeti 14 Aralık'ta Ankara'dan hareket edip, 18 Şubat 1921 tarihinde Moskova'ya varmıştır. Dönemin Rusya'daki Türk Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ile birlikte müzakerelere başlamak için hazır bulunmuşlardır. Heyet Moskova'ya doğru giderken, Türkiye'de önemli gelişmeler yaşanmaya devam

¹⁸² Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁸³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 24 Kânunusani (Ocak) 1337 (1921), C. VII, s. 352.

¹⁸⁴ Osman Okyar, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁸⁵ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.236.

¹⁸⁶ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 193.

etti. TBMM hükümetinin kurduğu düzenli ordu, Batı tarafından desteklenen Yunan birliklerini I. İnönü Savaşında mağlup etmiştir. Bu Türk ordusunun Milli Mücadele çerçevesinde Batı'ya karşı kazandığı ilk savaştı. Böylece bağımsızlık mücadelesi için yola çıkan TBMM hükümeti, Ermenilerden sonra Yunanlılar karşısında da askerî gücünü kanıtlamış oluyordu.

İtilaf Devletleri Paris müzakerelerinden sonra Londra'da TBMM hükümetinin de katılacağı bir konferans düzenlemeye karar vermişti. 21 Şubat 1921 tarihinde Şark meselesinin çözüme kavuşturulması amacıyla yapılan toplantılarda öne sürülen fikirler, esasında mevcut olan Sevr antlaşmasında yer alan maddelerin yüzeysel olarak değiştirmekten başka bir şey değildi.¹⁸⁷ Buna rağmen İngiltere'nin TBMM hükümetini bir konferansa davet etmiş olması, Türklerle müzakerelerde bulunan Sovyetlerin dikkatinden kaçmamıştı. Rus hariciyesi, İngiliz-Türk konferansının olumlu sonuçlanmayacağına emindi ve Lenin, Sovyetler Kongresinde Türkiye ile ilişkilerine değinip, ortak düşman olarak İngiltere'yi işaret etmişti.¹⁸⁸ Aynı dönemde Rusya, İngiltere ile müzakere ettiği ticaret antlaşmasındaki¹⁸⁹ gelişmelerin seyrini TBMM hükümetine iletirken, Ankara'da Londra konferansındaki görüşmeleri nota göndermek suretiyle Sovyetleri bilgilendirmişti. Bu karşılıklı iletişime rağmen Rus hariciyesinin

---

¹⁸⁷ Londra Konferansı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 143-144; Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk*, XV. Baskı, İstanbul 2017, 392-393.

¹⁸⁸ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 183-184.

¹⁸⁹ Lenin 1917 yılında sıklıkla kullandığı söylemlerinde sosyalist-devrimcilerin, kapitalist Batı ve burjuvazi toplumlarıyla antlaşma veya uzlaşma siyasetinden uzak duracağını belirtiyordu. Bkz. Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, (Çev. M.Ardos), Ankara 1969, s.193. Bu demeçlerinden yaklaşık üç yıl sonra Rus ülkesinin Batı tarafından kuşatılan çemberden çıkması için farklı bir siyaseti takip etmeye karar veriyordu. İç savaştaki gelişmelerin lehine görünmesine rağmen dünya ihtilalinin yaşanmasının mümkün olmadığı görülünce, ülke içerisindeki endüstrileşmenin hızlanması amacıyla Batı ile ekonomik antlaşmalar imzalama yoluna gidiliyordu. Sovyet devlet adamlarının attığı bu adımla, esasında Rusya'daki ihtilalin ayakta kalmasının yolu, Batı toplumlarında meydana gelebilecek olan ihtilal hareketlerin başarıya ulaşması gerektiği fikri terk edilmiş oluyordu. Bkz. Osman Okyar, *a.g.e.*, s. 135. Stalin liderliğindeki Sovyet Rusya'nın benimsediği Tek Ülkede Sosyalizm teorisinin ilk izlenimlerini taşıyan yeni politik anlayış, Türkiye'nin diplomatik ilişkilerini de doğrudan etkileyecekti. Nitekim Sovyet Rusya ile İngiltere arasında yaşanan bu temasın sonuçlanması, Rusya'nın Türkiye'ye dönük politikalarına bağlıydı. İngiltere Rusya'dan şark toplumları üzerinde yaptığı propagandayı durdurmasını ve Kemalist Türkiye olarak tanımladığı Anadolu'daki ulusçu harekete destek vermemesi ve maddi yardımları kesmesini arzu etmekteydi. Sovyetler bu şartları kabul etmişti ancak Türkiye ile Moskova antlaşmasından farklı olarak gizli bir antlaşma yapmış, yardımların belli bir düzende gerçekleşeceğine dair Ankara'ya teminat vermiştir. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan İngiliz-Rus Ticaret antlaşması hayata geçirilmiştir. Yeni oluşan siyasi durum İngiliz diplomasisinin Sovyet yönetimini resmen kabul ettiğinin bir işaretiydi. Lenin, ekonomik antlaşmalara dayanarak Batılı devletlerin artık Sovyetlerle bir savaşa girme ihtimalinin zor olacağını düşünmekteydi. Başka bir deyişle Batı ile yapılan ticari antlaşmaları Rusya devletinin teminatı olarak görmeye başlamıştı. Bkz. Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 123. Mart 1921 döneminde Sovyet Rusya- Türkiye - İngiltere üçgeninde yaşanan yoğun diplomatik girişimler, Türk basınında geniş yer bulmuştur. Bu haberler arasında Hâkimiyet-i Milliye, İngiliz-Rus antlaşmasını Asya memleketleri üzerinden yapılan bir antlaşma olarak görmüş, Rusya'nın İngilizlerin Asya'yı istila etmesine izin verdiğini belirtmiştir. Detaylı Bilgi için bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Şubat 1921. Ticarî ve Ekonomik antlaşmasındaki maddelere rağmen Ruslar özellikle Doğu toplumları üzerindeki propaganda faaliyetlerini gizli bir biçimde yürütmeye devam etmiştir. Ayrıca ortak menfaatlerinin üstün gelmesinden dolayı Türkiye ile olan diplomatik temasını kesmekten yana bir siyasi anlayış benimsemiştir.

endişeli olduğu açıktı. Ancak Türkiye, İngiltere ile yapılan görüşmelerin yukarı doğru ivme kazanan Türk-Rus ilişkilerine zarar vermeyeceği kanaatindeydi.¹⁹⁰

Türkiye'den gelen haberler, Moskova müzakerelerine hazırlanan Türk Heyetinin konumunu Sovyetler karşısında güçlendirmişti. 26 Şubat 1921 tarihinde açılış konuşmasını yapan Çiçerin, kapitalist tiranlığı hedef olarak gösterip, sömürge altında yaşayan ulusların emperyalist kuvvetlere karşı mücadelesinde haklı olduklarını açıklamıştı. Türkiye ile Rusya arasındaki tarihsel geçmişte düşmanca cereyan eden hadiselerle de değinmiş, tüm sorumluluğun Çarlık rejimiyle Osmanlı'ya ait olduğunu ifade etmiştir. Emperyalist devletlerin amaçlarından vazgeçmeyeceğini altını çizen Türk tarafı ise, siyasi ve coğrafi koşullar gereği Türkiye'nin Rus Devletiyle müttefiklik hususunda samimi duygulara sahip olduğunu izah etmiştir.¹⁹¹

I. Moskova görüşmeleri neticesinde paraf edilen sekiz madde üzerinden yapılmaya başlanan görüşmelerde Batum şehrinin siyasi ve ekonomik durumu, her iki taraf için de çözümlenmesi gereken konuların başında gelmekteydi. Her iki tarafın temsilcileri de İngilizlerin Kafkas Seddi planına nihai darbeyi vurmaya uygun görmekteydi. Nitekim Azerbaycan ve Ermenistan sınırlarının Bolşevikleşmesinden sonra son basamak olarak Batum vilayeti kalmıştı. Bölgenin Karadeniz'e açılan liman kenti olması nedeniyle Rus temsilcileri, Batum'u Türklere teslim etmemeyi planlıyordu. Türklerin İzmir şehrine verdiği önem ile Rusların Batum vilayetine gösterdiği ilgi aynı boyuttaydı.¹⁹² Yoğun görüşmeler sonucunda Türk tarafı, bölgede yaşayan halkın geniş bir otonomiye sahip olması ve Müslüman halkın kültürlerini ve dinlerini yaşama konusunda özgürlüğü elinde bulundurması koşuluyla Rus tarafının isteğini onaylamaktaydı. Batum şehrini özerk statü altında Gürcistan topraklarına ilhak edilmesini kabul etmişti. Bununla birlikte Türkiye, Batum limanı üzerinden gelen ticarî malların ve her türlü eşyaların gümrük vergisine tabii olmaması ve serbest ticaret hakkını alarak, Batum limanından faydalanma hükmünü antlaşma maddelerine ilave ettirmişti.¹⁹³ Böylece Kafkasya bölgesindeki petrolü ihraç etmenin yolu olan Batum limanı¹⁹⁴, Sovyet Gürcistan'ı kontrolüne girmiştir.¹⁹⁵ Kafkasya'daki Batum sorunu,

¹⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, 29 Kanunîsani (Ocak) 1337(1921), C. VII, s. 412-413.

¹⁹¹ (Haz.) Natalya Çerņiçenkina, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları Tutanaklar ve Belgeler*, İstanbul 2014, s.37-44.

¹⁹² Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s.200.

¹⁹³ Natalya Çerņiçenkina, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹⁴ Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s.213.

¹⁹⁵ Batum bunalımının Moskova müzakerelerinde görüşüldüğü sırada TBMM hükümeti, bölgenin ele geçirilmesini istemiştir. Bu karar verildiğinde Türk heyeti Batum bölgesinin Gürcistan sınırına dâhil olduğunu kabul etmiş ancak bunu Ankara'ya henüz bildirmemişti. Rus yetkililer Batum, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin Gürcistan'da kalacağını

Rusların hâkimiyetine girmesiyle ortadan kalkmış ve gelişmeler ışığında Türkiye'nin doğu bölgesindeki yeni sınır komşusu Sovyet devleti olmuştur.

Türk temsilcilerinin öncelikli konularından olan sınır meselesi, Rusların, Meclisi Mebusan tarafından onaylanan 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'de yer alan toprakları¹⁹⁶ kabul etmesiyle önemli bir aşamadan geçmiş oluyordu. Kars, Ardahan ve Artvin sancaklarının Türk sınırları içerisinde bulunmasına Rus tarafı razı olmuştur. Yeni tespit edilen sınırlar çerçevesinde Türkiye'ye teslim edilen toplam toprak alanı 19. 915 km² iken, burada yaşayan insan nüfusu ise 492.000 idi.¹⁹⁷

RSFSC hükümeti, Türkiye'yi temsil eden TBMM hükümetinin onaylamadığı herhangi bir uluslararası sözleşmenin taraftarı olmayacağına dair taahhütte bulunmuştur. Öte yandan Moskova'da imza edilen Dostluk ve Barış antlaşmasında iki ülke münasebetleri noktasında önemli iktisadî adımlar da atılmıştır. Birinci Moskova görüşmelerinde paraf edilen maddeler arasında yer alan Karadeniz sorunu gündemdeki yerini korumuştur. Çarlık rejiminin Osmanlı Devletiyle mücadeleye girmesine neden olan Karadeniz bölgesi hakkında görüşmelerde bulunan taraflar, meselesinin ortadan kaldırılması amacıyla kıyı devletlerinden oluşan bir komisyonun kurulmasını kabul etmişlerdir. Görev yapacak olan komisyonun vereceği karar, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını gölge düşürmeyeceği gibi boğaz ticaretinin bütün uluslara açık olmasını sağlayacaktı.¹⁹⁸ Böylece Kafkasya'nın kilit bölgelerini elinde tutmayı başaran Sovyetler, Batılı devletlerin Boğazlar ve Karadeniz ticaretindeki nüfuzunu kırmayı tasarlamıştır.

Doğu Ordusu komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya iletmiştir. Ancak Kazım Karabekir, Ankara'dan Rusya'nın verdiği bilgiyle örtüşen bir haber almadığını belirterek Sovyetlerin isteğini kabul etmemiştir. Sovyetlerin telgrafi, Kazım Karabekir vasıtasıyla TBMM hükümetine yollanmıştır. Fakat Hükümet, Moskova'da bulunan Türk temsilcilerinden Batum'un boşaltılmasına dönük bir haber almamıştır. Rusların bir oldubittiyle bölgeyi kontrol etmesinin önüne geçilmesi teklifinde bulunmuş ve Batum'a bir harekât yapılması uygun görülmüştür. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey Rus yetkililerinden gelen haberlerin doğru olabileceğini beyan etmiş ancak Moskova'daki Türk heyetinin böyle bir antlaşma maddesine imza atma ihtimali olsa bile her iki devletin antlaşmayı tasdik etmedikçe uzlaşılacak kararların hayata geçirilmesinin imkânı olmadığını açıklamıştır. Bkz. *TBMM Gizli Zabıt Ceridesi*, 17 Mart 1337 (1921), C. IX, s. 9-10. Bu gelişmeler yaşanırken Kızıl Ordu müfrezeleri de Batum bölgesine yaklaşmıştı. Her iki ordu birlikleri de Moskova görüşmelerinin önemine dayanarak bir çatışma ortamında uzaklaşma amacını taşımıştır. 18 Mart'ta Moskova antlaşmasının maddelerinin içeriği Ankara'ya ulaştığı sırada bölgede çarpışmalar çoktan yaşanmaya başlamıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın emriyle resmî binaları denetim altına alan Türk birlikleri Batum vilayetini boşaltmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 220-230; Kazım Karabekir yazmış olduğu hatıratında bu konuya temas etmiş, yapılan çatışmalar neticesinde Türk birliklerinde 22 erin şehit düştüğünü ve 46 askerin ise kayıp olduğunu açıklamıştır. Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 225-226.

¹⁹⁶ Batum Vilayeti, TBMM hükümeti tarafından Misak-ı Milli sınırları içerisinde gösterilmişti. Müzakereler sırasında Çiçerin, Türkiye'nin sınır sorunu konuşulduğu toplantıda Misak-ı Milli'nin olduğu gibi kabul edilmesinin mümkün olmadığını, eğer Türk tarafının istediği şekilde sınır hattı belirlenirse Batum'un Türk toprakları arasında yer alacağını söylemiştir. Bu durumun Rus hükümeti nazarında onaylanmayacağını açıkça ifade etmiştir. Türk temsilcileri ise Misak-ı Milli'den ödün vermek niyetinde değildi. Yusuf Kemal Tengirşek, *a.g.e.*, s. 220. Yapılan karşılıklı görüşmeler neticesinde Türk tarafı Batum konusunda gösterdiği ısrarından vazgeçmek zorunda kalmıştır.

¹⁹⁷ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.240.

¹⁹⁸ Natalya Çerniçenkina, *a.g.e.*, s. 74.

Geçmişte Çarlık rejimiyle ve padişah hükümetlerince imzalanan ve onaylanan başta ekonomik olmak üzere tüm antlaşmalar yok sayılmıştır. Tarihsel geçmişinde kapitülasyon yükümlülükleriyle ekonomisini ayakta tutmaya çalışan Türkiye, sadece siyasi değil aynı zamanda iktisadî bağımsızlığı için mali ayrıcalık ve imtiyazları reddettiğini Rusya'ya bildirmiş, RSFSC hükümeti de Türkiye toprakları ve denizlerindeki eski rejimin sahip olduğu imtiyazların artık geçersiz olduğunu kabul etmiştir.

Moskova ve Ankara, bu antlaşmayla birlikte ikili ülke ilişkilerinde ekonomik unsurları gözeterek, demiryolu ve ulaşım araçlarının geliştirilmesine dönük çalışmaların yapılacağını, her iki ülkede yasalara bağlı kalınarak kişi ve eşyaların özgürce herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadan geçişine izin verileceğini kabul etmiştir. Ülke temsilcileri en kısa zamanda parasal ve ekonomik ilişkilerini düzenlemek ve güçlendirmek amacıyla ticarî ve konsolosluk antlaşmalarının yapılmasını uygun görmüşlerdir.

16 Mart 1921 tarihinde imzalanan dostluk ve kardeşlik antlaşması^{*}, 20 Mart'ta Sovyetler yürütme kurulu tarafından tasdik edilmiştir.¹⁹⁹ TBMM hükümeti ise Batum vekillerinin ret oyu verdiği oylamada, Moskova antlaşmasını 21 Temmuz 1921 tarihinde onaylamıştır.²⁰⁰ Böylece Türk tarihi için en büyük tehlike olarak sayılan Rusya²⁰¹ ile TBMM hükümeti, menfaatleri doğrultusunda dış politikada yalnızlıklarına son verecek bir anlaşmaya imza atmışlardır. Doğu sınırlarını garanti altına alan Türkiye, askerî birliklerini Batı cephesine kaydırma fırsatını ele geçirmiştir. Askerî başarıların gelmesi ve dış politikada Sovyetlerle var olan münasebetlerin resmî belgelere de yansmasıyla TBMM hükümetinin ve Anadolu halkının Milli Mücadeleye olan inancı artmıştır.

Sovyet Rusya'sı tarafından bakıldığında Moskova antlaşmasının en önemli kazanımı, Kafkasya coğrafyasındaki siyasi üstünlüğünü kanıtlamış olmasıydı. Türkiye ile belirsizlik sorunu olarak görünen sınır hattını da çizmiş oluyordu. Antlaşmanın

---

^{*} Antlaşmanın detaylarını incelemek için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920 - 1945)*, C. I, II. Baskı, Ankara 1989, s. 32-38.

¹⁹⁹ *İkdam*, 20 Mart 1337 (1921).

²⁰⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21 Temmuz 1337 (1921), C. XI, s. 318-333.

²⁰¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1919-1922)*, C. II, 31. Baskı, İstanbul 2014, s. 373.

sonuçlarını değerlendiren Lenin, artık Rusya'nın Kafkasya'da sonu gelmeyen savaşlardan kurtulduğunu ifade etmekteydi.²⁰²

1.2.2. Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleriyle Yeni Safha: Kars Antlaşması

Moskova görüşmelerinin planlandığı zamanlarda Sovyet Rusya, toplantıya Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerini de davet etmenin uygun olacağını düşünmekteydi. Kafkasya devletlerinin yer almasıyla birlikte sınır ve ekonomik meselelerini kalıcı bir şekilde çözüme kavuşturmak arzusundaydı. Türk delegeleri Rusya'dan gelen bu talebe olumlu yaklaşmamış, Ruslarla müzakereler yapıldıktan sonra Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler ile ayrı bir toplantı yapacaklarını bildirmişlerdi. Rus delegelerin ısrarlarına rağmen Türk tarafı geri adım atmadı.²⁰³ Çünkü tarafların çoğalmasından dolayı muhtemel bir ikili antlaşmanın tehlikeye gireceğinden kaygı duymaktaydı.²⁰⁴

Moskova antlaşmasındaki maddeler incelendiğinde doğrudan Kafkasya bölgesiyle ilgili kararların alındığı ortadadır. Bu kararların Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri tarafından da benimsenmesi gerekmektedir. Sovyet Rusya, antlaşmanın 15. maddesine göre, Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki diplomatik girişimlerin başlatılması için Türklere taahhütte bulunmuştur. Nitekim bir Transkafkasya - Türkiye konferansı tertip edilmesi maksadıyla diplomatik temaslar kısa sürede kurulmaya başlanmıştır.²⁰⁵

Kars şehrinde yapılması planlanan konferansta taraflar arasındaki pek çok sınır ve ekonomik meseleler sebebiyle uzun tartışmaların yaşanacağı ön görülüyordu. Nitekim var olan uyuşmazlıklar somut bir şekilde görünür hale gelmiştir. Bu görüş ayrılıklarının ilki, Türk Heyetinin antlaşmaya katılacak her bir devletle ayrı birer müzakere sürecinden geçip, farklı bir antlaşma metni imzalamak isteğini Rus tarafına ilemesiyle ortaya çıkmıştır. Türk Hariciye Vekâletinin konferansta Türkiye'yi temsil edecek heyete gönderdiği talimatta Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ayrı antlaşmalar imzalanması gerektiğini vurgulamıştır. Taraf olan devletlerin Moskova antlaşmasına aykırı bir şekilde taleplerde bulunmasının önüne geçilmesi hususunda da uyarılarını sıralamıştır.²⁰⁶

²⁰² Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.243.

²⁰³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 13 Eylül 1337(1921), C. XII, s. 227-229.

²⁰⁴ Cevdet Alsan, *Türk-Sovyet Halkların Kardeşliği*, İstanbul 1976, s. 37.

²⁰⁵ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.254.

²⁰⁶ Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 660.

TBMM hükümetinin stratejisi, Kafkasya'daki devletlerin birbirinden bağımsız bir yapıya sahip olduklarından hareketle oluşmuştur. Bir devletle var olan sorunun bir başka devleti ilgilendirmeyeceğini düşünmekte ve bu yüzden taraflar arasındaki meselelerin ortadan kaldırılması için ikili antlaşmalar yapılmasının daha doğru olacağını savunmuştur.

Oysaki Sovyet Rusya 7 Mayıs 1921 tarihinde Sovyet Azerbaycan, Sovyet Ermenistan ve Sovyet Gürcistan Cumhuriyetlerinin Dışişleri Bakanlıklarını Tiflis'e davet ederek, üç devletin de aynı politik düşünceyle hareket etmesini, birbirinden bağımsız münasebetlerin yaşanmasına fırsat vermemesini istemiştir. Konferans tarihinin yaklaştığı dönemde Rusya Bolşevik Kafkasya Bürosu 3 Eylül 1921 tarihinde konuyu tekrar gündeme taşımış ve Kafkas Sovyet Cumhuriyetlerini temsilen konferansta yer alacak olan delegelerin ayrı ayrı konuşması yerine tek bir kişinin söz almasının daha isabetli olacağını belirtmiştir.²⁰⁷ Konferansın ilk günlerinde önemini koruyan bu mesele hakkında Türk Heyeti, Ankara'nın kesin talimatıyla her devletle ayrı görüşmeler yapılacağını duyurmuştur. Ancak Rus ve Kafkas delegeler tek bir antlaşma üzerinden bir görüşme yapılmasına yönelik önceden aldıkları ortak kararlarını bildirmişlerdir. Bu görüşlerin sebeplerini anlatmak üzere konuşan Azerbaycan delegasyonu başkanı Behdud Şahtahtinski, Sovyet temsilcilerinin benimsedikleri düşüncenin gerekçelerini şöyle dile getirmiştir:²⁰⁸

" İhtilal gerekliliği, tek antlaşma yapılması konusunda bizim ısrar etmemizi zorunlu kılar. Tek antlaşma Güney Kafkasya Cumhuriyetleri amaçlarına ve menfaatlerine uygundur.(...) Güney Kafkasya Cumhuriyetleri siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerinde birleşmişlerdir. Aramızda kesin bir toprak sınırı bulunmamaktadır."

Bunun üzerine Türk Heyeti uygulamak istediği stratejiden vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Kars şehrinde müzakerelere başlanmadan önce Sovyet ve Türk yetkilileri, 22 Eylül 1921 tarihinde Moskova Antlaşmasının tasdiknamesini birbirlerine teslim etmişlerdir. Düzenlenen merasim töreninde Rus bayrağı üzerine Türkçe, Türk bayrağı üzerine ise Rusça bir metin yazılarak, tarafların tasdiknamelerin hatırasına uyulacağına dair ifadelere yer verilmiştir.²⁰⁹ Kars görüşmelerinin hazırlıkları tamamlandıktan sonra konferansa geçilmiş ve Türk Heyeti Başkanı Kazım Paşa açılış konuşmasında Türk

²⁰⁷ Natalya Çerçiçenkina, *a.g.e.*, s. 26-28.

²⁰⁸ *a.g.e.*, s. 33.

²⁰⁹ *İkdam*, 28 Eylül 1921.

milletinin kapitalist ve emperyalist bir düşünceyle hareket eden Batı'nın kendilerine sundukları Sevr taslağını kabul etmediklerini hatırlatarak Sovyet delegeleri önünde bir kez daha ikili ülke ilişkilerinin temeline temas etme gereği duymuştur.²¹⁰ Aynı toplantıda Rus Heyetinden Hanetsky, Kars konferansının Güney Kafkasya ve Türk halklarının birliğini simgelediğini ve dış ülkelerden yapılan propagandalara rağmen bölge halklarının kardeşlik ve dostluk içinde yaşamaya karar verdiklerini açıklamıştır. Ermeni Heyetinden Mrivian ise, geçmiş burjuva hükümetlerinden kalan düşman duygularla konferansa gelmediklerini açıklamış²¹¹ ve Türkiye'nin vermiş olduğu mücadeleyi memnuniyetle karşıladıklarını beyan etmiştir.²¹² Konferansın başında bu demeçleri veren taraflar, ülkeler arasındaki uyuşmazlık noktalarını ortadan kaldıracaklarına dair olan inançlarını açıkça belirtmişlerdir.

Kars konferansının başlangıcından itibaren taraflar birbirlerinden bekledikleri tavizler için muhtelif konularda tekliflerini sunmuşlardır. Birleşik devlet görünümündeki Sovyet Cumhuriyetlerinin sözcülüğünü yapan Rus delegesi, Kulp tuzlarının Ermenilere verilmesini rica etmiştir. Ona göre bu durumun Türkiye'ye karşı bir zararı dokunmayacağı ama Ermeniler için büyük bir fayda sağlayacaktı. Türk Heyeti doğal sınırların şeklini bozmak anlamına geleceğinden bu teklifi geri çevirmiştir. Bunun üzerine Rus tarafı en azından arazinin kullanılmasına müsaade edilmesini ve çıkarılan tuzun belli bir bölümünü ise Türkiye'ye gönderilmesini dile getirmiş olsa da bu husustaki talepleri kabul edilmemiştir. Bu görüşmelere rağmen Erivan'ın ekonomik açıdan zor günlerden geçtiği izah edilmesi neticesinde Türkiye elindeki bazı erzak, sığır ile birlikte şimendifer malzemelerini Ermenistan'a gönderme kararı almıştır.

Sadece Ermeniler ile Türkler arasındaki ekonomik imtiyaz isteklerinden bahsedilmedi. Aynı zamanda Ruslar da Moskova antlaşmasıyla Türkiye'de kalan Artvin madenlerini faydalanmak amacındaydı. Öte yandan bu taleplerle karşılaşan Türk Heyeti de tebaasına ait olan eşyaların geri verilmesini ve Bakü petrolerinden pay almak istediklerini açıklamıştır. Karşılıklı tekliflerin iletildiği yoğun bir müzakere sürecinden sonra taraflar arasındaki Kars antlaşması 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır.²¹³

²¹⁰ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 286.

²¹¹ Ermeni Heyetinin söylemlerine bakıldığında yeni oluşan Sovyet rejimi altındaki Ermenistan'ın artık Türkiye'ye dönük yayılcı bir politika anlayışından vazgeçtiği görülmektedir. Ancak TBMM'nin başarısıyla birlikte Lozan sürecine doğru gidildiği bir dönemde Sovyet Ermenistan'ın Lozan Barış Antlaşmasına katılma talebinde bulunması, eski siyasi menfaatlerinin etkisinden kurtulamadıklarını ortaya koymuştur. Lozan'a iştirak talepleri Türkiye'nin reddetmesiyle engellenmiştir. Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 71.

²¹² Natalya Çerniçenkina, *a.g.e.*, s. 109-112.

²¹³ Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s. 660-661; Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s 288-290.

Kars antlaşmasında yer alan maddelerin içeriği Moskova antlaşmasıyla benzerlik taşımaktaydı. Türkiye ile Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri, 16 Mart 1921 tarihli Sovyet-Türkiye istisnai olmak kaydıyla geçmişte imzalanan resmî belgeleri kabul etmemişlerdir. Sovyet Rusya'nın benimsediği Türkiye'nin milli sınırları Moskova muahedesi çerçevesinde başta Sovyet Ermenistan'ı olmak üzere diğer devletler tarafından da onaylanmıştır. Nahcivan bölgesinin Azerbaycan'ın himayesinde otonom bir yapıya dönüşmesi, Kafkasya devletleri nazarında uygun görülmüştür.

Moskova antlaşmasında olduğu gibi Türklerin Batum Limanı üzerindeki hakları aynen tasdik edilmiştir. Gürcistan'da ve Türkiye'de sınırda hayatlarına devam eden insanlar için karşı tarafa geçme kolaylığı ve birbirlerinin kışlık ve yazlık otlaklardan istifade etme imtiyazı verilmiştir. 1918 senesinden önce Rus hâkimiyetinde yaşayıp sonradan Türk bölgesinde yaşamak zorunda kalan kişiler, istedikleri takdirde Türkiye'yi terk edebileceklerdir. Yine aynı şekilde Türkiye tarafından Gürcistan'a terk edilen arazi dâhilinde yaşayan insanlar da yanlarında servet ve eşyalarını getirerek Türk topraklarına dönebilecekti. Ayrıca Türkiye ile Kafkasya devletleri arasındaki mali sorunları düzenlemek, ekonomik engelleri ortadan kaldırmak ve iktisadî iş birliğini sağlam bir temelde yapmak amacıyla Tiflis kentinde bir konferansın icra edilmesi konusunda antlaşmaya varılmıştır.²¹⁴ 22 Ocak 1922'de Kars antlaşması, TBMM hükümeti tarafından onaylanmıştır.²¹⁵

Moskova görüşmelerinden sonra Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerinin yer aldığı Kars antlaşmasıyla birlikte Türkiye, doğu sınırlarını hem Sovyet Rusya'ya hem de Sovyet rejimi altındaki devletlere kabul ettirmiştir. Sovyet Rusya'dan sonra Kafkasya topluluklarıyla da diplomasi kanalını kullanarak geçmişteki ekonomik ve sınır sorunlarının devre dışı kalmasını sağlamıştır. Böylece Kafkasya bölgesi için Türkiye'nin askerî seçenekleri masaya yatırmasına gerek kalmamış, ordusunun bütün gücünü Batı cephesine doğru harekete geçirme fırsatını yakalamıştır. Moskova Antlaşmasının ardından Kars'ta dostluk ve kardeşlik temelinde bir muahedenin imzalanmasıyla Türkiye nazarında Doğu cephesindeki devlet menfaatleri garanti altına alınmıştır. TBMM'nin üçüncü toplanma yılının açılışında söz alan Mustafa Kemal Paşa, Kars antlaşmasının önemini belirten açıklamalarda bulunmuştur. Geçmişten itibaren Doğu

---

²¹⁴ Yirmi maddeden ve üç ekten oluşan Kars antlaşması hakkında detaylı bilgi almak için bkz. İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.41-47.

²¹⁵ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 4.45.14.

toprakları için problem olarak görülen meselenin ortadan kalktığını belirtmek amacıyla şunları dile getirmiştir:²¹⁶

" Bu muahede ile Şarkta hukuki bir şekil alan vaziyeti filiyemizde Sevr Muahedenamesinin gayrikabili tatbik olduğunu gösteren vekayiden biridir. Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin iktisadi faydalarına göre halledilmek istenilen mesele, Kars muahedesiyile, en doğru sureti halini aldı."

Batılı devletlerin planladığı ve uygulamak istediği Kafkas Seddi politikası için attığı adımlar sonuçsuz kalmakla beraber kendisine karşı bir iş birliğinin yapılmasına müsaade edecek siyasi tabloyu farkında olmadan yaratmıştır. Sovyet Rusya ve Türkiye, Kafkas Cumhuriyetlerini de kendi taraflarına çekerek, Batılı bloğa karşı bir tampon bölge oluşturmuştur.

Antlaşmayı Ermeni gazetelerine değerlendiren Hanestky, Moskova ile Kars muahedelerinin birbirleriyle içeriği bakımından örtüşüğünü bahsettikten sonra TBMM tarafından en önemli kazanımı şu şekilde vurgulamıştır:²¹⁷

" Türk düşmanları onların artık Şark cephesinde meşgul olmayacaklarını anlamışlardır."

Farklı bir bakış açısıyla konuşan G.K. Ordconikidze* ise Türkiye'nin Kafkasya'da Pan-Turanist bir yaklaşımla hareket etmemesinden dolayı bölgedeki devletlerden destek aldığını ifade etmiştir.²¹⁸

" Zira Türkiye kendi politikasında dirense, elimizden Ermenistan'ı koparıp almak ve onu da dağıtmak isteseydi, hiç kuşkusuz, Türk halkı ve onun var olma- yok olma mücadelesi Trankafkasya halklarında böylesi genel bir yakınlık duygusuyla karşılanmazdı."

1.2.3. Sovyet Ukrayna ile Türkiye: Ankara Antlaşması

Moskova antlaşması imzalandıktan sonra Ruslar, Kafkasya devletleri dâhil olmak üzere kendisine tabii olan ülkelerin de Türkiye ile dostluk ve kardeşlik temelinde hareket etmelerinin yollarını aramaktaydı. Bunun üzerine Mayıs 1921 tarihinde USSC ve TBMM hükümetleri arasında görüşmelerin başlatılmasına yönelik çalışmalara geçilmiştir.²¹⁹ Görüşmeler devam ederken konferansın nerede yapılacağı konusu hakkında fikir ayrılıkları mevcut olmuştur. Ukrayna Devleti müzakerelerin Harkov şehrinde yapılmasını önerirken, TBMM hükümeti ise Türkiye'nin hassas süreçlerden geçtiğinden dolayı Türk yetkililerin ülkeden ayrılmasının mümkün olamayacağını

²¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Mart 1338(1922), C. XVIII, s. 9.

²¹⁷ İkdâm, 21 Teşrinisanî (Kasım) 1921.

* Kafkas Cephesi Askerî Sovyet Üyesi

²¹⁸ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, a.g.e., s. 259.

²¹⁹ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, a.g.e., s. 259-260.

belirterek toplantının Ankara'da gerçekleşmesini teklif etmiştir. Müzakerelerin yapılacağı yer olarak her iki tarafın da onay vermesi sonucunda Ankara şehri tercih edilmiştir.

USSC hükümeti, Ağustos 1921 tarihinde kendilerini temsilen olağanüstü elçi olarak Ukrayna Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı M.V. Frunze'yi atamıştır.²²⁰ Yeni Ukrayna elçisi kendisine verilen görevin Türkiye'nin hassas süreçlerden geçtiği bir sırada verildiğini belirterek, üstlendiği sorumluluğun bilincinde olduğunu göstermiştir.²²¹ Frunze'nin bahsettiği gibi Türk ordusu, Yunan birliklerinin harekâtı sonucunda Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmiştir. Sovyet Cumhuriyetlerinin Türkiye ile diplomatik temasının önemine işaret eden bu atama, kritik bir sürece denk gelmiştir. Sakarya Savaşının öncesinde karar verilen ziyaret, Türk hükümeti tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Ankara'daki Ukrayna ile dostluk ve kardeşlik antlaşmasından evvel Türk ve Ukrayna elçileri, Rusya'da 21 Eylül 1921 tarihinde bir araya gelerek askeri esirlerin ve sivil mültecilerin ülkelerine geri dönmesi için bir antlaşma imzalamıştır.²²² Ayrıca bu görüşmeler sırasında Ankara'da imzalanması planlanan antlaşma metni de taslak haline getirilmiştir.

Ankara'da dostluk antlaşması imzalamak üzere Frunze ve yanındaki yaklaşık 40 kişilik heyetle birlikte 26 Kasım 1921 tarihinde *Sannago* adlı İtalyan gemisiyle Trabzon limanına ulaşmış, 13 Aralık 1921 tarihinde ise Ankara şehrine geçmiştir.²²³

Şunu da belirtmek gerekir ki, Moskova ve Kars antlaşmalarıyla tesis edilen ikili ilişkiler, Türkiye ile Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki çeşitli sorunların ortadan kaldırılması için yeterli olmamıştır. TBMM hükümetinin Fransızlarla müzakere masasına oturması, Sovyet yetkililerinin kaygı duymasına neden olmuştur. Bunun yanında Fransız diplomatlarının, oluşan yeni durumdan yararlanarak Anadolu'da anti Sovyet propagandası yaptığına dair haberler, Rus yetkililerine ulaşmıştır.²²⁴ Öte yandan

---

²²⁰ Yavuz Aslan, "Moskova Antlaşmasından Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa - M.Frunze Görüşmeleri", *Atatürk Dergisi*, C. II, Erzurum 2002, s.32.

²²¹ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s. 260.

²²² Oleg Kupchik, "1920'lerin Başında Türkiye'deki Sovyet - Batı Mücadelesinde Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 31, Ankara 2011(Güz), s. 87.

²²³ Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, Mehmet Perinçek, "Türk-Sovyet İlişkileri Tarihinden Yeni Bir Belge Frunze'nin Veda Yemeğinde İmzalanan Anı Defteri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 251, İstanbul 2014,s.60

²²⁴ A.M.Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.262.

Türkiye'de telgrafhanelerin yerleştirilmesi hususunda çıkan sorunlar ve Kars şehrinde yaşayan Malakanlar²²⁵ meselesi de gündemde yerini alan konular arasındaydı.

25 Aralık 1921 tarihli görüşmede Mustafa Kemal Paşa, Frunze'nin bahsettiği meseleler hakkında düşüncelerini açıklamıştır. Paşa, Türk-Fransız antlaşmasında yer alan maddelerde Sovyet-Türk münasebetlerine doğrudan etkileyecek herhangi bir durumun olmadığı fikrindeydi. Türkiye'nin Sovyetlerle kurduğu siyasi bağlantıyı tehlikeye atacak bir davranışta bulunmayacağını belirtmiştir. Nitekim Türk - Fransız antlaşmasının bir dostluğu simgelemekten uzak olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu antlaşmayla İtilaf bloğunda muhtemel bir çatlağa sebep olması bakımından Türk-Sovyet çıkarlarına önemli katkı vereceği düşüncesindeydi. Dolayısıyla Türkiye ile Sovyetler arasındaki güven bunalımının artık aşılması gerektiğini, kuşku ve yanlış anlaşılmalara giderilmesi için her şeyi yaptığını iletmiştir. Meclisteki vekillerin bilmediği Türk ordusunun sırlarını bile kendisine aktardığını hatırlatmıştır.²²⁶

Ankara dönüşü Frunze'nin yazmış olduğu raporda yer alan ifadeler, Mustafa Kemal Paşa'yı destekler mahiyette olduğu görülmüştür.²²⁷

" En önemli askerî sırlara varıncaya değin incelemem için bana izin verilmişti. Türk ve Yunan orduları arasındaki askerî yazışmaları, orduların ihtiyaçlarını, sayılarını, silah sayı ve niteliklerini, cephe gerisi durumlarını hemen her şeyi öğrendim. Şunu söyleyebilirim ki, şimdi Türk silahlı kuvvetlerinin genel durumunu hemen hemen Ukrayna ordusundaki gibi biliyorum."

Sovyet Rusya ile Türkiye arasında sistematik bir bağlantı olmadığından ötürü haberleşmeler hızlı ve sağlıklı bir biçimde yapılamamıştır. Bu yüzden Rusya sorunu aşmak için Erzurum, Ankara ve Trabzon şehirlerine *Vedsson* markalı telgrafların kurulmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Frunze cihazların yerleştirilmesi amacıyla Rus telgrafçıların görev yapacağını ancak Yusuf Kemal Bey'in yaşanan gelişmeleri bir iç müdahale olarak değerlendirdiği için müsaade etmediğini

²²⁵ XVII. yüzyılda ortaya çıkan Malakan grubu dinsel ayrılıklardan dolayı Rusya'yı terk etmişlerdir. Askerlik yapmayı kabul etmeyen bu grup, Rus Çarlığı'nın baskısı neticesinde Kafkasya, Ukrayna ve Sibirya bölgelerine doğru göç etmişlerdir. 1877-78 Osmanlı- Rus savaşından sonra Kars şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Malakan nüfusundan oluşan koloni bir köy meydana getirilmiştir. 1920 yılında Kars'ın Türk sınırları içersine dahil olmasıyla Türk-Sovyet ilişkilerinde ayrı bir sorun ortaya çıkmıştır. Sovyet yönetiminin Doğu Anadolu'daki Rus koloni köyünde Bolşevik propaganda yaptığına dair TBMM Hükümeti haberdar edilmiştir. Bunun üzerine bu grubun sınır dışı edilmesi ve yerine Türklerin yerleştirilmesi istenmiş olsa da bu konu Moskova Konferansında görüşülmemiştir. İkili ülke ilişkilerinde pek önemsenmeyen Malakanların varlığı, 1921 sonbaharında Türklerin baskı altına aldıkları gerekçesiyle Türk-Sovyet münasebetlerinde çözülmesi gereken bir mesele olarak algılanmıştır. İkili diplomatik görüşmelerden sonra 1922 yılının sonlarına kadar Malakan grubunun büyük çoğunluğu Rusya'ya göç etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar(Malakanlar) Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli Özel Sayısı)*, Sayı 18, Erzurum 2001.

²²⁶ Yavuz Aslan, "Moskova Antlaşmasından Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar...", s.39.

²²⁷ Mehmet Perinçek, "Türk- Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar...", s.81.

anlatmıştır.²²⁸ Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin kapitülasyonlardan yana dertli olduğunu ve birçok sorunlar yaşamasından dolayı Yusuf Kemal Bey'in yaklaşımını anlayışla karşılanması gerektiği görüşündeydi. Rus telgrafçılarının cihazları kurup Türk yetkililerine öğrettikten sonra ülkenden ayrılması koşuluyla bir sorun yaşanmayacağını ifade etmiştir.²²⁹

İkili zirve görüşmelerinin yapıldığı tarihte, aynı zamanda iki ülke delegeleri bir araya gelmiş, USSC ve TBMM hükümetlerinin uzlaşısı sağlayacağı maddeler üzerinde görüşmeler yapılmıştır. Antlaşmanın temel maddeleri Moskova şehrinde belirlendiği için Türkiye ve Ukrayna temsilcileri hızlı bir şekilde bir metin hazırlamışlardır. 30 Aralık 1921 tarihinde Frunze, antlaşmanın kabul edildiğini USSC Halk Komiserliğine bildirmiştir.²³⁰ 2 Ocak 1922 tarihinde Frunze ve Yusuf Kemal Bey'in karşılıklı imzaları neticesinde konferansın sonuna gelinmiştir.

Sovyet Ukrayna Devleti, Moskova ve Kars muahedemelerinde belirtilen maddeleri aynen kabul etmiştir. Türkiye ile Ukrayna arasında mali ve iktisadî iş birliğinin geliştirilmesi amacıyla görüşmelerin devam edilmesi yönünde karar verilmiştir. Türkiye, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini bağımsız bir devlet olarak onaylamıştır. Karadeniz bölgesindeki transit geçişin sağlanması ve silahsızlanmanın gerçekleşmesi için kıyı ülkeleriyle bir konferans yapılacağı zaman Ukrayna Devletinin de katılması uygun görülmüştür.²³¹

Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının imzalanmasından sonra Ukrayna Heyeti için bir ziyafet düzenlenmiştir. Bu toplantıda söz alan Frunze şöyle konuşmuştur:²³²

" Biz Türkiye'yle dostluğu, dış politikamızın temel taşlarından biri sayıyoruz. Bu yoldaş Lenin'in çizgisidir. Bu, partimizin ve sizinle düşman olmaları için hiçbir neden bulunmayan Sovyet halklarının çizgisidir."

Mustafa Kemal Paşa ise Rusların kendi istikbalini elde ettiklerini, yine aynı şekilde Türk halkının da mevcudiyeti ve bağımsızlığını kazanmak için mücadele verdiklerini açıklamıştır.²³³ Ukrayna elçisinin Ankara ziyareti, Türkiye ile Sovyetler arasında ortaya çıkmaya başlayan sorunların giderilmesi noktasında önemli rol oynamıştır.

²²⁸ Yavuz Aslan, *a.g.m.*, s. 37-38.

²²⁹ Yavuz Aslan, *a.g.m.*, s. 38-40.

²³⁰ Oleg Kupchik, *a.g. m.*, s. 87.

²³¹ Sovyet Ukrayna ile Türkiye arasındaki Ankara antlaşmasındaki maddeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 5 Kanunusani (Ocak) 1922, C. XV, s. 315-317.

²³² Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *a.g.e.*, s.269.

²³³ Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, Mehmet Perinçek, *a.g.m.*, s. 66.

Türkiye, Ankara anlaşması gereği tasdiknamelerin imzalanması için Rıza Nur başkanlığındaki bir heyeti Ukrayna'nın Harkov şehrine göndermiştir.²³⁴ Böylece Sovyet Ukrayna ile Türkiye arasında imzalanan antlaşma resmen yürürlüğe girmiştir.

1.3. KARADENİZ'DE TÜRK-SOVYET TEMÂSİ

1.3.1. Türk Deniz Teşkilatının Yapısı Ve İşlevi

1.3.1.1. TBMM Hükümetinin Deniz Teşkilatı Kurma Çalışmaları

Mondros mütarekesiyle ordunun denetiminde olan harp malzemelerinin büyük bir kısmının itilaf devletleri tarafından el konulması nedeniyle Milli Mücadeleyi sürdürecektir askerî teçhizatların elde edilmesi için farklı yollar aranmaya başlanmıştır. İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerin İtilaf Devletlerinin kontrolü altında olması, bölgede bulunan silah araç ve gereçlerin kaçırılmasını zorlaştırmaktaydı. Bu yüzden bir yandan Anadolu'daki halkın örgütlenmesine önem veren TBMM hükümeti bir yandan da silah araç ve gereçlerin temini noktasında yüzünü dış ülkelere çevirmişti.

Düzenli ordunun kurulmasıyla birlikte cephaneye ihtiyacı karşılamak önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla Moskova müzakerelerini gerçekleştiren Türk Heyeti, Sovyetlerden silah ve para yardımı talep etmiştir. İkili ilişkilerin yasal bir statüye kavuşmasıyla yardımların belli bir düzenle gönderileceği konusunda antlaşmaya varılmıştır.

Ordunun cephe gerisinde en uygun ekonomik şartlar altında beslenmesi ve silah ihtiyacının giderilmesi gerekiyordu. Dönemin Türkiye koşulları incelendiğinde, ulaşım noktasında önemli eksiklikler olduğu görülür. Cephe gerisindeki ikmal işlerinin kara yoluyla yapılması zor görünüyordu. Dış destek sağlayabileceği iki kara bağlantısı vardı. Bu yol güzergâhları Trakya ve Kafkasya coğrafyasıydı. Trakya bölgesindeki kara ulaşımı Batı bloğu liderliğinde kesilmişti. Kafkasya'da ise henüz Moskova ve Kars antlaşmaları imzalanmadığı için İngilizlerin desteklediği Ermeni ve Gürcülerden oluşan farklı devlet oluşumları bulunuyordu.

Muhtemel bir Türk-Rus yardımlarının gerçekleşmesine izin vermeyecek bir yapı, kendini bölgede konumlandırmıştı. Bölgedeki devletlerle antlaşma yoluna gidilse bile Rusya ile Erzurum arasındaki demiryolu bağlantısı Ankara'ya kadar

²³⁴ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 4.52.18.

uzanmıyordu.²³⁵ Doğu'dan gelebilecek savaş malzemelerinin Ankara'ya ulaşım, Batı cephesine sevk edilmesi başlı başına bir meseleydi.

Kara bağlantısının yetersizliği, cephelere mühimmat sevkiyatının yapılmasını zorlaştırmaktaydı. İkinci bir yol güzergâhının kullanılması için deniz ulaşımı akla gelmekteydi. Rusya'daki iç savaş da düşünüldüğünde karadan temasa geçilerek sağlıklı bir biçimde yardımlaşmanın gerçekleşmesi mümkün görünmüyordu. Zaten Sovyetlerden Türkiye'ye verilecek savaş mühimmatların ve malzemelerin çoğunluğu Rus limanlarında bulunuyordu.²³⁶ Sonuç itibariyle görüşmeleri sürdüren temsilciler, yardımlaşmanın Rus ve Türk limanları öncülüğünde gerçekleşmesi hususunda mutabakata varmışlardır. Türkiye, Ağustos 1920 tarihinden itibaren kendi liman teşkilatlarını hazırlamaya başlamıştır.

Büyük şehirlerdeki savaş stoklarından kaçırılan cephaneler, sivil motorlar ve küçük takalar vasıtasıyla Anadolu'ya nakledilmeye çalışılıyordu.²³⁷ Rusya ile birlikte yapılacak taşımacılığın önemi, Türk hükümeti tarafında da bilindiğinden ötürü bu işi sadece sivil motorlara ve kişilere terk etmek akılcı bir yol değildi. Bilhassa taşımacılığın belli bir gizlilik ve iş birliği içinde yapılması son derece mühim idi. Bunun yanında Trabzon'a gelecek yardımların Batı kuvvetlerine ait gemilerine yakalanmadan Batı Karadeniz'e götürmek uzmanlık gerektiren bir durumdu.²³⁸

Sovyet Rusya ile antlaşma imzalanmadan önce de Trabzon liman reisliği denetiminde Karadeniz üzerinden cephane taşımacılığı yapılmaktaydı. Ancak bu alanda görev verilen sivil motorcular para karşılığında silah kaçakçılığına yönelmişlerdi. Anadolu'ya sevk olunmak üzere teslim alınan cephanelerin, Karadeniz kıyısında faaliyette bulunan Rumlara devredildiğine dair haberler geliyordu. Bu hadiselerde sivil motorcularla beraber Rum Pontus çeteleri de etkin bir şekilde rol almışlardı.²³⁹

Zamanla cephane taşımacılığı noktasında çeşitli şikâyetler gelmeye başlamıştı. TBMM hükümeti, yalnızca liman reislikleri kullanılarak, bu sevkiyatların düzenli bir şekilde yapılmasını mümkün görmüyordu. Öte yandan taşımacılık işinde uzman kadronun ayarlanması, görev alacak kişilerin eğitilmiş olması ve gizlilik esaslarını sağlayacak teşkilatların kurulması gerekiyordu. Bu nedenlerden dolayı görev ve

²³⁵ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, II. Baskı, Ankara 2013, s.365.

²³⁶ Celaleddin Orhan, *Bir Bahriyenin Anıları (1914-1981)*, İstanbul 2001, s. 181.

²³⁷ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 365.

²³⁸ Emrullah Nutku, *Denizden Sesler Geliyordu*, İstanbul 1973, s.37.

²³⁹ Celaleddin Orhan, *a.g.e.*, s. 180-181.

yetkilerin, tek merkezî yeri olarak, Milli Müdafaa Vekâletinin çatısı altında birleştirilmesine karar verilmişti. Temmuz 1920'de oluşturulan Trabzon Kaçakçı Müfrezesi ve Müdafaa Vekâletine bağlı Umur-u Bahriye Müdüriyet-i de disiplini ve düzeni sağlayamamıştı. Bunun üzerine sorumluluk 25 Ekim 1920 tarihinde Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Müfrezesi'ne verilmişti.²⁴⁰ Kurulan bu müfreze ilerleyen zamanlarda taşımacılık sahasının genişlemesiyle 1921 yılında Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı çatısı altında görevini yapmaya devam etmişti. Meydana getirilen Trabzon'daki Bahriye Kumandanlığı, Bahriye Dairesi aracılığıyla Müdafaa Vekâleti'yle iletişim içersinde olmuştu. Rusların göndereceği yardımların ve Rusya yoluyla Almanya'dan gelecek olan savaş malzemelerin nakledilmesi için gerekli çalışmaların yapılması ve taşımacılığın idare edilmesi gibi önemli görevleri, Bahriye dairesinin Harekât şubesine verilmişti.²⁴¹

Türkiye - Sovyet Rusya arasındaki yardımlaşma antlaşmasıyla limanlarda deniz subaylıkları oluşturulmaya başlandı. Rus kıyısında bulunan Batum, Novorosisk ve Tuapse limanlarında Umur- u Bahriye teşkilatına bağlı kıdemli deniz subayları meydana getirilmişti. Bu amaçla Batum Deniz Komutanlığına Gv. Bnb. * A.Rıza Hasan ve Gv. Bnb. M. Ali Nafset, Novorosisk Kd. Dz. Komutanlığına Kd.Yzb. M.Sait Talan ile Tuapse Esliha Komutanlığına Gv. Bnb. Ahmet Rasim atanmıştı.²⁴²

Novorosisk ve Tuapse limanları hem Rusya'dan temin edilecek hem de Almanya'dan getirilecek cephaneye ve silahların depolanacağı yerler olarak belirlenmiştir. Sevkiyatın merkezî noktası ise Tuapse idi.²⁴³ Rize vekili Osman Bey, Tuapse'de askerî konsolosluk görevine tayin edilmişti. Bu askerî konsolosluk, Rus makamlarından gelen savaş malzemelerini alacak ve limana yaklaşan Türk gemilerine yükleyecekti. Ayrıca limanda bulunan Türk gemilerinin her faaliyetinden de sorumlu tutulacaktı.²⁴⁴

Türk yetkililer, yardımlaşmanın yapılacağı Türk ve Rus limanları arasındaki seferlerin aksatılmadan görevlerin yerine getirilmesi için eldeki askerî araçların niteliklerini ve sayılarını araştırmıştır.²⁴⁵ Komutanlık, Aydınreis Gambotu vasıtasıyla gerçekleştirdiği incelemede kıyı kentlerinde yirmi tekne ile taşımacılığın

²⁴⁰ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 271.

²⁴¹ Abdurrahman Benlioğlu, *E. GV. Albay Abdurrahman Benlioğlu Hatıraları*, (Haz. Nurcan Bal) İstanbul 2004, s. 9.

* Güverte Binbaşı.

²⁴² Mustafa Hergüner, "Millî Mücadele'de Sovyetler'in Kafkas Limanlarından Yapılan Deniz Nakliyatı ve Enosis Şilebinin Ele Geçirilmesi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri I*, Ankara 2003, s. 513.

²⁴³ Emrullah Nutku, *a.g.e.*, s.36.

²⁴⁴ Erol Mütercimler, *Kurtuluş Savaşında Denizden Gelen Destek*, İstanbul 1992, s. 116.

²⁴⁵ Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 115.

yapılabileceğini bildirmiştir. Tespit edilen bu tekneler kullanılmak üzere Aydınreis Gambotunun emrine verilmiş ve tamir işlerinin yapılması amacıyla da donanımlı, bilgi sahibi subayların bulunması istenmiştir.²⁴⁶ Ayrıca Milli Müdafaa Vekâleti tarafından Doğu Komutanlığına verilen emirde gereksinim duyulan personelin giderilmesi amacıyla ordu mensubu olan ve gemi işlerinden anlayan kişilerin de Trabzon şehrine gönderilmesi rica edilmiştir.²⁴⁷

Deniz işiyle meşgul olmuş insan sayısı yeterli düzeyde değildir. Bu yüzden deniz teğmenlerinin eksik kalan eğitimlerini tamamlamak amacıyla Samsun'da 28 Mart 1921 tarihinde Deniz Harp Okulu açılmıştır. Ancak mecburî ihtiyaç nedeniyle okulda öğrenimini gerçekleştiren teğmenler, Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığının emrine verilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda okulda eğitim yapacak talebe eksikliği ortaya çıkması nedeniyle Harp Okulu 25 Eylül 1921 tarihinde kapatılmıştır.²⁴⁸

Rusya'dan gelen yardımların taşınması bir yandan devam ederken bir yandan da Müdafaa Vekâleti liderliğinde teşkilatlanmaların son görevlendirilmeleri yapıldı ve şubelerin sorumlulukları belirlendi. Tüm kurumlar Milli Müdafaa Vekâletine bağlı kalacaktı. Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı hem Rusya'dan hem de Doğu cephesinden gelen silahları ve cephaneleri Batı cephesine aktarmak üzere İnebolu, Samsun ve Akçaşehir limanlarına taşıyacaktı.²⁴⁹ Trabzon limanına getirilen malzemeler, resmî kurullar gözetiminde karaya boşaltılarak ambarlarda muhafaza edilecekti. Hükümetten gelecek emirle harekete geçilip, ambardan alınan malzemeler gerekli bölgelere gönderilecekti.²⁵⁰ Karadeniz'in Batı merkezi olarak Ereğli ilçesi seçilmiştir. Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı yönetimindeki Trabzon bölgesinden gelen malzemelerin Batı cephesine sevk edilmesinden sorumlu tutulmuştur.²⁵¹

Batı cephesi için en elverişli limanlar olarak İnebolu ve Samsun ön plana çıkıyordu. Bu bölgelere sevk edilen cephaneler karayoluyla Ankara'ya ulaştırıldıktan sonra ordunun ihtiyacına göre buradan dağıtımı yapılabiliyordu. İnebolu ile Ankara arası 11 günlük bir zaman dilimi sürerken, Samsun-Ankara arası ise 14 veya 15 günlük bir süreçten sonra taşımacılık sona eriyordu.²⁵² Ancak Samsun ve Sinop bölgelerindeki Pontus faaliyetleri, sağlıklı bir şekilde taşımacılığın yapılmasının önünde bir engeldi.

²⁴⁶ Mustafa Hergüner, *a.g.m.*, s. 513-514.

²⁴⁷ Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 115

²⁴⁸ *Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı*, C. V, Ankara 1964, s. 32.

²⁴⁹ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 283.

²⁵⁰ Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 116.

²⁵¹ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 283.

²⁵² Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 367.

Bu yüzden deniz yoluyla gelen silahların cepheye sevk edilmesi için en çok tercih edilen yol İnebolu - Ankara güzergâhıydı.²⁵³

1.3.1.2. Cephane Taşımacılığında Alınan Tedbirler

Türk-Sovyet temaslarında yardımlaşmanın koşulları ve miktarı konusunda görüşmeler cereyan ettiği bir dönemde, Karadeniz kıyıları itilaf bloğunun harp gemileri tarafından gözetim altında tutuluyordu. Trabzon-İnebolu bölgesi İngilizlerin denetiminde bulunurken, bu bölgenin batısındaki kıyıları ise Fransızların kontrolü altındaydı.²⁵⁴

Donanma kuvvetleri gözetleme ve abluka faaliyetlerini gerçekleştirmesine rağmen Türkiye'nin önemli avantajları vardı. İtilaf kuvvetlerinin Karadeniz bölgesindeki askerî varlığını kuvvetli bir biçimde temsil edecek bir üssü yoktu.²⁵⁵ Batum'daki son askerî birliklerini ise 1920 yazında çekmişlerdi. Denizlerdeki otorite boşluğunu gidermek amacıyla Türk kıyılarına sıklıkla çeşitli ziyaretler yapıyorlardı ve liman hareketlerini gözlemlemeye çalışıyorlardı.

Yunan filosuna İstanbul'da bir üs verilmişti ancak taşımacılık organizasyonların yapıldığı Doğu Karadeniz bölgesine uzak olduğu için haber alma olanağı kısıtlıydı.²⁵⁶ 1921 yılında etkinliğini giderek arttıran Yunan Harp gemileri, Türkiye ile Rusya arasında seyreden taşıtlar hakkında istihbarat elde edebilmek için bölgedeki İngiliz ticarî ve harp gemilerinden faydalanıyordu.²⁵⁷

TBMM hükümeti, İngiliz ticarî gemilerinin Yunan birliklerine birtakım desteklerde bulunduğu dair istihbarat almıştı. Bu yüzden İngilizlerin Karadeniz'deki ticarî ve iktisadî çıkarlarını sekteye uğratmak için çeşitli tedbirler almayı düşünüyordu. Türk kıyılarına ziyaret ederek yetkililerle görüşme talebinde bulunan İngilizler, ticarî hususları görüşmek amacıyla olduklarını beyan ediyorlardı. Yaşanan gelişmeler yerel basında da yer alıyordu. 4 Ağustos 1921 tarihinde İstiklal gazetesinde yayımlanan bir makalede, İngiliz ticaret gemilerinin ekonomik bir amaç taşımaktan ziyade Türkiye'deki askerî gelişmeleri takip etmeyi planladığı yazılmaktaydı.²⁵⁸

²⁵³ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 367.

²⁵⁴ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 25.

²⁵⁵ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 285.

²⁵⁶ Abdurrahman Benlioğlu, *a.g.e.*, s. 12.

²⁵⁷ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 38.

²⁵⁸ Mesut Çapa, "Karadeniz'de Yunan Gemilerinin Faaliyetleri ve Trabzon Üzerindeki Etkileri ", *Askerî Tarih Bülteni Dergisi*, Sayı 42, Ankara 1997, s. 89-91.

TBMM hükümeti, bir yandan deniz teşkilatlarını taşımacılık için en uygun hale getirirken bir yandan da bölgedeki gemiler arasındaki koordinasyon ve uyumu sağlayacak haberleşme olanaklarını tespit etmiştir. İstanbul boğazının Karadeniz'e bağlantı noktasında Türklerin kontrolünde bir gözetleme yeri bulunuyordu. Bu sayede denize açılan her gemiden haber alınmaya çalışılacak ve gelen haberler doğrultusunda sefer saatleri ayarlanabilecekti.

Anadolu'daki telgrafçılar düşman gemileri hakkında bilgileri toplayıp, kıyı bölgelerindeki liman reisliklerine haber veriyorlardı.²⁵⁹ Liman reisleri gelen haberler üzerine bir değerlendirme yapıp, elde ettikleri sonuçları taşıma gemilerine²⁶⁰ iletiyorlardı. Bu gemiler gelen haberler ışığında seyirlerine devam ediyordu.

Deniz personelinin bölgedeki küçük kaya parçacıkları dâhil ayrıntılı bir şekilde kıyı bilgilerine sahip olmaları nedeniyle donanma gemilerinden kolaylıkla saklanabiliyorlardı. Öte yandan haberleşmeye ek bir katkı sağlamak için Kastamonu şehrinin Melekşah köyünde 2,5 kilovatlık telsiz istasyonu kurulmuştu. 19 Ocak 1922 tarihinde çalışmaya başlayan istasyon, ikmal merkeziyle iletişime geçmiş ve Rusya ile taşıma işleri konusunda irtibat sağlanmasında rol oynamıştı.²⁶¹

Genellikle gece vakitlerinde harekete geçiliyordu. Kıyı şeritleri takip edilerek taşıma işlemleri yürütülmeye çalışılıyordu. İstihbarat bilgileri alınmasına rağmen özellikle açık denizlerde Batı donanmasıyla karşılaşma ihtimali az değildi. Bu gibi durumlar ortaya çıktığında ilk düşünülen şey, düşman donanmasının Türk gemilerine el koymasını engelleyecek çareleri araştırmaktı. Eğer bu konuda yetersiz kalındıysa Milli Müdafaa Vekâleti tarafından verilen talimata göre, savaş malzemeleriyle dolu geminin batırılması isteniyordu. Bu tür tedbirlerin alınmasının en temel sebebi, Türkiye ile Sovyetler arasında yapılan cephaneye dair bilgilerin Batılı devletler tarafından öğrenilmesine mani olmaktı.²⁶²

Türk denizcilerinin bölgede sıklaşan Batı donanmasından dolayı farklı yöntemlere de başvurduğu oluyordu. Ekonomik imtiyazlara sahip devletlerin ticarî gemileri taşımacılık faaliyetlerini aksatmadan yürütme eğilimindeydi. Serbest olarak haklardan yararlanan yabancı bandıralı gemilerin varlığından Türk tarafı istifade

²⁵⁹ Celaleddin Orhan, *a.g.e.*, s.185.

²⁶⁰ TBMM Hükümetinin tarafından yardım malzemelerinin toplanmasında kullanılan taşıma gemileri hakkındaki bilgiler için bkz. *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 215-218.

²⁶¹ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 33-34.

²⁶² Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 118.

etmesini bilmiştir. İngiliz şirketleri de dâhil olmak üzere Fransız ve İtalyan kumpanyaları, para ve alacakları komisyon karşılığında İstanbul'dan mühimmatların taşınmasında yardımcı olmuşlardır. Milli düşünceden ziyade ticarî kazançlarını ön planda tutan şirketler, orduya ikmal araçlarının sağlanması noktasında kimi zaman antlaşma yoluna gitmişlerdir.²⁶³

Sadece Karadeniz'in Batı kıyıları için belli aralıklarla tercih edilen bu yöntem, Batı bloğunda derin çatlağın oluşmasına sebep olmuştu. İngilizler, istihbarat kanalıyla ulaştığı bilgiler neticesinde Karadeniz'e açılan çeşitli uyruklara mensup gemileri aramaya başlamıştı. Bu durum İtilaf Devletlerinde meydana gelen siyasî ayrılıkların derinleşmesine hizmet etmişti.

1.3.2. Türk - Rus Donanmaları Arasında Yaşananlar

1.3.2.1. Aydınreis ve Preveze Gambotlarının Rus Limanlarındaki Durumu

Milli Mücadele dönemi henüz başlamadan önce Karadeniz kıyılarındaki Rum ve Ermeni çete faaliyetlerinin etkili olması nedeniyle bu oluşumları fırsat vermemek amacıyla İtilaf Filoları Komutanı Amiral Calthorpe, Aydınreis ve Preveze adlı iki gambotu görev alması için Samsun Liman reisliğinin bünyesine dâhil etmiştir.²⁶⁴ Trabzon'da Aydınreis, Sinop şehrinde ise Preveze gambotları aldığı görevleri yerine getirmeye başlamıştır. Milli Mücadele sırasında Karadeniz'de taşıma gemilerinin ana omurgasını oluşturacak olan bu gemiler, Türk kuvvetlerinin emrine girmiştir.²⁶⁵ İtilaf Devletleri bu iki gambotun Türklerin hizmetine girdiğini öğrendikten sonra gemileri müsadere etmeye karar vermişlerdir. Milli Müdafaa Vekâleti gemilerin zapt edilmesi tehlikesinin doğması sebebiyle TBMM'ye başvurarak, ellerindeki gambotların korunması için Rus limanlarına gönderilmesini ve bu sebeple Rusya ile irtibata geçilmesini istemiştir.²⁶⁶

Aydınreis gambotunda görevli seyir subayı olan Üsteğmen Mithat'a, Trabzon'daki 3. Kafkas Tümeni tarafından geminin Rusya'ya götürülmesi emredilmiştir. Gemideki cephaneler boşaltılmış, üzerinde bulunan silahlar hafifletilmiş bir vaziyette yola çıkma hazırlıkları yapılmıştır. İki gambotun da Rus limanlarında emniyet altında tutulacağını Sovyet uzmanları tarafından söylenmiştir. Yapılan gizli hazırlıklar

²⁶³ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 285-286.

²⁶⁴ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 11.

²⁶⁵ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 279.

²⁶⁶ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 18-19.

sonucunda Aydınreis gambotu üzerinde sadece 47 mm.lik top ve az sayıdaki mermi ile 15 Eylül 1920 tarihinde saat 22.00'de yola çıkmıştır.²⁶⁷

Aydınreis gambotundaki mürettebat, Batı bandıralı karakol gemilerinin aktif olduğu bölgeden geçerken dikkatli davranıyordu. Gemideki mühimmatın azlığına rağmen her ihtimale karşılık savunma pozisyonu alarak yola devam ediliyordu. Komutan mürettebatın sigara içmesini bile yasaklamış, gemi bacasından duman çıkarmadan hareket edilmesi için önlemler almıştı. Müdafaa Vekâleti, Novorosisk körfezine giriş yapılmadan önce Rus yetkililerle temasa geçilmesi yönünde emir vermişti. Kıyıya yaklaşıldığında gemiye büyük bir Türk bayrağı çekilmesini ve altına da bir beyaz bayrak asılarak sığınma taleplerini bildirmeleri söylemiştir.²⁶⁸

Sovyet kıyılarına yaklaşıldığı sırada üç Rus uçağı Türk gemisinin üzerinde uçuş yapmış ve kıyıya 1500 metre kalınca şiddetli top atışları gerçekleştirmiştir.²⁶⁹ Ruslardan gelen bu top atışlarına karşılık mürettebat aldığı emir gereği Türk bayrağı asmış ve kısa zaman sonra top atışları durmuştur. Ne maksatla geldiği anlaşıldıktan sonra Türk gambotunun Novorosisk limanına doğru hareket etmesine müsaade edilmiştir.

Novorosisk limanına Aydınreis gambotu ulaştıktan sonra Sinop şehrinden hareket eden Preveze gambotu da aynı limana gelmiştir. Herhangi bir sorunla karşılaşmadan iki gambot da Rus limanlarına ulaştırılmıştır. Ancak devamında yaşanan gelişmeler, Türk tarafının beklediği şekilde meydana gelmemiştir. Bu dönemde Ankara ile İstanbul hükümetlerinin arasında bir uyuşmanın ortaya çıktığına dair yapılan İngiliz propagandası, Sovyetlerin üzerinde etkili olmuştur. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, hadiseyi şöyle özetlemiştir:²⁷⁰

"Karadeniz'de bir gün gelip bunları zapt ve müsadere etmeleri muhtemel olan iki gambotumuzu ihtiyaca veya duruma göre batırılıp düşmana teslim edilmemesi hakkında emir verilmiş olduğunu duyan Novorosisk'deki Rus memuru, bunların batırılması yazık olur. (...) Buraya gönderiniz burada korumak amacıyla saklayacağız demişlerdir... Aldığımız bu teminat üzerine Novorosisk limanına bu iki sefineyi göndermiştik. İşte arz ettiğim propagandanın etkisiyle Rus memurları bu iki gambot üzerine bandıra çekerek ve içindeki mürettebatı da sahilimize göndererek Vrangal ordusuyla harp etmeye göndermiştir ve bu iki vapur da gayet yiğitçe harp etmiştir."

²⁶⁷ Emrullah Nutku, *a.g.e.*, s. 40.

²⁶⁸ Emrullah Nutku, *a.g.e.*, s. 40-41.

²⁶⁹ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 19.

²⁷⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 24 Kanunusani (Ocak) 1337 (1921), C. VII, s. 351.

Milli Müdafaa Vekâleti gemilerin iade edilmesi için Aralık 1920'de Hariciye Vekâletine başvuruda bulunmuştur.²⁷¹ 24 Mart 1921 tarihinde Aydınreis, Preveze gambotlarıyla birlikte Şahin vapurunun ülkeye getirilmesi için gerekli olunan masrafı karşılamak amacıyla 5000 lira'nın Trabzon Nakliye Müfreze Kumandanlığına verilmesi hakkında kararname çıkarılmıştır.²⁷² Türk-Rus devlet adamlarının müzakereleri sonucunda gemiler, Moskova Antlaşmasının imzalanmasından sonra onarımları yapılarak Türkiye'ye gönderilmiştir.²⁷³

Böylece İtilaf Devletlerinin denetiminden alınan iki gemi ileride kurulacak Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığı bağlı kalarak göreve başlamıştır. TBMM ile Sovyet Rusya hükümetlerinin yapmış olduğu antlaşmalar çerçevesinde iki gemi de teçhizatları tamamlanmış bir şekilde Nisan 1921 itibarıyla vazifesini yeniden yerine getirmeye hazır hale getirilmiştir.²⁷⁴

1.3.2.2. Rusya'dan Getirilen Motor gambotlar

Türkiye Sovyetlerden cephe yardımının yanında Karadeniz'de taşımacılıkta faydalanmayı düşündüğü gemiler almaya da karar vermiştir. Rus Karadeniz Filosu Komutanı ve ekibi ile Tuapse konsolosluğumuzun eşliğinde 15 Ağustos 1921 tarihinde yetkililerle çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler neticesinde Rus yetkililer, mayın gemisiyle iki motor gambotun verilebileceğini bildirmişlerdir.²⁷⁵ Sovyet hükümetinden alınan Jivoy ve Jutkiy adlarındaki iki motor gambot, Ekim ayında Trabzon limanına getirilmiştir.²⁷⁶

Rus taşıtları saatte 20 mil hızla ilerleme, sekizer kişilik bir personel sayısı kapasiteli, 47. mm'lik top ve iki makineli tüfek bulundurma özelliğine sahipti.²⁷⁷ 1 numara ve 2 numara olarak isimleri değiştirilen taşıtların nitelikleri incelendiğinde mühimmat taşıma amaçlı yararlanabilecek bir yapıda olmadıkları görüldü. Sadece Türk

²⁷¹ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 20.

²⁷² BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 3.16.1. Bkz. EK - 1.

²⁷³ İki gemiyle birlikte Şahin vapurunun da Rus limanlarında bulunduğu zamanlarda yaşanan gelişmelere değinilmiş, konunun meclis zabıtlarından hareketle ele alınması daha uygun görülmüştür. İki geminin de ilk olarak alıkonulduğuna dair bilgilere yer verilmiştir. Ancak Sovyet arşivine dayanarak yazılan bazı eserlerde gemilerin alı konulmasına dair herhangi bir cümleye rastlanılmamıştır. Konu hakkında daha detaylı bilgi elde etmek için bkz. Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, (Çev. Ali Hasan Ediz), Ankara 1985, s. 6-7; Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bağirov, *Bir Kara Gün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri*, (Çev. A. Hasanoğlu), İstanbul 1979, s.235. ; Mehmet Perinçek, " *Türk Rus Diplomasisisinden...*", s. 74.

²⁷⁴ Raşit Metel, *Atatürk ve Donanma*, İstanbul 1966, s.32.

²⁷⁵ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 36.

²⁷⁶ Mustafa Hergüner, "Denizciliğimizin Kurtuluş Savaşındaki Yeri" *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II* Ankara 1997, s. 144.

²⁷⁷ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 37.

gemilerini Batı donanmasına karşı koruma sağlayabilecek birer bot görünümünde oldukları anlaşılmıştı.²⁷⁸

Motor gambotların makinelerinde arıza tespit edilmiş ve Trabzon limanında onarma çalışmaları yapılmaya başlanmıştı. Ancak limanda bulunan imkânlarla taşıtların tamir edilmesi mümkün değildi. Bu nedenle alınan karar gereği, Alemdar gemisinin yedeğine bağlı olarak 6 Aralık 1921 tarihinde Novorosisk limanına götürülmüşlerdir.²⁷⁹ Taşıtların tamiri Nisan 1922'de tamamlanmış ancak gelişleri kısa süreli ertelenmiştir. Çünkü TBMM hükümetinden gelen talimatla dönüş yolunda bir Yunan ticarî gemisinin ele geçirilmesi istenmiştir. Ankara'nın verdiği görevi yerine getirerek Yunan bandıralı gemiyle beraber Trabzon limanına ulaşmıştır. Daha sonra Amasra'ya götürülen iki motor gambota ticaret savaşı yapmak ve düşman faaliyetlerine darbe vurmak amacıyla yeni sorumluluklar tayin edilmiştir.

Milli Mücadele döneminde kullanılan bir ve iki numaralı motor gambotlar, Bartın şehrinde Amasra Bahire Kumandanlığı tarafından muhafaza altına alınmıştır. 24 Eylül 1924 tarihinde Rus Sovyet hükümetinin talebi nedeniyle iade edilmesine karar verilmiştir.²⁸⁰

1.3.2.3. Enosis'in Zaptı Meselesi

Ankara, ordunun en büyük ihtiyaçlarından biri olan mühimmat nakliyatının aksamadan yapılabilmesi için bünyesindeki taşıma gemilerinin sayılarını arttırmayı planlıyordu. Bilhassa Büyük Taarruza hazırlanılan süreçte, mecliste çıkarılan yasalar bu konudaki eksikliği gidermeye yönelikti. Tekneleri olan halkın cephane taşımalarına destek vermeleri yönünde kanunlar çıkarılmıştır. Küçük tekne olarak nitelendirilen takaya sahip olan ve askerlik yapma yaşına erişen kişilerin cephede bulunmaları yerine Trabzon'daki savaş malzemelerini İnebolu'ya taşımaları istenmekteydi.²⁸¹

Trabzon Nakliyat Komutanlığının bünyesinde bulunan gemilerin taşıma kapasiteleri yeterli değildi. Çoğunlukla küçük tonajlıydı. İhtiyacı karşılayacak şekilde büyük tonajlı gemi miktarı da yoktu. Bu durum Karadeniz'de sefer yapan ticaret gemilerinin zapt edilmesini gündeme getirmekteydi. Hem Yunan donanma gemilerine psikolojik açıdan darbe vurmak hem de Türk Nakliye filosunun kapasitesini arttırmannın

²⁷⁸ Emrullah Nutku, *a.g.e.*, s.173.

²⁷⁹ Mustafa Hergüner, *a.g.m.*, s. 144.

²⁸⁰ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 4.45.14.

²⁸¹ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 368.

yolları aranıyordu.²⁸² Türk taşıma gemilerine karşı tehdit unsuru olarak görülen Yunan donanması, kendisine ait bir geminin ele geçirilmesinden sonra Karadeniz'deki ticaretini korumak adına askerî kuvvetinin bir bölümünü ayırmak zorunda kalacaktı. Elbette bu durum, Türkiye ile Rusya arasında nakliyat yapan gemilerin Yunan kuvvetleriyle daha az karşılaşma ihtimalini doğuracaktı.

Türk hükümeti tarafından Novorosisk limanında Hariciye memuru göreviyle atanan Firuz Bey, bölgedeki Sovyet yetkilisi olan Hariciye memuru İ. Serebrikovky'den Yunan bandıralı ticarî gemisi Enosis'in yükleme yaptığını ve 1922 Nisan ortalarında limandan ayrılacağına dair haber almıştır.²⁸³ Aynı zamanda Nakliye komutanlığı, Enosis'in Rusya'daki iç savaştan dolayı Yunanistan'a kaçırılmakta olan büyük miktarda altın yüküyle yola çıkacağını önceden öğrenmiştir.²⁸⁴ Novorosisk'de konsolosluk görevinde bulunan Sabri Bey, şifreli bir telgrafla değerli yük taşıyan Yunan gemisinin Rus karasularının dışından ele geçirilmesini teklif etmiştir.²⁸⁵

Yaşanan gelişmeler ve alınan istihbarat raporları neticesinde Milli Müdafaa Vekâleti geminin müsadere edilmesi için Gv. Bnb. Fahri Aczi Bey'i göreve tayin etmiştir.²⁸⁶ Novorosisk limanında tamir edilmeye çalışılan ve geçmişte Rusya'dan alınan 1. ve 2. motor gambotlar kullanılarak Yunan gemisinin Türk karasularına getirilmesine karar verilmiştir.²⁸⁷ Hazırlanan planı hayata geçirmeden önce Türk yetkililer tarafından İki motor gambota ait malzemelerinin götürülmesi ve komutasını üzerine almak amacıyla Şahin vapurunun Novorosisk limanına gitmesi uygun görülmüştür.²⁸⁸

Rus limanında iki motor gambotlarının onarımları tamamlanmış ve teçhizatları yerleştirilmiştir. Enosis gemisinin 21 Nisan'da limandan ayrılacağına dair haber alınmıştı. Bunun üzerine Yüzbaşı Necati komutasındaki bir numaralı motor gambotu ve Yüzbaşı Reşat komutasındaki iki numaralı motor gambotu, Novorosisk limanından ayrılarak Rus karasularının dışında gemiyi beklemeye başlamıştır.²⁸⁹ Yunan gemisinin ayrılış zamanı konusunda bir netlik ortaya çıkmamıştı. Alınan haberlere rağmen Rus limanından ayrılmamıştı. Bu yüzden iki motor gambottan birinde hileli arıza verilmesi sonucunda yeniden limana yanaşmıştır. Motor gambotlar onarım bahanesiyle limanda

²⁸² *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 75.

²⁸³ Mustafa Hergüner, " *Milli Mücadelede Sovyetlerin Kafkas Limanlarından Yapılan Deniz Nakliyatı...*", s. 515.

²⁸⁴ Afif Büyüktuğrul, *Çanakkale Olayı (İstiklal Harbinde Deniz Cephesi)*, İstanbul 1969, s.43.

²⁸⁵ Abdurrahman Benlioğlu, *a.g.e.*, s. 16.

²⁸⁶ Mustafa Hergüner, *a.g.m.*, s. 515.

²⁸⁷ Mustafa Hergüner, " *Denizciliğimizin Kurtuluş Savaşındaki...*", s. 144.

²⁸⁸ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 75.

²⁸⁹ Abdurrahman Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 45.

bekletilirken, aynı zamanda Enosis hakkında bilgiler toplanmıştır. Bu süre zarfında Yunan gemisinin 26 Nisan'da limandan ayrılacağı kesinleşmiş ve Türk gemileri hazırlıklarını sonlandırmıştır.²⁹⁰

Enosis gemisi akşama doğru İstanbul rotasında 10-13 mil hızla ilerleyerek yoluna devam ederken, dur ikazına uymayan gemiye mermi atılmak suretiyle engelleme yapılmıştır. Kontrol altına alınan gemi Batum limanı yönünde ilerlemeye başlamıştır.²⁹¹ İki Türk gemisi yakıttan tasarruf etmek amacıyla Enosis'in yedeğine bağlanmıştır. Batum limanına doğru giderken Yunan gemilerinin olabileceği ihtimaline karşılık rota değiştirilmiş ve Hopa limanına gidilmesi yönünde emir verilmiştir. Kötü hava koşulları nedeniyle kıyıya yaklaşamayınca Rize limanı tercih edilmiş ve burada gemideki esirler bırakılmıştır. Yüklerin Trabzon limanında boşaltıldıktan sonra geminin Amasra'ya gönderilmesi talimatı gemi mürettebatına iletilmiştir.²⁹² Trabzon limanına demirleyen Yunan gemisinde aramalar yapılmış ve incelemeler neticesinde gemideki yükler kayıt altına alınarak ele geçirilmiştir. Heyetin gözetiminde yapılan yük tespitinde keçi derisi, bağırsak, halılar, çocuk ayakkabıları, otomobil parçaları, birer sandık yazı makinesi ve sinema filmleri gibi eşyalar vardır.

3 Mayıs 1922 tarihinde Enosis gemisinin adı değiştirilerek Trabzon adı verilmiş ve Anadolu donanmasına katılmıştır. 750 tonajlık bir yük taşıma kapasitesi olan Trabzon gemisine Yüzbaşı Mahmut Bey komutan olarak atanmıştır. Göreve başlamasına rağmen gemi içersinde altın dolu yükler olduğu hakkında bilgiler vardı. Fakat tüm aramalar yapılmasına rağmen yazı makinelerinin içindeki mücevherler dışında herhangi bir değerli eşyaya rastlanılmamıştır. Aramaları yakından takip eden Mahmut Bey, altınların araştırılmasında bir sonuç çıkmayınca her karşılaştığı kişiye çaresizliği şöyle dile getirmiştir:²⁹³

" (...)Aman şu lafı bırakın artık, altınların içinde yaşadığım hatırıma gelince tüylerim diken diken oluyor, diken üstünde oturur gibiyim. Bizim hamamböcekleri²⁹⁴ geminin her tarafına girip çıktılar ama bulamadılar."

Gemideki altın meselesi zamanla unutulmaya başlandıktan sonra Erzurum'da tutuklu bulunan gemi mürettebatlarından II. Kaptan Kostomis Yorgo ile Başmakinist Eleftos Yani, serbest kalmaları şartıyla gemideki altınların yerlerini gösterebileceklerini

²⁹⁰ Mustafa Hergüner, *a.g.m.*, s. 516.

²⁹¹ Afif Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 46.

²⁹² Mustafa Hergüner, *a.g.m.*, s. 145.

²⁹³ Emrullah Nutku, *a.g.e.*, s. 181.

²⁹⁴ Kaptan bu ifadeyi Genç Teğmenler için kullanmıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 181.

açıklamışlardır.²⁹⁵ Verilen bilgilere dayanarak kazan dairesinde yapılan araştırmalar sonucunda kirli suların ve kömür tortuları içinden 11 çuval dolusu kimisi paketler kimisi de külçeler halinde altınlar elde edilmiştir.²⁹⁶ O zaman yarım milyon değerindeki altınlar, TBMM hükümetinin maliyetine önemli bir gelir sağlamıştır.²⁹⁷

Ankara, Trabzon ve Novorosisk arasında sağlanan bilgiler neticesinde Türk denizcileri başarılı bir şekilde emirleri yerine getirmiştir. Rus Dışişleri Halk Komiserliği, 12 Mayıs 1922 tarihli notasında gemide bulunan malların Rus şirketine verilmesini talep etmiştir. Ayrıca yapılan bu girişim Sovyet yetkililer nazarında tepkiyle karşılanmış, geminin kaçırılmasını uluslararası hukuka aykırı olduğuna işaret ederek geminin yükleriyle birlikte iade edilmesi gerektiğini Ankara'ya bildirmiştir.²⁹⁸ Fakat TBMM hükümeti sadece Rus konsolosluğuna ait olan deri ve bağırsakları vermeyi onaylamıştır. Bu hadiseden sonra Yunan gemileri, İstanbul'dan Rus limanlarına doğru yapmış olduğu seferlerini durdurmuş ve ayrıca Rus limanlarındaki gemilerin faaliyetleri de ertelenmiştir.²⁹⁹

Yaşanan gelişmeler nedeniyle 15 Haziran 1922 tarihinde alınan karar göre Türk denizcileri tarafından Rusya'ya yardım amaçlı eşya ve erzak taşıyan Yunan bandıralı gemilere ve vapurlara artık herhangi bir taarruz girişiminde bulunulmamasına karar verilmiştir.³⁰⁰ Yeni ekonomik politikası gereğince Avrupa ile yapılan ticarî faaliyetlerinin sekteye uğrama ihtimali Sovyetlerin endişelenmesine sebep olmuştur. Öte yandan Enosis gemisinin ele geçirilmesinde başarılı olan subaylar ve erler, 1926 ve 1927 yıllarında mükâfat verilmek suretiyle ödüllendirilmiştir.³⁰¹

1.3.2.4. Batum Limanından Anadolu'ya Sevkiyat

1921 yazında Yunan kara birlikleri ilan ettikleri seferberlikle Eskişehir-Kütahya Muharebelerini sonucunda üstün bir duruma geçmiş, Türk birliklerinin Eskişehir'in doğusuna çekilme kararı almasında rol oynamıştır. Anadolu'da ilerlemeye başlayan Yunan birliklerine aynı zamanda Karadeniz'deki abluka faaliyetlerinde bulunan donanma kuvvetleri de destek vermişlerdir. Bu dönemde abluka faaliyetlerini artıracak

²⁹⁵ Mustafa Hergüner, " Milli Mücadelede Sovyetlerin Kafkas Limanlarından Yapılan Deniz Nakliyatı...", s. 519.

²⁹⁶ Tefrik İnci, *Deniz Tarihimizin Şeref Sayfaları*, İstanbul 1953, s.143.

²⁹⁷ Emrullah Nutku, *a.g.e.*, s. 182.

²⁹⁸ Mustafa Hergüner, *a.g.m.*, s. 518.

²⁹⁹ Mustafa Hergüner, " *Denizciliğimizin Kurtuluş Savaşındaki...*", s. 146.

³⁰⁰ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 5.19.2.

³⁰¹ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 20.52.4; BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 23.15.11. Bkz. EK-2.

hamleler yapan Yunanlılar, Anadolu'ya askerî eşyaların taşınmasına engel olmaya çalışmışlardır.

Anadolu'nun hem karadan hem de denizden abluka altına alınması, Türk denizcilerinin mühimmat taşıması hususunda daha tedbirli olmasını sağlamıştır. Gemilerin sık sık Rus limanlarına sığınması, harekât saatlerinde gecikmelerin yaşanması gibi faktörler cephe gerisindeki ikmal işlerini aksatmıştır. 1921 Mart dönemiyle taşımacılık organizasyonları için Ruslar müttefik donanmasına karşı önlemler almıştır.³⁰² Ancak her iki tarafın da gözlem istasyonları ve haberleşme olanakları olmasına rağmen açık denizlerde yakalanma riskinin varlığı, silahların cepheye zamanında yetiştirilmesini engellemiştir.

Hatırlanacağı gibi 16 Mart 1921 antlaşmasıyla Türkiye, Batum'daki haklarından vazgeçerek, şehrin özerk bir şekilde Gürcistan'a bağlı kalmasını kabul etmiştir. Fakat Batum Limanı üzerindeki ticarî haklar başta olmak üzere bölgeden yararlanma hakkını antlaşma maddelerinde yer almasını sağlamıştır.³⁰³ Ortaya çıkan yeni şartlardan dolayı Haziran 1921'den itibaren taşımacılığın merkezi Tuapse'den alınarak Batum Limanına kaydırılmıştır.³⁰⁴ Bölgedeki Türk birlikleri ilk olarak, İngilizlerin Rusya'daki iç savaşta destek verdiği Vrangeli ordusuna göndermek üzere yığıldıkları cephane ve askerî malzemelerini göndermişlerdir.³⁰⁵

Yunan abluhasını kırmak ve cephane taşınmasında güvenliği sağlamak amacıyla Batum bölgesi alternatif seçenek olarak görülüyordu. Zaten Hopa-Batum arasında telefon hattının bulunması, bölgedeki Rus temsilciliğinin ve Trabzon Tümeninin telsizi olması, haberleşme imkânlarını arttırıyordu. Kimi zaman aksaklıklar yaşanmış olsa da birlikler arasındaki irtibat bu kanallar aracılığıyla kuruluyordu.³⁰⁶ Trabzon-Rize-Hopa-Batum deniz yolu hem Rus hem de Türk denizciler için en güvenli yerlerden biriydi. Kıyıya yakın yapılmak kaydıyla gece saatlerinde gerçekleştirilen seferler ekseriyetle başarılı bir şekilde sonuçlanıyordu. Ayrıca Doğu komutanlığına ait savaş malzemelerinin kolay bir biçimde taşınma fırsatını sunması, Doğu Karadeniz kıyılarını daha cazip hale getirmiştir.

³⁰² Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 299.

³⁰³ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 366.

³⁰⁴ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 40.

³⁰⁵ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 366.

³⁰⁶ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 31.

Batum limanına yaklaşan Türk gemilerindeki mürettebat, diğer Rus limanlarında olduğu gibi hangi amaçla geldiklerini anlatıyordu ve Trabzon Nakliye Komutanlığı tarafından verilen görev belgesini de Rus yetkililerine gösteriyordu. Zaman kaybetmeden limanda bulunan cephaneler, erler ve teğmenlerin gayretleriyle gemiye yüklenmeye başlanırdı. Yüklerin gemiye aktarılmasında yardımcı olmak için hamallardan da faydalanılırdı. Gelen hamalların çoğu Rusya'da bulunan Türk esirlerden oluşmaktaydı. Gece saatlerinde tamamlanan taşıma işleminden sonra Trabzon Limanına doğru harekete geçilirdi.³⁰⁷

Gemiye yükleme sırasında bölgede bulunan Rus askerlerin Bolşevik propagandası yapmak amacıyla Türk denizcileriyle iletişime geçtiği zamanlar da oluyordu. Böyle bir durumla karşılaşan denizciler de ellerine verilen Rusça yazılı broşürleri ve dergileri komutanlarına teslim ediyorlardı.

Rusların yaptığı bu tür girişimlerden başka kimi zaman Türk denizcilerine yardımları da olmuştur. Batum Limanına gelen bir Türk taşıma gemisindeki mürettebatın mühimmatları yerleştirme sırasında çalışmalarına destek vermişlerdir. Hatta mühimmat yerleştirme işlem tamamladıktan sonra harekât saatine kadar birlikte zaman geçirdikleri görülmüştür.³⁰⁸

" Biz teğmenler de dâhil olmak üzere rıhtım üzerinde bağdaş kurup Türk- Rus askerleri karışık hep birlikte güle oynaya yediğimiz o yemeğin tadını hiç bir zaman başka bir sofrada bulamadım dersem inanm. Ruslar, Rus oyunları bizimkilerde memleket oyunları oynadılar. En sonunda da Kemal Paşa - Lenin kardeş diyerek hep beraber halay çekişleri ömürdü. Ve nihayet canımızdan çok kıymetli yükümüzü tamamen almış, dört gözle cephane bekleyen cephedeki silah arkadaşlarımıza yetiştirmek için gece yarısı, memleketimize doğru Karadeniz'in korkunç karanlıklarına sessizce dalmıştık."

1.4. İSTİKLÂL SAVAŞINDA SOVYET YARDIMLARININ PAYI

1.4.1. Kronolojik Olarak Yapılan Desteğin İçeriği

1.4.1.1. 1920 Senesindeki Yardımlar

TBMM hükümeti Milli Mücadelenin başlangıç dönemlerinde Ruslardan gelebilecek muhtemel bir yardımın olanaklarını araştırmak ve Sovyetlerle kurulacak ikili ilişkilerin imkânlarını soruşturmak için çalışmalara başlamıştır. Anadolu'daki milli hareketin sebep ve amaçlarını anlatmak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Bu

³⁰⁷ Abdurrahman Benlioğlu, *a.g.e.*, s.26.

³⁰⁸ Celaleddin Orhan, *a.g.e.*, s. 194.

maksatla Erzurum'da alınan kararlar gereği Doktor Ömer Lütfi Bey Bakü'ye, Doktor Fuat Sabit Bey ise de Moskova'ya göndermiştir. Ayrıca İstanbul'da tutuklu bulunan Halil Paşa, 8/9 Eylül 1919 tarihinde kaçarak, Anadolu'ya gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşükten sonra Kazım (Karabekir) Paşa'nın yardımıyla Nahcivan'a geçmiştir.³⁰⁹

TBMM kurulduktan hemen sonra Kazım Paşa'nın aracılığıyla Teğmen İbrahim Efendi, Mustafa Kemal Paşa'nın para ve mühimmat isteklerini belirten birinci teklifnamesini Lenin'e sunmak için görevlendirilmiştir. Aynı dönemlerde Fuat Sabit Bey ile Halil Paşa Moskova şehrinde Bolşevik liderleriyle görüşmeler gerçekleştirmiş ve elde ettikleri izlenimlerini Trabzon 3. Tümen Komutanlığına hitaben yazılan 3 Haziran 1920 tarihli raporda bildirmişlerdir:³¹⁰

" ... Sovyet Rusya ile münasebet tesisi Anadolu inkılâp hareketinin emeli olduğunu, bizim vazife ve selâhiyetimizin [yetki] bu münasebeti tesis değil Anadolu vaziyetini izah ederek bunun zeminini izhar olduğunu, bu münasebet esaslarının tayin ve tesbitini her iki tarafın direktifini selâhiyettar zevat vasıtasıyla olacağını, şimdiden söyleyeceğimiz bir şey varsa Anadolu'nun paraya, silah ve mühimmata ihtiyacı olduğunu ve bunları hamilen Anadolu'ya gidecek bir Sovyet Cumhuriyeti mümessili ile münasebatın şekli ve vüs'atı hakkında görüşüleceğini izah ettik..."

Yine aynı raporda belirtildiği üzere Dış İlişkiler Komiseri Çiçerin, görüşmeler sırasında Anadolu'da ortaya çıkan hareketlenmelere destek vermek amacıyla olduklarını ancak yapılacak yardımların ileri ki zamanlarda kendilerine doğru yöneltilmesi konusunda çekincelerini açığa vuran ifadeler kullanmıştır. Bu yorum üzerine Anadolu'nun işgal edilmesiyle tüm kesimlerin etkilendiği için sınıf farkı gözetmeyerek milli esaslar etrafında mücadelenin yapıldığı açıklanmıştır. Öte yandan bu mücadelenin Sovyetlerin deyimiyle ezilmiş sınıfların da yararına olduğuna dair sözler sarf edilmiştir. Moskova'daki toplantılar esnasında yardımların mahiyeti de raporda yer verilmiştir. Buna göre, 1 milyon altın lira, toplam 60.000 tüfek olmak üzere 20.000 İngiliz, 20.000 Rus ve 20.000 Fransız tüfeğiyle birlikte her bir tüfek için 3.000 fişek, 112 top ve 10 ağır top talep edilmiştir.

Bu görüşmeler yapılırken TBMM'nin aldığı kararlar gereği, hükümeti temsil eden bir heyet gönderilmesi uygun görülmüştür. Böylece aracı kişileri kullanma yöntemini terk eden Türk hükümeti, doğrudan iletişime geçmeyi planlamıştır. I. Moskova müzakereleri yapmak amacıyla Moskova'ya doğru giden Türk Heyeti

³⁰⁹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 19-20.

³¹⁰ Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 81.

yoldayken, Ankara'ya gelen raporlar gösteriyordu ki, Sovyet Rusya TBMM ile ilişkiler tesis etmeyi kabul etmekteydi.

Ruslardan talep edilen paraların ve mühimmatların Türkiye'ye gönderilmesiyle ilgili görüşmeler yapılırken, meclis kürsüsünde konuşan Mustafa Kemal Paşa ise son zamanlardaki durumu şöyle özetlemekteydi.³¹¹

" ... Yine bazı zamanlarda da bahsolunmuştur ki; biz Bolşevikleri aramış ve bulmuşuzdur ve en son temasımız az çok maddi ve kati bir şekle girmiştir. Resmen Sovyet Cumhuriyetiyle muhabere edilmiştir. Pekâlâ, cereyan eden muhabere muhteviyatını biliyorsunuz. Sovyet Cumhuriyeti bizim muhtaç olabileceğimiz maddi muavenatın [yardımın] hepsini vaat etmiştir. Silah, top, para vaat etmiştir. Eğer şimdiye kadar maddi olan bu muavenetlerden istifade edememiş isek o kabahat ne bizde ne de Sovyet Cumhuriyetindedir. Belki son günlerde Kafkasya'da vukua gelen sui tefehhümat [yanlış anlamaların] neticesidir."

Bekir Sami Bey liderliğindeki Türk Heyeti Moskova'ya ulaşırken aynı zaman diliminde Halil Paşa da ilk Sovyet yardımı olan 100.000 lira değerindeki 200,6 kilogramlık altın ile birlikte Rusya'dan ayrılmıştır.³¹² Upmal başkanlığında Türkiye'ye gönderilen ilk Sovyet elçi heyetiyle beraber yola çıkan Halil Paşa da kafiyle yer almıştır. Doğrudan Rus-Türk hududu olmadığından dolayı Ermeni topraklarından geçilmiş ve Türk sınırına zorluklarla mücadele edilerek ulaşabilmişlerdir.³¹³ Külçe halinde gelen altınlar Karaköse'deki Tümen Komutanı Cavit Bey'e verilmiş, 8 Eylül 1920 tarihinde ise Erzurum'a ulaştırılmıştır. Gelen altınların hastanede tartılması sonucunda yaklaşık 200 kilosu Doğu Komutanlığı tarafından alınmış ve geri kalanı ise Ankara'ya gönderilmiştir.³¹⁴

Moskova müzakerelerinin en önemli konularından biri TBMM hükümetinin talep ettiği para ve mühimmat yardımıydı. Türk Heyeti, Erkan-ı Harp Kaymakamı Seyfi Bey'in önderliğinde lazım olan askerî malzemeleri sıralamıştır. 150.000 Alman mavzeri ile 50.000 Osmanlı mavzeri tüfek, 5 milyon fişek, 10,5'luk obüs olmak üzere 350-400 top istenmiştir. Yine yedek parçalarla 500 mitralyöz, 200 sahra telefonu, 200 ile 500 km muhabere etme gücüne sahip 5 telsiz istasyonu, 200 uçak, 100 kamyon ve otobüs, 40 binek otomobili, 3 kolordu ihtiyacını karşılayacak topçu koşum takımları talep edilmiştir. Ayrıca silah haricinde 100.000 asker için elbise, Eskişehir fabrikasını büyük imalat haline getirecek mütehassısların gönderilmesi ile Ermenistan yolu açılana kadar

³¹¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 8 Temmuz 1336 (1920), C. II, s. 227.

³¹² Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 512.

³¹³ Mehmet Perinçek, " *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar...*", s.72.

³¹⁴ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 513.

Novorosisk'den ayda 600.000 kilo benzin alımı gündeme getirilmiştir.³¹⁵ Sovyet Rusya kendi buldukları koşulları da bahsederek el verdiği imkânlar çerçevesinde yardımların yapılacağına dair söz vermiştir.

Bahsedildiği üzere Moskova görüşmeleri sırasında çıkan antlaşmazlıklar sonucunda Türk Heyeti, TBMM'yi bilgilendirmek ve hükümetin görüşlerini almak amacıyla Yusuf Kemal Bey'i Ankara'ya göndermişti. İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey yanında 1 milyon altın ruble getirmiştir.³¹⁶ Moskova'daki yaşananları anlatmak için mecliste yapacağı konuşmadan günler önce Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey elde ettiği bilgiler çerçevesinde son durum hakkında bilgi vermiştir.³¹⁷

" Bundan otuz gün evvel gönderilen külçe altınlar bugün yedimizde bulunuyor. Diğer taraftan Yusuf Kemal Bey'i Moskova'dan uzaklaştıran trenin içinde 1 milyon altın ruble ile bir vagon mavzer fişeği bulunuyordu. Diğer taraftan fişeği ve mitralyözünü hamil sekiz vagon da Moskova istasyonundan müheyya-yı harekettir [harekete hazırdır]. Rostof'dan her 3.000 fişekli 6.000 İngiliz mavzeri, 8 İngiliz topu da derdesti sevtir. Zannediyoruz ki Rusya Hükümetinin ahvali hazırda yapacağı muavenet şundan ibaret olamayacaktır."

Moskova ve Rostov şehirlerinden vagonlara yerleştirilen cephaneler deniz yoluyla Türkiye'ye gönderilmek üzere kıyı kentlere taşınmıştır.

21 Eylül - 15 Ekim 1920 tarihleri arasında 2.815 İngiliz Tüfeği ve 1.885 sandık İngiliz piyade mühimmatı gönderilmiştir. Giresun alayına verilmesi için 500 adet İngiliz piyade tüfeğiyle 250 sandık İngiliz piyade cephaneleri Osman Ağa'ya iletilmiştir.³¹⁸ 20 Ekim 1920 tarihinde Gazal romörkörü Tuapse limanından yükleyerek 564 Alman mavzeri, 492 sandık cephane ve 586 kasaturayı Trabzon'a ulaştırmıştır.³¹⁹ 32 vagon dolusu mühimmat ile 8 adet 7,5'luk sahra topu ise 2 Kasım 1920'de Türk limanına taşınmıştır.³²⁰ Gelen mühimmatların türleri nedeniyle uyarlılarda bulunan Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, Türk ordusunun elinde I. Dünya Savaşından kalan Alman tüfeklerinin çoğunlukta olduğunu belirterek, Tuapse'deki temsilciliğine İngiliz toplarından ziyade Alman piyade mermisine ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir.³²¹

³¹⁵ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 100.

³¹⁶ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 513.

³¹⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 11 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1336 (1920), C. V, s. 152.

³¹⁸ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, Ankara 1975, s. 114.

³¹⁹ Rahmi Doğanay, *a.g.e.*, s. 290.

³²⁰ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s. 114.

³²¹ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 513.

I.Moskova görüşmelerinin kesilmesine neden olan Ermeni-Türk sınırı konusundaki belirsizlik gündemdeki yerini korumaktaydı. Nihayetinde askerî seçeneği kullanmaya karar veren TBMM hükümetinin emriyle Doğu ordu birlikleri Ermenilere doğru harekete geçmiştir. Türk tarafının bu girişimine karşı RSFSC hükümeti, silah ve altın teslimatının geçici bir şekilde durdurarak karşılık vermiştir.³²² Ayrıca Sovyetler, itilaf Devletleriyle TBMM hükümetinin arasında görüşmeler yapıldığına dair bilgiler almıştır.³²³

Çiçerin yaşanan gelişmeler neticesinde Orconikidze ve RSFSC Gürcistan Büyükelçisi A.L. Şeynman'a göndermiş olduğu telgraflarda, Türklerin Sovyetlere olan eğilimleri son zamanlarda yeniden artmaya başladığını belirtmiştir. Orconikidze'nin talimatına uyarak Şeynman'ın elinde olan altınları küçük miktarlar halinde Türkiye'ye gönderilmesini istemiştir. Ayrıca kademeli olarak zaman geçirmeden mühimmatların yeniden taşınmasına başlanması gerektiğini dile getirmiştir. Rus yönetimi Gümrü bölgesinin kısa zamanda Türkler tarafından boşaltılmasını talep etmiş, tekrar başlatılan yardımların ise Rusya'nın Türklerle dostluk kurmakta ne kadar kararlı olduğunun farkına varılması adına önemli bir adım olarak görülmesini arzu etmiştir.³²⁴ Bununla birlikte Eylül- Aralık 1920 ilk haftasına kadar yapılan seferlerde 3387 tüfek, 3590 kasatura ve diğer kısımları, 3624 sandık cephane Tuapse'den Trabzon limanına nakledilmiştir. Bunlara ilaveten Gazal römorkörü ve yedeğindeki DÂNÂ yelkenlisiyle her gelişinde en az 300 ton eşya getirilmiştir.³²⁵ Öte yandan 17 Aralık 1920 tarihinde Teğmen Bekir Bey, Tuapse limanından 1.500.000 rubleyle geri dönmüştür.³²⁶

Savaş malzemelerden ayrı olarak bu dönemde Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan'ı tarafından Erzurum'daki askerî okullara yönelik yardımlarda bulunulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Kazım Paşa 1 Aralık 1920 tarihinde Milli Müdafaa Vekâletine gönderdiği telgrafta yapılan yardımların içeriğine ait hususlara değinmiştir. Yapılan yardımın vekiller tarafından da bilinmesi için telgrafın metni TBMM'de okunmuştur.³²⁷

³²² Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, *a.g.e.*, s.234.

³²³ TBMM Hükümeti yeni İstanbul hükümetinin temsilcileriyle Anadolu'da görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ankara'nın amacı, Anadolu'daki mücadelenin nedenlerini resmî kişiler tarafından İstanbul hükümetine aktarılmasını sağlamaktır. Bu görüşmeyi gizlilik içinde yapmaya çalışsa da İngilizler ve Fransızlar bu müzakerelerin duyulmasında rol oynadılar. Hadiselerin nasıl meydana geldiğiyle ilgili Mustafa Kemal Paşa açıklamalarda bulunmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 25 Eylül 1336 (1920), C. IV, s. 137.

³²⁴ Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 268-269.

³²⁵ Erol Mütercimler, *a.g.e.*, s. 118.

³²⁶ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s.167.

³²⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 14 Aralık 1336 (1920), C. VI, s. 357.

" Gümürü'de Rusya İçtimai Şûra Cemahir-i Müttefikası [İttifak Cumhuriyetleri] Vekili tarafından Rusya Cemahir-i Müttefikası namına Erzurum'daki askerî mektepleri ve sanayi gürbüzleri müessesesi için 50.000 altın ruble ve Azerbaycan İçtimai Şûra Cumhuriyeti namına da Vekil tarafından 500 adet yüzlük Osmanlı altını teberru edilmekte Hükümetimiz namına tarafımdan teşekkürname yazıldığı maruzdur."

Askerî malzemelerin gönderilmesi ve para desteğinin sağlanması dışında Anadolu basınının haberleşme imkânlarını arttıracak gelişmeler de yaşanmıştır. Ekim 1920'de Trabzon şehrinde Rusya Haberleşme Bürosu, G. Asthanov ve K. Yust'un yönetiminde çalışmaya başlamıştır.³²⁸ Trabzon Haber Ajansı mevcut büronun yerine geçerek sistemli bir şekilde faaliyet göstermişti. Türk basını Milli Mücadele boyunca haber kaynağı olarak Anadolu Ajansı ve Trabzon Haber Ajansından faydalanmıştır.³²⁹

1.4.1.2. 1921 Senesindeki Yardımlar

Sovyetler ile Türkiye arasında askerî malzemelerin gönderilmesi konusunda bir fikir birliğine varılmasına rağmen 1920 yılının sonlarına gelindiğinde Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgelerindeki sınır antlaşmazlıkları sebebiyle bir antlaşma metni üzerinde uzlaşma sağlanamamıştı. Diplomatik görüşmelerin tekrar başlatılma kararı alınması nedeniyle Türk ve Rus Heyetleri Moskova'da ikinci kez bir araya gelmiştir. Konferansta mühimmat ve diğer askerî malzemelerle ilgili konuların görüşülmesi için askerî heyet temsilcileri arasında toplantılar gerçekleştirilmiştir.

Bu görüşmelerde Rus tarafını Sovyet Harbiye Komiseri Muavini Skalansky, Dünya Savaşında Harp Kumandanlığı yapmış olan Kamenev ve Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Lebidev temsil ederken, Türk tarafında ise Seyfi Bey, Büyükelçilik Ataşemiliteri Erkânıharp Binbaşısı Saffet Bey ve muavinleri Yüzbaşı Kemal ile Mithat Beyler yer almıştır. Türk Heyeti 100.000 tüfek ve 800 mitralyöz, Alman ve Avusturya yapımı gelecek her bir tüfek için 10.000 mermi ile her mitralyöz için de 100.000 mermi talep etmiştir. Gerekli görülen 5.000.000 Alman mermisinin de Türkiye'ye verilmesi istenmiştir. Heyetin yardım listesine obüs başına 500 mermi olmak üzere Rus dağ obüsleri ile 500 koşum hayvanı da eklenmiştir. Bunların yanında uçaksavar bataryası, deniz mayınları, toplu batarya dürbünleri başta olmak üzere çeşitli askerî malzemeler de istekler arasında olmuştur.³³⁰ Askerî yetkililerin müzakereleri sonucunda ortak bir karar

³²⁸ Mehmet Perinçek, "Atatürk'ün Sovyetlerle...", s. 70.

³²⁹ K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, (Haz. Orhan Koloğlu), Ankara 1995, s. 170-171.

³³⁰ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s.187-188.

alınamamış, konuşulan hususların netlik kazanması için genel müzakerelerin yapıldığı toplantılara havale edilmiştir.

16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşmasının maddelerinde yer almayan mühimmat ve para yardımları ayrı bir konu olarak değerlendirilmiştir. Bu görüşmelerde Sovyet Rusya Türkiye'ye iki tümene yetecek bir düzeyde cephaneye yardımı yapmayı yükümlenmiştir. Ayrıca 10.000.000 altın rublenin Anadolu'ya maddi destek olarak verilmesi noktasında karar verilmiştir.³³¹ Türkiye'nin iktisadî gelişmelerini arttırmak amacıyla yapılacak olan bu yardımların her sene gönderilmesi konusunda antlaşmaya varılmıştır.³³² Moskova antlaşması imzalandıktan sonra 29 Nisan 1921 tarihinde Sarıkamış'a varan Yusuf Kemal Bey ile Rıza Nur Bey yanlarında 4.000.000 altın rubleyi getirmişlerdir.³³³

Moskova antlaşması neticesinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki engeller ortadan kalkmış, birbirlerinin sınır komşuları olmuşlardır. Sovyet sınır hattının Türk hudutlarına ulaşmasıyla iki ülke arasında kara bağlantısı da sağlanmıştır. Bu durum Kafkasya'dan gelebilecek muhtemel yardımların önünü açmıştır. Nitekim Sovyet Azerbaycan hükümeti 23 Mart 1921 tarihli telgrafında Anadolu'da mücadele veren Türklerin yanında olduklarını ve yardım kapsamında Anadolu'ya 30 vagon petrol, 2 vagon benzin ve 8 vagon gaz yağı gönderilmek suretiyle karar aldıklarını bildirmiştir.³³⁴ Ankara'nın Sovyet Azerbaycan temsilcisi tarafından yapılan başvuru neticesinde Türkiye'ye 1.000.000 altın ruble teslim edilmiştir.³³⁵ I. Sovyet Azerbaycan Kurultayında yapılan görüşmelerde maddi yardım olarak petrol gönderilmesine karar verilmiştir.³³⁶ TBMM hükümeti gerçekleştirdiği mücadelede cephanenin yanı sıra yakıt ihtiyacı da

³³¹ Cevdet Aslan, *a.g.e.*, s. 36.

³³² *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s.168.

³³³ A. Müderrisoğlu, *a.g.e.* s. 514. Bir konuya daha açıklık getirmekte fayda vardır. Sovyetlerden gönderilen para miktarları için araştırmacılar tarafından oluşturulan tabloda, Nisan 1921 tarihinde iki defa 4.000.000 altın rublenin Türkiye'ye gönderildiği yazılmıştır. Ali Fuat Paşa şifreli telgrafında Moskova antlaşması imzalandıktan sonra 4.000.000 altın rublenin Trabzon Komutanı Seyfi Bey'e gönderildiğini ifade etmiştir. Yusuf Kemal Bey kendi eserinde antlaşma sonrasında yine 4.000.000 altın rubleyle yola çıktıklarını ve yolculuğun bitiminde Kars şehrindeyken fırkaya teslim ettiklerini açıklamıştır. İki farklı ancak aynı miktardaki altın rublelerin aynı zaman diliminde Türkiye'ye getirildiği anlaşılmaktadır. Ama iki farklı kaynağın da aynı tutar hakkında bilgi vermiş olma ihtimali vardır. Kars'a ulaşan yardımlar Trabzon Komutanlığına verilmiş olabilir. Ancak bu düşünce kesin değildir. Sadece bir yorumdan ibarettir. Fakat önemsenmeyecek bir yorum olmadığı ortadadır. Çünkü 10.000.000 altın rubleden geriye kalan miktarın 4.600.000 şeklinde olduğu dönemin belgeleri tarafından belirtilmiştir. Eğer geriye 4.600.000 altın kalmışsa bu dönemde Türkiye'ye iki farklı 4.000.000 altın ruble değil sadece bir kez gelmiş olması gerekmektedir. Altınların Ankara'ya nasıl ulaştığı tam olarak belli olmadığı için net bir şekilde açıklama yapma olanağı kısıtlıdır. Burada bahsedilen sadece bir yorum olmasından dolayı diğer araştırmacıların yaptığı gibi 4.000.000 altın rublenin ülkeye aynı tarihte iki defa getirilmesi üzerinden hareket edilmiş, ekleme yer alan tablomuzla ilave edilmiştir. Bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, "*Vatan...*", s.236-244; *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s. 169.

³³⁴ Mehmet Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul 2008, s.227.

³³⁵ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, *a.g.e.*, s. 239.

³³⁶ Mehmet Ağayev, *a.g.e.*, s. 228.

duymuştur.³³⁷ Yakıt gereksinimlerini karşılamanın tek yolu Sovyet ülkeleriydi.³³⁸ Dolayısıyla Sovyet Azerbaycan'ın aldığı bu karar önemli bir yere sahipti.

Milli Mücadelenin askerî kısmı yanında sosyal hadiseleri de takip eden Sovyet Rusya, Anadolu'daki Yunan mezalimlerine karşı tepkiliydi. Ocak ve Nisan 1921'de Türk ordusu karşısında mağlubiyete uğrayan Yunan birlikleri, geri çekildiği bölgeleri tahrip etmişti. Bunun üzerine Dışişleri Halk Komiserliği temsilcisi Budu Mdivany, 9 Nisan 1921 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektubunda Sovyetlerin konu hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. Emperyalizmin yıkımdan başka bir şey bilmediğinin altını çizen Sovyet temsilcisi, yapılan istilanın ve tahribatın giderilmesinde kullanılmak üzere Kızılay'a 30.000 altın ruble yardımında bulunmuştur. Gönderilen yardıma karşılık Mustafa Kemal Paşa 12 Nisan 1921 tarihli mektubuyla yapılan yardım için teşekkürlerini iletmiştir.³³⁹ Sadece para yardımıyla Yunan mezalimine destek vermekle kalmayan Sovyetler, 20 Ekim 1921'de dünya devletlerine konu hakkında bilgilendirme yapmak amacıyla birer nota göndererek Türkiye'nin yanında taraf olmuştur.³⁴⁰

Cephane ve para yardımı hariç olmak üzere askerî personel ihtiyacını da karşılamak için çeşitli yollara başvurulmuştur. İmzalanan antlaşmalar gereği savaş esirlerinin değiştirilmesi konusunda uzlaşa sağlanmıştır. Bunun yanında Temmuz 1921'de Sovyetler, İngilizlerin Yunanlılara destek verdiği gibi Kızıl Ordunun da Türkiye'ye askerî eleman kapsamında yardım edebileceğini açıklamıştır. Ancak TBMM bu öneriyi kabul etmemiş ve alınan kararların Kazım Paşa tarafından iletilmesi uygun görmüştür.³⁴¹ Deniz nakliyatıyla Türkiye'ye getirilen esirler, İstiklâl Harbinde yer alarak önemli fayda sağlamıştır.³⁴² Türkiye, Sovyetlerden gelebilecek her türlü para ve cephane yardımını kabul etmiş olsa da Rus askerî personellerinin Anadolu'da Milli Mücadele kapsamında savaşmasına pek sıcak bakmamıştır.

³³⁷ Taşımaların aksamadan yapılabilmesi için Trabzon Limanından gaz ve benzin, Ereğli Limanından ise kömür temin edilmekteydi. R. Doğanay, *a.g.e.*, s. 283. Bunun yanında yakıt gereksiniminin giderilmesi amacıyla kimi zaman kömürle değiştirilerek kimi zaman da satın alınarak Rus Limanlarına başvurulmaktaydı. *Türk İstiklâl Harbi*, C. V, s.39. Öte yandan Sovyet Azerbaycan Hükümetinin yapmış olduğu petrol yardımları, ülkenin Kafkasötesi Sovyet Federasyonuna bağlanmasıyla son bulmuştur. Bağış veya yardım amaçlı verilen petrol artık her iki tarafın uygun gördüğü fiyat ile satın alınması koşuluyla Türkiye'ye gönderilmeye başlanmıştır. Mehmet Ağayev, *a.g.e.*, s. 228.

³³⁸ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, *a.g.e.*, s. 239.

³³⁹ Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 367-370.

³⁴⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Kanunu Evvel (Aralık) 1921.

³⁴¹ Salahi Ramadan Sonyel, " *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat...* ", s.225.

³⁴² Mehmet Perinçek, " *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar...* ", s.75.

Türkiye ile Rusya'nın geçmişine bakıldığında birbirlerine karşı askerî güçlerini dayatmadan imzaladıkları ilk antlaşma Mart ayının 1921 senesinde yapılmıştır.³⁴³ Bu antlaşmayla iki ülke arasındaki meselelerin çözülmesi beklenirken, Batı bloğunun propagandasının da etkisiyle bunalım dönemleri yaşanmaya devam etmiştir.³⁴⁴ Sovyet dış politikasına yansıyan kuşku ve güvensizlik siyaseti, 1920 yılında meydana geldiği gibi 1921 senesinde de Türkiye'ye yansımıştır.³⁴⁵ Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa Dışişleri ve Maliye Vekâletlerine göndermiş olduğu 15 Temmuz 1921 tarihli şifreli telgrafında, Sovyetlerin söz verdikleri 10.000.000 altın rubleden geri kalan miktarın Türkiye'ye gönderilmesi için yapılan girişimlerin sonuçsuz kaldığını bildirmiştir. Para yardımının durma noktasına geldiğini, bunun sebebi olarak da pek çok teminat vermemize rağmen son zamanlardaki Avrupa ile kurduğumuz ilişkileri işaret etmiştir. Telgrafta verilen bilgiye göre bu süreçte 240.000 altının Moskova elçiliğinde harcanmak üzere kenara ayrıldığı ve 1.160.000 altın rublenin ise Almanya'ya gönderildiği yazılmıştır.³⁴⁶ Geriye ise senelik³⁴⁷ 10.000.000'dan 4.600.000 altın ruble kalmıştır.

Türkiye'ye göndermek suretiyle Ocak-Şubat 1921 dönemlerinde Tuapse'deki Türk temsilciliğine 1000 kurşun, 1000 tane tapa, 1000 bomba, 1000 boğumlu boca, 4000 kumbara ve yine 4000 olmak üzere şarapnel mermisi teslim edilmiştir.³⁴⁸ Türk ordusuna gönderilen yardımların miktarında Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da yaptığı elçilik zamanlarında Sovyetlerle sorunlar yaşanmasına rağmen artış meydana gelmiştir. İngiliz istihbaratına göre 10 Temmuz 1921'deki Yunan harekâtına karşı direnen Türk birliklerinin kullandığı tüfeklerin % 50'sinin, makineli tüfeklerin % 24'ünün ve askerî uniformaların % 15'inin Sovyetlerden gelen yardımlar olduğu düşünülmüştür.³⁴⁹

³⁴³ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 143.

³⁴⁴ Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 325.

³⁴⁵ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 763.

³⁴⁶ *Türk İstiklâl Harbi*, C. VII, s. 169-170.

³⁴⁷ Dönemin Maliye Vekili Ahmet Ferit Bey 1921 yılına ait bütçe görüşmelerinde yaptığı açıklamada Sovyet Cumhuriyetleri tarafından Türk delegelerine verilecek olan 10.000.000 rubleden senelik olarak bahsetmiştir. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 5 Mayıs 1337 (1921), C.10, s.50; Yine Moskova görüşmelerinde yer alan kişiler arasında olan Yusuf Kemal Bey, kendi hatıratında şöyle bir ifadesi vardır: " Rusya Hükümetinin o sene vereceği on milyon altın rubleden beş milyonu emrimize verilmişti". Yusuf Kemal Tengirşek, "*Vatan...*", s.237; Bununla birlikte metnimizde ele aldığımız Ali Fuat Paşa'nın şifreli telgrafında ise maddi yardımların hesabı yıl baz alınarak yapılmıştır. *Türk İstiklâl Harbi*, C.VII, s. 169. Hem Moskova'da yer alan heyetteki kişilerin ifadelerine hem de Maliye Vekilinin söylemlerine bakıldığında alınacak olan maddi yardımların senelik olduğuna dair bir düşünce ortaya çıkar. Maddi desteğin karşılıksız olarak yapılacağı bellidir ancak bu maddi yardımların hangi süre zarfında yapılıp yapılmayacağı konusu açık değildir. Başka bir deyişle, Sovyetler Cumhuriyeti maddi yardım taahhüdünü Milli Mücadele boyunca mı yerine getirecekti? Eğer böyle ise Nisan 1921- Mayıs 1922 dönemleri arasında parça parça göndermek suretiyle Türkiye'ye 10.000.000 rubleyi teslim etmiştir.

³⁴⁸ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, *a.g.e.*, s. 236.

³⁴⁹ Salahi Ramadan Sonyel, "*Kaygılı Yıllar...*", s. 311.

Cephedeki birliklerin durumunu inceleyen Rıza Nur Bey meclis konuşmasında Sovyetlerden alınan mühimmatlara değinmiştir.³⁵⁰

" Silahın bir kısmını biliyorsunuz ki, bedava aldık, Ruslar verdiler. Cephane bol bol verdiler. Cephaneye silah tedarikinde bir aciz mutasavver [tasarlanmış] değildir. (...) Ruslarla iyi bir siyaset yaparsak, idare edersek onlardan cephaneye de, her şey de alabiliriz. Çünkü onlar bizim garp cephemizi kendilerinin garp cephesi addederler."

15-18 Ağustos 1921 tarihlerinde Trabzon'da yapılan görüşmeler neticesinde Rusların 500 mayın vermesi kesinleşmiş ve Eylül sonlarına doğru Samsun Limanının mayınlanması söz konusu olmuştur.³⁵¹ Öte yandan Novorosisk Limanından yüklenen 80 ağır top ve 30 civarında çeşitli toplarla, 50 sandık cephaneye, 250 tüfek olmak üzere Samsun Limanına ulaştırılmıştır.³⁵² Sonuç itibariyle Sovyetler 1921 yılında Türk hükümetine toplam olarak 33.275 tüfek, 75.936 mermi, 1.500 kılıç, 327 makineli tüfek, 54 top, 12.479 top mermisi, 20.000 gaz maskesi ve ilaveten diğer askerî malzemeler de göndermiştir.³⁵³

İngiliz istihbaratına göre Sovyet Rusya, son dönemlerde Türkiye ile arasında var olan sorunların giderilmesi ve ilişkilerin tekrar iyileştirilmesi amacıyla General Frunze'yi Ankara'ya göndermiştir.³⁵⁴ Heyetiyle Trabzon limanına gelen Frunze, yanında getirdiği 1.100.000 altın rubleyi Türk yetkililerine teslim etmiştir.³⁵⁵ Yapılan görüşmeleri bir rapor halinde Çiçerin'e iletmış, Türkiye'deki siyasi ve askerî durumu Türk yetkililerle birlikte ele almıştır. 22 Aralık 1921 tarihli raporunda Sakarya Savaşından galip olarak ayrılan Türk birliklerinin morali yüksek seviyede olduğunu ancak üniforma, silah konusunda yetersiz kaldıklarını ifade etmiştir. Türkiye'nin böyle bir mücadelede kendi imkânlarıyla başarıya ulaşamayacağını ve bu yüzden dış desteğin gerekli olduğunu açıklamıştır. Müzakerelerde kendisine anlatılan eksik askerî malzemelerin sayılarını da rapora ilave etmiştir. Bu raporda yer alan bilgiye göre Türkler tarafından her biri için 1.000'er fişek olmak üzere 100.000 tüfek, 600 makineli tüfek, 3.500 mitralyöz, 84 sahra topu, 600.000 mermi, 400.000 el bombası, 20'si ağır 12'si hafif olmak üzere howitzer ve 100.000 ile 150.000 arası üniforma talep edilmiştir. Raporun sonunda TBMM'nin Milli Mücadele döneminde Sovyetlere dayandığını, Türkiye'ye söz verilen 10.000.000 altın rubleden geri kalan 3.500.000 altın rublenin

³⁵⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2 Ağustos 1337 (1921), C. XI, s. 136-137.

³⁵¹ Türk İstiklal Harbi, C. V, s. 61.

³⁵² İkdâm, 12 Ağustos 1921.

³⁵³ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, a.g.e., s. 237.

³⁵⁴ Salahi Ramadan Sonyel, a.g.e., s. 316.

³⁵⁵ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, a.g.e., s. 241.

verilmesi ve zaman kaybetmeden askerî yardımların yapılması gerektiğini dile getirmiştir.³⁵⁶

1.4.1.3. 1922 Senesindeki Yardımlar

Türk birliklerinin askerî eksikliklerini ifade eden raporla birlikte Türkiye'den dönen Frunze'nin fikirleri Rus yetkililer tarafında değerlendirilmiştir. Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi 2 Şubat 1922 tarihinde toplanmış, TBMM hükümetine bir an önce yardım yapılmasına dair teklifleri kabul etmiştir.³⁵⁷ RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği Yardımcısı Karahan, Aralov'a gönderdiği telgrafında parti yönetimi liderliğinde alınan kararları ileterek 3.500.000 altın rublenin teslim edileceğini bildirmiştir. Ancak Karahan, paranın Kazım Paşa'nın aracılığıyla değil, bizzat Sovyet elçisinin vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesini tercih etmiştir.³⁵⁸ Rus elçisi Aralov, paranın yola çıktığını haber verdikten sonra eğer acil bir gereksinim varsa bir miktar ayrı olarak para verebileceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Maliye Vekili Hasan Bey elçinin vaadinden istifade ederek 10.000 altın aldıklarını açıklamıştır.³⁵⁹ Tiflis'ten alınan 3.500.000 altın ruble ise Mayıs 1922'de TBMM hükümetine teslim edilmiştir.³⁶⁰ Rus altınlarının Türkiye'ye getirilmesi konusu gündemdeki yerini aldığı zamanlarda İstanbul'daki ABD Ticaret Bakanlığı Temsilcisi Julian E. Gillespie, 22 Mayıs 1922 tarihli Washington'a yazmış olduğu telgrafında şöyle yazmıştır:³⁶¹

" Trabzon'dan gelen bir kişiden Mart ayının son iki haftası ile Nisanın ilk haftası içinde Trabzon'a 35 ton Rus altını çıkarıldığını öğrendim. Kaynağın güvenilir olduğunu sanıyorum ama teyit ettiremedim."

Türkiye ile Rusya arasındaki maddi yardımların taşınması İngilizlerde olduğu gibi Amerikan yetkililerin de takibinde olmuştur. Amerikan temsilcisi yazdığı telgrafında Türkiye'ye gönderilen 3.500.000 altın rubleden haberdar mı bilinmez ama iki ülke arasında meydana gelen yüklü miktardaki altın taşımacılığından bilgi sahibi olduğu açıktır.

³⁵⁶ Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 438-439.

³⁵⁷ Doğu Ergil, *a.g.e.*, s. 335.

³⁵⁸ Stefanos Yerasimos, *a.g.e.*, s. 464.

³⁵⁹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 24 Mart 1338 (1922), C. XVIII, s. 144.

³⁶⁰ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, Y.A. Bagirov, *a.g.e.*, s. 241.

³⁶¹ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 2001, s.155-156.

Şahin vapuru, Ocak 1922'de,³⁶² Rusya'dan iki adet 150/45 mm.lik gemi topları getirmiştir. Mayıs sonunda 200 mayından 150 tanesini Samsun'a bırakmış ve 50 tanesini de Amasra'ya götürmüştür. Eylül 1922'de Trabzon, Amasra ve Samsun'da bulunan 350 mayından 250 tanesi Marmara kıyılarına ve yeni ele geçirilen İzmit bölgesine nakledilmesi uygun görülmüştür.³⁶³ Şubat 1922'de gönderilmesi vaat edilen 12 bomba topu, 1299 dağ topu mermisi, 175 mm.lik 9028 şarapnel, 315 obüs tanesi, 7.578.000 Alman fişeği, 177 sandık piyade cephanesinden belli bir kısmı taşınmıştır.³⁶⁴ Sovyet elçisi Aralov manevi destek mahiyetinde Mart-Nisan 1922 döneminde Batı cephesine yapmış olduğu gezilerinde elçiliğin kadın memurları tarafından önceden hazırlanan iplik, iğne, tütün, şeker gibi ürünleri doldurmuş olduğu torbayı askerlere dağıtmıştır. Hediye olarak verdiği torbaların üzerinde Kızıl Ordusundan Türk Erlerine diye bir ifade yer almıştır.³⁶⁵ 1922 Nisan ayında ise Novorosisk ve Batum Limanlarına sevk edilen 8382 sandık piyade cephanesi, 425 sandık Avusturya ve Belçika cephanesi, 2800 sandık topçu cephanesi ve 10 mayın Türk limanlarına taşınmıştır.³⁶⁶

Rus altınlarla ilgili yaşanan gelişmelerle birlikte gönderilmeye devam eden cephanelerin sayısında artış olacağı açıklanmıştır. Sovyet Rusya'nın gönderdiği harp malzemelerinin miktarını bundan sonra iki katına çıkarmak suretiyle TBMM hükümetine teslim edeceğine dair bilgiler İstanbul basınında yer bulmuştur.³⁶⁷

Türkiye'ye yönelik yaptığı para ve silah yardımını son dönemde arttırmasına rağmen Ruslar, mühimmat sevkiyatını gizli tutmak amacını taşımışlardır. Nitekim Çiçerin, Cenova'da verdiği beyanatında Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin güzel bir dönemde olduğunu açıklamış ama Moskova tarafından Yunanlılar ile savaşan Türklere herhangi bir yardım taahhüdünde bulunulmadığını söylemiştir.³⁶⁸

Karadeniz limanlarından yapılan yardımlar için tedbirler alınmak suretiyle gizlilik ilkesi temelinde hareket ediliyordu. Ama Batı bloğunun ablukası altında bulunan bölgede taşıma faaliyetlerin güvenle icra edilmesi noktasında zorluklarla mücadele ediliyordu ve İtilaf donanmasıyla karşı karşıya kalınıyordu. Rus yardımlarının taşındığı

³⁶²Silah yardımları devam ederken mecliste bu konuyu yakından ilgilendiren soruşturmaların açılması gündeme gelmiştir. 28 Ocak 1922 tarihli meclis toplantısında Rusya'dan getirilen silah ve askerî eşyaların içerisinde 272 tüfek ile 145 sandık fişeğin eksik olduğundan dolayı dönemim Tuapse Temsilciliğinde görev yapan Osman Bey'in mahkemeye sevkine dair görüşmeler yapılmıştır. Detaylı bilgi almak için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 28 Kânunusani (Ocak) 1338 (1922), C. XVI, s.651-667.

³⁶³ *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s.66-67.

³⁶⁴ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 518.

³⁶⁵ Aralov, *a.g.e.*, s. 82.

³⁶⁶ Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 518.

³⁶⁷ *Akşam*, 2 Mayıs 1922.

³⁶⁸ *İkdam*, 23 Mayıs 1922.

yerlerden biri olan Samsun Limanı Yunan donanması tarafından bombalanmıştı. Bölgedeki Rus konsoloslüğün da hasar almasıyla tepki gösteren Karahan, mal taşıyan gemilerin müsadere edilmesinden dolayı İtilaf Devletlerine nota göndermiş, gerçekleştirilen bombardımanın Rusya'ya karşı yapılmış olduğunu bildirmiştir.³⁶⁹ Taşıma sırasındaki bu engellemeler sadece bununla sınırlı kalmamış, şüpheli gemilerin zapt edilmesi için kararlar uygulanmıştır. Yunan donanması Türkiye'ye mühimmat götürdüğü gerekçesiyle iki Rus vapurunu ele geçirmiştir. Yunan hükümeti gemilerde Kuva-yı Milliye için gizlenmiş cephaneler olduğuna dair istihbarat aldıklarını açıklamışlardır.³⁷⁰

Muhtemel bir Batı donanmasının harekâtına karşılık Trabzon Limanına üç adet Rus topunun yerleştirilmesine karar verilmiştir.³⁷¹ Bunun yanında Haziran 1922'de Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığı Rize'de bulunan iki adet 150/45 mm.lik gemi toplarını Trabzon Limanına yerleştirmiştir. Böylece liman tahkim edilerek herhangi bir saldırıya karşı cevap vereceği gibi, Türk gemilerinin de saklanması için Rus limanlarına gönderilmesine artık ihtiyaç olmadığı ortaya çıkmıştır.³⁷²

Türkiye savaş gereçleri arasında lüzumlu olarak gördüğü uçakları Sovyet Rusya'dan temin etme konusunda sorunlar yaşamıştır. Hatırlanacağı üzere 1921 yılında Moskova müzakereleri bitmesinden sonra Rusya tarafından Türk Heyetine verilen altınlardan 1.160.000 altın rublelik kısmı Berlin Temsilciliğine teslim edilmiştir. Türkiye ile Sovyetler arasında yapılan antlaşma gereği uçaklar, Rus limanları kullanılarak gizli ve gümrüksüz bir şekilde Türk hükümetine ulaştırılacaktı.³⁷³ Fakat Almanya'dan kaçak olarak temin edilen 26 uçak, 10.000 Alman tüfeği, 10.000.000 Alman cephanesi, 5.000 kılıç başta olmak üzere ve sair harp malzemeleri 1921 yılında ülkeye getirilememiştir. İngilizler kaçakçılığa karşı sıkı bir denetim kurduklarından dolayı Danimarka'da cephaneye yüklü gemiler boşaltılmıştır. Kış mevsimi yaşandığından Rus limanları da donmuş bir vaziyetteydi. Ayrıca askerî malzemelerin Rusya üzerinden gönderilmesi düşünülse de Sovyet makamlarının taşıma işlemini geciktirdiği görülmüştür.³⁷⁴ Rusya, Avrupa ile yapmış olduğu ticarî antlaşmalar sonucunda kendi siyasi varlığını Batı'ya kabul ettirmişti. Büyük bir ihtimalle elde ettiği politik

³⁶⁹ Mehmet Perinçek, "Türk - Rus Diplomasinden...", s. 76-77.

³⁷⁰ *Akşam*, 15 Haziran 1922.

³⁷¹ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 77.

³⁷² *Türk İstiklal Harbi*, C. V, s. 81.

³⁷³ Mehmet Perinçek, "Atatürk'ün Sovyetlerle...", s. 62.

³⁷⁴ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 408-409.

kazanımları riske atmamak için Almanya'dan getirilen önemli miktardaki malların taşınması konusunda çekimser davranmıştır.

Büyük Taarruz'a hazırlanan Türk ordusuna uçak ve mühimmat yetiştirilme meselesi 1922 yılında gündemdeki yerini muhafaza etmiştir. Almanya'daki mühimmatla ilgili sorulara cevap veren Hasan Bey açıklamalarda bulunmuştur:³⁷⁵

"Çok teşebbüslerde bulduk efendim. Mühimmat ve teçhizat-ı askeriye mübayaası [askeri teçhizatların satın alınması] için Moskova'da memuren gönderilen Saffet ve buradan gönderilen Nurettin Beylerin çok müşkilatla oraya naklettikleri ve orada birçok eşyayı askeriyenin mübayaası edilip Anadolu'ya nakledildiği İngiliz ve sair venizelistler tarafından haber alınmış, onların nakline imkân yok. Rusya tarikiyle nakline teşebbüs edilmiş, fakat şimdiye kadar ne alınmış ise hepsi yerinde duruyor."

Nihayetinde satın alınan uçaklar Baltık limanına çıkarıldıktan sonra trenle Novorosisk limanına ambalajlar halinde getirilmiştir.³⁷⁶ Haberi alan Maliye Vekili Hasan Bey, toplantılarda sıkça dile getirilen konu hakkında vekilleri bilgilendirmiştir:³⁷⁷

" ... Berlin'de bulunan ve öteden beri Meclisi Ali'de dedikoduya mucip olan levazımat geliyor efendiler. Rusya'dan geçmiş, Karadeniz'e inmiş ve yakında da memleketimize dâhil olacaktır. Bundan iki ay evvel hepimizi ümitsizliğe sevk eden o para heder olmamıştır. (...) Bu levazım-ı askeriye kaçak suretiyle Almanya'dan Rusya'ya, Rusya'dan da bizim memleketimize ithal edilmek üzeredir."

Enosis adıyla zapt edilen Trabzon gemisinin Rus limanlarından alıkonulması yönelik bir tehdit vardı.³⁷⁸ Bu nedenle Rusya'dan alınacak olan malzemelerin Şahin vapuruyla gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Yüklerin taşınmasında son derece dikkatli davranan gemi mürettebatı tarafından yükleme işlemi tamamlanmıştır.

Şahin vapuru 22 uçakla yola çıkarak ilk önce Rus karasularını takip ederek Batum Limanına gelmiş, buradan Batı bandıralı gemiler hakkında bilgi aldıktan sonra Rize yoluyla 21 Temmuz 1922 tarihinde Trabzon Limanına ulaşmıştır.³⁷⁹ 22 uçak Büyük Taarruz'a yetiştirilerek Türk birliklerince savaşta kullanılmıştır. Eylül ayının ilk dönemlerinde cephanesiyle birlikte 7 uçak daha Novorosisk Limanından getirilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 11 Nisan 1338 (1922), C. XIX, s.205.

³⁷⁶ Celaleddin Orhan, a.g.e., s. 189.

³⁷⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 17 Temmuz 1338 (1922), C. XXI, s. 496.

³⁷⁸ Celaleddin Orhan, a.g.e., s. 189.

³⁷⁹ Türk İstiklal Harbi, C. V, s. 82.

³⁸⁰ Türk İstiklal Harbi, C. V, s. 84.

1.5. MİLLİ MÜCADELEDE DİĞER GELİŞMELER

1.5.1. Türklerin Sovyetlere Yaptığı Yardımlar

Çarlık Rusya'sı seferberlik ilan ederek Dünya Savaşına girmiş, toplum içindeki farklılıkları bir kenara bırakarak milliyetçi duygularla hareket etmiştir. Savaş ortamı, ekseriyetle köylü kesimden oluşan Rus toplumunun yiyecek yönünden önemli sorunlarla karşılaşmasına yol açmıştı. Erkek nüfusunun cephelerde yer almasıyla gelir düzeyi olumsuz yönde etkilenmiş, devlet bütçesinde açıklar verilmiştir. 1917 Bolşevik İhtilali yaşandıktan sonra ülkede bir iç savaşın ortaya çıkması, ekonomik dengesizliklerin devamına neden olmuştur. Billhassa bu dönemde savaş komünizmin uygulanması ve bununla birlikte 1921 yılındaki kırsal kesimlerde yaşanan halkın da kuraklık gibi doğa olaylarla karşılaşması neticesinde Rus toplumu açlık sorunuyla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

TBMM hükümeti kısıtlı imkânlarla askerî mücadelesini sürdürmesine rağmen Rus toplumunun yanında yer almıştır. Şark Rusya'sında yaşanan sorunları en aza indirmek amacıyla Doğu cephesi tarafından Kızıl Ordu'ya daha önceden gönderilmiş olan yüz sığira ilaveten iki vagon arpa ile yüz sığırın daha gönderilmesine karar verilmiştir.³⁸¹

Lenin, 12 Ağustos 1921 tarihli telgrafa dayanarak, TBMM'nin Rusya'daki açlığa çare olması açısından Samsun vilayetindeki bütün buğdaylarını göndereceğine dair bilgiler geldiğini bildirmiştir. Bu yüzden hadiseyi detaylı araştırmak ve tedbirler almak maksadıyla Dış İşleri ve Dış Ticaret Komiserliklerinin irtibata geçmesini istemiştir.³⁸² Aynı dönemde Türkiye, Moskova Sefaretine yolladığı emirde, Karadeniz'de elde edilecek hububatın Rus ülkesine hediye edilmesi yönünde karar verildiğini ve bunun Çiçerin'e iletilmesini rica etmiştir.³⁸³

18 Eylül 1921'de Yusuf Kemal Bey'in Sovyet Rusya elçisi Natsarenus'a yazdığı mektubunda, TBMM hükümetinin vergileri topladıktan sonra 800 ton tahıl ve bakliyatı açlıkla mücadele eden halka göndereceğini açıklamıştır. Aynı zamanda yine Karadeniz Ereğli bölgesinden 30 ton mısırın da Rusya'ya verileceğini yazmıştır. Buna cevaben elçi tarafından gönderilen yazıda, TBMM hükümetinin vermiş olduğu bu kararı memnuniyetle karşıladıklarını açıklamış ve bu yardımın Rus ile Türk halkları arasındaki

³⁸¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Ağustos 1921.

³⁸² Doğu Perinçek, *a.g.e.*, s. 200.

³⁸³ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C. XI, İstanbul 2002, s.373.

dostluğu pekiştireceğini ifade etmiştir.³⁸⁴ Trabzon'daki motorlarla 26 ton mısır gönderilmiştir. Batum Kumandanı Ramirof gelen yardıma karşılık teşekkürlerini iletmiştir.³⁸⁵

1.5.2. Rusya'daki Yetim Çocuklar Hakkında Mecliste Yapılan Görüşmeler

3 Nisan 1922 tarihli meclis görüşmelerinde söz alan Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey, Rusya'daki son zamanlarda yaşanan açlık hadisesine değinmiştir. Özellikle Ural ve Volga bölgelerinde yaşayan halkın ihtiyacından söz etmiştir. Buradaki nüfusun ekseriyetle Müslüman ahalden oluştuğunu ve yaklaşık olarak 15 - 20 milyonluk bir kesimin açlık nedeniyle ölümlerle karşı karşıya kaldığından bahsetmiştir.

Ural ve Volga'da meydana gelen kuraklığın her yirmi senede bir yaşandığından yola çıkan Burdur Mebusu, olayın en çok Müslüman kesimi etkilediğini açıklamıştır. Bölgede bulunan Almanlar ve Rusların tarım tekniklerinden yararlanarak, sebzeçilikle ilgilendiklerinden dolayı hayvancılıkla meşgul olan Müslüman toplumlara nazaran daha az etkilendiklerini ifade etmiştir.

Bölgeyi ziyaret edip izlenimlerini meclisteki vekillere aktaran İsmail Suphi Bey, Amerikalılar tarafından 150.000 çocuğa iâşe olarak destek verildiğini, bunun haricinde herhangi bir yardımın yapılmadığını belirtmiştir. Rusya'daki şimendiferlerin işlevsel olmaması ve iç savaş ortamının da etkisiyle desteğin kesildiğini ifade etmiştir. Bu faktörler nedeniyle zahire ihtiyacını gidermek amacıyla bölgeye yapılacak yiyecek taşımacılığın önünde bir dizi engellerle karşılaşıldığını anlatmıştır.

Konuya dair Kazım (Karabekir) Paşa meclise gönderdiği telgrafında, İsmail Suphi Bey ile Kafkasya sefaret ve temsilcilerinden aldığı bilgilere dayanarak konu hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. Rusya'daki açlık sorunu karşısında gerekli ihtiyaçlarını karşılayamayan yetimlerden 10.000 çocuğun Azerbaycan'a ve 5.000'i ise Gürcistan'a sevk edildiğinin altını çizmiştir. Bunlara ilaveten 10.000 çocuğun daha Azerbaycan'a gönderildiği sırada hemen hemen yarısının yollarda vefat ettiğini duyurmuştur.

Sayıları bunlarla sınırlı değildir. Sıhhiye Vekâleti tahmini olarak 25.000 civarında çocuğun daha Türk hududuna yaklaştığını söylemiştir. Bu çocukların Kafkasya'dan alınarak Doğu vilayetlerinde iâşe ve iskân desteğinin verilmesini

³⁸⁴ Stefanos Yerasimos, *a. g. e.*, s. 411-412.

³⁸⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 11 Teşrin Evvel (Ekim) 1921.

istemmiştir. Yaklaşık olarak 2000 çocuğun Erzurum ve Erzincan vilayetlerinde bakılabileceğini ancak askerî bütçenin eksikliğinden hareketle Dâhiliye ve İktisat Vekâletlerinin devreye girmesini rica etmiştir. Ayrıca konu hakkında Erzurum Mutasarrıflığına emir verildiği takdirde askerî yetkililerin de göreve hazır olduğunu dile getirmiştir.

Dönemin Sıhhiye Vekili olan Rıza Nur Bey ile görüşüğünü söyleyen Suphi Bey, 1000 kadar çocuğun Himaye-i Etfal'e, yine 1000 kadar çocuğun da Hilal-i Ahmer'e verilebileceği fikrindeydi. 5.000 ile 10.000 arasında değişen çocukların ise ailelere verilmek suretiyle bakılabileceğini söylemiştir. Öte yandan bu zamanda ülke genelinde genel harpten etkilenen 86.000 civarında çocuğun da Himaye-i Etfal tarafından bakıldığı bilinmekteydi.

Rıza Nur Bey sınıra yaklaşmakta olan bütün çocuklara bakılmasının imkânsız olduğunu, sadece 2.000 çocuğun yetimhanelere verilebileceğinden söz etmiştir. Bu hadiseyle başa çıkacak maddi gücün kendilerinde bulunmadığını açıklamış ve mevcut yetimhanelerin elverişsiz olduğundan yakınmıştır. Gerekli teşkilatların konuyla ilgilendiklerini belirttikten sonra asıl meselenin çözümü olarak geriye kalan çocukların köylerdeki ve şehirlerdeki ailelere dağıtılması teklifinde bulunmuştur. Aksi takdirde çocukların Türk sınırını geçtikten sonra aynı felaketi Türkiye'de de yaşabileceği düşüncesindeydi. Maddi imkânlar gereği başka bir yolun olmadığı konusunda ısrarcıydı.

Rusya'daki açlık hadisesindeki sebep ve sonuçlara önemle üzerinde durulmuş, Türkiye'ye getirilecek nüfusun memleket için ileriki zamanlarda fayda getireceği yönündeki fikirler ağır basmıştır. Bu nüfusun çoğunlukla Türk ve Müslüman olmasına vurgu yapılarak TBMM hükümetinin üzerine düşen vazifeyi yapmakta kararlı olduğu ortaya çıkmıştır. Meclisteki vekiller, gelen teklif üzerine Milli Mücadele dönemindeki mali sıkıntılarının varlığını bilmelerine karşın yardımların yapılması yönünde fikir beyan etmişlerdir.³⁸⁶

---

³⁸⁶ Bu konu hakkında meclis konuşmaları için bkz. *TBMM Zabıt ceridesi*, 3 Nisan 1338 (1922), C. XVIII, s. 479-482; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1 Mayıs 1922, C. XIX, s. 449-450.

1.5.3. Rus Altınının Değeri ve Kullanımına Dair Yapılan Tartışmalar

1.5.3.1. Maliye Vekâletinin Anlatımıyla Altın Fiyatlarındaki Değişikliklerin Sebepleri

TBMM hükümetinin elinde bedelsiz bir şekilde Ruslar tarafından verilen altın rubleler vardı. Paraların belirli oranda merkezde toplanması için çalışmalar yapılmıştır. Mali açıdan zorluklar yaşanmasından dolayı altın rublelerin nasıl yararlanılması gerektiği hususu gündemdeki yerini almıştır. Ankara'nın elindeki altınlar, yabancı menşeli olması nedeniyle uluslararası bir değer taşımıştır.

Gelen yardımların nasıl bir yol takip edilerek yararlanılması konusunda çeşitli yöntemler konuşulmaktaydı. Maliye Vekâleti iki ihtimal üzerinde durmuştur. İlk olarak altınları gerek Anadolu'da gerek harici memleketlerde Osmanlı Evrak-ı Nakdiyesi karşılığında bedeline uygun bir şekilde satışını yaparak faydalanılması yönünde düşüncesini sunmuştur. İkinci yol olarak ise diğer ülkelerde de yapıldığı gibi altınların Anadolu'da fi ticari yani ticari değer üzerinden piyasaya sürülebileceğini söylemiştir.

Bu aşamada dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise harp döneminde doğru bir ekonomik anlayışla hareket edilerek paranın ülke sınırları içerisinde kalmasını sağlamaktır. Ülke topraklarından çıkan altınların başka yerlere gitmesi halinde bir daha Anadolu'ya getirilmesine imkân olmadığını bilmek zor değildi. Savaş ortamlarında yer alan ülkeler hiç bir şekilde kendi devlet hazinelerindeki altınların elden çıkarılmasına müsaade etmemiştir. Bu anlayışa uygun olarak Ankara hükümeti de çıkardığı yasayla altının ihraç edilmesini men etmiştir. İzinsiz hareket ederek altınları kaçak yollarla Osmanlı iskelelerinden İstanbul'a veya herhangi bir memlekete götürmek isteyen kişilere karşı ciddi yaptırımlar uygulanmıştır. Yakalandıkları zaman yanlarındaki altınlarla birlikte malları da müsadere edilmiştir.

Kaçakçılık sadece kişiler tarafından değil aynı zamanda yardım kurumları adı altında da gerçekleşmekteydi. Örneğin, Amerikan yardım kuruluşlarının ismi de altın kaçakçılığına bulaşmıştır. 24 Mayıs 1921 tarihinde alınan istihbarata göre Mardin şehrinden alınan altınlar yetkililer tarafından el konulmuştur. Altın ihracını men eden yasalar çerçevesinde suçlular çeşitli cezalara çarptırılmıştır.³⁸⁷

³⁸⁷ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 180.242.1.

Bu dönemde Osmanlı Bankası tarafından bir talep gelmiştir. Banka yetkilileri, Rus altınlarını İstanbul piyasasında değerlendirmek amacıyla Osmanlı Bankasına gönderilmesini rica etmişlerdir. Küçük komisyon karşılığında İstanbul piyasasındaki değeri temel alınarak, altınlardan elde edilen paraların Ankara'ya teslim edileceğini belirtilmiştir. Ama bu teklif, Maliye Vekâleti tarafından kabul edilmemiştir. Altınların İstanbul'a gönderildiği takdirde banka yöneticileri tarafından Fransa'ya sevk edebilmesi gibi bir tehlike bulunmaktaydı. Çünkü buna benzer bir hadise yakın geçmişte meydana gelmiştir. Altın paralar I.Dünya Savaşında bankaların sermayesini simgelemiştir. Osmanlı devlet adamlarının zaaflığından istifade eden banka yönetimi, altınları Fransa'ya göndermiştir. Bu nedenle İstanbul piyasasına gönderilen altınların aynı akıbete uğrama ihtimali üzerinde durulmuştur.

Türkiye'nin bulunduğu maddi koşullar nedeniyle mali gereksinimler hat safhaya ulaşmıştır. Bu yüzden altınları piyasaya sürme kararı verilmiştir. Altının ihraç edilmesini engellemek amacıyla bedeli karşılığında piyasaya sürülmesi uygun görülmüştür. Bu yöntemle, fazla değer verilen bir yere izin taşınması veya nakledilmesinin önüne geçilebileceği düşünülmüştür. Genel bir araştırma yapılarak altınların piyasa değeri incelenmiştir. Ankara'da 520 kuruş, Karadeniz ve Antalya'da ise 550-560 kuruş olarak piyasa değeri vardı. Ayrıca Maliye Vekâleti İstanbul piyasalarını da incelenmiş ve paraların değerlerini öğrenmiştir. Yaptığı araştırmalar sonucunda altınların ve paraların satışı için en uygun yer olarak İstanbul piyasası olduğu kanaatindeydi.

Maliye Vekâleti İstanbul'daki fiyatların daha yüksek olmasından dolayı Anadolu piyasalarından gelen teklifleri kabul etmemiştir. Ortalama bir fiyat üzerinden düşünmüş ve 615 kuruş ticari değeriyle piyasaya sürmüştür. Öte yandan Anadolu piyasalarındaki değerler birbirinden farklıdır. Bunun sebebi kaçakçılıkla doğrudan ilgiliydi. Kaçakçılık faaliyetlerin kolaylıkla yapıldığı bölgelerde ve iskelelerde fiyat daha yüksek olurken, bu tür eylemlerin daha zor yapıldığı yerlerde ise fiyatlar nispeten daha ucuzdu.

5 Mayıs 1921 tarihli gizli celse toplantısında Maliye Vekâletinin, Doğu vilayetlerini baz alarak, Rus altınlarıyla ilgili yaptığı hesaplamada çıkan sonuç 600 kuruş idi.³⁸⁸ Mecliste yapılan görüşmelerde 10-25 Ağustos 1921 tarihleri arasında 615

---

³⁸⁸ 5 Mayıs 1921 tarihinde Maliye Vekili Ahmet Ferit Bey, 1337 (1921) senesine ait bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada, hem gelir ve giderler hem de TBMM'ye verilmesi taahhüt edilen Rus altınlarıyla ilgili bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu açıklamasında bütçedeki toplam masrafın 108.088.620 Lira olacağını ve bu masrafın içinde tasarruf edilmesi planlanan 7.000.000 lira gibi bir paradan bahsetmiştir. Dolayısıyla tasarruf edilmesi

kuruş olarak değer verildiği açıklanmıştır. Osmanlı altını 100 kuruş üzerinden hesaplanmış, Rus altınlarının 10 rublelik değeri ise 615 kuruş olarak belirlenmiştir.

Ekonomik dengesizlikler sebebiyle İstanbul piyasalarında çıkış ve inişler yaşanmıştır. 1921 Eylül sonlarında İstanbul piyasasındaki altın 720 kuruşu geçmiştir. Ankara ile İstanbul piyasaları arasındaki değer yaklaşık 100 kuruşa ulaşmıştır. Aradaki fark nedeniyle kaçakçılık tüm önlemlere rağmen devam etmiştir. Hükümet yetkilileri Osmanlı ve Rus altınlarının dışarıya ihraç edilmesinden rahatsızdır. Bu nedenle Maliye Vekâleti 8 Ekim 1921 tarihinde mecliste yaptığı açıklamada İstanbul piyasasından biraz daha düşük bir değerle piyasaya 750 kuruş olarak sunduğunu söylemiştir. Ankara'da 750 kuruş fiyatı üzerinden altınlar piyasaya sürülürken, İstanbul'da altınlar zaman zaman 810 kuruşu görmüştür.

Üçüncü tertip olarak 4 Ekim'de gelen paraları bu fiyat üzerinden değerlendirmiştir. Bu rakama rağmen Rus altının İstanbul'daki piyasa değeri 900 kuruşa yaklaşmıştır. Rus altınının İstanbul'da yaklaşık 900 kuruştan işlem görmesi Maliye Vekâletinin işini zorlaştırmıştır. Çünkü İstanbul ile Ankara arasındaki değer farkı kaçakçılığın sürmesini teşvik etmiştir.

İstanbul piyasalarındaki bu ani değer artış ve inişleri inceleyen Maliye Vekili, *Ekonomist Doryan Mecmuasına* dayanarak bir açıklama yapmıştır. Bu dergideki bilgilere göre ülkenin iki senelik ithalatı ihracatına oranla 145 milyon lira üstün gelmiştir. Vekil Hasan Bey, yüksek ithalat rakamı olan bir ülkenin evrak-ı nakdiyesinin değerinin de düşük bir seyirde alıcı bulmasının normal olduğu açıklamıştır.

Osmanlı para türünün önemli bir kısmı yabancı sermayenin eline geçmiştir. Evrakı nakdiye yabancı memleketlerde piyasaya sürülmesi mümkün olmayan bir para olduğundan dolayı sermaye sahipleri bu parayı sadece Türkiye'de kullanabilmiştir.

---

düşünülen miktarın genel masraftan düşürüldüğünde toplam masrafın 101.088.620 Lira olduğu ortaya çıkmıştır. Vekil yine aynı konuşmasında toplam gelirin de 72.411.915 Lira olacağını belirtmiştir. Buradan hareketle masraf ile gelir tutarları arasındaki farkın 28.676.705 Lira olduğu anlaşılmaktadır. Bu rakam, bütçede beklenen açıktır. Bu açıklamalarından sonra Sovyetlerden gelecek olan 10.000.000 rublenin de eklenmesiyle geriye kalacak olan masrafın 22.677.690 Lira olacağını duyurmuştur. Dolayısıyla TBMM'ye gönderilecek genel Rus paralarının toplam değeri 28.676.915 - 22.677.690 = 5.999.015 liradır. Bu rakam 10.000.000 rublenin karşılığıdır. Sonuç olarak hesaplama neticesinde 1 Rus altın rublenin değeri 0.59 kuruş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 5 Mayıs 1337 (1921), C.10, s.50; Şunu da unutmamak gerekir ki, mecliste yapılan tartışmalarda bahsedilen 600 veya 750 kuruş gibi rakamlar 1 Rus altın rublenin değeri değil, 10 rublelik Rus altının değeridir. Yine aynı tarihte Erzincan Mebusu Emin Bey, para farkından kaynaklanan bir zarar verildiğine dair fikrini açıkladığı konuşmasında, beş rublelik ve on rublelik Rus altınlarından bahsetmiştir. Buna göre o dönemde beş rublelik Rus altını 375 kuruş iken, on rublelik Rus altını ise 750 kuruştur. Böylece bir rublelik Rus altını ise Vekâletin müdahalesi sonucunda 0,59 kuruştan 0.75 kuruşa çıkmıştır. Zaten incelememizin bu kısmında 10 rublelik Rus altınlarının 600 kuruştan 750 kuruşa çıkarılmasının sebeplerine değinilmiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 8 Teşrin Evvel (Ekim) 1337(1921), C.13, s. 113. Ayrıca gelen yardımların miktarları ve değerleri hakkında genel bilgi edinmek için bkz. EK - 3.

Türklerle ticaret yaparken eşyaların bedeline karşılık Osmanlı parasını değerlendirmişlerdir. Öte yandan itilaf devletleriyle savaş meydanlarında olduğu gibi iktisadi alanda da bir mücadele yaşandığı vurgulanmıştır. İstanbul piyasasına götürülen afyon ve tütün gibi ürünlere müşteri bulmakta zorlanıldığı belirtilmiştir.³⁸⁹

1.5.3.2. TBMM Hazinesinin Zarara Uğradığı Yönündeki Tartışmalar

Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey 8 Ekim 1921 tarihinde mecliste yapmış olduğu konuşmasında altınlar üzerinden yapılan fiyatlandırmanın yanlış olduğunu anlatmıştır. Son yapılan düzenlemeyle 1 TL değerinde piyasaya sürülen evrak-ı nakdiye'nin 7,5'i bir Rus lirasıyla denk getirildiğini açıklamıştır. Maliye Vekâleti'nin istediği zaman evrak-ı nakdiye'nin değeriyle oynama yapamayacağı savunmuştur. Kendi parası gibi Rus altınlarını piyasaya sürme yetkisine sahip olmadığını belirtmiştir. Bu işi yapacak olan maliyenin veznesi değil, bankalar olduğunu ifade etmiştir.

Maliyenin altın kaçakçılığını önlemek amacıyla bu fiyat artışının yapıldığına dair yorumlarını da eleştirmiştir. Yahya Galip Bey'e göre İstanbul piyasasında sürekli bir fiyat değişimi yaşanmıştır. Bugün var olan değer yarın daha yüksek seviyeye çıkabilir veya inişe geçebilirdi. Dolayısıyla fiyat üzerinden oynamakla doğru bir netice alınmasını uygun görmemiştir.

Erzincan Mebusu Emin Bey aynı toplantıda yaptığı açıklamada toplam zararın 600.000 lira olduğunu söylemiştir. Eleştirilerini sertleştiren Emin Bey, meydana gelen zararın kim tarafından tanzim edileceğini sormuştur. Dönemin ekonomik zorluklarına işaret ederek Erzincan'daki jandarmaların 11 ay maaş almadıklarını ve çeşitli ilçelerde, kasabalarda parasızlık sorunu yaşayan bir ülkede, maliye görevlilerin bu hatayı yapmasını kabul edilemez olduğunu savunmuştur. Maliye Vekili Hasan Bey ise bu durumu zarardan ziyade meydana gelen gecikmeden kaynaklanan sebeplerden dolayı oluştuğunu dile getirmiştir.

Kaçakçılığı engellemek için böyle bir yola başvurulduğunu dile getiren Maliye Vekili Hasan Bey, elde ettikleri sonuçlara göre başarısız olduklarını kabul etmiştir. Dönemin 6 Ekim'deki borsa fiyatlarını gösteren cetveli incelediğinde Ankara piyasasıyla İstanbul arasında büyük bir farkın ortaya çıktığını söylemiştir. Ekim 1921 itibarıyla altınları 750 kuruştan piyasaya sürülse bile kaçakçılık faaliyetlerinden

---

³⁸⁹ Maliye Vekili Hasan Bey'in açıklamalarını incelemek için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 8 Teşrin Evvel (Ekim) 1337 (1921), C. XIII, s. 114-120.

kurtulamayacaklarını anlatmıştır. Ancak buna rağmen hazinede herhangi bir zararın oluşmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Çünkü vekile göre getirilen altınlar, hazineye baştan para ile mal edilmemişlerdir. Öte yandan kendisini savunmaya devam eden Hasan Bey, tütün örneğinden hareketle açıklamalarını sürdürmüştür.³⁹⁰

"Yine bu cümleden olarak; hazinenin eşyasından kilosu 20 kuruşa tütün satarım. Yirmi gün sonra kilosu 80 kuruşa çıkarsa, eyvah hazine şu kadar zarar etti mi dersiniz. Bendeniz bir kutsal güce sahip değilim."

17 Ağustos 1922 tarihinde meclis görüşmelerinde altın fiyatları tekrar gündeme taşınmıştır. Emin Bey geçmişte yapılan tartışmalarda bir önceki Maliye Vekilinin hazinedeki zararı kabul ettiğini söylemiştir. Erzincan Mebusunun düşüncesine göre altınlara gerçek değerini vermek mümkün değildi. Ankara ile İstanbul piyasaları arasında her zaman bir fark oluşması doğaldı. Altın fiyatları Ankara'da 750 kuruşa İstanbul piyasasında daha yüksekti. Aradaki fark kimi zaman 120-130 kuruşa kadar çıkabiliyordu. Hazinedeki zararın tek sebebini maliyedeki yetkili kişilerin piyasadaki günü gününe değişen fiyatları takip etmediğinden kaynaklandığını düşünüyordu. Maliyenin piyasadaki değişiklikleri dikkat ederek bir fiyat politikası uygulamak yerine sabit bir değer vermesini doğru bulmuyordu. Kaçakçılığı engellemek için yapılan bu politikanın bir sonuç vermediği fikrindeydi. Bunun yanında Anadolu'da piyasaya sürülen Rus ve Osmanlı altınlarının büyük çoğunluğunun dış ülkelere ve piyasalara ihraç edildiğini hatırlatmaktaydı.

Yeni Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, piyasalardaki altın fiyatlarının sürekli değişim içersinde olduğunu kabul etmiştir. Borsa fiyatlarına göre altınların değerlerinde artış veya düşüş yaşanmıştır. Maliyenin devamlı değişen fiyat politikasını uygun görmemiş, bunun yerine sabit bir fiyat üzerinden işlem yapmayı tercih etmiştir. Borsayı takip ederek fiyatlar üzerinden devamlı oynama yapmanın ancak sarraflık mesleğine sahip kişilerin yapabileceğini açıklayarak kendisini savunmuştur. Tek amaçlarının kaçakçılığı önlemek olduğu dile getiren Maliye Vekili, İstanbul ile Ankara arasındaki yüksek bir fark oluşması halinde altın fiyatlarının tekrar değiştirebileceklerini vurgulamıştır.

Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, altına bir fiyat verilmesi sonucunda artık bu ürünün emtia hükmüne girdiğini açıklamıştır. Böylece maliyenin, piyasada serbest bir şekilde elimizde olan altınların dolaşmasına izin verdiğini ifade etmiştir. Meydana

³⁹⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 8 Teşrin Evvel (Ekim) 1337 (1921), s. 125.

gelen bu tabloda altınların ihraç edilmesini engellemenin mümkün olmadığı görüşündeydi. Ankara piyasasındaki fiyatlar 750 kuruşa çıkarılmasına rağmen aradaki fark nedeniyle altınların İstanbul ve Avrupa'ya taşındığı düşüncesindeydi. Büyük kazanç sağlamak amacıyla olan bir kişinin aradaki farktan yararlanarak kâr etmek istediği için üç günlük yolu göze alabileceğini ifade etmekteydi.

Hasan Fehmi Bey altının ihraç edilmesini men etmek için hükümetin önlemler almaya devam ettiğini söylemiştir. Fakat meclisten çıkarılan yasalar ve kanunlara rağmen bu konuda kesin bir netice alamadıklarını da sözlerine ilave etmiştir. Yapılan eleştirilere katılmayan Hasan Fehmi Bey, son dönemlerde İstanbul piyasaları ile maliyenin koyduğu fiyatlar arasında yüksek bir farkın olmadığını aktarmıştır. 50-60 kuruş fazla evrakı nakdiye kâr edebilmek için kaçakçılığa teşebbüs edebilecek kişilerin mevcut olmadığını belirtmiştir.³⁹¹

1.5.4. Saffet ve Nuri Beylerin Almanya'da Dolandırılmaları

Saffet Bey TBMM hükümetinin Sovyetlere gönderdiği heyet içerisinde ataşemiliter göreviyle yer almıştır. Moskova'da resmi temaslar kurulurken Almanya'dan kaçak yollarla ordunun ihtiyaçlarına göre silah satın alınmasına karar verilmiştir. Dönemin Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, bu görevi yerine getirmek üzere Saffet Bey'i yetkilendirmiştir. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın da izniyle Saffet Bey Almanya'ya geçmiş, daha sonradan Ankara'nın siyasi temsilcisi olarak Nuri Bey'de Berlin'e gönderilmiştir.

Almanya'da Saffet ve Nuri Beyler çalışmalarını sürdürürken, mecliste silah satın alınması için verilen paraların akıbeti merak konusu olmuştur. Dönemin Maliye Vekili Hasan Bey Rusya'dan verilen 116.000 altının ülkeye gönderilmediğini, mühimmat almak amacıyla tanımadığı Saffet ve Nuri Beyler adındaki kişilere teslim edildiğini açıklamıştır. Ancak bu paradan alınan herhangi bir mühimmatın gelmediğini de ilave etmiştir. Aynı toplantıda Erzurum mebusu Salih Bey, silah için verilen paranın kaybedildiğini ve hadiseyi de dolandırıcılık olarak gördüğünü ifade etmiştir.³⁹²

Milli Müdafaa Vekâleti tarafından bir inceleme başlatılmış ve araştırma neticesinde komisyonun raporu 1925 yılında yayınlanmıştır. Raporda Almanya'da

³⁹¹ Meclisteki altın kaçaklığı, piyasadaki değişimler ve hazinenin zarara uğradığı yönündeki tartışmalar hakkında detaylı bilgi sahibi olmak için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 8 Teşrin Evvel (Ekim) 1337 (1921), s.120-125; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 9 Şubat 1338 (1922), C. XVI, s. 723-725; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 17 Ağustos 1338 (1922), C. XII, s. 236-241.

³⁹² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 9 Şubat 1338 (1922), s. 722.

yaşanılan olaylar ve gelişmeler anlatılmıştır. Türkiye'nin Moskova elçisi kendi kasasından 1.600.000 rubleyi Stokholm piyasasına buradan ise 42.620.000 mark olarak Temmuz 1921 tarihinde Berlin bankasına yatırmıştır. Çeşitli araçlar vasıtasıyla tanıştıkları ve güven duydukları Mösyö Brühl adlı kişiyle temas kurmuşlardır. Silah almak için araştırmalar yapılırken, Moskova elçiliğimizden yine 10.000 Rus lirası, 7.776 İngiliz lirası ile 580 dolar daha gönderilmiştir. Mösyö Brühl'ün rehberliğinde yapılan çalışmalar sonucunda makineli tüfekleri ve telsiz cihazları dâhil tüm teçhizatıyla birlikte 29 uçak, 200 makineli tabanca, temin ettikleri her üçer yüz fişek ile 1000 tabanca, 1000 dürbünü gecikmeli olarak ülkeye göndermeyi başarmışlardır. Ancak 10.000.000 Alman fişeği, bir miktar tüfek, kılıç, eğer takımlarını satın alma ve nakliye masraflarında Mösyö Brühl tarafından dolandırıldıkları anlatılmıştır.

Yine aynı raporda 1922 senesinde durumu incelemek amacıyla Almanya'ya gönderilen Sarıhan mebusu Sabri ile dönemin İzmir vekili Celal Beylerin durum hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir. Sabri Bey Almanya'daki yetkili kişilerin görevlerini kötüye kullanmadıklarını ve durumun bir hırsızlıkla ilgili olmadığını ifade etmiştir. Celal Bey ise Saffet ve Nuri Beylerin Mösyö Brühl'e olması gerektiğinden fazla bir itimat gösterdiklerini belirtmiştir. Ayrıca Mösyö Brühl ile yaptıkları herhangi bir işbirliğinin mevcut olmadığını da sözlerine eklemiştir.³⁹³

Konu bu suretle 1925 senesinde kapanmışken, Mareşal Fevzi Çakmak 1947 yılında Vatan gazetesine vermiş olduğu demeçle konuyu tekrar gündeme getirmiştir. Gazete röportajında bir soru yöneltmiştir:³⁹⁴

" Avrupa'ya silah mübayaasına giden ve onun hesabını vermeyen iki kişi vardır ki bugün bir tanesi Halk Partisinde nüfuz sahibi bir zattır. Diğeri de ölmüştür. Bunları divan-ı harbe sevk etmişim. Fakat sonra mebus seçildikleri için haklarındaki takibat durduruldu. Bu iki kişi kimdir ?"

Fevzi Çakmak'ın demeci gazetede yer aldığı sırada Nuri Conker hayatını kaybetmiş, Saffet Arıkan ise CHP'nin Grup Başkan vekilliği görevini yürütmekteydi. Gazetede habere cevaben bir röportaj veren Saffet Arıkan, Almanya'da karşılaştıkları durumu ve yaşadıkları hadiseleri anlatmıştır. Onun anlatımına göre, kendilerine Moskova'dan Almanya'ya geçiş izni için talep edilen pasaport verilmemiştir. Hasan İzzet adıyla ve halı tüccarı sıfatıyla bir pasaport temin ederek Almanya'ya gitmiştir. Nuri Conker ise temin edilmesi istenen harp malzemesinin yazılı olduğu listeye birlikte

³⁹³ Konu hakkında bahsedilen raporu ve hadisenin meydana geliş sürecini detaylı okumak için mazbatayı zabtın sonundaki 1-10. sayfalar arasına bakabilirsiniz. Bkz. *TBMM Zabıt ceridesi*, 19 Nisan 1341 (1925), C. XVIII.

³⁹⁴ *Vatan*, 7 Şubat 1947.

Saffet Bey'in yanına gitmiştir. İşlerinin kolay olmadığını belirten Saffet Bey, itilaf devletlerinin denetimi altındaki Almanya'dan Türk ordusunun elinde bulunan çok sayıdaki Alman menşeli tüfekler için mermi elde edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bu satın alma sırasında Mösyö Brühl tarafından dolandırıldıklarını ifade etmiştir. Ankara'dan gelen heyetlerin incelemesi neticesinde Brühl hakkında mahkemeye şikâyette bulunmaktan başka çare olmadığı belirlenmiş ve Alman mahkemelerinde dava açılmıştır. Alman mahkemesi dava neticesinde Mösyö Brühl'ü haksız bularak elindeki malları müsadere etmiş ve hapse mahkûm etmiştir. Ayrıca mark karşılığı olarak parayı geri ödemesine karar vermiştir.

Röportajında kendilerinin divan-ı harbe verilip verilmemesi hakkında karar alınması için tahkikat heyeti kurulduğunu açıklamıştır. 22 Nisan 1923 tarihinde ise paranın büyük bir kısmının dolandırılmak suretiyle kaybedilmesinden dolayı soruşturma başlatılmıştır.³⁹⁵

Rapor 18 Nisan 1925 tarihinde hazırlanmış ve herhangi bir suç işlediklerine dair bir durumun meydana gelmediği ifade edilmiştir. O dönemde yeni muhalefet partisi olarak Terrakkiperver Fırka üyelerinin de mecliste bulunduğunu ve rapor hakkında herhangi bir itiraz da bulunmadıklarını hatırlatmıştır. Fevzi Çakmak'ın neden bunu gündeme getirdiğini anlamadığını söyleyen Saffet Arıkan, dolandırılma konusunda üzgün olduğunu ancak bu konuda herhangi bir suçlarının bulunmadığını izah etmiştir.³⁹⁶

---

³⁹⁵ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.17.2.

³⁹⁶ Gazeteye verdiği röportajın tüm ayrıntılarını incelemek için bkz. *Vatan*, 9 Şubat 1947.

2. BÖLÜM

İKTİSADÎ İLİŞKİLERİ OLUŞTURMA VE GELİŞTİRME ÇABALARI

(1922-1928)

Türkiye, İstiklâl savaşını başarılı bir şekilde neticeye kavuşturduktan sonra siyasî bağımsızlığını iktisadî alanla kuvvetlendirmek adına adımlar atmaya başladı. Sovyet Rusya, Türkiye'nin yeni girişimlerini takip ederek, politik sahada olduğu gibi ekonomik ilişkilerde de Ankara ile temas kurmak arzusundaydı. 1920'li yıllar, iki ülke için de ekonomik ilişkiler açısından sorunlarla karşılaştığı bir dönem olmuştur. Ülkeler ticaretin geliştirilmesi noktasında karşılıklı bir şekilde iletişime geçmişlerdi. İkinci bölümde basın ağırlıklı kaynaklardan yararlanılarak, bu iletişimin içeriği ve sonuçları araştırılmıştır. Ticaret müzakerelerinde meydana gelen sorunlar ve ekonomiye yansıyan etkiler, kapsamlı bir biçimde incelenmiştir.

2.1. BOĞAZLARIN REJİM STATÜSÜ

2.1.1. Sovyetlerin Görüşmelere Katılma Talepleri

TBMM liderliğinde Milli Mücadelenin başlaması, genel harbin çıkış noktalarından birini teşkil eden Anadolu ve Orta Doğu'daki politik ve iktisadî kavgaların neticeye varmasını ileri bir tarihe bırakılmasını sağlamıştır. Türkiye'nin Batı bloğuna karşı elde ettiği askerî üstünlük sonrasında kalıcı sorunların çözülmesi maksadıyla devletlerarasında bir müzakere süreci başlatılmıştır. Askerî mücadelelerin sonlanmasıyla birlikte yüzyıllara yayılan boğazlar meselesi tekrar gündemin en üst yerini işgal etmeye devam etmiştir. Kafkasya-Karadeniz-Akdeniz üçgenindeki hem ticarî hem de siyasî açıdan önemli bir yere sahip olan bölge statüsünün belirlenmesinde, taraflar arasında uzun görüşmelere tanık olunacağı belliydi. Meselenin müzakere edilmesi sürecinde hangi devletlerin katılacağı konusunun netlik kazanması bile zaman almıştı.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Güney Rusya'nın iktisadî gücü, İstanbul ve Çanakkale boğazlar meselesiyle doğrudan bağlantılıydı. Boğazların Osmanlı Devletinin denetiminden çıkarılarak uluslararası bir seviyeye gelmiş olması, Çarlık yönetimini savaş politikalarından uzaklaştırmıştı. Boğazlar üzerindeki ekonomik payını saklı tutmak amacıyla bilhassa XX. yüzyılının başından itibaren Avrupalı devletlerle birlikte hareket ederek, diplomasi kanallarını tercih etmek zorunda kalmıştı.

Yeni Rus rejimi, ideolojik ve ekonomik çıkarları gereği Çarlık Rusya'nın uyguladığı politikardan vazgeçerek, Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine destek vermişti. İstanbul ve boğazlar meselesinde de Türk çıkarlarını savunmak istemiş ve bu nedenle Batılı devletlerle imzalanan gizli antlaşmaları kabul etmediklerini dile getirmişlerdi. Çünkü Türkiye'nin güvenliği, Sovyet Rusya'sının Güney sınırlarını koruma altına alınması bakımından önemliydi.

Milli Mücadele döneminde Türkiye ile yapmış olduğu antlaşmalarla Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin katılacağı bir konferansla boğazlar meselesini çözüme kavuşturmayı planlıyordu. Kafkasya coğrafyasında olduğu gibi boğazlar meselesinde de İngilizleri saf dışı bırakmanın çarelerini aramaktaydı. Böylece diğer kıyı devletlerin de Sovyet yönetimine dâhil olmasıyla, gelecekte yapılması düşünülen müzakerelerde kendi lehine bir sonucun çıkmasını sağlayacaktı. Ayrıca Sovyet Rusya özellikle iç savaş zamanında muhalif kesimin, Güney Rus kıyılarından destek aldığını unutmadığından dolayı bölgede söz hakkı elde etmeyi zaruri görmekteydi.

İtilaf Devletleri, Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerinde Sovyet Rusya'nın katılmasına taraftar değildi. Sovyetlerin Londra Temsilci Vekili Berzin ve Ankara'daki Sovyet temsilcisi Aralov, Lozan konferansına davet edilmeyecekleri yönündeki bilgileri Moskova'ya aktarmıştı.³⁹⁷ Müttefikler Moskova, Kars ve Ankara antlaşmalarıyla Türkiye ile Sovyetler arasında bulunan sorunların ortadan kalkmasını gerekçe olarak sunuyordu.³⁹⁸ Öte yandan boğazlar meselesinin çözümünde kıyı devletleri arasında alınacak bir kararın bölgesel mahiyette kalacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle uluslararası bir platformda meselenin görüşülüp, bir neticeye varılmasının daha doğru olacağı fikrini benimsemişlerdi.

Müzakerelere katılım sorunu sadece Batı bloğu ile Sovyetler arasında değildi. Türkiye, doğal müttefik gördüğü Rusya'nın yalnızca boğazlar meselesi görüşülürken toplantılarda bulunmasını istiyordu. Oysaki Ruslar, toplantının her aşamasında görüş bildirmek amacındaydı. Çünkü Lozan Barış müzakerelerini Yakın Doğu'nun yeniden düzenlenmesi olarak algılıyordu.

TBMM hükümeti, toplantıya çağrılan tarafların Türkiye ile doğrudan meseleleri olduğunu açıklamıştı. Bu nedenle konunun Yakın Doğu sorunuyla ilgili olmadığını işaret etmiştir. Meselenin Türkiye ile Batı müttefikleri arasında çözülmesi gerektiğini

---

³⁹⁷ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 183.

³⁹⁸ Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 175.

vurgulamıştır.³⁹⁹ Türk tarafının bu tavrı, Sovyet yönetiminde ülke ilişkileri noktasında tekrar güvensizliğe sevk etmişti. Ancak Sovyetler, Türkiye'yi Batı müttefiklerine yaklaştırmamak ve doğu toplumlarının tepkisini çekmemek için iki ülke arasındaki ilişkileri zedeleyici tutumlardan kaçınmayı tercih eden bir politikayı uygulama kararı almıştı.⁴⁰⁰

Türkiye ile yaşanan bu gelişmeler, Sovyet Rusya nazarında pek normal karşılanmıyordu. Türkiye, Moskova antlaşması başta olmak üzere diğer Sovyet Cumhuriyetleriyle imzaladığı belgelere uymamakla zaman zaman suçlanıyordu. TBMM hükümeti, Misak-ı Milli'de belirttiği gibi boğazlar meselesinin ilgili devletlerin katılımıyla çözüme ulaşılması gerektiğini savunuyordu. Aslında Türkiye ile Rusya arasındaki fikir ayrılığının temeli, Rusların Batılı devletleri boğazlar ve Karadeniz sorununda ilgili bir taraf olarak kabul etmemesinden kaynaklanıyordu. Ruslara göre bu sorun doğrudan kıyı devletlerini ilgilendirmekteydi.

Türkiye'nin Sovyetleri müzakerenin her aşamasında istememesinin başka bir nedeni ise toplantıya katılan ülkeler tarafından Rusların Türkleri himaye ettiğine dair birtakım görüşlerin ortaya çıkmasını engellemektir. Eğer böyle bir algı müttefiklerde belirmeye başlarsa antlaşmanın bütünlüğü tehlikeye girebilirdi. Batı bloğu diplomasi masasından kazançlı çıkmak için Türk kesimini zorlayacak şartları sunabilirdi. İmzalanması muhtemel bir barış antlaşması sadece ertelenmekle kalmayacaktı. Ortaya çıkan koşullar yeni bir savaşı beraberinde getirebilirdi. Türkiye, askerî zaferini diplomasi kanallarıyla da Batı'ya kabul ettirmek niyetindeydi. Bu sebeplerden dolayı Türk devlet adamları, Sovyetlerin manevi açıdan vereceği desteği yeterli görmekteydi.

10 Ekim 1922 tarihinde Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Avrupa devletlerine gönderilmesi düşünülen notayı mecliste okumuştur. Bu metinde önemli görülen detaylardan biri ise Rusya ve bağlaşıklık devletlerinin toplantıya çağrılmaması konusundaki ortaya çıkan rahatsızlıktır. Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada Rusya'ya karşı verilen bir sözün olduğunu ve bunun uygulanması için gerekli adımların atılmasını istemiştir. Lozan görüşmeleri başladığında bile Sovyet heyetinin bulunmaması durumunda tüm imkânlar kullanılarak konuyu tekrar gündeme taşınmasını zorunlu görmüştür.⁴⁰¹ Ayrıca Rus Şuaralar Cumhuriyeti adına Hariciye Vekili Çiçerin, 19 Ekim'de müttefiklere gönderdiği protesto metninde Yakın Doğu meselesinde

³⁹⁹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 93.

⁴⁰⁰ Salahi Ramadan Sonyel, " *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat...*", s.284.

⁴⁰¹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 4 Teşrin Evvel (Ekim) 1338 (1922), C. XXIII, s. 688-689.

Japonya ve Yugoslavya gibi doğrudan ilgisi olmayan ülkelerin çağrılmasına rağmen Sovyetlerin davet edilmemesini eleştirmiştir.⁴⁰²

Sovyet heyetinin müzakerelere çağırılma meselesi henüz sonuçlanmadığı zamanlarda Rus devlet adamları, Türkiye'nin karşılıklı imzaladıkları antlaşmalara sadık kalmadığı fikrindeydi. Yine de Türkiye ile bu dönemde doğacak antlaşmazlıklardan kaçınmak amacıyla diplomatik temaslarda dikkatli davranıyorlardı. Ancak buna rağmen stratejik bölgelerde askerî tedbirler aldıkları görülüyordu.

TBMM hükümeti Rusların Kafkasya'da askerî hazırlıklar yaptığına dair istihbarat almıştır. Yetkililerin incelemeleri sonucunda bölgeye ulaşan birliklerin Müstakil Kafkasya Ordusuna bağlı olduğu açıklanmıştır. Dolayısıyla askerî yığınak haberlerine pek önem vermemişlerdir.⁴⁰³ Ancak Rus diplomasisinin elini güçlendirmek için Kafkasya bölgesinde askerî tedbirler almaya başlamıştı. Kars şehrinin ele geçirilmesi dahi en son aşama olarak görülüyordu.⁴⁰⁴ Frunze, Kamenev ve Orjonikidze'nin de aralarında bulunduğu konferansta bu fikirler gündeme gelirken aynı zamanda Türk basınında Kafkasya'daki gelişmelere dikkat çekilmişti. Haberlerin asılsız olduğunu belirten Kafkas Cumhuriyetleri Ticaret Mümessili, görevi itibarıyla siyasi bir açıklama yapmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Fakat yine de Kafkasya'daki askerî gelişmelerle ilgili çıkan haberlere temas etmiştir. Her sene Ekim ve Kasım aylarında Rusya'da askerî kişilerin toplandığını ve Kafkasya'daki askerî teşkilatın süresini sonlandırmak için Batum'a bir vapurla geçtiklerini bildirmiştir. Gazetelerde yer alan haberlerin belki de bu hususlardan kaynaklanmış olabileceğini tahmin etmiştir.⁴⁰⁵

Boğazlar sorununun görüşüldüğü sırada konferansa katılmak üzere Sovyet hükümetine 27 Ekim 1922 tarihinde resmi çağrı gönderilmişti.⁴⁰⁶ Türk hükümetinin isteği ve Sovyet yönetiminin de ısrarlı tutumu karşısında İtilaf Devletleri, Sovyet Rusya'yı görüşmelere davet etmek zorunda kalmıştı.⁴⁰⁷ İstiklâl Harbi sonrasında Türkiye ile gergin bir siyasi hava içersine giren Sovyetler, toplantılarda bütün görüşmelere katılma arzusunu dile getirmiş olsa da taleplerini kabul ettirememişti. Türkiye'nin kendilerinden bağımsız olarak ayrı bir siyasi düşünce ile barış antlaşmasında bulunması konusunda taraftar değildi.

⁴⁰² *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Teşrin Evvel (Ekim) 1922.

⁴⁰³ *BCA*, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 247.671.16.

⁴⁰⁴ Salahi Ramadan Sonyel, *a.g.e.*, s. 285.

⁴⁰⁵ *Akşam*, 20 Teşrin Evvel (Ekim) 1922.

⁴⁰⁶ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 183.

⁴⁰⁷ Aralov, *a.g.e.*, s. 192.

Sovyetler sadece boğazlar komisyonunda yer almakla yetinmiş gibi görünse de konferansın geneline Sovyetlerin davet edilmemesini eleştirmiştir. Lenin Observer ve Manchester Guardian gazetesine verdiği röportajda oluşacak tablonun muhtemel sonuçlarından bahsetmiştir.⁴⁰⁸

" Rus Hükümeti, Rusya'nın konferansın yalnız Boğazlar sorunuyla ilgili kısmına alınması yolundaki Paris önerisinde hoşnut kalmamıştır. Böyle bir kısıtlamanın, kaçınılmaz olarak, Fransa ve Büyük Britanya'nın da büyük bir ihtimalle pek yakın gelecekte acısını çekecekleri çok pratik ve acil sıkıntılara, özellikle de iktisadî sıkıntılara yol açacağını düşünüyoruz."

2.1.2. Boğazlar Rejimi Meselesinde Sovyetlerin ve Müttefiklerin Tezleri

Sovyet Rusya Lozan görüşmelerindeki boğazlar sorununa davet edilmesinden sonra takip edeceği siyasi yol haritasını belirlemeye başlamıştı. Milli Mücadelenin askerî safhası başarıyla tamamlanmış fakat savaşın nedenleri henüz ortadan kaldırılamamıştı. Batı'nın desteklediği Yunan ordusunun mağlubiyete uğratılmasına rağmen İstanbul boğazındaki son durum hala müttefiklerin lehineydi. Bu askerî tablo gösteriyordu ki, müttefikler Karadeniz'de hem Türkiye'ye hem de Sovyet Rusya'ya karşı bir tehdit unsuruydu.⁴⁰⁹

Hatırlanacağı gibi Sovyetlerin TBMM hükümetini Milli Mücadele döneminde yalnız bırakmamasının nedenlerinden birisi de Türkiye'yi Doğu toplumlarının Batı'ya karşı savaşında örnek olabilecek bir konumda görmesiydi. Türkiye'nin askerî ve siyasi üstünlüğü, Doğu dünyasını da etkileyecek ve Sovyet ideolojisi ile uluslararası proletaryanın bulunduğu konumu güçlendirmiş olacaktı.⁴¹⁰ Bu nedenle Rus yönetimine göre, Türkiye'nin özgürlüğü ve egemenliği kesin bir biçimde kanıtlanması gerekiyordu. Dolayısıyla Türk talebiyle örtüşen bir Rus tezinin müttefiklere karşı savunulması gerektiğine inanıyordu.

Lenin liderliğindeki yönetim, gerçek ve sağlam bir barış antlaşmasının imza edilebilmesi için savaşa neden olan tüm sebeplerin ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyordu. Geçmişteki deneyimlerine dayanarak, savaşan taraflar arasındaki güvensizlik ortamının kaldırılmasının zorunlu olduğunu ileri sürmekteydi.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Doğu Perinçek, *a.g.e.*, s. 209.

⁴⁰⁹ Salahi RamadanSonyel, *a.g.e.*, s. 284.

⁴¹⁰ Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Dizisi I, *Boğazlar Meselesi Lozan ve Montrö*, İstanbul 1977, s.41.

⁴¹¹ Doğu Perinçek, *a.g.e.*, s. 209.

4 Aralık 1922 tarihinde Boğazlar rejimi inceleme komisyonunda konuşan Çiçerin, Sovyet temsilcileri adına benimsedikleri ilkeleri açıklamıştır. Herhangi bir engelleme olmadan deniz ulaşımının kesintisiz bir şekilde yapılmasını talep etmiştir. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının tüm milletlerin ticari gemilerine açık olması gerektiğini savunmuştur. Deniz ulaşımının güvenle yapılabilmesi için diğer ülkelerin donanmalarına ve askeri amaçlı hizmet eden uçaklarına hem barış hem de savaş zamanlarında boğaz giriş ve çıkışlarına tamamen kapalı olması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte yapılacak seferlerin garanti altına alınmasına yönelik ek önlemler alınmasını ve bu nedenle de Türkiye'ye boğaz kıyılarını tahkim etme hakkının verilmesini istemiştir. Türkiye hükümetinin, kendi egemenliğine bağlı olan kıyıları koruma hakkı olduğunu vurgulamıştır. Böyle bir haktan mahrum kaldığı takdirde hem ülkenin kendi kıyılarını savunmada birtakım zaaf lar yaşayacağını hem de boğaz geçişlerinin tehlikeli bir hal alacağını izah etmiştir.⁴¹²

Sovyet heyeti boğazların donanma kuvvetlerine karşı tamamen kapatılmasıyla ülkeler arası eşitliğin muhafaza edileceğini belirtmiştir. Onlara göre, boğazların savaş gemilerine açık olduğu takdirde güçlü donanmaya sahip olan devletler çeşitli imtiyazlar elde edecekti.⁴¹³ Boğazlar rejimiyle Yakın Doğu sorunu arasında doğrudan bir bağlantı kuran Sovyet temsilcileri, barışın kalıcı olması için herhangi bir devlete taviz verilmesini kabul etmeyeceklerini açıklamıştı.⁴¹⁴ Bunun yanında boğazların denetimi noktasında tek yetkili Türkiye'yi görüyorlardı. İngilizlerin bölgedeki egemenliğini simgeleyeceğinden dolayı uluslararası bir komisyon çatısı altında kontrollerin yapılmasına karşı muhalif bir tavır içersindeydiler.⁴¹⁵

Lord Curzon, Sovyet temsilcilerini dinledikten sonra gelecek komisyonda müttefik devletlerin görüşlerini açıklayacağını duyurmuştu. Sovyet Heyetinin savunduğu düşüncelerin Türk çıkarlarına uygun olduğunu fark etmiştir. Bu yüzden kendi önerilerini toplantıya sunmadan önce Sovyet delegesinin tekliflerini yorumladı. İlk olarak geçmiş tarihinden farklı bir anlayışa sahip bir Sovyet Heyetini karşısında bulduğunu itiraf etti. Rusların, Çarlık zamanında boğazların savaş gemilerine açık olmasını savunurken, şimdi ise kapalılık ilkesinden yana bir tutum takınmalarını eleştirdi. Uluslararası bir ticaret yolu olmasından ötürü Boğaz trafiğinin sadece

⁴¹² Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler*, Takım I C. I Kitap I, Ankara 1969, s.131-132.

⁴¹³ Aralov, *a.g.e.*, s. 218.

⁴¹⁴ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s. 133.

⁴¹⁵ Aralov, *a.g.e.*, s. 205.

Türkiye'nin denetimine bırakılmasına karşı çıktı. Sürekli kontrol ve savunmanın yapılması gerektiğini ifade eden Curzon, Sovyet tezini I. Dünya Savaşının öncesindeki siyasi tabloya dönüşün izleri olarak değerlendirdi. Ayrıca Türk ve Rus donanma gemilerinin diğer uluslararası boğazlardan ve kanallardan geçişleri noktasında serbestlik hakkı elindeyken, Sovyet Heyetinin söz konusu İstanbul ve Çanakkale boğazlarına yönelik donanma güçlerine karşı kapalılık ilkesini teklif etmesini çelişkili bulmuştu. Hülasa Lord Curzon komisyona sunulan Sovyet tezinin mahiyetini şu şekilde okuyordu:⁴¹⁶

" Türkiye'yi sadık bir bekçi yaparak, Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirmek."

Boğazların kapalılık koşullarının kabul edilmesi yönündeki isteklerinin temelinde ise hali hazırdaki Rus filosunun zayıf olmasından kaynaklandığını düşünüyordu. Yeniden güçlenen bir Sovyet donanmasıyla eskiden olduğu gibi Rus yönetiminin boğazların her türlü giriş ve çıkışlara açık olmasını talep edeceği görüşündeydi.⁴¹⁷

İngilizler I. Dünya Savaşında galip bir devlet niteliğinde görünmesine rağmen İstiklâl Savaşındaki gelişmelerin Türkiye'nin lehine sonuçlanmasıyla Yakın Doğu'daki kazançlarının tehlikeye girdiğini anlamıştı. Ayrıca Kafkasya coğrafyasındaki Sovyet Cumhuriyetlerinin varlığı, boğazlar üzerindeki belirlenecek rejimin önemini ortaya koyuyordu. Bu sebeple boğazlar komisyonunda sıkı pazarlıklar yapacağı belliydi. Kendi müttefik devletlerinin çıkarlarını önemsememiş, boğazlar rejiminde söz sahibi olabilmek için diğer antlaşma maddelerinde çeşitli tavizler vermeyi planlamıştır.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise Romanya ve Mezopotamya petrol sahası idi. Bu bölgelerdeki petrolü kontrol altına almayı tasarlayan müttefikler için boğazların önemi daha fazla hissedilmeye başlanmıştı. Boğazlar üzerindeki hâkimiyeti kuramadıkları takdirde Türkiye hükümeti vereceği bir kararla petrol naklini sekteye uğratabilirdi. Özellikle Romanya petrolünün taşınması konusunda İstanbul boğazı hayati derecede bir öneme sahipti. Bölgeyi kontrol edebilmenin yolu askerî hâkimiyeti sağlamak ve denizlerdeki varlığını kabul ettirmekten geçmekteydi. Bu tür adımların atılması halinde müttefik devletler, petrol rezervlerini denetim altına alabilirdi.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s. 142-144.

⁴¹⁷ Salahi Ramadan Sonyel, *a.g.e.*, s. 287.

⁴¹⁸ Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Dizisi I, *a.g.e.*, s. 30-31.

Lord Curzon Sovyet temsilcilerinin tekliflerini eleştirdikten sonra ticaret gemilerinden başlayarak fikirlerini sıralamıştır. Yabancı bandıralı ticarî gemilerin, barış ve savaş koşullarında, Türkiye hükümeti tarafından herhangi bir işlem yapılmadan geçişine izin verilmesinin altını çiziyordu. Türkiye'nin taraf olduğu bir savaş zamanında Ankara'nın mücadele ettiği devletlere yardım götürülmemesi şartıyla hareket eden ticarî gemilerin geçişi yine serbest olması istenmişti.

Savaş gemilerine de ayrı bir parantez açan Curzon, hangi devlete ait olursa olsun Türk limanlarında herhangi bir vergiye tabii tutulmadan hareket etmesi gerektiğini belirtiyordu. Savaşlarda Türkiye taraf ise, yalnız tarafsız savaş gemilerine geçiş izni verilecekti. Müttefiklerin dile getirdiği öneriler arasında boğazların denetimi ve kontrolü için Türk temsilcisinin başkanlığında kurulacak uluslararası bir komisyondan bahsedilmişti. Dikkatleri çeken bir diğer açıklama ise stratejik kıyı bölgelerinin askerî güçten arındırılma meselesiydi.⁴¹⁹

Müttefiklerin teklifleri konuşulurken aynı zamanda Sovyet elçisi Aralov da Ankara'da birtakım temaslarda bulunmuştur. Karadeniz'de muhtemel müttefik donanmasının yer aldığı, Sovyetlerin askerî gücünü tekrar düzenleme noktasında harekete geçebileceğinden bahsetmiştir.⁴²⁰ Nitekim Çiçerin karşı tasarımı barıştan uzak bir görünüm sergilediğini anlatmak amacıyla yaptığı açıklama Aralov'u destekler niteliktedir.⁴²¹

"Uluslararası bir düzenleme demek, barış yerine karışıklıkların sürüp gitmesi, Türkiye'nin güvenliğine ve egemenliğine sürekli bir aykırılık ve Rusya için de silahlanma, silahlanma ve silahlanma zorunluluğu demektir."

İngiltere ve Sovyet Rusya arasındaki ticaret antlaşmasının imzalanmasıyla ilişkiler bir düzeye gelmişti. Cenova Konferansında her iki ülke temsilcilerinin sergiledikleri görüntünün aksine Lozan görüşmeleri bir hayli tartışmalı geçmekteydi. Boğazlar rejimi meselesinde İngiltere'nin siyaseti, Rusya ile yeniden düşman olmasına sebep olmuştu. Aynı durum Sovyetler açısından da geçerliydi.⁴²²

Konferansın ana gündem konularından olan ve Türkiye sınırları içerisinde yer alan boğazların rejim meselesine, İngiliz ve Sovyetler arasındaki fikir ayrılığı etrafında, çözüm aranmaya çalışılıyordu. Türk Heyeti şimdilik masaya yatırılan teklifleri

⁴¹⁹ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁴²⁰ Aralov, *a.g.e.*, s. 211.

⁴²¹ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s. 152.

⁴²² *Akşam*, 14 Kanunu Evvel (Aralık) 1922.

incelemeyi tercih etmişti. Görülüyordu ki savaşı kazanan Türkiye bile bu tartışmanın içersinde yer almamaya çaba gösteriyordu. Geçmişten kalan İngiliz ve Rus çıkarlarının çatışması, komisyonda yeniden ortaya çıkmıştı.⁴²³ Her iki temsilci üyeleri de karşı tezleri kabul etme eğiliminden uzaktı.⁴²⁴

Sovyet delegesi Batılı müttefiklerinin tasarısını kabul etmeye yanaşmıyordu. Çünkü mevcut savaş gerekçelerinin ortadan kaldıramayacağından dolayı yapılacak barış antlaşmasının kalıcı olmayacağı fikrindeydi. Türkiye'nin egemenliğini sağlayan bir antlaşmanın imzalandığı takdirde ancak o zaman bir barıştan söz edilebileceğini, boğazları donanma güçlerine kapatıp, Türklerin kontrolünde bir statü belirlenmesini yeniden gündeme getirmekteydi. Başka bir deyişle Türkiye'nin Batı ile Rusya arasında bir *ara duvar* konumunda kalmasını teklif ediyordu.⁴²⁵

2.1.3. Türk Heyeti'nin Takip Etiği Strateji

Türkiye'nin boğazlar komisyonunda savunacağı temel ilke, Mustafa Kemal Paşa tarafından Türk basınında yer almıştır. Paşa'nın vermiş olduğu röportajda İstanbul ve Marmara Denizinin güvenliği sağlanması koşuluyla serbest geçişlere izin verilebileceğini beyan etmişti. Türk tezinin, boğazların serbestliği ve başkentin emniyeti olmak üzere temel iki esasa dayanacağını söylemiştir.⁴²⁶

Müttefik bloğu toplantıda takip edilecek usulleri belirlemiş, buna göre kendilerinin görüşlerini açıklamadan evvel Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin tekliflerini dinlemeye karar vermişti. Görüşmelerin devamında sıra Türk heyetine geldiğinde İsmet Paşa, bölgenin sahibi kendileri olduğundan tüm ülkelerin konuya dair önerilerini incelemeye düşündüklerini ve daha sonra uygun gördükleri tasarımı açıklayacaklarını bildirmiştir.⁴²⁷ İsmet Paşa, bu çıkışından sonra Misak-ı Milli'de bulunan dördüncü maddeyi işaret ederek boğazlar üzerindeki temel düşüncelerini şöyle açıklamıştır:⁴²⁸

⁴²³ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 189.

⁴²⁴ Rus Delegesi Voronsky'nin 10 Mayıs 1923 tarihinde Lozan'daki Palas otelinde İstanbul'dan gelen gazeteleri okurken suikastle öldürülmesi neticesinde Sovyet Rusya ile müttefiklerin ilişkileri farklı bir boyuta taşınmıştır. Hadisenin meydana gelmesi ve etkileri için bkz. *Vatan*, 15 Mayıs 1923; *Vatan*, 16 Mayıs 1923; *İkdam*, 13 Mayıs 1923; *İkdam*, 14 Mayıs 1923.

⁴²⁵ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s.152.

⁴²⁶ *Akşam*, 2 Teşrin Evvel (Ekim) 1922.

⁴²⁷ M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. II, İstanbul 1933, s. 350.

⁴²⁸ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s.130.

" Halifeliğin bulunduğu yer, Sultanlığın Başkenti ve Osmanlı Hükümetinin Merkezi olan İstanbul şehriyle Marmara Deniz'inin güvenliği her türlü saldırıdan korunmuş olmalıdır. Bu ilke saklı kalmak şartıyla, Akdeniz [Çanakkale] ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaretine ve uluslararası ulaşımına açık tutulmasına ilişkin olarak bizimle bütün öteki Devletlerin oybirliği ile verecekleri karar geçerli olacaktır."

Sovyet Heyetinin de görüşleri alındıktan sonra oturumun sonlarına doğru konuşan Lord Curzon, önümüzdeki toplantılarda müttefiklerin benimsediği ortak tasarımı açıklayacaklarını duyurmuştur. Türk Heyetinin görüşmeleri sadece takip ederken, Sovyet temsilcilerinin tamamen Türk çıkarlarına uygun bir tezi ileri sürmesini şu şekilde değerlendirmiştir:⁴²⁹

" İsmet Paşa'nın kalpağını Çiçerin'in başında görmekteyim."

Aralov'a göre, Türkiye boğazlar meselesinde ödünler vererek barış antlaşması görüşmelerinde, kapitülasyon ve mali işler başta olmak üzere diğer maddelerde de başarılı bir şekilde anlaşabileceğini planlamaktaydı.⁴³⁰ Türkiye için görüşmelerdeki bütün konular önemliydi ve bu yüzden boğazlar konusu diğer hususlardan içerik bakımından farksızdı. Belki de toplantıda yaptıkları konuşmalara bakıldığında Rus ve İngiliz Heyetlerinin Türk temsilcilerinden daha fazla konuyla ilgili oldukları açığa çıkmaktaydı.

Boğazlar sorununda genel önerilerin kesiştiği nokta serbest geçiş hakkının tanınmasıydı. Türk heyeti, görüşmeleri yakından takip ederek, dile getirilen tasarıların kendi egemenliğine ve güvenliğine zarar vermeyecek bir şekilde tavizler vermeye hazırdı.

İsmet Paşa ve beraberindeki heyet, toplantıdaki çeşitli öneriler arasında yer alan Rusya-Ukrayna ve Gürcistan temsilcilerinin ifade ettikleri tezin, Türkiye'nin egemenlik ve güvenlik esaslarına uygun olduğunu söylemiştir.⁴³¹ 8 Aralık 1922 tarihli oturumda kendi tezlerini açıklamıştır. Geçmişte imzalanan milletlerarası antlaşmalardan hareketle, Türklerin boğazlar rejiminde üstlendiği rolü ele almıştır. Boğazların silahsızlandırılması durumuna karşı çıkmıştır. Muhtemel bir savaşın belirmesi halinde Türkiye'nin boğazları savunacak ölçüde askerî önlemleri almakta hakkı olduğunu izah etmiştir.

⁴²⁹ M. Cemil Bilsel, *a.g.e.*, s. 349.

⁴³⁰ Aralov, *a.g.e.*, s. 192.

⁴³¹ M. Cemil Bilsel, *a.g.e.*, s. 350.

Türk Heyetine göre boğazların doğal stratejik bir koridor olmasından ötürü Türkiye, Karadeniz ve Akdeniz'de bulunan ülkeler arasında çıkacak bir savaşta zorunlu olarak mücadelenin içerisinde kendisini bulacaktı. Çünkü düşman iki ülke de birbirlerine karşı hâkimiyet kurabilmek maksadıyla ilk hamle olarak boğazlara yönelecekti. Böyle bir durumda Türkiye'nin kendi egemenliğinde olan boğazları muhafaza etmesi gerekmekteydi.

Toplantıdaki çeşitli tezleri analiz eden Türk heyeti, savaş gemilerinin hafif tonajlı olması ve bölgede bir tehdit unsuru yaratmaması koşuluyla donanma kuvvetlerinin geçişine izin verebileceklerini beyan etmiştir. Ancak bu geçişlerin yapılabilmesi için İstanbul'un ve Marmara Denizi'nin güvenliğini sağlayacak garantilerin verilmesini istemiştir. Öte yandan ticarî gemilerin geçişiyle ilgili müzakere edilen fikirlere çoğunlukla kabul ettiklerini belirtmiştir. Savaş dönemlerinde olursa bile ticarî taşımacılığın engellenmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Savaşa taraf olan Türkiye'nin sadece teknik denetim yapmakla yetinebileceğini açıklamıştır.

Türk Heyetinin çekincelerini belirttiği asıl mesele Boğaziçi bölgesinin askerlikten arındırılması konusuydu. İstanbul ve Boğazlar çevresini tersaneler bulundurmayı zorunlu görmekteydi. Sınırları içerisinde yer alan bir bölgede askerî birliklerin denetleme maksadıyla dolaşımına izin verilmesi gerektiğini aksi takdirde böyle bir hükmün bulunmaması durumunda ülkenin askerî gücünün daraltılacağını açıklamıştır. İsmet Paşa, askerî alanlarla ilgili sunulan tasarıların ülke egemenliğiyle bağdaşmadığını ve bu nedenle müttefiklerin savunduğu taslağın tekrar incelemesi gerektiğini dile getirmiştir.

Türkiye ile Sovyet heyetinin tezleri birbirleriyle pek uyuşmuyordu. Türk temsilcileri askerî konularda müttefiklerin vereceği ödünler olursa Batı bloğunun tasarısına kendisini yakın görmekteydi.⁴³² Lozan'daki görüşmelerle ilgili Türk tezini savunan Yunus Nadi Bey, Boğazlar ve Marmara'nın güvenliği temin edilirse yapılacak donanma geçişlerinin bir sorun yaratmayacağı görüşündeydi. Türkiye'nin istediği zamanlarda boğazlara yönelik kapatma yetkisi verilmesiyle birlikte Rusya'nın da rahat bir nefes alacağı fikrindeydi.⁴³³

---

⁴³² Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 192.

⁴³³ Aralov, *a.g.e.*, s. 211-212.

Rus basını Lozan'daki görüşmelerde Türk heyetinin Sovyet Cumhuriyetleriyle imza edilen antlaşmalara uymadığını yazarak, Türkiye'nin tutumunu eleştirmiştir.⁴³⁴ Türk temsilcileri Ankara'ya göndermiş olduğu bilgilerde, Sovyet tezinin antlaşmanın bütünlüğünü olumsuz yönde etkileyebileceği yönünde görüşlerini iletmişlerdir.⁴³⁵ İsmet Paşa hatıralarında, Çiçerin ile bir dizi görüşmelerde bulunduğunu, boğazların kapalılık ilkesini savunmanın antlaşmanın diğer maddelerini tehlikeye atılması anlamına geldiğini ve Türkiye'nin barıştan yana olduğuna dair fikirlerini kendisine aktardığını yazmıştır.⁴³⁶ Çiçerin ise Türkiye'nin müzakerelerde yaptığı açıklamaları Damat Ferit Politikasıyla eş değer gördüğünü söyleyerek⁴³⁷, Sovyetlerin Türk yaklaşımını kabul etmediğini anlatmaya çalışmıştır.

Türk heyeti, müzakere sürecinde önemli tavizler verdiğinin altını çizerek, milletlerarası barışın oluşumu için büyük fedakârlıklar yaptığını konferansa katılan heyet üyelerine iletmiştir.⁴³⁸ Şuan ki antlaşma maddelerine göre askerî arındırılma önlemlerinin alınması nedeniyle, Türk başkentinin tam anlamıyla kendi kendini savunmasını sağlayacak güçten yoksun kalacağını vurgulamıştır. Herhangi bir devletin Türkiye kadar bu derece önemli tavizler vermeye pek yanaşmayacağı düşünülürse ülke olarak alınan kararların ne kadar kritik olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır. Türk kuvvetleriyle ilgili başka bir kısıtlama yapılmayacağı konusu göz önünde bulundurularak böyle bir kararın alındığına temas edilmiştir. Bu tavizlere karşılık İsmet Paşa, müttefik bloğunun Türkiye'nin dokunulmazlığına saygı göstereceğini düşünmekteydi.⁴³⁹

Türk Heyeti adına İsmet Paşa 21 Şubat 1923 tarihinde Lozan görüşmelerinde yaşanan gelişmeleri anlatarak meclisteki vekilleri aydınlatmıştır. Yaptığı açıklamalarda Rus ve Türk delegeleri arasında ilişkilere de değinmiştir. İki ülke temsilcilerinin sadece Boğazlar rejimi konusunda ayrı fikirlere sahip olduğunu ve bu antlaşmazlığın konferansın son gününe kadar devam ettiğini söylemiştir.⁴⁴⁰

⁴³⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 97.

⁴³⁵ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 192.

⁴³⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 97.

⁴³⁷ Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 176.

⁴³⁸ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s.286.

⁴³⁹ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler*, Takım I C. I Kitap II, Ankara 1970, s. 133.

⁴⁴⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 21 Şubat 1339 (1923), C. XXIII, s. 1299.

2.1.4. Boğazlar Meselesinde Geçici Çözüm ve Türk-Sovyet İlişkilerinin Geleceği

Uzun görüşmeler sonunda tarafların uzlaşmasıyla birlikte boğazların rejim meselesine dair antlaşma hükümleri kabul edilmiştir. Ticaret ve savaş gemilerine yönelik hususlar belirlenmiştir. Ticarî maksatla hareket eden gemiler hem savaş hem de barış dönemlerinde boğazlardan serbest bir şekilde geçebilecekti. Türkiye'nin taraf olduğu bir savaşta ise, Türk hükümeti boğazdan geçen ticarî gemilerin düşman ülkelere savaş malzemesi taşımalarını engellemek amacıyla bir dizi tedbirleri uygulama hakkına sahip olacaktı.

Ticaret gemilerine yönelik düşünülen kurallar, donanma kuvvetleri için de geçerli olmuştur. Karadeniz bölgesinde donanma bulundurmak isteyen her devlet için en fazla 10.000 tonilatoyu geçmeyecek bir şekilde üç gemi bulundurma yetkisi verilecekti. Buradaki amaç, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin donanma gücünü aşmayacak bir programın hayata geçirilmesini sağlamaktı. Belirlenen kuralı uygulamak için kıyı ülkelerinin sahip olduğu donanma gücü hakkında her sene Ocak ve Temmuz ayları olmak üzere Boğazlar komisyonu bilgilendirilecekti.⁴⁴¹

Savaş dönemlerinde eğer Türkiye tarafsızsa, donanma geçişlerini kısıtlamayacaktı. Savaşan tarafta yer alırsa yine tarafsız gemiler için herhangi bir kısıtlamaya gitmeyecek ama onlar hakkında denetim yapabilecekti. Alacağı tedbirlerle sadece düşman gemilerini engelleyebilecekti. Hem savaş hem de ticarî gemilerin boğazlardan geçişi esnasında Türk hükümetinin belirlediği işaret istasyonlarına veya bürolarına müracaat edilerek gemi hakkında bilgilerin mürettebat tarafından verilmesi talep edebilecekti.⁴⁴²

Türkiye'nin asıl kaygı duyduğu sorun, boğazlar çevresinin askerden arındırılmasıydı. Bu konuda alınan kararlar gereği, Türkiye İstanbul'da güvenliğin sağlanması için hafif teçhizatlı polis ve jandarma kuvvetleri bulundurabilecekti. Silahlardan arındırılmış bölgelerde askerî birliklerini transit olarak geçirebilecekti. Ayrıca buna ek olarak bir tersane ve deniz üssü inşa edebilecekti. İstanbul'un ve boğazlar bölgesinin güvenliği için garanti veren müttefikler, savaş eylemi içersine giren

---

⁴⁴¹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁴² Seha L.Meray, *a.g.e.*, Takım I C. I Kıtap I, s. 247.

donanma kuvveti olduğu takdirde antlaşmaya imza atan tüm devletler tarafından Milletler Cemiyetinin alacağı kararlarla hadiseye engel olunacağını açıklamıştır.⁴⁴³

Çiçerin boğazlar sorununa dair antlaşma maddeleriyle ilgili yaptığı yorumlarda mevcut taslağın Rusya, Ukrayna ve Gürcistan devletlerinin güvenliklerini sağlamadığını dile getirdi. Bu sözleşmeyle Karadeniz'de kalıcı bir barışın temin edilemeyeceği görüşündeydi. Bu antlaşmanın barıştan ziyade Karadeniz'de kıyısı bulunan ülkeleri silahlanma politikasına sevk edebileceğini belirtmekteydi. Ayrıca görüşmelerde müttefikler tarafından antlaşma içeriklerinin Türk temsilcilerine zorla kabul ettirilmek istenildiği yönünde açıklamaları vardı. Bu nedenle Moskova, Kars ve Ankara Antlaşmalarında yer alan maddeyi* gerekçe göstererek Lozan belgesini imza etmeyeceklerini ifade etmiştir.⁴⁴⁴

Lozan müzakerelerine ara verilmeden önce fikrini bu şekilde dile getirilen Sovyet Heyeti, ikinci dönem toplantılarında boğazlar sözleşmesinin diğer devletler tarafından benimsenmesi sonucunda fikrini değiştirmiştir. Uluslararası bir komisyonda yer alınmadığı takdirde konunun gelecekteki çözümü sırasında söz hakkına sahip olunamayacağı düşüncesi hâkim olmuştur. Özellikle donanma güçlerinin bölgedeki hareketlerini izlemek amacıyla komisyonun kararlarını yakından takip edilmesi zorunluydu.⁴⁴⁵ Bu sebeplerden dolayı Sovyetler, Boğazlar sözleşmesini 14 Ağustos 1923 tarihinde imzalamıştır ama onaylamayı uygun görmemiştir.⁴⁴⁶

Türkiye heyeti hem mevcut olan en iyi şartlarda bir antlaşma tasarısında Avrupa devletleriyle birleşebilmek hem de Karadeniz'de Sovyetleri dengeleyecek bir unsur olarak boğazlar rejiminde tavizler vermişti. Karadeniz bölgesinde sadece Sovyet Cumhuriyetlerinin etkisinde bırakacak bir siyasi anlayışı benimsememişti. Geçmişten miras olarak kalan denge politikasını yakın bir zamanda bırakma eğiliminde değildi.

Sovyetler, Türk heyetinin barış antlaşması imzalaması yolunda Batı'ya verdiği imtiyazları tasvip etmemiş olmasına rağmen Lozan belgesinin kendi ideolojileri bakımından önemli görmekteydi. Bu yönden bakıldığında Sovyetlerin deyimiyle Türk burjuvazisinin zaferi, sosyal devrimin geniş kitlelere ulaşmasında katkı verecekti. Sevr planını ortadan kaldırılmasını, Avrupa ülkelerinin denetimi altında kalan kitleleri

⁴⁴³ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 147-150.

* Moskova Antlaşmasının I. maddesinde belirtilen konu, ilgili taraflardan herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen uluslararası bir sözleşme ve ya senet gündeme gelirse diğer taraf bu belgeyi kabul etmeyecektir.

⁴⁴⁴ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s. 139-140.

⁴⁴⁵ Aralov, *a.g.e.*, s. 237.

⁴⁴⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 100.

derinden etkileyeceğini düşünüyordu.⁴⁴⁷ Ayrıca bu antlaşma Doğu toplumunda olan bir ülkenin Batı'ya karşı siyasi ve askerî üstünlüğünü tartışılmaz hale getiriyordu.

Sovyet Rusya Batılı devletlere karşı savaşmış olmasına rağmen milli burjuvazi olarak nitelendirdiği Türk yönetiminin Avrupa yanlısı olduğunun bilincindeydi. Kendi ideolojilerinin aksine bir yapıya sahip olsalar da Rusyasız bir dış politika takip etmeyeceklerini ön görmekteydi.

Sovyet Rusya açısından Lozan barış antlaşmasında belirlenen yeni statü güvenli bir sisteme sahip değildi. Boğazlar rejiminin esas çözümü meydana gelmediği için Sovyetlerin gelecek yıllarda da Türkiye'nin yanında olacağı açıktı. Türkiyesiz bir dış politika Rusya'yı boğazlar rejiminde yalnız bırakabilirdi.⁴⁴⁸ Güney sınırında Batı donanmasından gelebilecek olası bir tehlikeye karşı Türkiye ile ilişkilerini sağlam bir zeminde tutması zorunluydu. İstiklâl Savaşı döneminde maddi ve manevi destek verdiği Türkiye'nin yeni dönemde Rus çıkarlarına aykırı bir siyaset izlemeyeceği görüşü hâkimdi.

Sovyetler, Yakın Doğu sorunun kesin bir şekilde çözülmediğini beyan ediyordu. Eğer bu meselede Batı'ya karşı avantajlı bir konumda olmak istiyorsa Türkiye ile ilişkilerini çatışmadan uzak sürdürmesi gerekiyordu. Jeopolitik saha göz önüne alındığında yeni rejim sistemiyle Türkiye, Yakın Doğu sorununda etkili bir faktör olarak ortaya çıkmıştı.

İstiklâl Savaşında Kuzey komşusunun önemini fark eden Türkiye, dış tehditlere karşı SSCB gibi bir devletle ilişkilerini güçlendirmek arzusundaydı. Çünkü Rusya ile sağlayacağı birlikteliğinin muhtemel etkisi, Avrupalı devletlerin yürüteceği politikalar üzerinde doğrudan tesir edecekti.

Çarlık rejiminden ziyade Bolşevizm'in Rus topraklarında egemen olması, Türk yöneticiler nazarında benimsenen bir görüştü. Fakat Bolşevik sistemin tamamen yerleşmesinden sonra eski Rus planlarına yönelme olanağı vardı. Türk Hariciye Vekili Şükrü(Kaya) 1925 yılında mecliste yapmış olduğu konuşmasında bu ihtimalin çok düşük bir vaziyette olduğunu belirtmiş ve bu yüzden daha ciddi ve yakın tehditlerle uğraşılması gerektiğini açıklamıştır.⁴⁴⁹ Hariciye Vekilinin açıklamaları o dönem için

⁴⁴⁷ Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Dizisi I, *a.g.e.*, s.95.

⁴⁴⁸ İsmet İnönü, *Hatıralar*, (Haz. Sabahattin Selek), C. II, Ankara 1987 s.155.

⁴⁴⁹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 4 Şubat 1925, C. XIII, s.475.

tutarlı ve geçerliydi. Ancak İlerleyen dönemlerde, özellikle II. Dünya Savaşından sonra, Sovyet Rusya yayılmacı bir politika hedefleyecekti.

Bahsedildiği gibi XX. asırda Çarlık yönetimi Osmanlı ekonomisinde söz sahibi olmak için birtakım tasarılar üzerinde düşünmekteydi. Anadolu'da sermayesi bulunan Avrupalı devletlerle kendi ekonomik nüfuzlarını karşılaştırdığında Batı'nın gerisinde olduğunu fark etmişti. Dolayısıyla Anadolu'ya ekonomik araçlarının yardımıyla nüfuz etmeye karar vermiştir. Eski rejimin bu planı, Sovyetler tarafından da benimsenmişti. Sovyet yönetimi yeni dönemde Türkiye ile yakın temaslar kurmaya devam etmiştir. Ticarî ilişkilerin yüksek seviyeye ulaştırılmasına çaba sarf ederek, bir dizi ekonomik antlaşmalar imzalamıştır.

Türkiye ve SSCB hükümetleri dünya sistemine dâhil olarak benimsedikleri farklı rejimlerle yola devam etme kararı almışlardı. Lozan Barış Antlaşmasından sonraki dönemlerde dış siyasette etkinliklerini arttırmak amacıyla diplomasi alanında çoğu zaman birlikte hareket etmişlerdir.

2.2. SOVYET RUSYA'NIN YENİ İKTİSADÎ SİSTEMİ VE TÜRKİYE'YE YÖNELİK EKONOMİK HAMLELERİ

2.2.1. Sovyet Hariciye Ticaret Komiserliği

SSCB'nin dış ve iç iktisadî gelişmeleri NARKOM VNEŞTORG* kurumuna bağlı memurlar tarafından yönetilmiştir.⁴⁵⁰ Ticarî ilişkiler bu kurumun vasıtasıyla Sovyet hükümetinin kontrolü altında şekil almıştır. Dış ülkelerle meydana gelen iktisadî temaslar, ülkeye gerekli olan malların ithal edilmesi, ihracat ve ithalatın hangi ölçüde yapılacağına dair alınan kararlar gibi pek çok önemli hususlar, Ticaret Hariciye Komiserliğinin denetiminden geçmiştir. Yabancı devletlerle yapılan ticarî itilafnamelerin içeriğinin belirlenmesinde, iç ve dış pazarlarının incelenmesinde, Rus ekonomisinin gelişmesini sağlayacak tedbirler alınmasında, çeşitli iktisadî projelerin ortaya çıkarılmasında ve hayata geçirilmesinde aktif bir rol üstlenmiştir.⁴⁵¹ Kendi bünyesinde tesis ettikleri daireler ve şubeler aracılığıyla koordineli bir şekilde çalışmalarını ve araştırmalarını yürütmüşlerdir.

* Ticaret Hariciye Halk Komiserliği anlamına gelmektedir. Bu kelime çeşitli Türk basınında VENİŞTORG veya VİNEŞTORG şeklinde ele alınmıştır.

⁴⁵⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 4 Ağustos 1921.

⁴⁵¹ "Sovyet Rusya'nın Ticaret Hariciyesi ve Teşkilatı ", *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, Numarası: 7, C. 80, Ankara, s.13-14.

Rusya'daki ticaret sisteminde özel sermaye sahipleri ve çeşitli şirketler de yer almaktaydı. Ancak özel sermayedarlar Rus ekonomisinin sadece % 2'sini kapsamaktaydı. Sermayedar kesim ancak Rus devletinin kontrolü şartıyla ticarete dâhil olabiliyordu. İhracat ve ithalat rakamları incelendiğinde dış ticaretin yaklaşık % 90'ı devletin kontrolü altında olduğu görülmekteydi.⁴⁵² Alıcı, satıcı, nakil edici, gümrükçü gibi ticarî boyutun her aşamasını oluşturan tüm vasıflar, devlet tarafından yönetilmekteydi.⁴⁵³

Özetlemek gerekirse ticaret, bu kurumun etkinliği neticesinde devletin tekeline geçmiştir. Elde edilen kazanç, tüccarların ve komisyoncuların faydalanmasına müsaade edilmeden devlet hazinesine aktarılmıştır.⁴⁵⁴

Rus Ticaret Hariciyesi dış ülkelerde çeşitli kademelerde temsilcilikler açmıştır. Memalik-i Ecnebiye Mümesillîği, Fevkalade Ticaret Acentesi ve Mahalli Ticaret Acentesi olmak üzere üç dereceye ayrılmıştır. Kurulan şubeler dış ülkelerdeki piyasayı takip etmiş, görev yaptıkları bölgelerdeki ticarî durumları araştırmış, elde edilen bilgileri Rus Ticaret Hariciye Teşkilatına göndermiştir. Ayrıca devletlerin benimsedikleri ekonomik anlayışlarıyla ilgili raporları da hükümetlerine iletmişlerdir.⁴⁵⁵

SSCB hükümetiyle bir ticaret antlaşmasını imzalayan ülkeler, kendi ülkelerinde faal halde olan Rus ticaret temsilciliklerini kabul etmiş ve onlara hukuki, siyasi imtiyazlar vermiştir.* Sovyetler, İngiltere, Almanya, İtalya, Çin gibi ülkelerde birer temsilcilik bulundururken, Türkiye'de ise İstanbul ve Ankara şehirlerinde birer temsilcilik olmak üzere toplam iki şube** açmıştır.⁴⁵⁶

⁴⁵² " Sovyet Rusya'nın Ticaret Hariciyesi ve Teşkilatı " *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, s.23.

⁴⁵³ *Vatan*, 1 Kanunu Evvel (Aralık) 1923.

⁴⁵⁴ Rusya'nın benimsediği bu ekonomik usul, Türk tüccarını zor durumda bırakmıştı. Tüm dış devletlere uyguladığı bir iktisadî sistemi vardı. Ama Türk tüccarı bu sistemi tam olarak anlamış değildi. Dolayısıyla sistemi idrak edemedikleri için birçok zararlar karşı karşıya kalmıştır. Kimi zaman malları müsadere edilmiştir. Rus mahkemelerine başvurup haklı görülmelerine rağmen zararlarını temin etme noktasında yaptıkları girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 31 Mart 1924, C. 8, s. 163-164. Yaşanan bu sorunlar ülke yönetimlerinin anlaşmaları neticesinde hazırladıkları ticarî itilaf namelerle aşılmaya çalışılmıştır.

⁴⁵⁵ " Sovyet Rusya'nın Ticaret Hariciyesi ve Teşkilatı " *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, s.15.

* Türkiye ile SSCB arasında cereyan eden ticaret antlaşmasındaki müzakerelerin durma noktasına gelmesindeki en büyük sebeplerden biri de Rus hükümetinin benimsediği ekonomik usul ve ticaret temsilciliklerinin tanınması yönündeki ısrarcı tutumuydu.

** 1927 yılına kadar devam eden bu durum, ticaret antlaşmasının imzalanmasıyla sona ermiştir. Türkiye, Sovyetlerin Ankara'daki Ticaret Temsilciliğini kabul etmiştir. Sovyet Ticaret Temsilciliği, SSCB adına Türkiye'deki ticaret işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Böylece Türkiye, hem Ankara'daki Sovyet ticaret temsilciliğini resmiyete kavuşturmuş hem de Sovyetlerin dış ticaret prensibini onaylamıştır.

⁴⁵⁶ " Sovyet Rusya'nın Ticaret Hariciyesi ve Teşkilatı " *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, s.17.

2.2.2. Erken Dönemde Atılan İktisadi Adımlar

Ankara'daki Rus sefaret binasında bir iktisat şubesi oluşturulmuştur. Bu şubede yer alan heyetlerin nezaretinde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ekonomik alanda incelemeler yapılacağı belirtilmiştir. 16 Şubat 1922 tarihinde basına verilen mülakatta, Türkiye'nin coğrafyasını tanıyarak iktisadî daireler inşa etmek amacıyla olduklarını bildirmişlerdir.⁴⁵⁷

Rus iktisat uzmanlarından Profesör Amirovinç liderliğinde Erzurum'a gidilerek incelemelerde bulunulmuştur.⁴⁵⁸ Rus uzmanlar daha Türkiye devletinin kurulup kurulmayacağı kesinleşmeden savaş döneminin egemen olduğu bir ortamda Anadolu bölgesine heyetlerini göndermeye başlamışlardır.

Yine aynı dönemlerde Profesör Liyahof ve Gulman başkanlığında gruplara ayrılarak, ilmi inceleme heyetleri Türkiye'yi araştırmaya devam etmişlerdir. Bu grupların birinci kısmı Profesör Rayevoski eşliğinde Adana ve Mersin, ikinci kısmı Profesör Lahofla birlikte Konya ve Aksaray, üçüncü kısmı ise Tokat, Sivas, Kayseri ve Yozgat bölgelerinde seyahatler düzenleyerek çalışmalar yapmışlardır.⁴⁵⁹ Buradaki ilmi heyetler, Türkiye'deki ziraî ortamı gözlemlemeyi, yabancı sermayenin konumunu anlamayı, doğal ve iklim şartlarını analiz ederek bölgelerin ithalat ve ihracat durumlarını kavramayı hedef olarak belirlemişlerdir. Ayrıca Anadolu'daki çalışma vaziyetini yerinde tespit etmek amacıyla hareket etmişlerdir. Yapılan çalışmaların sonuçlarını bir rapor halinde Rus hükümetine gönderileceği açıklanmıştır. Raporun Fransızcaya çevrilerek basımla da paylaşılacağı duyurulmuştur.

Rusların yaptıkları araştırmaları haberlerine taşıyan Türk basını, iki ülke arasındaki ticarî konular hakkında ortaya çıkan tabloyu değerlendirmiştir. Türkiye'nin bu aşamada neler yaptığını veya neler yapabileceğine dair yazılar kaleme alınmıştır. Öncelikle ilmi heyetlerin icra ettikleri incelemeler takip edilmiştir. Türkiye'nin benimsediği iktisadî anlayış çerçevesinde Rusya'ya mal sevk edebilmesi için ilk olarak Rusların ihtiyaç duyduğu gereksinimleri belirlemekle işe başlanması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bunun yanında gelişen Rus sanayi ürünlerinin memlekete fayda sağlayacağını üzerinde durulmuştur. İkili ticarî ilişkilerinin gelişimi maksadıyla Rusya'ya heyetler gönderilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Türk heyetlerinin

⁴⁵⁷ *İkdam*, 17 Şubat 1922.

⁴⁵⁸ *İkdam*, 22 Nisan 1922.

⁴⁵⁹ *İkdam*, 24 Nisan 1922.

hazırlayacağı raporların hem şirketlerine hem de bireysel çalışma sürdüren kişilere yararlı bilgiler sunacağı belirtilmiştir. Rusya'ya yönelik böyle bir girişimde bulunulmasının Türk milli ekonomisine kazanç sağlayacağı hatırlatılmıştır.⁴⁶⁰

İmzaladıkları ticaret antlaşmalardan yararlanarak Rusya ile siyasi ilişkisi olmayan Batılı ülkelerin mevcut rejimle irtibata geçtiği yazılmıştır. Türkiye'nin bu anlamda Batı'ya nazaran daha avantajlı olduğu ve dolayısıyla siyasetteki müttefikliğini ekonomik sahaya da taşıması gerektiği anlatılmıştır.

Milli Mücadele dönemleri sırasında Türkiye kendi bağımsızlık savaşını sürdürürken, Batılı devletler bilhassa Anadolu'nun Doğu vilayetlerindeki ekonomik imtiyazlarını ele geçirmek adına girişimlerde bulunuyordu. Amerikan şirketler, Kafkasya sınırına yakın yerlerde demiryolu imtiyazını elde etmeyi planlıyordu. TBMM hükümetinin mücadelesine destek veren İtalya'da iktisadî hamlelerini hayata geçirmenin arayışları içersindeydi. Ruslar bir yandan iktisadî çalışmalarını devam ettirirken, bir yandan da kendi çıkarlarını tehlikeye atacak olan Amerika ve İtalya'nın bu çabalarını yakından takip ediyordu.⁴⁶¹

Rusların Anadolu'ya mal sevk edebilmek adına gönderdikleri heyetlere ve kurdukları şubelere bakıldığında Sovyet Rusya'nın Türkiye toprakları üzerindeki ticarî iletişim kurma noktasında niyetlerini ortaya koyuyordu. Daha henüz Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz Savaşları yapılmadan iktisadî araştırmalar yapılması, Lozan antlaşması imzalanmadan ticaret antlaşması için müzakerelere başlanması ve İktisat kongresine katılarak ülkenin şekil vereceği ekonomik sistemi anlamaya çalışılması gibi faaliyetler, Rusya'nın planlı bir şekilde Türkiye ile olan ilişkisini güçlendirme amacını ifade etmekteydi.

⁴⁶⁰ *İkdam*, 11 Temmuz 1922.

⁴⁶¹ 1922 yılında Amerika'ya ait şirketler, TBMM'ye doğudaki demiryolu yapımı konusunda bir dizi teklifler sunmuştur. Projenin taslağına göre hatlardan birinin Samsun'dan başlayıp, İran'a uzanacak olması, Rusya için önemli bir tehlikenin habercisiydi. Yeni hattın döşenmesi neticesinde bölgede var olan yer altı kaynaklarından yararlanma olanağının önü açılmaktaydı. Üstelik bazı Alman bilim adamlarının Bakü'den çıkan petrol havzasının Erzurum'a kadar uzandığına yönelik açıklamaları, durumu başka bir boyuta taşıyordu. Muhtemel bir hattın inşası sonrasında Amerikan şirketler, Erzurum'daki petrol çıkarma fırsatını elde edebilirlerdi. Bu, Sovyetlerin kontrolündeki Bakü ile Amerikan denetimindeki Erzurum petrolerinin rekabetine dönüşebilirdi. Amerika TBMM ile görüşmelerini devam ettirirken, Rus uzmanlar da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde faaliyet halindeydiler. Bkz. Bige Sükan Yavuz, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Trasnkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 2003, s.122-125; Siyasi durum bu şekilde seyrederken, Sovyet Rusya Moskova ve Kars Antlaşmaları gereğince Kafkas Cumhuriyetleriyle Türkiye'nin bir demiryolu sözleşmesi üzerinde antlaşmaya varmasını arzu etmekteydi. Nitekim Türkiye ve Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri 9 Temmuz 1922 tarihinde demiryolu antlaşmasını imzalamış ve 1925 yılında ise onaylanmıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 13 Nisan 1925, C. 17, s.325; 1925 yılındaki meclis görüşmelerine Erzurum ile Hınıs arasındaki petrol çıkarma konusu gündeme gelmiştir. Bu bölgedeki faaliyetler için Rusların getirmiş olduğu makinelerden bahsedilmiştir. Dönemin Ticarî Vekili Ali Cenani Bey, Erzurum yakınlarındaki Mamahatun ilçesine bağlı alanlarda araştırma yapılmak üzere uzman getirildiğini açıklamıştır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 17 Mart 1925, C. 15, s. 547.

Fransız İstihbarat raporlarına yansıyan bilgilere göre Lenin, askerî savaşın sona erdiğinden bahsetmiş, yeni mücadele alanından söz ederken şu ifadelere yer vermiştir.⁴⁶²

"...bundan sonra kızıl ekonomist ve kızıl tüccar olacağız."

Yine aynı rapora göre 26 Eylül 1922 tarihinde dönemin SSCB Savunma Bakanı Frunze'nin vermiş olduğu mülakatta, artık Sovyet ülkesinin en temel amaçları arasında Türkiye ile iktisadî ilişkileri geliştirmek olduğunu ve bunun için de Türklerle ortak şirketlerin kurulması gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁶³ 1923 yılında İstanbul Rus Ticaret Temsilcisi unvanıyla ticaret antlaşması müzakerelerine katılan Zolatariyef de Frunze'nin açıklamalarına paralel ifadeler kullanmıştır. Lozan antlaşmasıyla birlikte kapitülasyonların kaldırılmasına işaret ederek Türkiye'nin artık bağımsız bir ülke olduğunu söylemiştir. Türklerle iktisadî ilişkilerin oluşturulmasında bir engel görülmediğini ve artık şartların el verdiğini belirtmiştir. Bu nedenle Sovyet Rusya'nın da bu ortamdan istifade ederek, ikili ticarî münasebetler noktasında harekete geçebileceğini açıklamıştır.⁴⁶⁴

İktisadî gelişmeler belli bir düzen altında ilerlemiyordu. Bu nedenle de geniş bir mutabakat metni etrafında birleşebilmek için ticaret müzakerelerine başlanmıştır.⁴⁶⁵ Yeni bir rejim ve sistemle hareket eden Sovyetler ile savaş ortamında bulunan Türkiye arasında ekonomik ilişkiler pek sağlıklı değildi. Her iki ülke de birbirlerinin ekonomik sistemlerinden bilgi sahibi olmadan ticaret yapmaya çalışıyordu.

Bu durum, ihracat ve ithalat rakamlarına da yansımıştır. 1923 senesinde Türkiye Sovyet Rusya'dan 3 milyon liralık ithalat yaparken, yaklaşık 1,7 milyon liralık da ihracat yapmıştır.⁴⁶⁶ İktisadî istatistikleri yorumlayan Rus Temsilci Zolatariyef, savaş dönemlerine atıf yaparak 1920-1922 yılları arasındaki siyasi ve askerî durumdan dolayı ticarî anlamda ileri bir aşamaya geçemediklerini ancak ilerleyen zamanlarda bu durumun ortadan kalkacağından emin olduğunu açıklamıştır.⁴⁶⁷

⁴⁶² Bige SükanYavuz, a.g.m., s.428.

⁴⁶³ Bige SükanYavuz, a.g.m., s.135.

⁴⁶⁴ *Vatan*, 20 Ağustos 1923.

⁴⁶⁵ *İkdam*, 20 Temmuz 1922.

⁴⁶⁶ İlyas Kamalov, İrina Svistunova, *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri*, Ankara 2010, s.227.

⁴⁶⁷ *Vatan Gazetesi*, 20 Ağustos 1923.

SSCB Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu malzemeleri ve çalışma koşulları hakkında araştırmasını sürdürmüştür. 1924 yılında heyetler göndererek, ticarî temsilcilerle görüşmeler yapmıştır.⁴⁶⁸ Gelişmiş Rus sanayisinin Türkiye'ye pazarlamak için sergiler düzenlemeye devam etmiştir. Türkiye'nin talepleri çerçevesinde hububat, petrol, cam ve çini gibi ürünlerin yanında tarım makineleri, demiryolu yapımında kullanılacak maddelerin ve araçların ihraç edilmesi gündeme gelmiştir. Bunun yanı sıra Rus sanayisinin gerek duyduğu malzemelerin de Türkiye'den ithal etme amacını taşımışlardır.⁴⁶⁹ Öte yandan ticaret odalarının iletişim halinde olmalarının, iki ülke ekonomik gelişimi için önemli bir aşama olarak değerlendirilmiştir.

Rus temsilciler, Batı devletleri gibi kapitülasyon usulüyle bir ticaret yapmak amacıyla olmadıklarını dile getiriyorlardı. Ülkelerin yasalarını dikkate alarak tek taraflı bir ticaretten ziyade karşılıklı bir ürün alışverişini arzu ediyorlardı.⁴⁷⁰ İki ülkenin yetkilileri de ekonomik sistemlerini ihlal etmeyecek bir şekilde yapılacak ticaretin üzerinde duruyorlardı.

2.2.2.1. Rusların Gözünde İzmir İktisat Kongresi

Lozan'da sürdürülen barış müzakerelerinde meydana gelen tartışmalar neticesinde antlaşmanın bütünlüğü riske girdiği bir dönemde, TBMM hükümeti İzmir şehrinde İktisat toplantısı düzenlemeye karar vermiştir. Askerî başarıyı diplomatik anlamda resmiyete kavuşturmaya çalışırken, atılan bu adımla ekonomi alanında yürüteceği ilkeleri uluslararası toplumlara duyurmayı amaçlamıştır. Kongrenin yapılış amacının ve içeriğinin doğrudan Anadolu'daki iktisadî yapılaşmayla ilgili olması, Batılı devletlerin dikkatini bu toplantıya çevirmesinde bir unsur olmuştur.

Sovyet ideolojisine göre Türkiye'nin yeniden Avrupa'nın etkisi altına girmesiyle dış politikada kayda değer bir değişim yaşanabilirdi.⁴⁷¹ Bunu engelleyebilmek adına karşılıklı iktisadî ilişkilerin ileri bir boyuta taşınması gerekiyordu. Aksi takdirde Batılı ülkelerin Türkiye'de ekonomik güç kazanması ve ticarî münasebetlerini üst seviyelere taşıyarak nüfuz bölgelerini genişletmesi gibi akla gelen ilk gelişmeler, tehlikeli bir aşama olarak kabul ediliyordu. Özetle Milli Mücadele döneminde Batı'nın askerî kanadını yenilgiye uğratmak için Türkiye'ye desteğini sunan Sovyetler, şimdi de

⁴⁶⁸ " Maksat Siyaset Nedir? ", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, Sayı 6, s. 290.

⁴⁶⁹ " Lesova Yoldaşa Nazaran Türkiye ve Rus Ticareti ", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, s.289.

⁴⁷⁰ *İkdam*, 3 Mart 1923.

⁴⁷¹ Doğu Perinçek, *a.g.e.*, s.213-214.

Avrupa'nın ekonomik açıdan Anadolu'ya nüfuzunu en aza indirgeyebilmek düşüncesiyle TBMM ile ticari ilişkilerini oluşturma çabası içersine girmiştir.

Yeni dönemde böyle bir politik anlayışa sahipken, İzmir'de yapılacak olan iktisat kongresine ilgisiz kalması beklenemezdi. Batılı devletler için geçerli olduğu gibi Sovyetlerin de toplantıda alınacak kararları bilmesi ve doğru bir biçimde okuması zorunluydu. Çünkü Ruslar, Milli Mücadele zamanında TBMM'nin siyasi anlayışını öğrenmişti. Fakat iktisadî sahada uygulayacağı politika hakkında sabit bir fikre sahip değildi.

Bir yandan Batı basını, Rusya'daki Sovyet rejiminin benimsediği iktisadî politikanın bu kongreyle birlikte Türkiye'ye de ulaşacağına yönelik propagandasını gerçekleştirirken⁴⁷² bir yandan da Türk yetkililer toplantının hazırlıklarını tamamlamaya çalışmıştır. İktisat konferansı 17 Şubat 1923 tarihinde açılmıştır. Sovyetleri temsilen toplantıya katılan Aralov ve Abilov*, Mustafa Kemal Paşa'nın ricası üzerine bir dizi konuşmalar yapmışlardır. Sovyetlerin geçirdiği iç savaş süreçlerinden ve halk ekonomisinin hayata geçirilmesi noktasında yapılan çalışmalardan bahsetmişlerdir.⁴⁷³

Kongre esnasında Astahov da Aralov ile Abilov'un yanında yer almıştır. Astahov katılımcıların belli bir sınıfsal ilkelerle iktisat kongresinde yer aldığı altını çizmiştir.⁴⁷⁴ Toplantıda katılan temsilcilerin kendi imkânlarıyla İzmir'e geldiklerini belirten Aralov ise bu koşullar neticesinde İşçi ve köylü kesiminin bütün kadrosuyla kongrede yer alamadıklarını açıklamıştır.⁴⁷⁵

Aralov, İzmir basınına çeşitli demeçler vermiştir. Rusya hükümetinin bu kongreye verdiği önemi dile getirmiştir. Bir ülkenin temeli, iktisadî politikayla sağlam bir bağ kurması gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye'nin kendi geleceğine sahip çıkarak Batı'nın savunduğu ve uyguladığı kapitalizme karşı mücadele içersine gireceğinden emin olduklarını söylemiştir. Bunun yanında ekonomi sahasında uygulayacağı bağımsız politikanın yardımıyla, dış ülkelerin etkisi altına girilmesinin önüne geçileceğini anlatmıştır. Ayrıca mevcut siyasi hadiseler ve gelişmelere de değinen Ankara elçisi açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:⁴⁷⁶

⁴⁷² Komisyon, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, Baskı XI, Ankara 2012, s.407.

* Azerbaycan Eliçisi

⁴⁷³ Aralov, *a.g.e.*, s. 248.

⁴⁷⁴ Mehmet Perinçek, "Atatürk'ün Sovyetler'le...", s. 160.

⁴⁷⁵ Aralov, *a.g.e.*, s. 244.

⁴⁷⁶ *Vakit*, 26 Şubat 1923; *İleri*, 26 Şubat 1923; *Tanin*, 26 Şubat 1923.

" Evvela Rusya ile Türkiye arasındaki ittifak, diğer taraftan Türkiye ile Şark milletleri arasındaki ittifak büyük bir kuvvet teşekkül etmektedir. Bu kuvvet ve kudret Avrupa devletlerini fena halde düşündürüyor. Bu itibarla itilaf devletler bir türlü Türkiye'ye harp ilanına cesaret edemiyorlar. Mamafih yine olabilir ki emperyalizm şaşırır ve onlarda Türkiye aleyhine hücum edebilirler. Eğer böyle bir hadise olursa Türk halkı emin olsun ki, Sovyet emekçi halkı Türk ittifakına sadık kalacak ve güç günlerde olduğu gibi daima yardım edeceklerdir."

Sovyet diplomat ve yöneticileri, 1923 yılında Batılı devletlerin yarı sömürgesi altında olan, sanayi ülkesinden ziyade mevcut şartlar gereği tarım odaklı bir üretim ekonomisine yönelen ve ekonomiyi kalkındıracak ulusal burjuvazinin iktisadî bağımsızlığı için ciddi sorunlarla karşı karşıya kalan bir Türkiye fotoğrafı çekmiştir.⁴⁷⁷ Dolayısıyla İzmir İktisat Kongresine bu pencereden bakarak, Türkiye'nin dış kapitalizme karşı mücadele etme aşamasına geçişini simgelemesi açısından toplantıyı önemsemişlerdir.⁴⁷⁸

Kongrenin kararları incelendiğinde alınan tedbirlerin çoğunlukla burjuvazinin çıkarlarıyla uyduğu savunuluyordu. Köylü ve İşçi sınıfıyla ilgili gerçekçi bir adım atılmadığı düşünülüyordu.⁴⁷⁹ İşçi kesime yönelik bu düşüncelerine rağmen, kendi ideolojileriyle örtüşen devletçilik ilkesinin uygulamalarını hatırlatan gelişmelerin de ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Bu duruma en somut örnek olarak, sanayi kuruluşlarının tesis edilmesi esnasında görev verilen özel sermayenin yetersiz kaldığı hal ve şartlarda devlet tarafından yardım yapılmasına dair kabul edilen maddeyi öne çıkarmışlardır.⁴⁸⁰

Kongre sonucunda kabul edilen maddeler irdelendiğinde, yerel ekonominin güçlenmesine yönelik bir ortamın oluşturulma çabasının ilk adımları fark ediliyordu. Dış sermaye ile daha güçlü rekabet edebilmesi adına küçük ölçekli üretici kesimin büyük sanayi kuruluşlarına geçişi zorunlu görülmekteydi. Ulusal burjuvazinin pozisyonunu güçlendirmek, iç pazarın genişletilmesini sağlamak, dış devletlere olan ekonomik bağımlılığı ortadan kaldırmak gibi iç ekonomiyi dizayn edecek İktisat Misakı adı altında maddeler kabul edilmiştir.⁴⁸¹

Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'de verilen siyasi bağımsızlık savaşında başarıya ulaşan Türk halkını şimdi de iktisadî bir savaşımın başlayacağını haber vermekteydi. Ekonomik anlamda bağımsızlığın sağlandığı takdirde siyasetin de bundan

⁴⁷⁷ SSCB Bilimler Akademisi, *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi*, (Çev. A. Hasanoğlu), İstanbul 1979, s.103.

⁴⁷⁸ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 161.

⁴⁷⁹ Aralov, *a.g.e.*, s. 248.

⁴⁸⁰ SSCB Bilimler Akademisi, *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁸¹ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 161; SSCB Bilimler Akademisi, *a.g.e.*, s. 104-106.

faydalanacağından söz etmiştir.⁴⁸² Yeni rejimin benimsenmesiyle birlikte 1920'li yıllarda uygulayacağı iktisadî düstur, İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar çerçevesinde hayata geçirilmiştir.

2.2.2.2. Rus Ticaret heyeti İstanbul'da

1923 yılından itibaren Rus Şark Ticaret Odası Türkiye'de çeşitli araştırmalar yaparak, yaklaşık 10 yıldan beri durma noktasına gelen ticarî münasebetleri yeniden canlandırmayı amaçlamıştır. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında hangi ürünlerin ihraç ve ithal edilebileceği noktasında çeşitli hususlar incelenmiştir. Türkiye'deki Rus ticaret temsilcileri ve Moskova elçiliğinde bulunan memurlar vasıtasıyla yapılan çalışmaların sonucunda Rusya'nın değişik sanayi ve ziraî işlerinden sorumlu kişilerin yer aldığı bir heyet oluşturulmuştur.⁴⁸³ 18 Mart 1924 tarihinde bahsedilen Rus heyeti, İstanbul'a gelerek İstanbul Ticaret Odasının heyeti tarafından karşılanmıştır.⁴⁸⁴

İstanbul'a gelen Rus heyetinde Güney Doğu Sanayi Bürosu Reisi İvanof, Maden Baş İdaresinin meclis azalarından Çarnof, Genel Rusya Mensucat sendikasıdan Matovoyef, şeker ittihadi meclis azalarından Hafski, ormancılık ve kerestecilik azalarından Lavrof, Rusya Şark Ticari Odasından Hodorof yer almıştır. Bunun yanında memur sıfatıyla dokuma işleriyle ilgilenen Talakonikof, maden işlerinden Asvadrof, İspirto sanayi işlerinden sorumlu Yivalson, lastik ve kauçuk mesleğiyle uğraşan Zahariyan gibi isimler heyette bulunmuşlardır.⁴⁸⁵

10 Nisan 1924'de Rus heyetinin de katılımıyla bir toplantı düzenlenmiştir. İki ülkenin ticarî kapasitesini geliştirmek adına yapılan bu görüşmede pek çok konu masaya yatırılmıştır. Türk tüccarlarının hangi vasıtalarla Rusya ile ticaret yapabilecekleri, nakliyat meselesi, teminat banka sorunları gibi hususlar taraflar arasında müzakere edilmiştir. Türk-Rus ticaret odaları arasındaki ilişkiler tekrar ele alınmak üzere yeni bir toplantı düzenlenmesine karar verilmiştir.⁴⁸⁶

---

⁴⁸² Aralov, *a.g.e.*, s.248.

⁴⁸³ " Rus Ticaret Heyeti İstanbul'da", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, Sayı 6, s. 288.

⁴⁸⁴ *İkdam*, 19 Mart 1924.

⁴⁸⁵ *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, Sayı 6, s. 288-289.

⁴⁸⁶ *Vatan*, 11 Nisan 1924.

2.2.2.3. İlk Dönemlerde Düzenlenen Panayırlar

2.2.2.3.1. Ankara Rus Sergisi

Ankara şehri Milli Mücadele zamanında hem diplomasi hem de askerî anlamda en kritik süreçlerden birini yaşarken aynı zamanda bir Rus sergisine de ev sahipliği yapmıştır. 19 Şubat 1922 tarihinde açılan sergi için Hâkimiyet-i Milliye gazetesi haber sayfalarında geniş bir yer ayırmıştır. Önceden Rus elçiliği tarafından Ankara'da bir etkinliğin yapılacağı duyurulmuştur. Saat 13.00'de başlayan merasime akşam 16.00'da son verilmiştir.⁴⁸⁷

Açılış törenine Hariciye Vekâleti Vekili Celal Bey, İktisat Vekili Sırrı Bey, Nafia Vekili Feyzi Bey, Heyet-i Mebusandan Hamdullah Suphi, İsmail Suphi, Yunus Nadi, Tevfik Rüştü Beyler katılmışlardır. Bunlara ilaveten Ankara Valisi İhsan Bey ile encümen vilayet azaları, İstihbarat Genel Müdürü Ağaoğlu Ahmet Bey ve İstanbul basınıni temsilen pek çok gazeteci de bu etkinlikte bulunmuşlardır.⁴⁸⁸

Sergi dairesinin kapısının önünde karşılıklı Rus Sovyet ve Türk bayrakları asılmıştır. Merdivenler ve odalar, halı ile kilimlerle birlikte özenle döşenmiştir. Sergide Enternasyonel marşı çalan bir işçi heykeli, Kızıl Ordu etrafından birini temsil eden bir başka heykel, bayrak işleyen kadın motifi, tabak içersinde çizilmiş Lenin'in resmi olmak üzere yeni Rus rejimini yansıtan eşyalar, ilk göze çarpan eserler arasında sayılmıştır.⁴⁸⁹

Saat 15.00'de verilen ikramlar sırasında Rus elçisi Aralov, Türk-Rus ilişkileriyle ilgili düşüncelerini beyan eden açıklamalarda bulunmuştur. Rusya'nın iç mücadeleler sonucunda geçirdiği safhaları, iktisadî faaliyetlere hangi aşamalarda geçmek istediklerine dönük fikirlerini dile getirmiştir. Türkler ile meydana gelecek ekonomik ilişkilerin faydalarını anlatmıştır.⁴⁹⁰

Aralov'un bu nutkuna karşılık Hariciye Vekâleti Vekili Celal Bey cevap vermek suretiyle açıklamalar yapmış, Batılı devletlerin Türkiye'nin kendi iktisadî gelişim içersine girmesini önleyen politikalar uyguladığını, ekonomik imtiyazlardan faydalanarak ülke insanlarını kendilerine bağımlı hale getirdiklerini anlatmıştır. Türklerin bağımsızlık siyasetini ve iktisadiyatı için mücadele ettiğini vurgulamıştır. Bu nedenle Türkler ile Rusların aynı siyasi amaçlar doğrultusunda hareket ettiğini

⁴⁸⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1922.

⁴⁸⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1922.

⁴⁸⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1922.

⁴⁹⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1922.

hatırlatmıştır. Rus hükümetinin İktisadî alanda gösterdiği davetin, Türklerin kendi menfaatleri açısından da uygun olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁴⁹¹

2.2.2.3.2. Moskova Ziraat Sergisi

İktisat Kongresinde basına röportaj veren Aralov, İzmirli tüccarları Rusya'ya davet etmiştir.⁴⁹²

" Önümüzdeki Ağustos nihayetinde Moskova'da bir Ziraat Sergisi açılacaktır. Çok arzu ediyoruz ki, güzel İzmir'in pek mühim bir mevki' sahip olan ziraat üreticileri Rusya'ya heyetler göndererek sergide kendi ürünlerini getirsinler. Biz bu hususta her türlü desteği yapacağız."

Serginin İstanbul komitesi, dönemin Rus Şuralar Cumhuriyetleri Yakın Doğu Ticaret Mümesilli A. Zolotariyef liderliğinde katılmak isteyenlere gerekli bilgileri vermek için çalışmalara başlamıştır. Bu komite Galata ilçesinde faaliyetlerine devam ederek, gümrük ve bandrol rüsumu muafiyeti başta olmak üzere çeşitli yardımlarda bulunacağını ifade etmiştir.

Sergiye yönelik bir talimatname hazırlanmıştır. Buna göre Rus Ziraat Sergisi 15 Ağustos ile 1 Ekim 1923 tarihleri arasında Moskova'da yapılması planlanmıştır. Ticarethaneler ve kişiler, özel olarak sergiye katılabileceklerdir. Panayırın yabancı firmalar için ayrılmış olan alanlarda her konuda münasebette bulunacağı açıklanmıştır. Etkinliğe gelecek olan yabancı temsilcilerin, aynı zamanda Rusların faydalandığı gibi mevcut imtiyazlardan da istifade edebilecekleri belirtilmiştir.⁴⁹³

Bu sergi, genel anlamda ziraat ülkesi olan Türkiye için önemlidir. Ülke ticaretini ve iktisadiyatını geliştirecek bilgilerin öğrenilmesinde bir fırsat olarak değerlendirildi. Ayrıca Türk üreticilerin mahsullerini tanıtmaya noktasında katkı sağlayacaktı.⁴⁹⁴

2.2.2.3.3. İstanbul Sanayi Sergisi

Türkiye ile ticarî münasebetleri kurmak ve düzenlemek için Rusya'dan gelen ticaret heyeti, Ankara'da toplantılar gerçekleştirdikten sonra İstanbul'a geri dönmüştür. Burada hem ticaret odası hem de ticaret birliği ile temaslar kurmuş, her iki ülke arasında ne gibi eşyaların ihraç edilebileceğini araştırmışlardır.

⁴⁹¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1922.

⁴⁹² *İleri*, 26 Şubat 1923.

⁴⁹³ "Sergiler ve Panayırlar ", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 16 Nisan 1923, C. II, Sayı 14, s. 7.

⁴⁹⁴ "Sergiler ve Panayırlar ", *Türkiye İktisat Mecmuası*, s. 7.

Rus ticaret heyeti, Türk tüccarlarına mallarını tanıtmak amacıyla sanayi sergisi düzenleme kararı almıştır.⁴⁹⁵ Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadi Ticaret Temsilciliğinin desteğiyle 8 Nisan 1924 tarihinde İstanbul'da saat 21.00'de yapılan bir merasimle sergi açılmıştır. Eski Rus sefarethanesinde gerçekleştirilen organizasyonda Rus Şark Ticaret Odası Mösyö İvanof, Sovyet Cumhuriyetleri Ticarî Temsilcisi Mösyö Anikiyefle birlikte pek çok Rus devlet adamları da iştirak etmişlerdir.⁴⁹⁶ Türk tarafından ise İstanbul Valisi Haydar Bey, Ticaret Müsteşarı Zühdü Bey ile Rüşumat Müdürü Kemalleddin Bey törende davet edilenler arasındaydı.⁴⁹⁷ Ayrıca meclis idare azaları, Türk tacirleri ve basın temsilcileri de sergide yerlerini almışlardır.⁴⁹⁸

Sovyet Rusya'nın Ankara Sefaret Müsteşarı Kaftaradze, yaptığı açıklamalarla her iki ülkenin iktisadî hayatını geliştirmesine yönelik destek olunması amacıyla bu serginin düzenlendiğini söyleyerek, etkinliğin asıl gayesini ifade etmiştir.⁴⁹⁹ İkili ekonomik ilişkilerin temeli atıldığını belirtmiştir. Sovyet Rusya'nın ve Türkiye'nin savaş dönemlerinde kurduğu dostane ilişkilerinin barış zamanlarında da devam etmesinde herhangi bir engelin olmadığını izah etmiştir.⁵⁰⁰

Mösyö İvanof ise Rusya'nın ekonomik gelişimi hakkında geniş bir bilgi sunmuştur. Türk-Rus münasebetlerinde sanayi ve ticaret alanında yakın bir temasın kurulacağı konusunda inancını dile getirmiştir. Temsilcilerinin uyumlu ortak çalışması neticesinde ileri seviyeye taşınacak olan iktisadî ilişkilerin her iki ülkedeki ekonomik gelişime katkı vereceğini söylemiştir. Rusya için Türkiye'nin ekonomik kalkınma çerçevesinde iktisadî bir öneme sahip olduğunu ve bu nedenle 10 yıl boyunca Anadolu'yu incelediklerini açıklamıştır. Rus yönetiminin amaçlarını belirtirken, sadece Türkiye'ye mal satmak istemediklerini aynı zamanda Rus halkı için ehemmiyet arz eden ürünleri de Türkiye'den almak istediklerini beyan etmişlerdir.⁵⁰¹

Sergi dört şube halinde ayarlanmış, ağırlıklı olarak sanayi ürünlerine yer verilmiştir.⁵⁰² Sergideki malzemeler geniş bir alanı kapsamıştır. Herhangi bir eksiklik olmadan başta ziraat numuneleri tanıtılmıştır.⁵⁰³ Demirden yapılmış alet ve edevat, maden sanayiye ait bakır, alüminyum ürünleri, tesisat, telefon, ziraat makineleri, deri

⁴⁹⁵ " Rus Ticaret Heyeti İstanbul'da ", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, Sayı 6, s.289.

⁴⁹⁶ *İkdam*, 8 Nisan 1924.

⁴⁹⁷ *Vatan*, 10 Nisan 1924.

⁴⁹⁸ *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, s. 289.

⁴⁹⁹ *Tanin*, 10 Nisan 1924.

⁵⁰⁰ *Vatan*, 10 Nisan 1924.

⁵⁰¹ *İkdam*, 9 Nisan 1924.

⁵⁰² *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1924, s. 289.

⁵⁰³ *İkdam*, 9 Nisan 1924.

mamulâtı, otomobil lastikleri, pamuklu, ynl, ketenli kumaşlar, porselen ve cam ürünleri, hububat gibi ticarî mallar sergilenmiştir.⁵⁰⁴

Bu sergi, üç gün boyunca açık kalarak, Türk tüccarlarına ve halkına Rus sanayi malzemelerini tanıtılmıştır. Belli saat aralıklarında hizmet verilmiş, saat 13.00-16.00 arası ile 09.00-00.00 kadar Türk müşterileri misafir edilmiştir.⁵⁰⁵

Etkinliğin sona erdiği 12 Nisan'da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından Rus ticaret heyetine 70 kişilik bir ziyafet verilmiştir. Yine karşılıklı açıklamalar yapılmış, Türkiye ile Rusya arasındaki dostane ilişkilerinin bir kez daha altı çizilmiştir.⁵⁰⁶

Organizasyonda tanıtılan ürünlerin çoğu inşaat ve imar malzemesi idi. Bunlar savaştan yeni çıkmış bir ülke için acil talep edilmesi gereken ürünlerin başında geliyordu. Türkiye'nin yaşadığı ağır şartları farkında olan Rus Ticaret Heyeti, özellikle bahsedilen malzemeleri teşhir etmiştir. Öte yandan Türk reticileri, bu sergi sayesinde iç savaştan çıkan Rus yönetiminin nasıl bir gelişim kaydettiğini de öğrenme fırsatını yakalamıştır.

2.2.2.3.4. Seyyar Sergi'nin Leningrad'da Gördüğü Muamele ve Sovyet Rusya'daki İzlenimler

1925 yılında Türkiye, daha kuruluşundan üç yıl geçmiş olmasına rağmen, sahip olduğu ticarî mallarını Avrupa'ya tanıtmanın planlarını yapmıştır. Ülkenin ilk seyyar sergisi unvanını taşıyan Karadeniz vapuru, Haziran 1926 tarihinde yola çıkmıştır.

Seyahat programına iki gün kalacak şekilde SSCB'nin Leningrad kenti de eklenmiştir.⁵⁰⁷ Seyyar sergi 29 Temmuz'da Rus limanına yanaşmıştır. Gazetede anılarını mektuplar halinde yayınlayan Bedia Hanım'ın anlatımına göre, vapur Rus limanına yaklaştıktan sonra Sovyet yetkilileri birtakım önlemler almıştır. Telefon ve telgraf daireleri mühürlenmiş, fotoğraf makinelerine el konulmuştur. Posta hanelerde sansür uygulandığından mektupları açık bir surette postaya gönderdiklerini belirtmiştir.⁵⁰⁸ Anlaşılan Sovyetler, iktisadî prensiplerini Türk sergisi üzerinde de uygulamıştır. Ancak daha sonra merasim törenlerinin tesiriyle olumsuz hava dağılmıştır.

⁵⁰⁴ Tanin, 10 Nisan 1924.

⁵⁰⁵ İkdam, 10 Nisan 1924.

⁵⁰⁶ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Nisan 1924, s. 289.

⁵⁰⁷ 1926 Mayıs'ın Nihayetinde Avrupa'nın 21 Büyük şehrine uğramak üzere İstanbul'dan Hareket Edecek Olan Seyyar Sergi Talimat ve Programı, Hilal Matbaası, İstanbul 1926.

⁵⁰⁸ Resimli Gazete, 21 Ağustos 1926.

Denetleme uygulamasından geçildikten sonra sergi, Sovyet halkı tarafından güzel bir biçimde karşılanmıştır. Düzenlenen kabul töreninde hariciye komiserliğine mensup memurlar ile bölgenin ticaretle uğraşan kişiler katılmıştır.⁵⁰⁹ Öte yandan, ziyaret edecek olan ahaliden 15 kuruş gibi bir giriş ücreti alınmıştır.⁵¹⁰

Sergide gösterilen ürünler halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmış ve bölgedeki ticarî çevrelerin dikkatini çekmiştir. Hariciye Komiserliğinin temsilcileri, Karadeniz vapurunun Rus limanına uğrayarak, Türkiye ile SSCB'nin iktisadî ilişkilerinin gelişimine katkı vereceğini söylemiştir.⁵¹¹

Cumhuriyet Gazetesinde yer alan haberde Türk mallarının pek çok müşteri tarafından ilgiyle karşılandığı yazılmıştır.⁵¹² Ancak *Son Saat gazetesinde* görüşlerini paylaşan Refik Nuri Bey ise farklı bir noktadan durumu ele almıştır. Sergi süresince 15 rubleyi aşan bir ürünün alınmadığını bu yüzden de sadece şeker, tütün gibi malların satıldığını açıklamıştır. Yaşanan sıkıntının ya konsoloslüğün ihmali ya da gümrük memurlarına ulaşan emirler nedeniyle gerçekleşmiş olabileceğine temas etmiştir. Bu nedenle geriye kalan diğer dükkânların kapalı tutulduğunu ifade etmiştir. Tütün ve şeker dışında sadece hariciye komiserliğinin özel izniyle 50 balya pamuk aldıklarından bahsetmiştir.⁵¹³

Bu seyyar serginin verdiği fırsatla Türk yetkililer ve görevli kişiler, Rus yetkililer tarafından SSCB ülkesini tanımak amacıyla çeşitli gezilere davet edilmişlerdir. Türk misafirler demir fabrikaları ve müzeleri dolaşmışlardır.⁵¹⁴

Refik Nuri Bey köşesinde daha önce denenmemiş bir rejimi tatbik eden Sovyetlerin henüz gelişim konusunda geri kaldığını ancak bu durumun gayet normal olduğunu izah etmiştir. Köprülerden, sayısız müzelerden ve büyük binalardan söz ederken, Leningrad kentinin sessizlik içinde yaşamını devam ettirdiğini vurgulamıştır.⁵¹⁵

Diğer Avrupa şehirleriyle Leningrad'ı kıyaslayan Bedia Hanım ise, Refik Nuri Bey ile aynı görüşteydi. Geceleri şehrin sokaklarının kapkaranlık olduğunu belirtiyordu. Gördüğü tabloyu Sovyetlerin iktisadî prensipleriyle açıklamakla yetiniyordu. Çünkü

---

⁵⁰⁹ *Vakit*, 31 Temmuz 1926.

⁵¹⁰ *Son Saat*, 8 Ağustos 1926.

⁵¹¹ *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1926.

⁵¹² *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1926.

⁵¹³ *Son Saat*, 8 Ağustos 1926.

⁵¹⁴ *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1926; *Son Saat*, 8 Ağustos 1926.

⁵¹⁵ *Son Saat*, 8 Ağustos 1926.

Bedia Hanım, elektrik israfı hususunda bile ülkenin titiz davrandığını dile getiriyordu.⁵¹⁶ Öyle görülüyor ki, bu sergiyle Türk yetkililer sadece ürünlerini sergilemekle kalmamış, Rus gelişimini inceleyen gözlemler yapma olanağına da sahip olmuştur.

Sergi boyunca Türkler ile Ruslar, karşılıklı ziyafetler vermişlerdir. Bu toplantılarda Türk-Rus dostluğunun önemine değinilmiş ve siyasi konularda Türkiye'nin yanında olduklarını hatırlatmışlardır. Seyyar Sergi, Rus limanında kaldıktan sonra dönüş yoluna geçmiştir.⁵¹⁷

2.3. TİCARİ ŞİRKETLER ve KURUMLAR

2.3.1. "TÜRK-RUSSO" Karma Şirketi*

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ekonomik düzlemde ortaya çıkacak olan işbirliğinin sağlam bir zemine oturtulması gerekiyordu. Ülkeler birbirlerinin iktisadî yapılarını ve kurumsal oluşumlarını yeterli bir ölçüde kavratsa, işte o zaman düzenli bir ticarî ilişkiden bahsedilebilirdi. Problemin temel noktasını görmezden gelerek karşılıklı atılan her adımın olumsuz bir neticeye varması doğaldı. Bankalar ve ortak şirketler gibi kurumların hayata geçirilmesi sorunun giderilmesinde anahtar rol oynayabilirdi. Bu kuruluşların devreye girmesiyle farklı iktisadî yaklaşımların anlaşılmasına katkı sunması beklenmekteydi.

Bu anlayışın ekonomik sahada icra edildiğini gösteren örneklerden biri "TÜRK-RUSSO" şirketi idi. Mayıs ayının 1924 yılında Sovyet ve Türk ortak yapımı hisse senetli bir imtiyaz şirketi kurulmuştur.⁵¹⁸

Nizamnameye göre şirketin merkezi Moskova idi. Moskova'daki şirketin reisi bir Rus olurken, hem başkan yardımcısı niteliğinde hem de ticaret müdürü şeklinde görev yapacak kişi ise Türk olacaktı. Ayrıca bu şirketin bir de İstanbul'da bir şubesi

⁵¹⁶ *Resimli Gazetesi*, 21 Ağustos 1926.

⁵¹⁷ *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1926.

* Bu şirketin adı Türk-Russo ve Russo-Türk şeklinde, başında ve belgelerde iki farklı şekilde yazılmıştır.

⁵¹⁸ Y.N.Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizm'in Gelişme Özellikleri (1923-1960)*, (Çev. Azer Yanan), Ankara 1978, s.174-175. Yazar Rozaliyev eserinde şirketin kuruluş tarihini net bir şekilde yazmıştır. Ancak bu konuda farklı tarih belirten yazarlar da mevcuttur. Dimitir Vandov'un *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri* ile Mehmet Perinçek'in *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri* adlı eserlerinde şirketin 1925 yılından itibaren faal hale geçtiği belirtilmiştir. Bkz. Dimitir Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul 2014, s.224; Mehmet Perinçek, " *Atatürk'ün Sovyetlerle...*", s. 191. Bahsedilmesi gereken diğer bir kaynak ise Galip Kemali Söylemezoğlu'nun anılarını yazdığı kitaptır. Hariciye Nezaretinde 30 yıl adlı eserinin 4.cildinin son kısmında kendisine gelen teklifin 1925 yılının sonbaharında yapıldığını anlatmıştır. Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Nezaretinde 30 Sene 1892-1922*, C. 4 Son kısmı, İstanbul 1955, s.185-186.

açılmıştı. Bu şubenin başkanı Türk olarak belirlenirken, başkan yardımcılığına ve ticaret müdürlüğüne ise Rus uyruğuna mensup bir kişi getirilecekti.⁵¹⁹

400.000 bin ruble sermayesi bulunan bu kuruluşun oluşumunda Fethi Bayraşo'nun ** önemli katkısı vardır.⁵²⁰ Türk hariciye bürokratlarından Galip Kemalî Bey, Fetih Bayraşo'nun teklifi üzerine hem şirketin idare meclisinde yer alarak hem de imza yetkisi sahibi olarak işe başlamıştır.⁵²¹ Daha sonra 1926 yılında hatıratında bahsettiği üzere Moskova'daki şubenin ikinci başkanı sıfatıyla görev almıştır. Öte yandan Moskova'daki şube yönetiminin başında ise Kivirkelya vardı.⁵²²

TÜRK-RUSSO sermayesinin yarısı Türklere aitti. Şirket kurulurken Türk tarafı kendisine düşen sermaye payını yatırmamıştır. Bunun yerine yapılacak ticaretle elde edilen kâr oranı sayesinde bu sorunun ortadan kaldırılması uygun görülmüştür.⁵²³

Şirket, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki diplomasi alanında var olan dostluk münasebetini sadece iktisadî alana da yayılmasını amaçlamıyordu. Batı basınında yer almaya başlayan ekonomik propagandanın önüne geçmeyi hedeflemekteydi. Ekonomisini inşa etmeye çalışan Türkiye'nin, Avrupa sanayisine ve ticaretine bağlı kalmadan ileri bir seviyeye yükselme noktasında SSCB hükümetinden güçlü bir destek alamayacağına dair bir düşünce egemendi. Yeni Türk-Rus karma şirketi, Batı'nın bu algısının işlevselliğini yitirme noktasında bir görev üstlenmişti.⁵²⁴ Bunun yanında şirketin, 1925 yılı itibariyle, Rusların Türkiye ve Ortadoğu topraklarındaki ticarî konumunu üst seviyeye taşıma çerçevesinde yeni bir bilinç içinde harekete geçtiği görülmüştür.⁵²⁵

TÜRK-RUSSO şirketinin faaliyete geçmesiyle iki ülke arasındaki ürün dolaşımında artış meydana geldi. Sovyetlerden Türkiye'ye ihraç edilen ürünler olarak kömür, çimento ve tarım makineleri ilk sırayı almaktaydı.⁵²⁶

---

⁵¹⁹ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s.186.

^{**} Brest-Litovsk Antlaşmasından faydalanarak 1918 yılında Türk tabiiyetine girmiştir. Çarlık döneminde tren garlarındaki restoranları işleten zengin bir kişiydi. Yapmış olduğu planı, Sovyet Dış Ticaret Komiserliğine kabul ettirmesiyle şirketin kurulmasını sağlamıştır. Bkz. Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s.186.

⁵²⁰ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s.189.

⁵²¹ *a.g.e.*, s. 186.

⁵²² Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene (Mutlakiyet- Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler 1892-1922)*, İstanbul 1949, s.186.

⁵²³ Y.N.Rozaliyev, *a.g.e.* s.175.

⁵²⁴ *a.g.e.* s.175.

⁵²⁵ Dimitir Vandov, *a.g.e.*, s.224.

⁵²⁶ Y.N.Rozaliyev, *a.g.e.* s.175.

Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşmasının imzalanmasıyla TÜRK-RUSSO'NUN Türkiye'deki şubesi kapatılmıştır. Sahip olduğu yetkiler ve sorumluluklar Ankara'daki Sovyet Ticaret Temsilciliğine verilmiştir.⁵²⁷

2.3.2. ARCOS (İngiliz-Rus Kooperatif Şirketi)

Londra merkezli olan bu şirketin sermayesi 1.000.000 İngiliz lirası idi. İstanbul'da Beyoğlu caddesinde bir şubesi açılmıştır.⁵²⁸ Şirketin İstanbul şubesinin başkanı Mösyö Anikiyef idi.⁵²⁹ Ancak kurumun resmi bir yanı yoktu. Anikiyef, ARCOS'UN İstanbul'daki şubesini bir Türk-Rus karma şirketine dönüştürmek için çalışmalar yaptıklarını söylemiştir.⁵³⁰ Diğer ticarî kurumlar gibi bu şirketin de Türk-Rus iktisadî gelişimine ivme kazandırmayı planladığını duyurmuştur.

ARCOS şirketinin vasıtasıyla yapılan ihraç ve ithal edilen malların bilgisi İstanbul Sanayi ve Ticaret Odasının mecmuasında yer almıştır. 1926 yılında yayınladığı ilana göre, şirketin Türkiye'den satın aldığı ürünler arasında palamut, portakal, limon, kuru meyve, pamuk, yün gibi eşyalar vardır. Buna karşılık Türkiye'ye sattığı ürünler ise petrol, kereste, çimento, deri, çeşitli yağlar, ziraat makineleri ve lastik idi.⁵³¹ Şirketin İzmir şehrinde yer alan şubesinin vermiş olduğu ilanda aynı ürünleri sattığı görülmüştür. Buna ek olarak kimyevi ürünler, madenî sular, sabun, kutu ve şişe halinde sütler, şekerlemeler, çikolata, tuzlu tere yağlar da satın alınan ürünlerin başında gelmiştir. Rusya'ya gönderilen mallar ise, İstanbul Ticaret Odasından farklı olarak susam, zeytinyağı, üzüm gibi ürünler listede kendine yer bulmuştur.⁵³²

1927 ticaret antlaşmasıyla birlikte ARCOS'UN İstanbul şubesi kapatılmış ve yetkileri Sovyet ticaret temsilciliğine aktarılmıştır.⁵³³

⁵²⁷ D.Vandov, *a.g.e.*, .225; Y.N.Rozaliyev, *a.g.e.* s.176.

⁵²⁸ *Türk Ticaret Salnamesi (1924-1925)*, İstanbul.

⁵²⁹ Bkz. EK - 4, EK - 5.

⁵³⁰ *Vatan*, 3 Teşrinisanî (Kasım) 1924.

⁵³¹ *İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası Mecmuası*, " ARKOS Limited Şirketi ", Temmuz 1926, İstanbul, Ekler.

⁵³² *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, " ARKOS Limited ", Aralık 1926, Sayı 12. Bkz. EK - 6.

⁵³³ Burada değinilmesi gereken bir husus vardır. Ele aldığımız kurumu İngiliz-Rus kooperatif şeklinde inceledik. Ancak bir haberde yayınlanan yazıya göre iki farklı ARCOS şirketinin var olduğu öğrenilmektedir. Milliyet gazetesi Türkiye ile SSCB arasındaki ticarî sorunlara değindiği haberin içeriğinde, İstanbul'da faaliyet gösteren iki ARCOS şirketinden bahsetmiştir. ARCOS Limited ve ARCOS Rus Şirketi şeklinde bir tanımlama yapmıştır. Konumuzda da aktardığımız gibi ARCOS Limited Şirketinin bir İngiliz-Rus ortaklığı neticesinde kurulduğunu belirtmiştir. Bunu bir İngiliz şirketi olarak adlandırmış ve sermayenin Ruslara ait olduğunu açıklamıştır. Her iki kurumunda aynı amaç içinde hareket ettikleri ve Rusya'ya yapılan ihracatın kendi vasıtalarıyla sağlamaya çalıştıkları ifade etmiştir. Rusya'ya mal gönderen Türk tüccarlar, bu şirketler yoluyla yaptıkları ihracatın sonucunda kazançlarını yine ARCOS kurumlarından elde etmişlerdir. Bu ticarî kurumları kullanmadan ihracat yapan Türk tüccarların gelirlerinde zarar olmasa da iyi bir kâr oranına ulaşamadıkları anlatılmıştır. Bkz. *Milliyet*, 9 Mart 1926. Basındaki haberi değerlendirdiğimizde aynı isimle iki şirketin varlığı ortaya çıkmaktadır. Ancak araştırma yaptığımız kaynaklarda, şirketler arasındaki ayrıma dair net bir şekilde açıklama yapılmamıştır. İlerleyen sayfalarda ARCOS ile ilgili haberler

2.3.3. SSCB Ticaret Hariciye Bankası (Ruskom Bank)

SSCB Dış Ticaret Bankası bir diğer ifadeyle Ruskom Bank'ın İstanbul'daki şubesi 1925 yılında kurulmuştur.⁵³⁴ 30.000.000 altın rublelik bir sermayeye sahiptir.⁵³⁵ Bankanın dairesi Beyoğlu semtinde bulunmaktaydı.⁵³⁶ Türkiye ile SSCB hükümetlerinin ticarî ilişkilerine katkı vermek konusunda yardım etmek amacıyla faaliyete geçmiştir.⁵³⁷ Rus Ticaret Temsilcisi Landov, Mayıs 1925'te vermiş olduğu röportajında şu ifadeleri kullanmıştır:⁵³⁸

"...Bankamız henüz üç hafta evvel açıldığından şimdiye kadar sırf teşkilatla meşgul olunmuştur. Buna rağmen bu kadar kısa bir sürede 750.000 altın ruble yani 75.000 İngiliz liralık iş yapmıştır."

Ayrıca Rus bankasının Türk iktisadî kurumlarına destek olmayı hedeflediğini açıklamıştır. Bununla birlikte hem Rusya'ya para göndermek hem de SSCB'den eşya ticareti yapmak isteyenlere yardımcı olacaklarını ilave etmiştir.⁵³⁹

2.4. TÜRKİYE- SSCB ARASINDAKİ TİCARET ANTLAŞMASI

2.4.1. Ticaret Müzakerelerinin Başlaması

Türkiye ve Sovyet Rusya'nın siyasi ve iktisadî ilişkilerini Milli Mücadele döneminde imzalanan Moskova antlaşması yön vermiştir. Bu antlaşma iki ülke münasebetlerinin temeli olarak kabul görmüştür. Rus elçisi Aralof, bir kez daha Moskova'daki uzlaşma nedeniyle Türkiye'nin Rusya üzerindeki endişelerinden kurtulduğunu açıklamıştır. Yönetimsel farkın olmasına rağmen ortak bir istiklâl mücadelesinin iki ülkeyi de birbirine bağladığından söz etmiştir.⁵⁴⁰ Ortak çıkarlar noktasında tesis edilen politikaların dostluk söylemleri içersinde iktisadî alanı da kapsayacak bir biçimde geliştirilmesi arzu edilmiştir.

Türk ve Rus tarafı, Moskova müzakereleri sırasında siyasi ve askerî konuların yanı sıra ticarî ve konsolosluk hususları hakkında da görüşmeler yapmışlardır. Fakat Rus temsilcilerinin imtiyaz tekliflerini öne çıkarması sonucunda Türk heyeti mali konuların konuşulmasında olumlu bir yaklaşım içersine girmemiştir. Öne sürülen

---

paylaşmıştır. Ancak bu haberlerden istifade edilirken şirketin adı basında nasıl yer verilmişse, herhangi bir değişiklik yapılmadan aynı şekilde konuya dâhil edilmiştir.

⁵³⁴ Y.N.Rozaliyev, *a.g.e.*, s.175.

⁵³⁵ *Vatan*, 1 Mayıs 1925. Bkz. EK - 7.

⁵³⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Malûl Gaziler Ticaret Salnamesi*, İstanbul 1927, s. 896.

⁵³⁷ *Vatan*, 1 Mayıs 1925.

⁵³⁸ *İkdam*, 9 Mayıs 1925.

⁵³⁹ *İkdam*, 9 Mayıs 1925.

⁵⁴⁰ *İkdam*, 7 Haziran 1922.

şartlar, eşit iki devlet ilkesinden uzak bir görünüm taşımıştır.⁵⁴¹ Dolayısıyla Moskova maddelerinde ticarî ve konsolosluk hususları detaylı olarak yer almamıştır. İleri tarihte bir toplantı düzenlenerek bu konuların geniş bir şekilde görüşülmesine karar verilmiştir.

Lozan görüşmelerine yönelik hazırlıklar sürerken, Türk Hariciye Vekâleti 24 Ekim 1922'de Ankara'daki Sovyet Ticaret Temsilciliğinin kapatılmasını talep etmiştir. Sovyet Rusya ile bu zamana kadar herhangi bir ticaret antlaşması henüz imzalanmamıştır. Bu sebeple böyle bir kurumun Türk merciler nazarında yetkisi olmadığı ifade edilmiştir.⁵⁴²

Aralov iktisadî gelişmeleri takip etmek ve ticaret müzakerelerini başlatmak üzere Rus hükümetinden yetki alarak Türkiye'ye gelmiştir.⁵⁴³ Karşı cevap niteliğinde yazdığı notada bunu hatırlatan Aralov, elçilik görevinin yanında ticaret temsilciliği unvanıyla da hareket ettiğini duyurmuştur.⁵⁴⁴

İki ülke arasında açığa çıkan ticarî sorunlar daha Lozan görüşmeleri başlamadan gün yüzüne çıkmıştır. Ticaret temsilciliği krizinin halledilmesi ve Moskova antlaşmasında uzlaşamayan iktisadî hususların ortadan kaldırılması için bir ticaret antlaşmasının imzalanması lüzumlu hale gelmiştir.

2.4.2. Türk ve Rus Heyetlerinin İlk Toplantısı

Türk basını 1922 yılının sonlarına yaklaşırken, ticaret ve konsolosluk müzakerelerinin Ankara'da başlayacağına dair haberlerini okuyucusuyla paylaşmıştır. 28 Ekim 1922 tarihinde Heyet-i Vekile salonunda saat 15.30'da Rus ve Türk heyetler, ticarî ve konsolosluk meselelerini görüşmek için hazır bulunmuşlardır. Türk tarafını, TBMM azalarından Trabzon Mebusu ve geçmiş Maliye Vekili Hasan Bey, Mentеше mebusu Tefvik Rüştü Bey, Hariciye Vekâleti Müsteşarı Suat Bey, Rüsumat Genel Müdürü Kemal Bey, geçmiş Ticaret Nazırı Mustafa Şerif Bey, Ticaret Genel Müdürü Vehbi Bey ve hariciye memurlarından Osman Kemal Bey temsil etmişlerdir. Rus Şuralar Cumhuriyetinin temsilcileri ise Rusya'nın Ankara Elçisi Aralov, Ticaret Hariciye Mümessili Ardansky, Sefaret Baş Kâtibi Rozenberg ve Yirezovalsky ile Mösyö Şohovsky gibi önemli isimlerdi.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 279-280.

⁵⁴² Bige Sükan Yavuz, *a.g.m.*, s.142.

⁵⁴³ *İkdam*, 1 Şubat 1922.

⁵⁴⁴ Bige Sükan Yavuz, *a.g.m.*, s. 142.

⁵⁴⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Teşrinievvel (Ekim) 1922.

Konferansın açılışı Hariciye Vekâleti Vekili Rıza Nur Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Rıza Nur Bey geçmişteki ilişkilere temas ederek, Çarlık rejiminin yıkılıp Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Türk ve Rus ilişkilerinin seyrinde değişiklik yaşandığını yinelemiştir.⁵⁴⁶ Rus tarafı adına konuşan Aralov ise, bu mukavelenin eski değil yeni zihniyetlerle tertip olunacağını, Türkiye'yi esaret altına almayarak onu geliştirmek amacıyla hedef belirlediklerini söylemiştir.⁵⁴⁷ Açıklamasında en öne çıkan detay, ticaret görüşmelerinin Sovyet Rusya tarafından başlatıldığını ve uzun zamandır böyle bir konferansın arzu ettiklerine yönelik beyanatı olmuştur.⁵⁴⁸

2.4.3. Görüşme Sonrasındaki İzlenimler

Ticaret Temsilcisi Ardansky görüşmelerin nasıl bir surette ilerlediğini anlatan bir röportaj vermiştir. Türkiye ile Rusya arasındaki en önemli sorunun iki ülkenin de benimsediği ticarî usuller olduğunu belirtmiştir. Rusya merkezî bir yerden ticaretini yönlendirirken, Türkiye ise serbest bir usul benimsemiştir. İki farklı yaklaşımı uzlaştırmanın mümkün olabileceğini dile getirmiştir.⁵⁴⁹ Bu sorunun çözümü sonucunda Türk-Rus ilişkilerinde daha samimi bir ortamın oluşacağı fikrindeydi.

Konferansın ilk oturumunda sorunun kaynağı, iki ülkenin temelinde sahip olduğu ticarî anlayış yatmaktaydı. Ana konu Rus Ticaret Hariciye Mümesillığının Türk makamlar tarafından tanınmamasıydı. Ruslar, dış ülkelerle ekonomik ilişkilerini düzenleyen sözleşmeler çerçevesinde, kendi hükümetlerinin tekeli altında temsilcilikler kurmuşlardı. Sovyet Rusya görüşmelerde bu kurumun kabul edilmesi için uğraş vermekteydi. Ancak Türkiye, İstanbul'daki Rus Ticaret Hariciye Mümessili unvanıyla faaliyet halinde olan kurumu kabul etmeye yanaşmıyordu.⁵⁵⁰

2.4.4. Antlaşmanın Önündeki Engeller: VENİŞTORG Kurumu ve Serbest Ticaret Usulü

Taraflar ticaret konferansını yeniden düzenleyerek sorunlara çözüm bulmaya çalışmıştır. Görüşmelere Suat Bey'in idaresi altında Yeni Rus elçisi Suritz ile İstanbul'daki Rus Ticaret Hariciye Mümessili Mösyö Zolotariyef de katılmıştır.⁵⁵¹ Konsolosluk mukavelesi müzakeresinde belirli bir ilerleme kaydetmelerine rağmen, ticaret antlaşması hususunda pek bir gelişme sağlanamamıştır. Rus hükümetini konu

⁵⁴⁶ *Akşam*, 4 Teşrinisanî (Kasım) 1922.

⁵⁴⁷ *İkdam*, 31 Teşrinievvel (Ekim) 1922.

⁵⁴⁸ *Akşam* 4 Teşrinisanî (Kasım) 1922.

⁵⁴⁹ *İkdam*, 3 Mart 1923.

⁵⁵⁰ *Vatan*, 12 Temmuz 1923.

⁵⁵¹ *Vatan*, 3 Ağustos 1923; *Vatan*, 12 Temmuz 1923.

hakkında bilgilendirmek için elçi müsteşarının Rusya'ya gitmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁵² Öyle görülüyor ki, Rus ticaret temsilciliği meselesi, görüşmelerin yavaşlamasına sebep olmuştur.

Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ticaret antlaşmasının imzalanma sürecinin uzaması neticesinde ticarî ilişkilerin geç kalınmadan başlanması için bir uzlaşma metni etrafında müzakerelere devam edilmiştir.⁵⁵³

Müzakereye katılan Mösyö Zolotariyef, en son yaşanan gelişmeleri İstanbul basınına açıklamıştır. Esas meselenin hal edilmek üzere olduğunu belirterek, görüşmelerin gayet uygun bir şekilde cereyan ettiğini ifade etmiştir. En büyük sorunun Rusya'nın dış harici ticaretini kontrol eden VENİŞTORG müessesesi olduğunu belirttiikten sonra şöyle devam etmiştir:⁵⁵⁴

"VENİŞTORG, Rusya'da resmi bir dairedir ki, Rusya'dan harice çıkan ve hariçten Rusya'ya gelecek olan ticarî mallar ve işlemler üzerinde kontrol vazifesiyle mükelleftir. VENİŞTORG'UN müsaadesi elde edilmeksizin ne Rusya'dan harice ne de hariçten Rusya'ya hiç bir ticarî muamelede bulunulmaz. Bu usul Rusya'da yapılan merkezî bir sistemdir. Buna mukabil Türkiye'de hususi bir sistem vardır. Büyük iki hükümet arasında ticari münasebetin tesisi için memleket usullerini uzlaştırmak icap edecektir. (...) Bunun içindir ki Rusya'da VENİŞTORG tarafından dış ticaret üzerinde yapılmakta olan kontrolü yalnız ve sırf Türkiye ile yapılacak ticarî muamelelere sınırlı kalmak üzere değişiklik yapacağız. Bu bir imtiyazdır ki elbette bunun karşılığında Türkiye'den de böyle bir şey bekliyoruz."

Zolotariyef'in açıklamalarına bakıldığında, diğer devletlere değil de sadece Türkiye nazarında önemli bir imtiyaz verilmesinin mümkün olduğu ortaya çıkmıştır. Yine ticaret temsilcisi, Türkiye'nin Sovyet ülkesini tehdit edebilecek bir kapitalist anlayış taşımadığını ifade etmiş, bu nedenle de Türk tüccarına yönelik VENİŞTORG kurumunun kontrolünü değiştirebileceklerini söylemiştir.⁵⁵⁵ Rusların, ekonomisi genişlememiş bir ülkeyle ticaret yaparken kendi kurumlarının benimsediği ilkelerden ödün vermekte sakınca görmediği anlaşılmaktadır.

Paris'te yayımlanan bir Rus gazetesi " Muasır Türkiye " başlığı altında kaleme aldığı yazısında, ticaret müzakerelerine farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Gazetedeki habere göre, dostane ilişkiler kurulmuş olsa da bu münasebetlerin arkasında bir soğukluk mevcuttur. Rus sefiri Suritz'in ticari antlaşmasında şu ana kadar başarılı olamamasının

⁵⁵² *Vatan*, 20 Ağustos 1923.

⁵⁵³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1923.

⁵⁵⁴ *İkdam*, 5 Teşrinievvel (Ekim) 1923.

⁵⁵⁵ *Vatan*, 5 Teşrinievvel (Ekim) 1923.

ana sebebi olarak Türkiye'nin arka planda düşündüğü bir siyasi anlayıştan kaynaklandığının altı çizilmiştir. Haberin iddiasına göre, Rusya kendi zayıflığından dolayı Türkiye ile antlaşma imzalamıştır. Moskova antlaşması imzalandığı zaman ki koşulların artık ortadan kalktığı ele alınmıştır. Rusya'nın İktisadî ve askerî gücünü tekrar sağladığında Anadolu'ya yönelerek sınırlarını genişletmek amacıyla olacağı aktarılmıştır. Her anlamda kuvvetten yoksun bir Rusya'nın bile Türkiye pazarını ele geçirmek amacıyla hareket edeceğine yönelik ifadeler kullanılmıştır. TBMM hükümetinin bu anlayışa yakın bir görüşe sahip olmasından dolayı Rusya'nın ticaret temsilciliğini tanımaktan uzak durduğu ilave edilmiştir.⁵⁵⁶

Ekonomik problemler hakkında yazılan raporu hariciye komisyonuna vermek üzere İstanbul'a gelen Suritz, son zamanlarda Türk-Rus ticarî ilişkilerinin canlılık kazandığını savunuyordu. Bu durumun ileriki dönemlerde imzalanacak ticaret antlaşmasının kuvvetli bir dayanağı olacağına dair inancını açıkça belirtiyordu.⁵⁵⁷ Müzakerelerde sorunlar yaşanmasına rağmen Moskova ile Ankara arasındaki iktisadî ilişkilerin geliştiği görülüyordu.⁵⁵⁸

Elçi Suritz meydana gelen son gelişmeler hakkında hükümetini bilgilendirmek için Rusya'ya gitmiş ve vaziyeti ilettikten sonra Türkiye'ye geri dönmüştür. Bu kısa seyahat, ticaret mukavelesi ve konsolosluk antlaşmasındaki sorunlar nedeniyle önem arz etmiştir.⁵⁵⁹ 21 Ocak 1924 tarihinde İstanbul'dan Ankara'ya geçerek, Hariciye Vekâletinde yaklaşık 3 saat boyunca İsmet Paşa ile görüşmüştür. Rusya'dan aldığı talimatlar çerçevesinde hareket eden Suritz, müzakerelere devam edebileceğini iletmıştır. Tarafların aynı fikirde olması sonucunda tekrar yakın zamanda ticaret konferansının toplanmasına karar verilmiştir.⁵⁶⁰ Masada bir türlü çözüme kavuşturulamayan meseleler olması nedeniyle görüşmelere düzenli bir şekilde devam edilemediğini belirtmek gerekir. Bu durum, görüşmelerin sıklıkla kesilmesine sebep olmuştur.

⁵⁵⁶ *İkdam*, 3 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

⁵⁵⁷ *İkdam*, 11 Kanunuevvel (Aralık) 1923.

⁵⁵⁸ Bu arada 1923 yılında İtalyanlar, Sovyetlerle bir iktisadî antlaşma görüşmelerinde bulunurken, metne Türkiye'nin aleyhinde kendilerine siyasi bir hak talep eden gizli bir madde koymaya çalışmıştır. Sovyetler ise bu maddenin kendi yönetim prensiplerine uygun olmadığı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Bkz. *BCA*, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 247.671.58.

⁵⁵⁹ *İkdam*, 16 Kanunusanî (Ocak) 1924.

⁵⁶⁰ *Vatan*, 22 Kanunusanî (Ocak) 1924.

2.4.5. İktisadî İlişkilerde Ara Çözüm

Müzakerenin uzaması olasılığına karşılık hızlı bir çözüm yolu teklif edilmiş, Türk tarafı da bu öneriyi incelemeye almıştır.⁵⁶¹ Basına röportaj veren Hariciye Müsteşarı Tevfik Kemal Bey, Ankara hükümetinin teklifi değerlendirdiğini ama kendi görüşlerini henüz Rus tarafına iletmediğini açıklamıştır. Bu aşamada ticaret antlaşmasının imzalanmayacağını belirtmiş fakat ileri ki zamanlarda yeniden tarafların bir masa etrafında oturabileceği ifade etmiştir.⁵⁶² Taraflar arasındaki görüşmelere bakıldığında toplanması muhtemel ticaret kongresinin tarihi açık bir şekilde belirtilmemiştir.

Ticaret antlaşması imza edilene kadar Türk mallarının Rus topraklarına ihraç edilebilmesi için Sovyetler, gümrüklerinde belli bir imtiyaz sağlanacağını açıklamışlardı. Ayrıca konsolosluk muahedesi yapılanaya kadar da iki ülke belirli yerlerde konsolosluk açabilme fırsatını elde edecekti. Sovyet Rusya Trabzon, Artvin, Erzurum, Kars, İzmir ve İstanbul'da konsolosluk açarken, Türkiye ise Bakü, Batum, Tiflis, Erivan, Gümrü ve Novorosissk'de görevlendirme ve atama yapabilecekti.⁵⁶³ Ticaret ve konsolosluk mukavelesinde antlaşmazlıkların devam etmesi, iki ülkeyi de böyle bir yola sevk etmişti. Böylece sorunlar giderilene kadar tarafların, hem iktisadî alışverişi belli bir düzeye getirmesi hem de ikili münasebetler zedelenmeden devam ettirmesi planlanıyordu.

Yeni karara göre, Rus hükümeti Türk menşeli malları serbest bir şekilde ithal edilmesine müsaade edecekti. Fakat tüccarların, ellerindeki malın Türk menşeli olduğunu gösteren bir sertifika bulundurması zorunlu olacaktı. Bu belgeler gümrüklerde bulunan Rus memurlar tarafından imzalanacaktı. Ayrıca Sovyet Rusya'nın lüks eşya olarak kabul ettiği malların ithali yasaktı. Bu nedenle hangi malların Rusya'ya serbestçe girip giremeyeceğini gösteren bir liste düzenlenerek Ankara hükümetine teslim edilecekti. Türk hükümeti de bu listeyi ilgili mercilere vererek, tüccarların belirtilen hususlara dikkat etmesini sağlayacaktı.⁵⁶⁴ İki memleket arasında çözüme kavuşturulamayan VENİŞTORG meselesi sebebiyle geçici bir surette bir antlaşmaya varılmıştı. Kısa zamanda imzalanması düşünülen antlaşmanın yakın vadede sonuca ulaşması mümkün değildi.

⁵⁶¹ *Vatan*, 23 Kanunusani (Ocak) 1924.

⁵⁶² *Akşam*, 3 Şubat 1924.

⁵⁶³ *Akşam*, 22 Şubat 1924.

⁵⁶⁴ *Vatan*, 7 Şubat 1924; *İkdam*, 10 Mart 1924.

Rus elçisi Suritz, atılan yeni adımları yorumlamıştır. Ona göre, iki memleketin ticaret sistemleri arasındaki farktan dolayı ticarî münasebetlerin sınırlı bir sahada kalması, hükümetlerin ehemmiyetle dikkatini çekmişti. Türkiye ile canlı bir ticaretin başlanması ve Rusya ile ticaret yapacak Türk tüccarına kolaylıklar sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını zorunlu gördüklerini ifade etmiştir.⁵⁶⁵

Bu arada 17 Nisan 1924 tarihinde Beyoğlu'ndaki eski Rus sefarethanesinde yapılan törenle birlikte Sovyet Rusya'nın konsolosluk binasının açılışı yapılmıştır. İstanbul Valisi Haydar Bey olmak üzere pek çok kimse davet edilmiştir.⁵⁶⁶ Konsoloshanenin tapusu 1926 yılında Rus Şuralar Hükümetine verilmiştir.⁵⁶⁷ Bu açılış, konsolosluk hususunda alınan kararların uygulanmaya başladığının bir göstergesiydi.

2.4.6. Kafkasya'daki Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye-SSCB Ticaret Müzakerelerinin Seyri

Kafkasya bölgesinde çeşitli haberler basında yer almaya başlamasıyla yüzler Doğu sınırına çevrilmişti. Yeni bir hadise olarak değerlendirilen haberde, Kafkasya'daki Türklerin Ruslar tarafından bölgeden uzaklaştırıldığına dair bir bilgi vardı. Ayrıca Rus hükümeti tarafından görevlendirilen konsoloslukların serbestçe bölgeye ulaşmalarına rağmen aynı durumun Türk yetkililer için geçerli olmadığı, tayin edildikleri Türk konsolosluklarında sorunlarla karşılaştıkları yazılmıştır.⁵⁶⁸

Kafkasya'daki olaylar dış basında da yer almış, İngiliz ve Yunan gazeteleri durumu haber manşetlerine taşımışlardır. İngiliz Morning Post Gazetesinde yayımlanan yazıya göre, eskiye nazaran Türk ve Rus ilişkileri, ikili samimiyet algısını kaybetmiştir. Bu algı gidişatının, İtilaf güçlerinin İstanbul şehrini Türklere teslim etmesiyle başladığı iddia edilmiştir.⁵⁶⁹ Milli Mücadeleden genel itibarıyla istediğini alarak çıkan bir Türkiye'nin doğunun geleceği konusunda güçlü bir konuma ulaştığı savı desteklenmiştir.

Atina'da yayımlanan bir başka gazete de ise sınır hattındaki askerî kuvvetlerin sayısında artış meydana geldiği anlatılmıştır. Aynı şekilde Türklerin de hudutlarında takviyeler yaptığı ifade edilmiştir.⁵⁷⁰ Hem İngiliz ve hem de Yunan basının da ortak fikir şudur ki, Doğu sorununda iki ülke karşı karşıya gelmiştir. Hatta yeni hükümetler

⁵⁶⁵ *Vatan*, 9 Şubat 1924.

⁵⁶⁶ *Vatan*, 18 Nisan 1924.

⁵⁶⁷ *BCA*, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 17.87.8.

⁵⁶⁸ *İkdam*, 9 Mayıs 1924.

⁵⁶⁹ *İkdam*, 30 Temmuz 1924; *Vatan*, 24 Temmuz 1924.

⁵⁷⁰ *İkdam*, 14 Ağustos 1924.

arasındaki meseleler, Çarlık Rusya ve Osmanlı Devleti zamanında bilinen sorunlara benzetilmiştir. Dolayısıyla farklı rejimler altında egemenliklerini kurmuş olsalar da jeopolitik konum itibarıyla devlet çıkarlarında bir farklılık oluşmadığının üzerinde durulmuştur.

Rus basını hem Avrupa hem de Türk gazetelerinde yer alan bu haberleri yalanlamıştır. Sovyet topraklarında Türk konsoloslukların açılmasını engelleyici bir durumun mevcut olmadığını belirtmiştir. Türk-Rus antlaşmasından itibaren Türkiye'nin Bakü ve Batum başta olmak üzere çeşitli yerlerde konsolosluklar kurduğu aktarılmıştır.⁵⁷¹ Rus basınına paralel bir biçimde Türk gazetelerinde de herhangi bir olumsuzluğun meydana gelmediği yazılmış ve ilişkilerin son derece dostane olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Kars ili hususunda bir sorunun ortaya çıkmadığı ve bu nedenle de Rusya'ya bir nota gönderilmediği ifade edilmiştir.⁵⁷²

Türk-Rus ilişkilerinde herhangi bir değişiklik yaşanmadığı açıklanmıştır. Müzakerelere hazırlık kaldığı yerden devam edilmiş, kısa bir zamanda antlaşmanın imzalanması gerektiği vurgulanmıştır.⁵⁷³ Kasım 1924'de Rus Hariciye Komiserliğine ait şube müdürlerinden oluşan bir komisyon toplanmıştır. Bu komisyon taraflar arasında ortak çaba sonucu meydana getirilen ticaret itilafnamesini incelemiştir. Durumun araştırılmasından hemen sonra Ankara'da yeniden ticaret müzakerelerine başlanacağı bilinmekteydi.⁵⁷⁴

Yabancı uyruklu basının haberlerine karşı Hariciye Vekâleti Tevfik Rüştü Bey, Türk- Rus münasebetlerinin geçmişe nispeten daha samimi ve dostane olduğunu açıkça dile getirmiştir. Öte yandan, hükümetler arasında bir uzlaşma sağlanması neticesinde Suritz ile Türk Hariciye Müsteşarı Tevfik Kemal Bey'in ticaret antlaşmasının içeriğini hazırlamak için bir komisyon etrafında çalışmaya başlayacakları duyurulmuştur.⁵⁷⁵

---

⁵⁷¹ *Vatan*, 15 Mayıs 1924.

⁵⁷² *Vatan*, 30 Temmuz 1924.

⁵⁷³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Eylül 1924.

⁵⁷⁴ *İkdam*, 17 Teşrinisanî (Kasım) 1924.

⁵⁷⁵ *İkdam*, 15 Temmuz 1925.

2.4.7. Yoğun Görüşmelerin Neticeye Kavuşması

2.4.7.1. Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması

Ankara'dan gelen haberlere bakıldığında, Türk-Rus ticaret mukavelesi için yapılacak olan görüşmelere yeniden başlanma kararı alınmıştır.⁵⁷⁶ Bu konferansta Rus tarafını temsil edecek olan heyette kimlerin yer alacağı belli olmuştur. Elçi Suritz, Sefaret Müsteşarı Derliçko, dönemin İstanbul Rus Ticaret Mümessili Yuriyef ile heyet müşaviri göreviyle Danzig'in katılması kesinleşmiştir.⁵⁷⁷ Türk heyetini ise, Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, Hariciye İşleri İdaresi Genel Müdürü Şevki Bey, Uluslararası Ticarî Sözleşmeler İnceleme Heyeti Reisi Şevket Bey ve muavini Enis Behiç Bey, Müşavir Galip Bey, Ticaret İşleri Şubesi Müdürü Refik Bey'in temsil etmesi uygun görülmüştür.⁵⁷⁸ Müzakerelerin yapıldığı tarihi ise 29 Mart 1926 olarak tercih edilmişti.⁵⁷⁹

Ticarî münasebetler şimdiye kadar hükümetlerin nezdinde sağlanan uzlaşma metinlerle devam etmekteydi. Ancak bu yöntemin sürdürülebilir bir yanı yoktu. Çünkü mal alış-verişlerinde meydana gelen sorunlarda artışlar gözlemleniyordu.⁵⁸⁰ İki ülkenin de iktisadî ilişkilerinin gelişebilmesi için ortak kararla verecekleri bir ticaret antlaşmasına duyulan ihtiyaç her geçen gün artmaktaydı. Ayrıca siyasi ilişkileri güçlendirecek yeni bir girişimin yapılması zorunlu görülüyordu.

Görüşmelerde çeşitli komisyonlar kurularak ayrı ayrı değerlendirmeler yapılmak istenmiştir. Bu komisyonlardan birisi ticaret mukavelesini, diğeri ise gümrük konusunu ele almıştır.⁵⁸¹ 8 Nisan'da konunun genel içeriğini incelemek adına Suritz ve Ali Cenani Bey'in katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir.⁵⁸²

Suritz basına vermiş olduğu röportajda görüşmelerin gayet olumlu geçtiğini belirtmiştir. Yalnız şimdilik Türk heyetini Ali Cenani Bey yerine onu temsil edecek bir baş murahhas belli olmadığı için görüşmelerin durdurulduğunu söylemiştir. Bunlara ilaveten müzakerenin yakında yeniden başlanacağını açıklamıştır.⁵⁸³

⁵⁷⁶ *İkdam*, 19 Ocak 1926.

⁵⁷⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926.

⁵⁷⁸ *Milliyet*, 26 Mart 1926.

⁵⁷⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Mart 1926.

⁵⁸⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926.

⁵⁸¹ *Milliyet*, 2 Nisan 1926.

⁵⁸² *Milliyet*, 7 Nisan 1926.

⁵⁸³ *Milliyet*, 21 Mayıs 1926.

Sorunun giderilmesi üzerine Rus Ticaret Mümessili Yuriyef de toplantılardaki yerini almıştır. Görüşmelerin çoğu Ankara kentinde Hariciye binasında gerçekleşmiştir. Ancak kimi zaman Rus ve Türk temsilcilerinin İstanbul'da bulunmasından dolayı özel toplantılar da düzenlendiği olmuştur.⁵⁸⁴ Suritz ile Türk Hariciye temsilcisi Nusret Bey bir araya gelmişlerdir. Yapılan toplantılarda ortaya çıkan neticeye göre, ticaret anlaşması hususundaki problemlerin büyük bir kısmı halledilmiştir.⁵⁸⁵

Ticaret görüşmelerinde sonlara doğru yaklaşıldığını Moskova'nın Türk Sefiri olan Zekâi Bey şöyle açıklamıştır:⁵⁸⁶

"(...)Müzakerat nihai bir neticeye erişecektir. Fakat ne vakit? Bugün mü? Yarın mı? Burası kestirilemez. Ama kati olarak söyleyebiliriz ki Türk-Rus ticaret muahedenamesi nihai bir safhaya girmek üzere bulunuyor(...)"

İstanbul'da temaslarını tamamladıktan sonra Ankara'ya dönecek olan Suritz, ticaret müzakerelerin başında yer alarak kesin bir netice almaya çalışacaktı. Dönemin Ankara Rus Sefaret Müsteşarı Potemkin, Türk-Rus ticaret muahedesinin yakında sona ereceğini beyan etmiştir.⁵⁸⁷ Mösyö Yuriyef de uzun zamandır devam eden görüşmelerde olumlu gelişmeler yaşandığını belirtmiş ve farklı yapılar içersinde ekonomik prensipleri ve ilkeleri benimseyen Türk ve Rus devletlerinin nihayetinde ortak bir zeminde uzlaşma sağladıklarını açıklamıştır.⁵⁸⁸ Bununla birlikte Türkiye de çıkardığı kararname ile anlaşmayı imzalayacak olan heyetine yetki vermiştir.⁵⁸⁹

1927 yılının Ocak ayında müzakereler yoğun bir şekilde Ankara'da yapılmaya devam etmiştir. Bu dönemde Rus tarafını temsil etme yetkisiyle görevlendirilen kişiler arasında Hariciye Komiserliği Hukuk Müşaviri Bulaminfelt, Gümrükler Tarife Müdürü Çivanskof ile hariciye komiserliği erkânından Kenin vardı.⁵⁹⁰ Son toplantılarda elde edilen bilgilere göre taraflar karşılıklı olarak 7,5 milyon liralık ihracat ve ithalat yapma konusunda mutabakata varmışlardır. Başka bir deyişle Türkiye, Rus topraklarına 7,5 milyon lira mal sevk ederken, Sovyet Rusya'da Türk topraklarına aynı değerde mal gönderme kararı almıştır.⁵⁹¹

⁵⁸⁴ *Milliyet*, 27 Haziran 1926.

⁵⁸⁵ *Milliyet*, 23 Eylül 1926.

⁵⁸⁶ *Milliyet*, 3 Ağustos 1926.

⁵⁸⁷ *Milliyet*, 24 Teşrinievvel (Ekim) 1926.

⁵⁸⁸ *Milliyet*, 6 Teşrinisanî (Kasım) 1926.

⁵⁸⁹ *BCA*, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 16.67.13.

⁵⁹⁰ *Milliyet*, 12 Kanunisanî (Ocak) 1927.

⁵⁹¹ *Milliyet*, 16 Kanunusanî (Ocak) 1927; *Hakimiyet-i Milliyye*, 16 Kanunusanî (Ocak) 1927.

Antlaşmanın yakın bir zamanda imzalanması beklenirken Türk basınında taraflar arasındaki bazı problemlerin var olduğu yazılmıştır.⁵⁹² Bu meseleler, Rus uzmanları tarafından kabul edilemeyecek birtakım tekliflerin dile getirilmesinden kaynaklanmıştır.⁵⁹³ Kendi ülkesinden bir dizi talimatla dönen Yuriyef, asıl temsilcilerinin kendisi ile Suritz olduğunu hatırlatırken, ikisinin imzasıyla antlaşmanın imzalanacağını açıklamıştır. Mukavelenin taslağı hakkında beyanatta bulunmayarak görüşmelerin en az 15 veya 20 güne kadar sonuçlanacağına yönelik bir düşünceye sahip olduğunu belirtmiştir.⁵⁹⁴

Tarafların bir uzlaşma metninde karar vermeleri gerekiyordu. Çünkü antlaşmanın imzalanacağı zamana kadar kabul edilen geçici ticaret itilafnamesinin süresi Şubat ayının sonunda doluyordu.⁵⁹⁵ Yuriyef'in görüşmelere katılmasından sonra da heyetler arasındaki anlaşmazlıklar hala gündemi işgal etmekteydi.⁵⁹⁶ Dönemin Ankara Sovyet Sefareti Müsteşarı Potemkin de Rus hükümetinin verdiği yeni talimatlarla Türkiye'ye dönmüştür.⁵⁹⁷ Uzun zamandır devam eden müzakereler, Mart ayına gelindiğinde sonuca ulaşmak üzereydi.

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın temsilcileri Hariciye Vekâletinde bir araya gelerek, genel bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantı neticesinde antlaşma maddelerinin içerikleri kabul edilmiştir. Türk heyetinin başkanı Ali Cenani Bey ve Hariciye Müsteşarı Şevki Bey ile Rus temsilcilerden Suritz ve Yuriyef antlaşmayı imza etmişlerdir.⁵⁹⁸ Türkiye ile SSCB, 11 Mart 1927 tarihinde Ticaret ve denizcilik antlaşmasında son noktayı koymuşlardır.⁵⁹⁹ Antlaşma süresi için alınan karara göre, bir sene sonunda taraflardan her biri antlaşma hükümlerinin iptali için başvuruda bulunabilecekti. Bu durumun gerçekleşmesi halinde ise başvuru tarihinden itibaren antlaşma maddeleri altı ay daha geçerli olacaktı. Herhangi bir iptal başvurusu olmadığı müddetçe antlaşmada yer alan maddeler yürürlükte kalmaya devam edecekti. Böylece 1922 yılından itibaren başlayan müzakereler 1927 senesinde bir neticeye ulaşmış oluyordu.⁶⁰⁰

---

⁵⁹² *Milliyet*, 30 Ocak 1927.

⁵⁹³ *Milliyet*, 3 Şubat 1927.

⁵⁹⁴ *Milliyet*, 3 Şubat 1927.

⁵⁹⁵ *Milliyet*, 13 Şubat 1927.

⁵⁹⁶ *Milliyet*, 13 Şubat 1927.

⁵⁹⁷ *Milliyet*, 14 Şubat 1927.

⁵⁹⁸ *Milliyet*, 13 Mart 1927.

⁵⁹⁹ İ. Kamalov, İ.Svistunova, *a.g.e.*, s.227.

⁶⁰⁰ Türkiye ile SSCB arasında imzalanan ticaret ve seyri sefain antlaşmasının maddelerine bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21 Mayıs 1927, C. 32, s.327-338; *Türkiye Gümrük Mecmuası*, 15 Aralık 1927, sayı 30, s. 948-953; *Türkiye Gümrük Mecmuası*, 15 Ocak 1928, sayı 32, s. 1021-1026; "Türk-Rus Ticaret Seyri Sefain Muahedenamesi", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Temmuz 1927, sayı 7, s. 346-356.

Ankara Rus Sefaret binasında Potemkin'in davetiyle ticaret antlaşmasının onaylanmasından dolayı bir ziyafet düzenlenmiştir. Bu ziyafette görüşmelerin her sayfasında yer alan temsilciler hazır bulunmuşlardır.⁶⁰¹

2.4.7.2. Antlaşmanın Tesirleri, Yansımaları ve İçeriğindeki Önemli Satır Başları

Ticaret ve Seyri Sefain Antlaşması Rus basınında büyük yankı bulmuştur. İzvestiya gazetesi gelişmeyi Sovyetler ile Şark memleketleri arasında imzalanan ilk muahede olarak duyurmuştur. İngilizlerin ve İtalyanların propaganda yaptıkları bir dönemde, iktisadî anlamda uzlaşma sağlandığını açıklamıştır. Pravda gazetesi ise Türk-Rus dostluğunun daha sağlam bir şekilde devam edeceğini yazmıştır.⁶⁰²

Ülkeler hem kendi milli iktisat anlayışlarını uygulamaya çalışmış hem de rejimlerinin getirdiği prensiplere uyma zorunluluğunu hissetmişlerdir. SSCB'nin ve Türkiye'nin kendi iktisat sistemlerine bağlı kalarak bir ticaret mukavelesi imzalamaları uzun bir süreci gerektirmiştir.⁶⁰³ Kamuoyu müzakere dönemlerini dikkatle takip etmiştir. Piyasa genel bir endişe içersinde kalmıştır.⁶⁰⁴ Ticarî ilişkiler bu döneme kadar belirsizlikler altında sürmüştür.⁶⁰⁵ Ticaret antlaşmasının nihayete ermesi, Türk ve Sovyet ülkeleri nazarında önemli kazançlar sağlamıştır. Farklı rejim ve ekonomi sistemlerine bağlı olan tarafların ortak bir metin üzerinde uzlaşmaya varması, başlı başına önemsenmesi gereken bir unsurdu.

Bu antlaşmanın getirdiği avantajlar sebebiyle Türk-Sovyet ticarî ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşanması bekleniyordu.⁶⁰⁶ Sadece ekonomi alanında değil, siyasi ilişkileri de doğrudan etkileyecek bir antlaşma yapıldığının bilinci hâkimdi.⁶⁰⁷

Antlaşma boyunca sorun teşkil eden konulardan biri olan ticari temsilcilik meselesinde düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre SSCB'ye, Türkiye'de İstanbul, Trabzon, İzmir, Erzurum, Konya ve Mersin şehirlerinde şube açma hakkı verilmiştir.⁶⁰⁸ Ankara hükümetinin Sovyetlerde ticarî bir temsilcilik açması halinde, SSCB'nin Türkiye'deki temsilciğine verilen imtiyaz, muafiyet ve hukuki haklardan aynı biçimde

⁶⁰¹ *Milliyet*, 1 Temmuz 1927. Bkz. EK - 12.

⁶⁰² *Milliyet*, 17 Mart 1927.

⁶⁰³ *Milliyet*, 5 Mart 1927.

⁶⁰⁴ *Milliyet*, 7 Şubat 1927.

⁶⁰⁵ *Milliyet*, 5 Mart 1927.

⁶⁰⁶ *İkdam*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1927.

⁶⁰⁷ *Milliyet*, 21 Nisan 1927.

⁶⁰⁸ M.Perinçek, "Atatürk'ün Sovyetlerle...", s.192.

istifade etmesi uygun görülmüştür.⁶⁰⁹ Sözleşmeye imza atan taraflar için kayrılma ilkesi benimsenmiştir.⁶¹⁰ Ülkeler arası ticaretin sağlam bir zeminde yapılması planlanmıştır.⁶¹¹ Antlaşmanın şartlarına göre Rusya'ya ihraç edilecek mallarla ilgili yönetmelik yürürlüğe girmiştir.⁶¹² Artık ticarî ilişkiler sistemli bir şekilde yasallaşmıştır. Böylece her iki devlet de ekonomi sistemlerini kabul etmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, önceden tarafların karşılıklı özel izin veya uzlaştığı metinler aracılığıyla gerçekleştirdikleri ticarî sözleşmeler önemini kaybetmemiştir. 1927 Ticaret antlaşmasının yürürlükte kaldığı dönemlerde bile özel şartlar altında mal alışverişi yapabilmek için bir araya gelmişlerdir. 1920'li yılların sonunda ve 1930'lu yıllarda el verdiği koşullar gereği iki ülke de, kısa dönemler süresince, itilafnameler imzalamak zorunda kalmışlardır.

Ankara'daki Sovyet Ticaret Temsilciliği, şirketlerin yetkilerini de alarak, SSCB'yi Türkiye'de temsil edecek bir statü kazanmıştır.⁶¹³ Bu ticaret temsilciliği SSCB'nin menfaatine uygun bir şekilde çalışmak ilkesiyle kurulmuştur. İki ülke arasındaki ticarî ilişkilerini antlaşmaya göre, düzenleme veya yeniden bir yapılandırma görevini üstlenmiştir. Hükümetlere iktisadî münasebetlerini ileri boyuta taşımak amacıyla hizmet edeceği belirtilmiştir.⁶¹⁴

SSCB, Türkiye'ye belirli bir oranda mal ihracatının yapılması sırasında imtiyaz hakkı tanımıştır.⁶¹⁵ Karşılıklı olarak gümrük geçişlerinde birtakım kolaylıklar sağlamayı taahhüt etmiştir. Türkiye'nin ihraç edeceği mallar liste halinde belirlenmiştir. Bu malların cinsleri ve gümrükte uygulanılacak tarifeler ayrı ayrı kaydedilmiştir.⁶¹⁶ Listedeki ürünlerin bir kısmı Türk tüccarlar tarafından diğer bir kısmı da Rus Ticaret Hariciye Kurumu liderliğinde Sovyet Rusya'ya ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶¹⁷ Şuan ki yenilenen koşullara bakıldığında eskiye oranla Türk tüccarının lehine olan bir anlaşma imzalandığı kabul edilmiştir.⁶¹⁸

---

⁶⁰⁹ *Milliyet*, 2 Mart 1927.

⁶¹⁰ Y.N. Rozaliyev, *a.g.e.*, s.176.

⁶¹¹ Dimitir Vandov, *a.g.e.*, s.225.

⁶¹² *BCA*, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 24.33.4.

⁶¹³ Dimitir Vandov, *a.g.e.*, s. 225.

⁶¹⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21 Nisan 1927, s.328-329.

⁶¹⁵ Y.N. Rozaliyev, *a.g.e.*, s. 176.

⁶¹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21 Nisan 1927, s. 332-334; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, "Türk-Rus Ticaret Seyri Sefain...",s. 351-353.

⁶¹⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Haziran 1927.

⁶¹⁸ *Milliyet*, 2 Mart 1927.

Antlaşmanın onaylanıp yürürlüğe girmesine kadar geçen süre zarfında ticaretin yapılması arzu edilmiştir. Bu nedenle görüşmelerde yer alan heyetler, kısa bir dönem geçerli olmak kaydıyla bazı malların Rusya'ya ihraç edilmesi için birtakım kararlar almışlardır. Başta limon, portakal, zeytin, zeytinyağı ve derinin Rusya'ya ihracı konusunda hem fikir olmuşlardır.⁶¹⁹

Ayrıca taraf ülkeler, mallarını başka bir devlete gönderme durumu meydana geldiğinde herhangi bir gümrük tarifesini uygulamadan kendi topraklarından birbirlerine transit geçiş hakkı tanımışlardır.⁶²⁰ Batum yolu üzerinden Asya ülkeleriyle ticaret ilişkileri süresince serbest transit hakkının verileceği açıklanmıştır. Bu imtiyazların hayata geçirilebilmesi için malların Türk menşeli olması zorunlu tutulmuştur. SSCB ihraç edilen ürünlerin Türkiye'ye ait olup olmadığını kontrol etmek için inceleme şartını antlaşma maddesine eklemiştir.⁶²¹ Bir başka deyişle Türkiye bu maddeyle 1921 yılındaki Moskova Dostluk Antlaşmasıyla elde ettiği Batum ticaret imtiyazını muhafaza ettiğini söylemek gerekir.

2.5. TÜRKİYE VE SSCB ARASINDAKİ İKTİSADÎ MESELELER

2.5.1. Ticarî İlişkilerde Yaşanan Hadiseler

Ticaret müzakereleri devam ederken iki ülke arasında geçici bir antlaşma yapılmıştır. Türk tüccarları Türkiye'de yetiştirilen ürün olması şartıyla kendilerine verilen listeye göre ticaret yapabileceklerdi. Yirmi bin lira kıymetinde belirlenen eşyaların Rus hükümetinden izin alınmadan yapılmasına yönelik bir imtiyaz aldı. Ancak Avrupa ülkelerinden Türkiye'ye sevk edilmiş olan herhangi bir malın Rus ülkesine gönderilebilmesi için Moskova'dan izin alınması gerekiyordu.⁶²²

1926 yılına gelindiğinde Türk basını, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ticarî ilişkilerde sorunlar yaşandığını yazmıştır. Ticari çevreler bu durumu farklı yorumlamış, kimisi Rusya'ya mal sevk edilmesinde yasaklamalar getirildiğini ve ticaret odasının verdiği menşeli şahadetnamelerin* onaylanmadığını belirtirken, kimileri de Türk mallarının normal değerinden aşağı bir kıymete düşürmek niyetiyle hareket edildiğini dile getirmiştir.

⁶¹⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1927.

⁶²⁰ Mehmet Perinçek, *a.g.e.* ,s. 192.

⁶²¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21 Nisan 1927,s.329.

⁶²² *İkdam*, 9 Mayıs 1925.

* Bir çeşit vesika veya bir işin yapıldığını gösteren onaylanmış belge anlamına gelmektedir.

Konuya açıklık getiren Rus Ticaret Mümessili Yuriyef, Ticaret Hariciye Komiserliğinin almış olduğu bir karar neticesinde böyle bir durumun meydana geldiğini söylemiştir. Asıl amacın Rusya'daki ihracat ve ithalat değerlerinin düzenlenmesi ve ticarî dengenin temin edilmesinden kaynaklandığını açıklamıştır. Meydana gelen sorunların ve endişelerin her ülke nezdinde var olabileceği için alınan tedbirlerin normal karşılanması gerektiğinin üzerinde durmuştur.⁶²³ Ortaya çıkan yeni durumun Mayıs ayının başına kadar devam edeceğini ve Ticaret Hariciye Komiserliğinin onayladığı çeşitli yasaklamaların da yürürlüğe gireceğini belirtmiştir.⁶²⁴

Yuriyef son zamanlarda Rusya'ya fazla miktarda mal gönderildiğini yinelemiştir. Ticaret Hariciye Komiserliği, iktisadî kaygılar taşıyarak alınan kararların sadece Türkiye'yi ilgilendirmedeğini, bu durumun diğer ülkeleri de kapsadığını açıklamıştır.⁶²⁵ Türkiye'nin yanı sıra Çin, Afganistan, İran gibi ülkeler de etkilenmiştir.⁶²⁶

Bununla birlikte son dönemlerdeki ticaret hacmine temas ederek açıklamalarına devam eden Yuriyef, suiistimallerin yaşanmaya devam ettiğini izah etmiştir. Yerli basını kaynak göstererek Dört Yol bölgesinde 30 milyon portakalın bulunduğunu ve bunun da sadece 5 milyonun ihraç edildiğini hatırlatmıştır. Fakat Rus yetkililere göre yalnız Dört Yol bölgesinden 20 milyon portakal gönderilmiştir. Geriye kalan 15 milyon portakalın Türkiye'den gönderilmediği anlaşılmıştır. Limon konusuna da değinen ticaret temsilcisi, Türkiye'nin genel olarak 6-7 milyon limon üretebileceğini ama son dört ay zarfında 11 milyon limonun ülkelere ihraç edildiğini açıklamıştır.⁶²⁷

Yine buna benzer hadiseler, 1925 yılında da gün yüzüne çıkmış, yapılan soruşturmalar basına yansımıştır. 1925 yılında iki bin sandık dolusu limonların ve portakalların Türk menşeli olduğu iddia edilerek Rusya'ya ihraç edilmeye çalışılmıştır. Malların sahipleri, ürünlerinin Dört Yol ve Mersin bölgesinden alındığını söyleyerek kendilerini savunuyordu. Oysaki yapılan soruşturmada bölgede bulunan vergi memurlarının beyanları tamamen farklı idi.⁶²⁸

---

⁶²³ *İkdam*, 9 Şubat 1926.

⁶²⁴ *Milliyet*, 26 Şubat 1926.

⁶²⁵ *Milliyet*, 14 Şubat 1926.

⁶²⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Mart 1926.

⁶²⁷ *İkdam*, 9 Şubat 1926.

⁶²⁸ *Vatan*, 8 Mayıs 1925.

İstanbul Ticaret Odasının başlattığı soruşturma sonucunda limon ve portakalların Türk menşeli olmadığı, İtalya devletine ait olduğu ortaya çıkıyordu.⁶²⁹ İncelemeyi yapan yetkililere göre ürünler Türk ürünü diye gösterilerek Antalya veya Mersin limanlarına çıkarılmadan transit bir biçimde sevk edilmeye çalışılmıştı.⁶³⁰ SSCB yaşananları İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının ihmali olarak algılamadı. Küçük işletmeler veya zayıf şirketlerin başvurduğu bir yöntem olduğunu kabul etti.⁶³¹ Anlaşıldığı üzere bu yolla Sovyet ülkesine Türk malı olduğu söylenerek pek çok ürün gönderilmişti.

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın elindeki resmi veriler birbirlerine denk değildi. Geçmişte olduğu gibi Türk malı diye gösterilerek farklı ülkelerin ürünleri Rusya'ya satılmıştı.⁶³² Kabul edilen ticarî imtiyazlar, kimi zaman suiistimallere nedeniyle iki ülkenin iktisadî ilişkisini zedeleyecek noktaya ulaşıyordu.

Aynı zamanda Rusların kendi içersindeki ekonomiyi dengeleme düşüncesi, Türk tüccarlarına bazı sınırlamalar getirilmesine sebep olmuştur. Ticaret ve Sanayi Odasının Rusya'ya ihraç edilmesine müsaade eden 18 çeşit ürüne yasak getirilmiştir. Limon, portakal, deri, yün, zeytin gibi ürünler yasaklar listesinde yer almıştır.⁶³³ Bu ürünlerin dışında tutulan pamuk, palamut ve palamut yağı gibi malların ihracatına devam edilmiştir. Yasaklı ürünler olarak belirlenen bir malın Sovyet Rusya'ya ihraç edilebilmesi için Rus Ticaret Hariciye Komiserliğinin izni gerekli görülmüştür.⁶³⁴

2.5.2. Sovyetlerin Türk Tüccarlarına Sınırlamalar Getirmesi ve Türkiye'nin Girişimleri

Rus hükümetinin böyle bir ani karar alması sonucunda Türk tüccarları büyük zarar görmüştür.⁶³⁵ Ayrıca ticaret mukavelesi imzalamak için yapılan görüşmeler devam ederken her ne kadar Rusya'nın iç ve dış ekonomisi nedeniyle tedbirlerin alındığı bilinmiş olsa da böyle bir sorunla karşılaşılması Türk-Rus ticarî ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

⁶²⁹ *İkdam*, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1925.

⁶³⁰ *Vatan*, 8 Mayıs 1925.

⁶³¹ *Vatan*, 9 Mayıs 1925.

⁶³² Yine buna benzer bir olayın 1926 yılının sonlarına doğru yaşandığı ortaya çıkmıştır. Rus yetkililer, Muratzade Mehmet Osman adlı tüccarın getirdiği limonların ve portakalların İtalyan malı olduğu gerekçesiyle Odessa gümrüğünde kendi yasalarına göre işlem başlatmıştır. Bkz. *BCA*, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 166.158.4.

⁶³³ *İkdam*, 22 Şubat 1926.

⁶³⁴ *İkdam*, 9 Şubat 1926.

⁶³⁵ *Milliyet*, 12 Şubat 1926.

Türkiye sorunların çözüme kavuşturulması için Moskova'da bulunan Ticaret Genel Müdürü Faik Bey'e yetki vermiştir. Görüşmeler neticesinde Faik Bey'den gelen habere göre yola çıkmış olan ürünlerin veya 1 Şubat'tan önce izin alınmış olan malların 20 Şubat'a kadar Rus limanlarına gönderilmesi halinde imtiyazlı bir şekilde işlem göreceğine dair anlaşmaya varılmıştır.⁶³⁶ İncir, portakal ve limon gibi ürünlerin 10 Şubat'a kadar Rus limanlarına ulaştırılmasına izin verilirken, diğer mallara da 20 Şubat'a kadar bir süre tanınmıştır.⁶³⁷ Faik Bey telgrafında 20 Şubat 1926 tarihinin sadece Türk tüccarları için geçerli olduğunu da ilave etmiştir.⁶³⁸

Bir kısım üretici Türk tüccarlarına verilen imtiyazlardan yararlanma fırsatını elde ederken, önemli bir miktardaki kesim ise sürenin azlığından şikâyet ederek ellerindeki malları Rus limanlarına zamanında götüremeyeceklerini belirtmişlerdir. Farklı sebeplerden dolayı kimisi ayın onunda kimisi ise ayın on üçünde limana varabileceğini söylemiştir.⁶³⁹

Sürenin bu şekilde kalması halinde Odessa Limanına zamanında gidemeyecekleri için büyük bir zararla karşı karşıya kalma ihtimalleri vardı. Tüccarlar kendi aralarında bir toplantı düzenlemişler ve sürenin biraz daha uzatılması gerektiği konusunda hem fikir olmuşlardır. Ticaret odasına başvurarak isteklerini iletmışlerdir. Ticaret Odasının vasıtasıyla konu Ticaret Vekâletine ulaşmıştır.⁶⁴⁰

Son yaşanan gelişmeler hakkında Yuriyef'e sorular yöneltilmiştir. Rus temsilcisi portakal ve limon için verilen sürenin sona erdiğini belirtmiştir. Sürenin uzatılıp uzatılmayacağı konusunda bir bilgi sahibi olmadığını, böyle bir imtiyazın ancak Rus Ticaret Komiserliği tarafından alınan kararlar çerçevesinde uygulanabileceğini açıklamıştır. Şu ana kadar herhangi bir emrin kendilerine ulaşmadığını da eklemiştir.⁶⁴¹

Sürenin uzatılması hususundaki zorunluluk ortaya çıktığından Moskova'daki pamuk kongresine katılan Faik Bey'in bu durumu gündeme getirmesi istenmiştir. Faik Bey'in yeniden girişimde bulunacağına dair bilgiler basında yer almıştır.⁶⁴²

---

⁶³⁶ *Milliyet*, 11 Şubat 1926.

⁶³⁷ *Milliyet*, 14 Şubat 1926.

⁶³⁸ *Milliyet*, 11 Şubat 1926.

⁶³⁹ *Milliyet*, 12 Şubat 1926.

⁶⁴⁰ *Milliyet*, 14 Şubat 1926.

⁶⁴¹ *Milliyet*, 14 Şubat 1926.

⁶⁴² *Milliyet*, 15 Şubat 1926.

2.5.3. Hükümetlerin Aldıkları Kararlar

Ankara'dan yayınlanan resmi yazıya göre 1 Şubat 1926 tarihinden evvel Sovyet konsolosluğu tarafından alınan izinler çerçevesinde limonların ve portakalların Rus limanlarına sevk edilebileceği duyurulmuştur.⁶⁴³

Ticaret Vekâleti eskiden olduğu gibi Türk ürünlerinin serbest bir şekilde Rusya'ya ihraç edilmesi amacıyla teşebbüslerine devam etmiştir.⁶⁴⁴ Girişimler neticesinde yakın bir zamanda yeniden Türk ürünlerinin ihracı konusundaki problemler ortadan kaldırılmıştır. Ancak bu durumun birtakım şartlar çerçevesinde hayata geçirileceği öğrenilmiştir.⁶⁴⁵

Ankara, Moskova ile son ticarî vaziyetle ilgili ticaret odalarını bilgilendirmek adına bir tamim yayınlamıştır. Buna göre ceviz, kuru meyve, limon ve portakal hariç olmak üzere diğer Türk ürünleri üzerindeki yasaklamalar kalkmıştır. Yeni kararlar sadece 20 Şubat 1926 tarihine kadar izin verilmiş limonların ve portakalların ihracına engel olunmayacağı açıklanmıştır.⁶⁴⁶ Yuriyef hali hazırda devam eden portakal ve limon gibi Rusya'ya ithalatı yasaklanan ürünlerle ilgili Türk hükümetiyle görüşmeler yapmaya devam etmiştir.⁶⁴⁷

Limon ve portakal hususunda sorunlar mevcudiyetini korurken, diğer ürünler hakkındaki yeni gelişmeler, yayınlanan bildiriye yansımıştır. 30 Ocak 1924, 1 Ekim 1924 ve 24 Kasım 1924 tarihlerinde uzlaşılan metinler temel alınarak, Sovyet Rusya'ya serbest bir şekilde ihraç edilebilecek mallar belirlenmiştir. Bu listelere göre yün, pamuk, canlı hayvanlar, küçük ve büyük hayvan derileri, kürklü deriler, tütün, iplik kozası, ham ipek ve zeytinyağı gibi ürünlerin ihraç edilmesine müsaade edilmiştir. Türk tüccarlarının Rusya'dan ithal edebileceği malzemeler ise cam, porselen, demir ve her türlü madeni muamelat, her türlü kâğıt, sanayi aletleri, kibrit, çimento, krem, sabun, mum, kırmızı havyar, elektrik malzemeleri ve çuval gibi maddelerdi.⁶⁴⁸

⁶⁴³ *İkdam*, 28 Şubat 1926; *Milliyet*, 28 Şubat 1926.

⁶⁴⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Mart 1926.

⁶⁴⁵ *İkdam*, 8 Mart 1926.

⁶⁴⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Mart 1926.

⁶⁴⁷ *Milliyet*, 15 Mart 1926.

⁶⁴⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Mart 1926.

2.5.4. Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Arayışları

2.5.4.1. Sovyet Hükümetinin ve Türk Tüccarın Yakındığı Durumlar

İki ülke arasında ticarî sorunlar yeni alınan kararlarla giderilmeye çalışılmıştır. Ancak basında yer alan haberlere bakıldığında Türk tüccarının zararı ileri boyuta ulaşmıştır. Tüccarların ifadelerine göre, Türkiye'den götürdükleri malların karşılığında para alamadıklarını bunun yerine limanlardaki yetkililer tarafından Rus eşyalarının alınmasına yönelik bir zorlamayla karşılaşmışlardır. Bu nedenle 40.000 İngiliz lirası değerindeki Türk ürünlerinin Rus limanlarında bıraktıklarını anlatmışlardır.⁶⁴⁹

Tüccar ihraç edilmesi uygun görülen listeye zeytinin ilave edilmemesini de eleştirmiştir. Çünkü üreticinin elinde milyonlarca kilo zeytinin bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca listede yer alan ürünlerin önemli bir kısmının zaten Türkiye'ye yetecek miktarda üretildiğini hatırlatarak, bazı ürünlerin dış ülkelere satılmasının mümkün olamayacağı konusunda fikir beyan etmişlerdir.⁶⁵⁰

Önemli gördükleri diğer bir sıkıntı da sadece bir seferde 20.000 lira kıymetinde bir mal sevkiyatına izin verilmesiydi. Bu miktardan fazla bir kıymete sahip olan ürünlerin tek seferde ihraç edilmesi yasaktı.⁶⁵¹ Ticarî ilişkilerinin gelişmesi noktasında bu rakamın en az 50.000 liraya çıkması gerektiği görüşü hâkimdi.⁶⁵²

Türkiye ile SSCB arasında kabul edilen uzlaşma metnine rağmen mal sevk etme süreçleri henüz düzgün bir şekilde cereyan edemiyordu. İstanbul Ticaret Odası bir durum değerlendirme yaparak rapor hazırlamış ve Ticaret Vekâletine göndermiştir.⁶⁵³ Raporda Sovyet Rusya'ya sevk edilmesi yasak olan ürünlerin yerine iplik böceği, zeytin ve gül yağının eklenmesi tavsiye edilmiştir. Portakal, üzüm, incir ve limon gibi malların ihracı konusunda yapılan engellemelere de değinilmiştir. Rusların lüks olarak kabul ettiği için ürünlere yasak koyduğu hatırlatılan yazıda, başta havyar olmak üzere pek çok eşyanın da lüks içeriğine sahip olduğu ifade edilmiştir. Eğer Türkiye bu lüks eşyaları alıyorsa Rus hükümetinin de ürünlerimizi alması gerektiğinin altı çizilmiştir. Yirmiye yakın eşya üzerindeki ihraç yasağının kaldırılması gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵⁴ Yapılan girişimler sonucunda bir neticeye ulaşılmıştır. Moskova Sefiri Zekâî Bey'in ifadelerine

⁶⁴⁹ *Milliyet*, 20 Mart 1926.

⁶⁵⁰ *Milliyet*, 20 Mart 1926.

⁶⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Mart 1926.

⁶⁵² *Milliyet*, 20 Mart 1926.

⁶⁵³ *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Mart 1926.

⁶⁵⁴ *Milliyet*, 23 Mart 1926.

göre, Rus yönetimi yasaklı ürünlere karışık sunulan gülyağı ve zeytin gibi ürünlerin ihracını kabul etmişti.⁶⁵⁵

Rus temsilcisi Yuriyef, Türk tüccarlarına karşı yapılan birtakım muameleler olduğuna dair çıkan haberlerin doğruyu yansıtmadığını açıklamıştır. Öte yandan tüccarların, Sovyet hükümetinin belirttiği tarih sınırlamasına dikkate almadan mal sevk etmeye devam ettiklerini, Mart, Nisan ve Mayıs aylarında bile bu ticaretin yapılmaya çalışıldığını duyurmuştur. Kendilerinin ticaret odalarına gönderdikleri yazıda, yaşanan sıkıntının aşılması için tedbirler alınması istenmiştir. Bilhassa Odessa Limanının gümrük depolarında limonlarla ve portakallarla dolu olduğunu söyledikten sonra artık Sovyet hükümetinin vermiş olduğu 20 Şubat 1926 tarihinin geçerli olmadığını ve bu sebeple bu tür malların ihracını uygun görmediklerini ifade etmiştir.⁶⁵⁶

Rus temsilcisinin bu açıklamalarına rağmen Ticaret Vekâleti tarafından Ticaret Müdürüne gönderilen telgrafta, Moskova Sefiri Zekaî Bey vasıtasıyla girişimlerde bulunulduğu yazılmıştır. Rus Ticaret Hariciye Komiserliğinin Odessa Limanındaki mallar için teminat verdiğini bildirmiştir. Fakat İstanbul'daki Rus Ticaret Temsilcisi yaşananların aksini belirtmiştir. Buradaki farklı yorumların yapılmasına neden olan unsur, Rus Ticaret Temsilcisinin son durum hakkında Sovyet yönetimi tarafından henüz bilgilendirilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Ancak portakal ve limon gibi mallar üzerindeki yasak kalkmamıştır. Sadece Rus limanlarında bulunan portakallar ve limonların ülkeye ihraç edilmesine müsaade edilmiştir. Sovyet sefreti bu izinden sonra Rus gümrüklerine gelebilecek ürünlerin ülkeye sokulmasını engelleyeceklerini açıklamıştır. Bundan sonra Türk tüccarlarına yönelik özel muamele yapılmayacağını da eklemiştir.⁶⁵⁷ SSCB Odessa gümrüğünde kalan malları alarak, tüccarın olumsuz yönde etkilenmesinin önüne geçilmesi için böyle bir yola başvurmuştur.⁶⁵⁸

İki ülke arasında yaşanan bu sorunlar neticesinde Türk tüccarı önemli bir maddi zararlar karşılaştıkları için Rusya'ya karşı mesafeli durmuştur. Nitekim Ağustos 1926'da Rusya'da yapılan panayıra hiç bir tüccar katılmamıştır. Fakat bahsedilen panayırda Yunan tüccarlarının Rusların lüks mal olarak değerlendirdiği ürünleri sergilemesi

---

⁶⁵⁵ *Milliyet*, 6 Haziran 1926.

⁶⁵⁶ *Milliyet*, 25 Mayıs 1926.

⁶⁵⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Haziran 1926.

⁶⁵⁸ *Milliyet*, 2 Haziran 1926.

dikkatlerden kaçmamıştır. Yunanlıların iki ülke arasında yaşanan ticarî meselelerden yararlanmaya çalıştığı görülmüştür.⁶⁵⁹

2.5.4.2. Yeni Seçenek: Ticarî Talimatnamenin İçeriği ve Uygulanması

Ticaret antlaşmasının müzakereleri devam ettiği dönem boyunca iki ülke arasındaki izinler çerçevesinde yapılan iktisadî gelişmelerde sorunlar yaşanmıştır. 1927 yılının hemen başında Rusya'dan Türkiye'ye bir heyet gönderilmiştir. Hem Rusya'ya gönderilen Türk ürünlerinin hem de Türkiye'ye sevk edilen Rus mallarının ticaretinde aşılamayan problemlerin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.⁶⁶⁰

Bu sırada da uzun süren ticaret görüşmelerinde sona yaklaşmıştır. Mart 1927'de antlaşmanın metni hazırlanırken, ihracat sürecinde sorunlar yaşanan ürünler için de bir dizi kararlar alınmıştır. SSCB'nin lüks olarak kabul ettiği başta portakal ve limon gibi ürünlerin ihracına belli bir miktarda onay çıkmıştır. Ancak bu karar, antlaşmanın yürürlüğe girmesine kadar geçerli olmuştur.⁶⁶¹ Ticareti yapacak olan tüccar isimlerinin yer aldığı yazılı bir liste hazırlanmıştır. Bunun yanında izin verilen 400.000 liralık mal listesi de Türk Hariciyesi tarafından Rus sefarethanesine gönderilmiştir. Rus makamlarının uygun görmesi halinde listede belirtilen malların ihracatı yeniden başlanacaktı.⁶⁶² Ticaret ve Seyr-i Sefain antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte yasaklı ürünler üzerindeki engeller tamamen kaldırılmıştır.

İmzalanan antlaşmada en dikkat çeken konulardan biri ticarete yön verecek bir talimatnamenin hazırlanmış olmasıydı. Soruşturmalar ve incelemeler yapılmasına rağmen görevini kötüye kullanan kişilerin sebep olması sonucunda karşılıklı ticareti sekteye uğratacak tedbirler gündeme geliyordu. Bu süreçte devreye sokulan yasaklar veya uygulanan önlemler, iki ülkenin ticaret alışverişine olumsuz yönde yansyordu.

Talimatnameye göre asıl mesleği tüccarlık olmayanlar ve ticaret odalarında kayıtlı ihraç edilecek ürün yetiştirmeyenler, bu antlaşma çerçevesinde yer alan haklardan yararlanma fırsatını elde edememişlerdir. Bir tüccarın uzun zamandan beri elindeki ürünün ticaretini yaptığına dair bilgiyi, bölgesinde bulunan ticaret odasına kanıtlama şartı getirilmiştir.⁶⁶³

⁶⁵⁹ *Milliyet*, 29 Haziran 1926.

⁶⁶⁰ *Milliyet*, 6 Kanunusani (Ocak) 1927.

⁶⁶¹ *Milliyet*, 8 Mart 1927.

⁶⁶² *Milliyet*, 18 Mart 1927.

⁶⁶³ *Milliyet*, 19 Haziran 1927; *Milliyet*, 3 Haziran 1927.

Her ürünün ne kadar ihraç edileceği belirlenecekti. Ticaret ve Ziraat Odaları yaptıkları çalışmalar neticesinde hangi ürünün nerede üretildiğini araştırarak, malları bölgeler arasında paylaşılacaktı.⁶⁶⁴ Yani bir ürünün hangi bölgede ve ne kadar üretilmesi gerektiği önceden saptanacaktı. Ayrıca bu malların ihraç edilmesinde sadece Türklerin değil aynı zamanda Rusların da rol alacağı ortaya çıkmıştır. Ürünlerin belli bir kısmı Türkler, diğer bir kısmı ise Rus Ticaret Temsilciliği tarafından Sovyetlere ihraç edilecekti. Örneğin listeye göre, limon ve portakaldan oluşan ürünlerden toplam 3.750.000 kilonun ihraç edilmesine onay verilmiştir. Bu miktar, yapılan çalışmalar sonucunda bahsedilen ürünlerin yetiştirilmesinde söz sahibi olan illere pay edilmiştir. Buna göre 1.700.000 kilo Adana'dan, 500.000 kilo Rize'den, 400.000 kilo Antalya'dan, 200.000 kilo Mersin'den, 200.000 kilo Aydın'dan ihraç edilmesine karar verilmiştir. Toplam olarak 3.000.000 kilo limon ve portakalın Türkler vasıtasıyla Rusya'ya sevk edileceği, geriye kalan 750.000 kilonun ise Ruslar tarafından gönderileceği açıklanmıştır.⁶⁶⁵ Bunun gibi listede yer alan diğer Türk ürünleri de farklı illere ayrılmıştır. Öte yandan Türkiye'de en fazla yetişen ürünlerin SSCB'ye sevk edilmesi tercih edilmiştir.⁶⁶⁶

Mal sevk etmek isteyen tüccarın kendi bölgesindeki ticaret odasına başvuru yaparak, bahsedilen şartları yerine getirmiş olması gerekliydi. Talimatnamede yer alan hususların kendisinde var olduğunu ispat etmeliydi. Bu aşamadan sonra ticaret odasının onayıyla bölgesinde ayrılan ürünün belli bir oranını ihraç etme hakkı kazanmış olacaktı.⁶⁶⁷ Yine portakal ve limon örneğinden gidersek 1.700.000 kilo Adana'ya ayrılmıştır. Tüccar Adana'daki sorumlu yetkililerle görüşerek elindeki portakalları veya limonları ihraç etmek istediğini bildirecekti. Bu işlemden sonra yetkililer şartların yerine getirilip getirilmediğini kontrol edecekti. Hatta ürünün Türk menşeli olup olmadığına yönelik bir inceleme de yapacaktı. Koşulların yerine getirilmesinden sonra Adana'ya ayrılan miktarın sadece belli bir kısmını ihraç etmesine müsaade edilecekti. Geriye kalan diğer miktarlar da yapılacak başvurular çerçevesinde şekillenecekti.

---

⁶⁶⁴ *Milliyet*, 3 Haziran 1927.

⁶⁶⁵ *Milliyet*, 27 Haziran 1927.

⁶⁶⁶ *Milliyet*, 17 Haziran 1927.

⁶⁶⁷ *Milliyet*, 19 Haziran 1927.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta SSCB'ye sevk edilmesi sırasında listede belirlenen miktarın Türkler ve Ruslar arasında paylaştırılmış olmasıdır. Ancak bu kural bütün mallar için geçerli olmamıştır. Mesela kuru incir, kuru üzüm gibi ürünler yalnız Türklerin etkiliğinde ihraç edilmiştir.⁶⁶⁸

Talimatnamede sevk edilecek malların Türk menşeli olması gerektiği hususu önemle üzerinde durulmuştur. Rusya'ya gönderilecek malların menşeli şahadetnamelerinin şekli ve tarzı, Türkiye Hariciye ile Rus Ticaret Temsilciliğinin gerçekleştirdikleri toplantılarda ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁹ Her başvuran kişiye de elindeki mal için vesika verilmemesi istenmiştir. Tüccarın elindeki ürünün kontrol edildikten sonra menşeli şahadetnamenin verilmesi uygun görülmüştür.⁶⁷⁰

1927 antlaşması gereğince yalnız Mart ayına ait olmak üzere 400.000 liralık çeşitli malın ihraç edilmesi planlanmıştır.⁶⁷¹ Türkiye, Rusya'ya 7 ile 8 milyon liralık ticaret yapma hacmine kavuşmuştur.⁶⁷² İstanbul Rus Ticaret Temsilciliğinin aktardığına göre, Türkiye ile SSCB hükümetleri antlaşmaya bağlı kalarak ticaret yapılmaktaydı. 23 Kasım 1927 tarihine kadar Rusya'ya sevk edilmesi belli olan ürünlerden % 54'lük kısmı Türkiye'den ihraç edilmiştir.⁶⁷³

Türkiye ile SSCB arasında ortaklaşa hazırlanan talimatnameyle, karşılıklı ticaret organizasyonunda herhangi bir sorunun çıkmasını engelleyebilmek adına sıkı tedbirler alınmıştır. Antlaşmanın onaylanmasıyla ülkelerin ticaret rakamlarında bir canlanma görülmüştür.

2.5.4.3. Ticaret Antlaşmasına Rağmen Meydana Gelen Sorunlar

İki ülke arasındaki ticaret organizasyonunun sekteye uğramaması için alınan önlemlere rağmen yapılan çalışmalar yeterli olmamıştır. Türk tüccarı zaman zaman sorunlarla karşılaşmaya devam etmiştir. Aynı şekilde SSCB hükümeti de kimi zaman Türkiye'den gelen ürünlerin belirlenen usuller çerçevesinde nakledilmemesinden dolayı sorunların çözülmesinde yetersiz kalmıştır.

⁶⁶⁸ *Milliyet*, 27 Haziran 1927.

⁶⁶⁹ *Milliyet*, 17 Haziran 1927.

⁶⁷⁰ *Milliyet*, 25 Temmuz 1927.

⁶⁷¹ *Milliyet*, 15 Mart 1927.

⁶⁷² *Milliyet*, 3 Haziran 1927.

⁶⁷³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Kanunuevvel (Aralık) 1927.

Aydın Ticaret Odası tarafından verilen menşeli şahadetnamelerin usulsüz bir şekilde dağıtılması neticesinde yaklaşık 15.000 kilo portakalların ve limonların Rusya'ya gönderildiği ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁴ Yine Türk basınında yansıyan başka bir haberde şahadetnamelerde kayıtlı olan miktardan daha fazla malın SSCB'ye sevk edildiği yazılmıştır.⁶⁷⁵ Rus yetkililer bu tür sorunlarla karşılaştıklarında kendi yasalarına dayanarak ürünleri ya müsadere etmiş ya da iade etmiştir.

Bir diğer sorun da deri ihracatında yaşanmıştır. İstanbul Ticaret Odası Rusya'ya deri sevk etmek üzere 14 Ağustos 1929 tarihinde Ticaret Başkan Vekili olan Hamdi Bey'in liderliğinde bir toplantı gerçekleştirmiştir. Derilerin 25 Ağustos'a kadar Odessa Limanına ihraç edilmesi istenmiştir. Bu işe talip olarak 70 kişi, ticaret odasına başvurmuştur. Toplantıda deri işiyle meşgul olan kişilere şahadetname verilmesine karar verilmiştir.⁶⁷⁶ Ancak bu aşamadan sonra bazı kişilerin hiç bir surette Rusya ile ilişkisi olmadığı halde deri ihraç etme izni aldıklarına dair söylentiler yayılmaya başlamıştır. İhracatın gerçekleşmesi sonucunda bu kişilerin yaklaşık 2.000 ile 3.000 arasında bir kazanç sağlayacakları ifade edilmiştir.⁶⁷⁷ Ticaret Odası mevcut talimatnameye uymamış, daha önceden yaptıkları incelemeyi dikkate alarak hareket etmiştir.⁶⁷⁸ Sevk tarihinin yakın bir zamanda olması nedeniyle yeterli araştırma yapamamıştır. Meselenin anlaşılması adına yeniden bir incelemenin yapılması istenmiştir.⁶⁷⁹ Ticaret Odasının ikinci başkanı Eczacı Necip Bey sorunla ilgili basına vermiş olduğu bir röportajında, gazetelerde yer aldığı gibi mevcut hadisenin bir öneme sahip olmadığını izah etmeye çalışmıştır:⁶⁸⁰

"...Bu, odanın idare heyetinden ve meclisinden geçtikten sonra İktisat vekâletine arz edilmiş ve tasdik olunmuştur. İhracat yapmayan veya Rusya'ya deri sevk etmeyenlere sevk hakkı verilip verilmediğini soruyorsunuz. Bu formalitesini ikmal etmiş bir iştir ve İktisat Vekâletince tasdik edilmiştir."

Şahadetnamelerde görülen usulsüzlüklerden hariç olarak ihraç edilmesi beklenen ürünlerle ilgili yeterli talep gelmediği süreçler de yaşandığı oluyordu. Çeşitli vilayetlerin ticaret odaları, gazetelere ve dergilere verdikleri ilanlarla ihraç edilecek ürünler için tüccarların müracaat etmelerini bekliyordu. Ancak kimi zaman başvurular

⁶⁷⁴ *Milliyet*, 28 Kanunusani (Ocak) 1928.

⁶⁷⁵ *Milliyet*, 25 Şubat 1928.

⁶⁷⁶ *İkdam*, 15 Ağustos 1929.

⁶⁷⁷ *İkdam*, 20 Ağustos 1929.

⁶⁷⁸ *İkdam*, 15 Ağustos 1929.

⁶⁷⁹ *İkdam*, 20 Ağustos 1929.

⁶⁸⁰ *İkdam*, 26 Ağustos 1929.

yeterli sayıda gerçekleşmiyordu. Örneğin ticaret antlaşmasına göre Trabzon bölgesi tam 30.000 kilo tütün SSCB'ye ihraç etmesi gerekiyordu. Ancak hiç kimse tütünü ihraç etmek için bir başvuruda bulunmamıştır. Bunun üzerine Trabzon bölgesinin sorumlu tutulduğu 30.000 kiloluk tütün ihracatının İstanbul Ticaret Odası tarafından gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. İlanlar verilmesine rağmen Trabzon'da olduğu gibi İstanbul Ticaret Odası da başvuruların eksikliği sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. İktisat Vekâleti bu durumdan haberdar edilmiştir.⁶⁸¹

2.6. DİĞER GELİŞMELER

2.6.1. İstanbul Transit Halı Ticaretinin Sekteye Uğraması

Türkiye'nin en önemli ticari merkezlerinden olan İstanbul şehrindeki halı ticareti, önemli bir gelir kalemi olarak kabul edilmiştir.⁶⁸² Birinci genel harp sırasında ekonominin tüm vasıtaları olumsuz etkilendiği gibi halı sektörü de kendine düşen payını almıştır. Özellikle Yunan ordularının Ege bölgesinde yapmış olduğu yıkıcı faaliyetler, dokuma mesleğiyle meşgul olan zanaatkârları doğrudan etkilemiştir.⁶⁸³ Ege'de yaşanan gelişmelere ilaveten, İran ülkesinin ürünleri, Bakü-Batum yolundaki ticaret güzergâhının emniyet konusundaki yetersizliği nedeniyle artık yeni bir geçiş bölgesi olan Erzurum-Trabzon hattıyla Avrupa'ya taşınmaya başlanmıştır.⁶⁸⁴

Genel harbin ve İstiklâl Savaşından sonra Türkiye, halı ticaretinde önceden sahip olduğu aşamaya gelmeye çalışmıştır. Bu alandaki kendi tüccarını teşvik edici adımları yanında uluslararası piyasayı da takip etmiştir. Türk halıcılığına rakip olabilecek Çin, İran ve Hindistan'ın yanı sıra Yunanistan da halı ticaretinde aktif hale gelmiştir.⁶⁸⁵

Yunan devletinin bu ticarete dâhil olmasında en büyük etkenlerden birisi Türkiye'den göç eden Rumlardır. Yunanistan'a yerleşerek, Uşak ve Isparta halılarının taklidini yapmak suretiyle piyasaya sürmüşlerdir.⁶⁸⁶ Farklı bir ürün niteliğinde kendi pazar alanlarını oluşturmaya gayret göstermişlerdir. Belçika ve Fransa ülkeleriyle imzaladığı antlaşmalar çerçevesinde asgari tarife uygulayarak satışlarını gerçekleştirmişlerdir.⁶⁸⁷

⁶⁸¹ *Milliyet*, 29 Şubat 1928.

⁶⁸² *İkdam*, 2 Kanunusanî (Ocak) 1924.

⁶⁸³ *İkdam*, 5 Teşrinisanî (Kasım) 1928.

⁶⁸⁴ *İkdam*, 2 Kanunusanî (Ocak) 1924.

⁶⁸⁵ " Türk Halıcılığı Hakkında Kıymetli Bir Rapor ", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Şubat 1927, Sayı 2, s. 64.

⁶⁸⁶ *İkdam*, 2 Kanunusanî (Ocak) 1924.

⁶⁸⁷ " Halı Ticareti ", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Mayıs 1926, Sayı 4, s. 207-208.

Yunanlıların haricinde Türkiye'nin halı ticaretine sekte vurmaya çalışan bir diğer ülke de İngiltere idi. Dünyanın ticaret hacmini ekseriyetle elinde tutan İngilizler, halıcılık sektörünü Londra merkezine almak amacıyla bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Taşımacılığın Erzurum-Trabzon yoluyla değil, Tebriz-Tahran-Bağdat güzergâhıyla yürütülmesini planlamışlardır.⁶⁸⁸ Bu iktisadî-siyasî plan sebebiyle İstanbul şehrinin transit ticarî misyonu, büyük bir sorunla karşı karşıya kalabileceği gibi gelir açısından da zarara uğrayabileceği bir seviyeye gelmiştir.

Ankara Mebusu Besim Atalay Bey, konuyu meclis gündemine getirmiş ve konunun hassasiyetini vekillere anlatmıştır.⁶⁸⁹

" ... Bir meselede halı meselesidir. Evvela halının transit meselesi, İstanbul'un hayatı ticariyesi için çok mühim bir meseledir ki bu elimizden gitmek üzeredir. Bunun siyasi sebepleri olduğu gibi birçok diğer müteferri [dağınık] esbap da vardır ki gümrüklerimizin gösterdiği müşkilat usulümüzün bozukluğudur."

Türkiye'deki son durumlar artılarıyla eksileriyle bu şekilde cereyan ederken Sovyet hükümeti, önceki Çarlık yönetiminden farklı olarak benimsediği iktisadî düşüncesini halı ticaretine de uygulamıştır.1920-1921 senelerinde yapılamayan halı ticareti, 1922 yılıyla birlikte tekrar yapılmaya başlanmıştır.⁶⁹⁰

Sovyet Rusya, Orta Asya bölgesindeki değerli halıları toplayarak, devlet desteğiyle Avrupa piyasasına ulaştırmıştır.⁶⁹¹ Ticaretin yapılış süreçlerinde kontrolü elinde tutmuş, diğer ürünlerde olduğu gibi halı sektörünü de devlet tekeli altına almıştır. Doğrudan doğruya Avrupa'ya ve Amerika'ya sevk ettiği ürünler, İstanbul pazarını olumsuz yönde etkilemiştir. Yeni Rus ekonomik yapısı, İstanbul şehrinin Kafkas halı piyasasında söz sahibi olma yetkisini elinden almıştır.⁶⁹²

Bu ürünü Rusya'ya ihraç etmek isteyen devletler için izin alma şartı getirilmiştir. Yapılan çeşitli prosedürlerden sonra 500 veya daha fazla bir gümrük vergisinin ödenmesi de talep edilmiştir.⁶⁹³ Böylece Sovyetler bilhassa Orta Asya bölgesinde üretilen halıların değerlerini korumak adına dış ülkelerden ithal edilebilecek halılara yönelik bir dizi tedbirler alma yoluna gitmiştir.

⁶⁸⁸ *İkdam*, 2 Kanunusani (Ocak) 1924.

⁶⁸⁹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 31 Mart 1925, C. VIII, s. 149.

⁶⁹⁰ " Rusya'da Halı İmalatı ", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Aralık 1926, Sayı 12, s. 772.

⁶⁹¹ (Edit.) Ali Yılmaz, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923- Mayıs 1926 Faaliyet ve Uygulamalarına Dair Genel Rapor*, (Çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy), İstanbul 2011, s. 281.

⁶⁹² *a.g.e.*, s. 509.

⁶⁹³ " Moskova Büyük Elçiliğimizin Şehbendarı Şubesinde ", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Teşrinievvel (Ekim) 1926, Sayı 10, s. 615.

2.6.2. Rusların Çay Tarımıyla İlgili Yaptıkları Çalışmalar

1920-1922 yılları arasında Batı'ya karşı vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesini kazanmış olan Cumhuriyet Türkiye'si, iktisadî ortamını iyileştirmek ve yenilemek için çalışmalara başlamıştır. Bilhassa Anadolu'da yetiştirilen ziraat ürünleri daha verimsel hale getirmenin şartlarını aramıştır. Bunun yanında Türk üreticilerinin uzak kaldığı ve deneyimi olmadığı tarımsal faaliyetlerini de mercek altına alıp, iklimsel şartlar çerçevesinde saha araştırması yapmıştır.

Halkın gelirleri ve ihtiyaçları göz önüne alındığında mali gücün yükseltilmesi gereken bölgelerden biri olarak Rize kenti öne çıkmıştır. Sarp ve dağlık bir arazide geçimini sağlamak zorunda kalan kesim, eski ekonomik gücün uzağında kalmıştır. Savaşlarda düşman istilasından olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Genel harple birlikte Rusya ve Romanya ile gerçekleştirdiği deniz ticaretinden artık faydalanma durumunu kaybetmiştir. Böylece önceden ticaretten kazandığı parayı artık elde edemeyen halk, göç etmeyi düşünmüştür. Geçim sıkıntısının aşamadığı takdirde halkın ya Anadolu'nun diğer bölgelerine ya da Doğu'da şekillenmeye başlayan Sovyet rejimi altındaki ülkelere yönelmesi, kuvvetli bir ihtimal olarak görülüyordu.

Siyasal ve sosyal konumu itibariyle önemli bir statüye sahip olan bölgenin nüfus yoğunluğu azalmaktaydı. Bunu engellemek için ekonomik kalkınma çalışmalarının artırılması gerekiyordu. Sovyet sınırına yakın olan bir bölgenin insanlar tarafından terk edilerek boş bırakılması hem siyaseten hem de iktisaden tehlikeliydi.

Bu sorunları halletmek adına 1924 yılında Lazistan Mebusu Esad Bey, Rize vilayetinde hükümet tarafından verilecek olan portakal, limon ve çay gibi ürünlerin ekilmesine yönelik bir kanun teklifi vermiştir. Ayrıca ürünlerin yetiştirilmesi sırasında halktan 10 sene boyunca vergi alınmamasını talep etmiştir.⁶⁹⁴ Bu teklifin sunulması aşamasında Rize vilayetinin Ticaret ve Ziraat odalarından, bölgeyi temsil eden vekillerden ve vakıf kurumlarından da destek almıştır.⁶⁹⁵

⁶⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Kanunusanî (Ocak) 1924, C. V, s.425-426.

⁶⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 4 Şubat 1925, C. V, s.567-568.

Kanun tasarını getiren vekiller, Türkiye'nin pek de tanımadığı bir ürün olan çay ekimi hakkında edindikleri bilgileri açıklamışlardır. İktisat Encümeni Mazbata Muharriri İzmir Mebusu Rahmi Bey, Rusya'nın bu alandaki çalışmalarını özetleyen konuşmalar yapmıştır.⁶⁹⁶

" Bu iklimde Ruslar çay yüzünden senevi elli milyon ruble, altı milyon lira kadar para vermeleri yüzünden demişler ki, memleketimizin iklimi nazarı itibara alarak yetiştirmesi uygun olan her şeyi yetiştirelim. 1830 senesinden itibaren ki, Ruslar o zaman 150 milyonluk kütle idi, hala da öyledir, bu azim kütleinin çay sarfiyatı tabii mühimdir, buna bir çare bulalım demişler. Mütahasısları, profesörleri Çin'e Hind'e göndermişler. Kütajis'te, Kırım'da ve Semerkant'ta tecrübeler yapmışlar fakat başarılı olamamışlar, ne zamanki Ruslar 1878 senesinde Batum vilayetimizi elimizden aldılar. Vilayetin iklimini fevkalade bularak burada tecrübelerine başlamışlar. (...) Cakoy denilen tarlaları tesis etmişler. Bu tarla 15 bin hektar genişliğindedir. Buradaki mesai 1895 tarihinde başlıyor. Şimdi, senevi - şimdi dediğim 1914 senesine aittir- 165 bin kilo çay çıkaracak bir raddeye ulaşmışlardır."

Yine başka bir konuşmasında Rahmi Bey, ziraî ve iktisat uzmanlarının desteğiyle hazırlanacak raporların önemli olduğunu vurguladıktan sonra Rusların istikrarlı bir şekilde yaptıkları incelemelerin üzerinde durmuştur.⁶⁹⁷

"Rusya böyle yapmış, bir asır çalışmış; bütün dünyanın her tarafına ulemasını göndermiş, memleketin her köşesinde çay gibi kıymetli bir mahsulün yetişeceğini fennen tespit ettirmiş, derhal istifade etmiş, bahçeler, numune tarlaları, çay tarlaları, çay fabrikaları tesis etmiş ve memleketi hariçten çay gelmesine mani olmuş ve harice ihracat yapmıştır."

Türkiye, hiç tecrübesi olmadığı çay tarımı konusunda Rus uzmanlarının evvelinde yaptıkları çalışmalardan faydalanma yoluna gitmeyi uygun görmüştür. Ruslar genel harp zamanlarında yanında getirdikleri uzmanlara araştırma yaptırmışlardır. Bu incelemelerde Rize vilayetinin Batum kentindeki iklimiyle uyuşan pek çok özelliği olduğunu kanıtlamışlardır.⁶⁹⁸

Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türk uzmanlarından Ali Rıza Bey'de Batum'a gönderilmiştir. Batum kentinin henüz Osmanlı toprağı olduğu bir zamanda çalışmalar yapmıştır. Cakoy bahçeleri hakkında gördükleri ve düşünceleriyle ilgili bir metin yazmıştır.⁶⁹⁹ Rus profesörlerinin raporlarını kontrol etmiş ve meslektaşlarıyla aynı fikirde olduğunu bildirmiştir.⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Kanunusanî (Ocak) 1924, s.432.

⁶⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, s.578.

⁶⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Kanunusanî (Ocak) 1924, s.434.

⁶⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Kanunusanî (Ocak) 1924, s.433.

⁷⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, s.579

Çay tarımı yeni bir usulle yapılan ve teknik gerektiren bir iş olması nedeniyle bölgedeki halkı bilgilendirmek ve yönlendirmek için dışarıdan uzman yardımı alınması gerekiyordu. Çünkü Türkiye'de bu tarımı yapabilecek herhangi bir kişi bulunmuyordu. Bölgedeki ziraat müdürü Rusya'ya gönderilerek çay hakkında araştırma yapıyordu. Hatta mecliste, kanunun geçmesi halinde Rus uzmanlarından da yardım alınması planlanıyordu.⁷⁰¹

2.6.3. İstanbul'daki Yüksek Ekmek Fiyatlarına Çözüm: Sovyet Buğdayı

Buğday piyasasının merkezlerinden olan Amerika'da fiyatların belli bir oranda artış meydana gelmemesine rağmen İstanbul'da kayda değer bir şekilde 10 ile 12 para arasında bir artış yaşanmıştır. ARCOS yetkilileri Amerika ve Bulgar buğdaylarından 4 ile 5 kuruş daha düşük bir fiyatlandırma ile Türkiye'ye buğday ihraç edebileceklerini belirtmişlerdir.⁷⁰²

ARCOS şirketinin İstanbul'daki vekili Anikiyef, yaptığı açıklamalarda şehir emanetini bir tüccar pozisyonunda algılamadıkları için sundukları şartların gayet uygun olduğunu söylemiştir. Normal koşullarda bir tüccarla yapılan görüşmelerde yüzde 25 avans aldıklarını belirten vekil, bu avans miktarını düşürme kararında olduklarını vurgulamıştır. Diğer ülkelere nazaran Türkiye'ye daha ucuz buğday fiyatı vereceklerini de sözlerine eklemiştir.⁷⁰³

Bu teklifin hayata geçirilmesi halinde İstanbul'da yaşayan halkın daha ucuz bir şekilde ekmek temin edeceği hesaplanmıştır.⁷⁰⁴ Aynı zamanda şehir emanetinin ARCOS'UN önerisini kabul ettiği takdirde yüzde 5 oranında kâr sağlayacağı tahmin edilmiştir.⁷⁰⁵

Rusya ile yapılacak buğday ticareti her aşamada uygun görülmüştür. Bu avantajlardan en önemlisi Rus ülkesiyle sınırdaş olunmasıydı. Rusya'dan istenilen buğday ve un, en az sekiz gün içerisinde İstanbul'a ulaşabilirdi. Oysaki Amerika'dan talep edildiği takdirde bu süre 6 haftalık gibi bir zaman dilimine denk gelmekteydi. Ayrıca doların yüksek olduğu düşünüldüğünde Rusya'dan alınacak ürünlerin daha makul bir fiyata tekabül ettiği görülüyordu.⁷⁰⁶

⁷⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, s.581, 585-586.

⁷⁰² " Rusların Şehiremanetine Bir Teklifi ", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, sayı 2, Aralık 1923, s. 38.

⁷⁰³ *Vatan*, 20 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

⁷⁰⁴ *İkdam*, 22 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

⁷⁰⁵ *Vatan*, 20 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

⁷⁰⁶ *İkdam*, 22 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

İstanbul şehir emaneti bu teklife herhangi bir cevap vermeyerek konuyu Ankara'ya iletmiş ve hükümetin kararını beklemiştir.⁷⁰⁷ Rus Sovyet Ticaret Temsilcisi Senikiyef sundukları öneriye karşılık olumlu ya da olumsuz bir yanıt almadıklarını, şehir emanetinin Ankara'dan gelecek kararlar hareket edeceğini açıklamıştır.⁷⁰⁸ Dâhili Vekâletinden gelen haberle buğday ithaline izin çıkmıştır. İstanbul'un hem Belediye Başkanı hem de Valisi olan Haydar Bey, ithal edilecek un ve buğdayların gelmesiyle birlikte yakında fiyatların düşeceğini açıklamıştır.⁷⁰⁹ Hükümetten izin gelmesinden sonra yeniden şirket yetkilileriyle birlikte müzakereler yapılmıştır. Toplantılara İvanof'un başkanlığında bir heyet de katılmıştır. Şirket ile İstanbul belediyesi arasında bir mukavele imzalanmıştır.⁷¹⁰ Haydar Bey 8 Nisan 1924 tarihinde taraflar arasında oluşturulan metni onaylanmıştır.⁷¹¹ Bu antlaşmaya göre Rusya'dan tam 1.000 ton buğdayın getirilmesine karar verilmiştir.⁷¹² Buğday ve unların bir ay gibi kısa bir zamanda Rusya'dan ithal edileceği bildirilmiştir.

Son dönemlerde fırıncıların zam isteğine karşılık, dışarıdan gelecek un ve buğdaylar nedeniyle fiyatlarda düşme yaşanması için gerekli adımlar atılmıştır.⁷¹³ Rusya'dan alınacak buğdaylarla ekmek üretmek için fırın ve değirmenler hazırlanmıştır. İstanbul şehir emaneti kendisine ait olan Unkapanı değirmenindeki inşaat ve tamir işlerini yürütmekle meşgul olmuştur. Bu değirmenin küçük bir bölümü tamamlanmış, diğer büyük kısmı ise Mayıs ayına kadar süreceği ön görülmüştür. Her iki bölümün hazır hale gelmesiyle yaklaşık günde 50 ton unun işlem göreceği varsayılmıştır. Nişantaşı fırını da öğütülen unların ekmek yapımında kullanılmıştır.⁷¹⁴

---

⁷⁰⁷ *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Aralık 1923, s. 38.

⁷⁰⁸ *İkdam*, 22 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

⁷⁰⁹ *Vatan*, 28 Teşrinisanî (Kasım) 1923.

⁷¹⁰ *Vatan*, 30 Mart 1924.

⁷¹¹ *İkdam*, 8 Nisan 1924.

⁷¹² Basında yer alan haberlerde İstanbul'a ne kadar buğdayın geleceğine dair çeşitli miktarlar verilmiştir. *Vatan* gazetesinde un ve buğdayın miktarı 15.000 ton olarak yazılırken, *İkdam* gazetesinde ise 1.000 ton buğday şeklinde açıklanmıştır. Bkz. *Vatan*, 30 Mart 1924; *İkdam*, 8 Nisan 1924.

⁷¹³ *İkdam*, 13 Nisan 1924.

⁷¹⁴ *Vatan*, 30 Mart 1924.

3. BÖLÜM

1929 KRİZİNDEN II. DÜNYA SAVAŞINA KADAR İKTİSADÎ SÜREÇ

1927 Ticaret antlaşması iki ülke arasındaki mevcut sorunların ortadan kalkmasında etkili olamadı. Yetkililer antlaşmayla birlikte dönemsel olarak yeni sözleşmeler imzalamak zorunda kaldılar. Kendi ülkelerinde tatbik ettikleri iktisadî görüş farklılıkları, sözleşmeler ve antlaşmalar yapılmasına rağmen ticarî ilişkilerin normalleşmesine engel teşkil ediyordu. 1928 yılı itibariyle Sovyetlerin NEP sisteminden vazgeçerek kendi rejim anlayışının tüm prensiplerini sahaya sürmesi, 1930'lu yıllardaki ekonomik sorunların ortaya çıkmasında etken olan faktörlerden birini oluşturdu. Buhanlı yılların yaşandığı dönemlerde ise iki ülke bu sefer "plan anlayışında" buluşmuşlardı. 1929-1938 dönemi incelenen bu bölümde, 1927 antlaşmasından sonra ticarî ilişkilere yansıyan problemler ve kriz yıllarında iki ülkenin sanayi alanında iletişime geçmesi ele alınmıştır.

3.1. BUHRANLI YILLARDA YAŞANAN İKTİSADÎ GELİŞMELER

3.1.1. 1927 Antlaşmasından Sonra Meydana Gelen Problemler

3.1.1.1. Kazanç Vergisi ve Rus Limanlarındaki Sorunlar

Ticaret antlaşması imzalandıktan sonra iki ülke arasında meydana gelen sorunların ortadan kalkacağı düşünülmekteydi. Fakat maddelerde kesin hükümler altında belirtilen hususların pratiğe dökülmesi aşamasında sorunlar yaşandığı görülmüyordu. Buhanlı yılların yaşandığı bir süreçte, Türk tüccarı yoğun bir şekilde şikâyetlerini çeşitli makamlara iletmeye başlamıştı.

Aşılamayan sorunların sadece Sovyet yetkililerinin uygulamaya çalıştığı sistemden kaynaklanmadığını düşünen Türk tacirleri, Rus limanlarına götürülen eşyaya karşılık olarak ülkelerinde değeri olmayan malların verilmesini istemiyorlardı. Şeker, havyar gibi besinlerin verilmesi gerekirken, bu ürünlerin kalmadığı söylenerek, yüksek fiyatlarda ahşap maddeler ve oyuncak gibi eşyaları vermekte ısrar ediyorlardı. Bu yüzden ticarî münasebetler kimi zaman tıkanma noktasına gelebiliyordu.⁷¹⁵

Konunun gündeme taşınmasıyla dönemin İstanbul Rus Ticaret Temsilcisi M. Sohovin, İstanbul Ticaret Odasına giderek sorunla alakadar olacağını bildirmiştir. Türk tacirleri götürdükleri ürünlere karşılık, Türkiye'de talep edilen malları temin etmek

⁷¹⁵ *Milliyet*, 23 Nisan 1929.

istediklerini açıklamışlardır. Tıkanma noktasına gelen ticaretin yeniden eskisi gibi yapılabilmesi için iki tarafın da kabul ettiği antlaşma maddelerine uyması gerektiğini dile getirmişlerdir.⁷¹⁶

Odessa Türk tüccarları tarafından kaleme alınan 28 Nisan 1929 tarihli telgraf, Milliyet gazetesinde yayımlanmıştır. Tüccarların anlatımına göre, satılan malın bedeli ülkeye gönderilemiyordu. Ayrıca kendilerinden talep edilen vergiyi karşılayamayacaklarını, ne kazançlarının ne de sermayelerinin bu ödeme için yeterli olmadığını yazmışlardır. Buna ilaveten verilen başka bir haberde ise Rusya'dan alacağını tahsis edemeyen tacir Çalıkoğlu Zeki Bey'in yine Ruslar tarafından 240.000 rublelik borç nedeniyle icraya verildiği aktarılmıştır.⁷¹⁷ Yapılan girişimler neticesinde Sovyet makamları, tacirlerin Rusya'ya kolaylıkla mal getirebileceklerini ve paralarının da ödeneceğini belirtmiştir.⁷¹⁸

Rusya'nın dâhili ticaretinde var olan birtakım imtiyazlardan Türk tüccarı istifade edemiyordu. Antlaşmalarda ve sözleşmelerde yazılı bulunan haklar kısıtlanıyordu. Bunun yanında yetkililer, yüksek bir fiyata denk gelen bir kazanç vergisinin ödenmesini şart koşuyorlardı. Oysaki bu vergi, Rusya'nın dâhili ticareti için geçerliydi. Türk tacirleri Rus topraklarında harici tüccar olarak vaziyet görmekteydiler. Dolayısıyla kazanç vergisinden muaf tutulmaları gerekirdi.⁷¹⁹ Zaten antlaşmada böyle bir vergiden bahsedilmiyordu. Ayrıca kazanç vergi alımı, adaletli bir şekilde gerçekleşmiyordu. Vergi karşılığında tüccarın elindeki mallarına ve sahip oldukları servetlerine el konulduğu bilinmekteydi. Sovyetler, Türkleri mecbur bırakmak amacıyla vergiyi zorunlu bir uygulama gibi gösterirken, İranlı tüccarlar böyle bir vergiden sorumlu değildi.⁷²⁰

Esasında antlaşmanın imzalandığı dönemler de dâhil olmak üzere şark milletlerinden kazanç vergisi alınmıyordu. Bu durum Sovyetlerde alışıla gelmiş bir uygulamaydı. 3 Şubat 1928 senesine kadar bu teamül devam etmişti. Bu dönemden sonra Türk tacirinin yüzde 60 kâr elde ettiği farz edilerek, kazanç vergisi adı altında ödeme yapılması zorunlu tutulmuştur.⁷²¹

---

⁷¹⁶ *Milliyet*, 28 Nisan 1929.

⁷¹⁷ *Milliyet*, 30 Nisan 1929.

⁷¹⁸ *Milliyet*, 15 Mayıs 1929.

⁷¹⁹ *Milliyet*, 13 Haziran 1929.

⁷²⁰ *Milliyet*, 18 Haziran 1929.

⁷²¹ *Milliyet*, 18 Haziran 1929.

Öte yandan, Rusya'da özel ticarî kurumların kapanması neticesinde Türk tüccarı antlaşmada yer alan malı satma konusunda sıkıntı çekmekteydi. Bunu aşabilmek için düşünülen çarelerden biri de ticarethanelerin açılmasıydı. Ancak bu durum, Rus görevliler tarafından engellenmekteydi. Onlara göre, yapılacak olan alışverişin iç ticaretle ilgili olması hasebiyle ancak Sovyet hükümetinin vasıtasıyla bu iş gerçekleşebilirdi. Bu teklifin kabul edilmesi demek çok ağır vergilerle karşılaşılması anlamına gelmekteydi.⁷²²

Tacirlere göre buradaki amaç, Türk mallarının kendi kooperatiflerine* satılmasını sağlamaktı. Böylece ticaret antlaşmasında Türklere verilen serbest ticarî hakkı ortadan kaldırılacaktı. Bunun yanında malların doğrudan Ruslar tarafından satın alınmasının önü açılarak, Türk ürünlerinin Rus pazarından çekilmesi sağlanacaktı.⁷²³

Konuyla ilgili basına bilgi veren İktisat Vekili Şakir Bey, kazanç vergisinin gündemde kaldığı ve Ruslar tarafından alınmaya devam ettiği sürece, Türk tacirlerinin Rusya'ya mal taşımayacaklarını beyan etmiştir. Taraf olan hükümetler arasında sorunun çözülmesi gerektiğini dile getirmiştir. Rus limanlarındaki meselelerin bu vergiyle bağlantılı olduğunu belirten Şakir Bey, Türk tüccarı adına Rus limanına gelen malların vergi işlemi görmesini doğru bulmamıştır. Açıklamalarına devam eden vekil, vergi probleminin ortadan kalkması neticesinde tüm sorunların biteceği görüşündedir.⁷²⁴

Odessa'dan gönderilen bir telgrafta, Türklere karşı çıkarılan zorlukların giderildiğini ve kazanç vergi alımının durdurulduğu bildirilmiştir. Meydana gelen gelişmeleri incelemek adına Odesa Şehbendarlığına son vaziyet sorulmuştur. Gelen cevapta böyle bir durumun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca vergi kapsamında tutularak müsadere edilen malların iade edilmediği açıklanmıştır. Türklerin elinden alınan ürünler için satış işlemi yapılmadığı, sadece depolarda koruma altına alındığı ifade edilmiştir.⁷²⁵

3.1.1.2. Deri İhracatı

Kazanç vergisi gündemdeki yerini korurken bu sefer de Türk tacirlerinden deri ihracatı konusunda şikâyetler gelmeye başlamıştır. Rusya'ya gönderilen 15.000 deriden hemen hemen yarısı Türk ürünü olmadığı gerekçesiyle iade edilmiştir.⁷²⁶ Deri ticaretiyle

⁷²² *Milliyet*, 13 Haziran 1929.

* Şunu hatırlatmak gerekir ki, Rusya'daki ticaret, rejimin şartları gereği devletin elindedir. Her ticarî şube için kooperatif teşkilatı kurulmuştur.

⁷²³ *Milliyet*, 13 Haziran 1929.

⁷²⁴ *Milliyet*, 7 Ağustos 1929.

⁷²⁵ *Milliyet*, 22 Teşrinievvel (Ekim) 1929.

⁷²⁶ *Milliyet*, 18 Haziran 1929.

meşgul olan tüccar, olayın yaşanmasından sonra yetkilileri haberdar etmiştir. Konu hakkında bilgilendirilen Rus Ticaret Temsilciliği ise sorunun halledilmesi için herhangi bir yetkiye sahip olmadığını açıklamıştır.⁷²⁷

Rusların antlaşma maddelerine sadık kalmadığını belirten bazı tacirler, sözleşmede yazılı olan 35.000 derinin çeşitli zorluklar çıkarılarak ARCOS şirketi tarafından alınmadığını izah etmişlerdir. Deri ticaretinde yaşanan son hadiseler, Rus Sefiri Suritz'e de ulaşmıştır. Kendisinin Moskova seyahati sırasında konuyu Rus yetkililerine aktaracağı ön görülmekteydi.⁷²⁸

Yetkililer tarafından yapılan girişimler neticesinde Sovyetlerden konuya dair bir açıklama gelmiştir. Yapılan incelemeyle Bursa'dan gönderilen derilerin yarısının Türk menşeli olmadığı gerekçesiyle iade edildiği anlatılmıştır. Ayrıca yapılan açıklamanın devamında iade edilen malların yerine Türk derisi olması halinde Rusya'ya yapılması planlanan deri ihracatında herhangi bir sıkıntının yaşanmayacağı ifade edilmiştir. Rus Ticaret Temsilciliğinden alınan bu cevap, İktisat Vekâletine iletilmiştir.⁷²⁹

Ticaret Odası da tacirlerin dediği gibi Rusya'nın ticaret antlaşmasına uymadığını savunuyordu. Oda'ya göre sorunun temeli, ihraç edilen ürünün şahadetnamesi olmasına rağmen Rus yetkililer tarafından yeni bir inceleme yapılmasından kaynaklanmaktaydı. Oda yetkilileri malların ihraç edilmeden önce zaten Türk heyetleri tarafından inceleme yapıldığını söyledi. Dolayısıyla Rusya'nın vermiş olduğu kararı doğru bulmadı.⁷³⁰

Tüccar böyle bir ortamda artık deri ihracına sıcak bakmıyordu. Zararla karşı karşıya kalan bazı tacirler, Ticaret Odalarının Rusya'ya gönderilmesi gereken ürünlerin ihracı noktasında yapmış oldukları davet ve ilanları cevapsız bırakmaya başladılar. Çünkü Rus limanlarına taşınan malların geri gönderilmesi nedeniyle meydana gelen sıkıntılar halledilememişti. Mal sevkinin devamı, zararlı görülmeye başlanmıştı.⁷³¹ Görüldüğü gibi Rusya ile gerçekleştirilen bazı ürünlerin ihracatında durmak noktasına gelinmiştir.

İade edilen derilerin bir bölümü Mehmet Eşref Bey adındaki bir tüccara aitti. Birinci Ticaret Mahkemesine başvuran Eşref Bey Rusya'yı mahkemeye vermiştir. Deri ihracatında kendisine çıkartılan zorluklar sebebiyle meydana gelen maddi zararın Ruslar

---

⁷²⁷ *Milliyet*, 17 Haziran 1929.

⁷²⁸ *Milliyet*, 17 Haziran 1929.

⁷²⁹ *Milliyet*, 20 Haziran 1929.

⁷³⁰ *Milliyet*, 20 Haziran 1929.

⁷³¹ *Milliyet*, 17 Haziran 1929.

tarafından ödenmesini istemiştir.⁷³² Mahkeme vekili Celal Suat Bey ve kâtibi Suat Hanım, deri uzmanlarından Nemli zade Kemal ile Mithat İzzet Bey'den oluşan bir heyet gümrüğe giderek Rusya'dan gönderilen derileri incelemiştir. Yapılan incelemeler neticesinde bir rapor oluşturulmuştur. İnceleme komisyonunun gerçekleştirdiği soruşturmada, Rusların yabancı malı olduğunu iddia ederek Türkiye'ye iade ettikleri derilerin Türk menşeli olduğu kanıtlanmıştır.⁷³³ Mahkemenin verdiği karara göre, adı geçen tacirin, malını tekrar Rusya'ya ihraç etmesi istenmiştir. Eğer bu girişim neticesinde, Ruslar yine antlaşmanın içeriğine uygun hareket etmezlerse, o zaman var olan zararın Rusya tarafından karşılanması talep edilecekti.⁷³⁴

İktisat Vekili Şakir Bey yabancı ürün olması gerekçesiyle ülkeye gönderilen derilerden Türk menşeli olanları tekrardan Rusya'ya sevk edileceğini açıklamıştır. Bu işlemlerin gerçekleşmesi için bir ay süre tanımıştır.⁷³⁵ Basına yansıyan haberlere göre, Ruslar bu ürünleri almamakta kararlı davranmaktadır. Rusların bu iddiasına karşılık uzmanlara danışılmıştır. Uzmanlar Türk derilerinin ileri bir seviyeye ulaştığını, bazılarının ise Avrupa derileriyle kıyasladıklarında belirgin bir farkın ortaya çıkmadığını beyan etmişlerdir. Bu nedenle inceleme yapılırsa dâhi belli bir değerlendirme yapılamayacağı kanaatindedirler.⁷³⁶ Rus yetkililerin hata yaptığı temel nokta, Türk ve Avrupa derileri arasında fark olduğunu sanmalarıydı. Oysaki Türk dericiliğinde yaşanan gelişmeler, bu farkın ortaya çıkmasını engeller hale getirmiştir.⁷³⁷

Mahkemelerin tacirler lehine karar vermesi, yeniden deri ihracına olan ilgiyi arttırmıştır. İade edilen deriler hakkında belirsizlik sürerken, bu dönem için belirlenen miktarda derinin Rus limanlarına taşınmasına dair hususlar ortaya çıkmıştır. Ham ve işlenmiş derilerin ihracı noktasında yirmiye yakın tüccar ticaret odasına başvurmuştur. Yalnız ihraç edilecek olan malın az olması ve müracaat eden tacirin sayısındaki fazlalık nedeniyle Oda idare heyeti toplanmıştır. Deri ihracatını yapacak kadar mesleğinde ehli olan kişilerin tercih edilmesine karar verilmiştir.⁷³⁸

Ticaret Odası deri ihracatının yapılabilmesi için, verilen sürenin azlığından dolayı, hızlı bir şekilde fabrikatör ve tüccarlar arasında görevlendirme yapmıştır. Ancak görev dağılımını yaparken fabrikaların ve tüccarların üretim gücünü hesaba

⁷³² *Milliyet*, 20 Haziran 1929.

⁷³³ *Milliyet*, 24 Haziran 1929.

⁷³⁴ *Milliyet*, 24 Haziran 1929.

⁷³⁵ *Milliyet*, 7 Ağustos 1929.

⁷³⁶ *Milliyet*, 8 Ağustos 1929.

⁷³⁷ *Milliyet*, 20 Haziran 1929.

⁷³⁸ *Milliyet*, 14 Ağustos 1929.

katmamıştır. Bu yüzden de görev alan kurum ve kişiler, sıkışık bir vaziyette kaldıkları için ticaret odasından verilen resmî vesikaları başkalarına satmıştır. Vesikalar kilo başına olmak üzere ham derilerden 20, işlenmiş derilerden ise 80 ile 100 kuruş arasında para alınarak elden çıkarılmıştır.⁷³⁹

Bu satışlar, sadece kurum ve kişiler tarafından gerçekleştirilmeyordu. İstanbul'da bu vesika ticaretinin yapıldığı yerler vardı. Alıcılar ve satıcılar bu yerlere başvurarak vesika ticaretinde rol oynuyorlardı.⁷⁴⁰ Bu yolla 12.000 kilo civarında vesika temin edenlerden bazılarının, Rus limanlarına yaptıkları deri ticaretinde başarılı oldukları saptanmıştır.⁷⁴¹ Geçen seneden de pek çok tüccarın ticaret odalarından aldıkları vesikaları sattıkları ortaya çıkmıştır. Özellikle Yunanlılar bu vesika ticaretinden istifade ettiler.

Türk girişimcilerinin sonuç alamamasına neden olan birtakım tedbirler devreye girmiştir. Bu durumda Rusya ile ticaret yapmak isteyen ve koruma altına alınan diğer yabancı uyruklu tacirler avantajlı bir konuma geçiyorlardı. Dolayısıyla yaşanan bu hadiseler de Türk tacirlerin cesaretini kırıyordu. Bu esnada ise sahaya başka tacirler dâhil oluyordu.⁷⁴²

İstanbul'da satılan vesikaların talipleri arasında Rumlar ve Museviler de vardı.⁷⁴³ Tüccarlardan alınan bilgilere bakıldığında, yetkililerin geniş çapta yapacağı inceleme sonucunda Türkiye ile Sovyetler arasında imzalanan ticaret antlaşmasından Türklere nazaran Yunanlıların daha fazla yararlandıkları görülecekti.⁷⁴⁴

Burada kaynaklanan yanlışın, sadece vesika verilen tacirlerde veya fabrikalarda aranmaması gerekir. Çünkü süre azlığı nedeniyle yeterli değerlendirmeyi yapamayan ticaret odası, Rusya ile ticarî bir ilişkisi olup olmadığını kontrol etmeden başvuruda bulunan her kişiye vesika vermekte bir sakınca görmemiştir. Öte yandan, odanın idare heyeti vesika dağıtımını sırasında tacirin sahip olduğu sınıf derecesine bakmaksızın bir işlem yapmıştır. Birinci sınıfta yer alan tüccar ile dördüncü sırada bulunan tüccar arasında bir fark gözetmeden değerlendirme yapmıştır.⁷⁴⁵

---

⁷³⁹ *Milliyet*, 23 Ağustos 1929.

⁷⁴⁰ *Milliyet*, 24 Ağustos 1929.

⁷⁴¹ *Milliyet*, 23 Ağustos 1929.

⁷⁴² *Milliyet*, 24 Ağustos 1929.

⁷⁴³ *Milliyet*, 23 Ağustos 1929.

⁷⁴⁴ *Milliyet*, 24 Ağustos 1929.

⁷⁴⁵ *Milliyet*, 24 Ağustos 1929.

Burada bahsedilmesi gereken başka bir husus da Türk tüccarının koruma altına alınıp teşvik edilmesiydi. Antlaşmada temin ettiği haklar gereği Rusya'da serbest bir şekilde ticaret yapmaya çalışan tacirlerin yetkililer tarafından daha fazla koruma altına alınması gerekiyordu. Eğer bu yapılmazsa, Rusya ile Türkiye arasında gerçekleşen ticarî sıkıntıların boyutu genişleyebilirdi. En azından vesika sattıkları belirlenen şahıslara bir daha vesika verilmemesi daha doğru bir yöntem olurdu.

3.1.1.3. Harici Ticaret Türk Limited Şirketi ve Çıkan Tartışmalar

Taraf ülkeler arasında siyasette görünen samimi ve dostluk seviyesindeki ilişkiler, bu dönemde yaşanan ciddi sorunlar sebebiyle iktisadî alanda kendini göstermekten uzaktı. Antlaşma gereği Türk tacirinin Rusya'ya gidip yerleşmesi ve orada ticaret yapma hakkı tanınmasına rağmen bir dizi engellerle karşılaşması var olan sorunların derinleşmesinde rol oynadı. Rusya Türkiye'ye mal gönderme sırasında bir sıkıntıyla karşılaşmazken, Türkiye bu konuda çeşitli engellemelere maruz kalıyordu. Rusya'nın Türk topraklarından almayı planladığı ürünleri tacirler vasıtasıyla değil, bizzat kendilerinin İstanbul'dan alma amacıyla olduklarına dair bir algı oluşmaya başlamıştı. Ülkeler arasında imzalanması muhtemel olan yeni ticarî sözleşmeler ve antlaşmalarla sorunların ortadan kaldırılması beklenmekteydi.⁷⁴⁶

Vesikalarda ortaya çıkarılan yolsuzluklar ve Rus limanlarında meydana gelen ticarî aksaklıklar nedeniyle Rusya ile iktisadî ilişkilerin düzenlenmesi için yeni ticaret sözleşmelerinin yapılacağı konuşuluyordu. Yeni düzenlemelerde iki ülke arasında yapılan ticarete yön veren bir şirketin kurulacağı duyulmuştur.⁷⁴⁷

Bu konuyla ilgili görüşmek üzere Sanayi ve Maadin Bankasının Müdürü Sadettin Bey ile meclis idare reisi Yusuf Ziya Bey Ankara'da birtakım görüşmelerde bulunmuşlardır. İlk aşamada resmî kaynaklardan öğrenildiğine göre Sanayi ve Maadin Bankasıyla Ziraat Bankasına, Rusya ile yapılacak ticaretin yetkisi verilecekti. Böylece bankaların denetimi altına giren ithalatın ve ihracatın daha sağlıklı yapılacağı düşünülmekteydi. Ayrıca bu projenin hayata geçirilmesiyle birlikte vesika ticaretinin önüne geçileceği ön görülüyordu.⁷⁴⁸

Sadettin Bey hükümetle yapılan görüşmelerin ayrıntılarını basına paylaşmıştır. Rusya ile Türkiye arasındaki ticarî organizasyonların artık Sanayi ve Maadin Bankası

⁷⁴⁶ *Milliyet*, 24 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

⁷⁴⁷ *Milliyet*, 30 Nisan 1929.

⁷⁴⁸ *Milliyet*, 10 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

ile Ziraat Bankasının etkinliğinde gerçekleşeceğini duyurmuştur. Alınan kararlar çerçevesinde bahsedilen iki bankanın etkinliğinde bir büronun kurulacağını açıklamıştır. Bankaların doğrudan bu işle ilgilenmeyeceği için bir teşkilatın kurulması zorunlu görülmüştür. Hükümetten emir gelmesi halinde incelemelerin ve çalışmaların başlanacağı ifade edilmiştir.⁷⁴⁹

Bu esnada akla gelen en önemli sorulardan biri, eski sistemde rol alan tüccarların yeni sistemde yer alıp alamayacağı idi. Tacirler yeni düzenlenmenin iptali ve eski usule geri dönülmesi için İktisat Vekâletine başvurmuşlardır. Tacirler eski düzenin devamı konusunda ısrarcı olurken, banka yetkilileri yapılan değişikliği savunmuştur. Tartışmalara değinen Ticaret Odasının ikinci reisi Necip Bey, Rusya ile antlaşmayı yapan hükümet olduğundan dolayı vekâletin, istediği kurum veya kuruluşlara ticarî yetki vermede serbest olduğunu belirtmiştir.⁷⁵⁰ Tacirlerin yaptığı başvuru girişimi sonuçsuz kalmıştır. Yeni sistemde kendilerine yer bulmaya çalışan tacirler, bankaların yetkisine giren ticaret ilişkilerinde pay almak için arayışlara girmişlerdir. Bankalar tarafından kurulması planlanan teşkilatta yer almanın çarelerini aramaya başlamışlardır.⁷⁵¹

Bankalar bu işten bir büro kurarak üstesinden gelebileceklerini düşünüyorlardı. Ankara'nın verdiği karar doğrultusunda bir büronun değil büyük bir şirketin kurulması daha uygun görüldü. Şirket sermayesinin % 51'lik dilimi Ziraat ile Sanayi ve Maadin Bankalarına verilecekti. Geriye kalan % 49'luk dilim ise şirkete üye olacak tacirlere ayrılacaktı. Bu şirkete sadece Rusya ile ticarî münasebet yapma hakkı tanınacaktı. Yeni şeklin oluşmasıyla tacirlerin belirsizliği de ortadan kalkmış oluyordu. Eski usul yanlısı olsalar da vekâletin yaptığı değişiklikler sonucunda yeni sisteme entegre edilmişlerdi.⁷⁵²

Ziraat Bankası yetkilileri bahsedilen şirketin sadece Rusya ile ticarî ilişkilerde bulunmasına taraftar değildi. Rusya ile yapacakları gibi diğer Avrupa ülkeleriyle de iktisadî alışverişin bu şirketin etkinliğinde yapılmasını talep ediyordu. Hükümet yetkilileri böyle bir isteğe henüz bir yanıt vermemişti.⁷⁵³

⁷⁴⁹ *Milliyet*, 12 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

⁷⁵⁰ *Milliyet*, 10 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

⁷⁵¹ *Milliyet*, 12 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

⁷⁵² *Milliyet*, 27 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

⁷⁵³ *Milliyet*, 27 Teşrinisanî (Kasım) 1929.

Şirketin faaliyete geçip Rusya'ya ihracatı başlatabilmesi için ihraç edilmesi düşünülen ürünlerin miktarları kesinleşmesi gerekiyordu. Hangi ürüne ne kadar kontenjan ayrılacağı henüz belli değildi. Bu konudaki belirsizliğin Ekim 1929'a kadar ortadan kalkması beklenmişti. Ancak Rus Ticaret Temsilcisi M.Sohovi'nin görevden alındığından dolayı işlemlerin geciktiği açıklanmıştı.⁷⁵⁴ Yapılan araştırmalara göre yeni ticarî sözleşmenin imzalanmasında yaşanan gecikme sadece buna bağlı görünmüyordu. Türkiye'nin var olan ticarî aksamaların ortadan kaldırmak adına önemli istekleri mevcuttu. Türkler, tacirlerine geçmişte olduğu gibi Rusya'da ticaret yapabilme hakkı verilmesini, ihracat sırasında tüccarların Rus limanlarında kalan paralarını temin etmesine müsaade edilmesini ve özellikle ihracatı durma noktasına getiren yüksek kazanç vergi alımının durdurulmasını talep etmişlerdir.⁷⁵⁵

Bu taleplere karşılık olarak Rus Ticaret Temsilciği kendilerine ait olan kurumlar tarafından ticaretin gerçekleştirilmesini ve Türk tacirlerin ise Rusya'ya gitmemelerini istemiştir. Kazanç vergisi konusunun Moskova'da planlanan yeni ticarî antlaşmanın müzakerelerinde görüşüleceğini açıklamışlardır.⁷⁵⁶ Burada değinilmesi gereken bir ayrıntı vardır. Ankara'da belli aralıklarla ülkeler arasında dönemsel olarak gönderilecek malın miktarına dair toplantılar yapılmaktaydı. Rus temsilcisinin bahsettiği müzakereler ise genel bir ticarî antlaşmaya dair idi. Çünkü 1927 antlaşmasının süresi dolmak üzere olduğu için yeni bir genel mukaveleye ihtiyaç duyulmaktaydı.

Elbette Türk heyeti, Rusların öne sürdüğü şartları kabul etmedi. Ama önceden kabul edilen esaslar dâhilinde listede yer alan ürünlerin ihraç edileceği bildirilmişti. İtilafnamenin hayata geçirilmesi için sadece imzalar kalmıştı. İmzaların gecikmesinden dolayı ihracatın gerçekleşmeme durumunun ortaya çıkmasıyla birlikte yeniden şikâyetler dile getirilmeye başlanmıştı. Bu nedenle geri adım atmak zorunda kalan Rus temsilciler, Rusya'ya altı aylık ürünün ihraç edilmesini kabul etmişlerdi. Bu ihracatı yapmak için bir talimatname hazırlanması gerekiyordu. Talimatta yer alan malların ticareti, bahsedilen bankaların girişimleriyle kurulan Harici Ticaret Türk Limited şirketi⁷⁵⁷ tarafından gerçekleştirilecekti.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ *Milliyet*, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁵⁵ *Milliyet*, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁵⁶ *Milliyet*, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁵⁷ Bahsedilen şirkette müdürlük yapan kişilerin resimleri için bkz. EK - 14.

⁷⁵⁸ *Milliyet*, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

Yalnız adı geçen şirketin teşkilatı henüz oluşmadığı için faaliyete geçme konusunda gecikme yaşanmıştır. Şirket ihracat mevsiminin geçmek üzere olması nedeniyle bu seferlik ticarî organizasyonu yapmama kararı almıştır. Ancak hükümet yetkilileri ticarî mukaveleyi onaylamak üzereydi. Bu sorunların ortaya çıkmasıyla birlikte Rus temsilciler mukavelede yazılı olan ürünleri bizzat kendilerinin alacağını açıkladılar. Listede yer alan malın tamamını Rusya'ya götüreceklerini belirttiler.⁷⁵⁹

Tacirler yeni şirketin neden faaliyete geçemediğini tam olarak anlamakta zorlanıyorlardı. Şirket teşkilatının henüz yeterince oluşmadığına dair gelen bilgi, tüccarları tatmin etmemişti. Çeşitli şehirlerden gelen tacirler, şirket yönetimiyle görüşmelerde bulunmuştur.⁷⁶⁰

Meydana gelen karmaşa, tacirleri olumsuz yönde etkilemeye başlamıştı. Şirketin bu seneye ait ihracatı yapmaması ve buna ilaveten de Rusların mevsim zamanında ürünleri almaması nedeniyle tacirler zor durumda kalmıştı. Her sene olduğu gibi bu senenin başında da portakal ihracının yapılacağını düşünen tüccar, faiziyle para almak suretiyle malları üreticilerden toplamıştı. Ancak Rus ARCOS şirketi bu senelik portakal alımına yanaşmıyordu. Durum açıklığa kavuşması için Harici Ticaret Türk Limited şirketinin müdürlerinden Cemal Bey'e müracaat etmişlerse de bir cevap alamamışlardır. ARCOS şirketi de şimdilik portakal ihtiyacının olmadığını belirtmiştir.⁷⁶¹

Belirtilen ürünlerin ihracatı için Rusların Sanayi ve Maadin Bankasına 7 milyon Lira yatırdıkları yazılmıştır.⁷⁶² Aslında Türk tüccarının zararı olmasın denilerek, bu senelik ticaret Ruslara bırakılmıştır. Fakat yaşanan hadiseler gösteriyordu ki planlanan düşünce hayat geçirilememiştir.

Türk hükümeti Rus yetkililerle yapılan altı aylık mukaveleyi onaylamıştır.⁷⁶³ Fakat her iki hükümet arasında mevcut olan iktisadî sıkıntılar giderilememişti. Bu sebeple SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Karahan'ın Aralık ayında Türkiye'ye yapacağı gezi, ziyadesiyle önem kazanmıştı. Bu ziyaretin sonucunda ülkeler arasında yaşanan ticarî karmaşaların aşılması noktasında adımlar atılacağı tahmin edilmekteydi.⁷⁶⁴

⁷⁵⁹ *Milliyet*, 27 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁶⁰ *Milliyet*, 27 Kanunuevvel (Aralık) 1929; *Milliyet*, 29 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁶¹ *Milliyet*, 3 Ocak 1930.

⁷⁶² *Milliyet*, 29 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁶³ *Milliyet*, 1 Ocak 1930.

⁷⁶⁴ *Milliyet*, 9 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

Hükümet yetkilileri arasında görüşme trafiği sürerken, Türk tüccarı Rus ticaretinde önemli zararlarla karşılaşmaya devam etmiştir. Tacirlerin toplam zararı 4 milyon liraya yakındır. Bu durumun ana sebebi, Türk limited şirketinin % 10 komisyonla ihraç hakkını Rus ARCOS şirketine vermesiydi. Çünkü piyasada herhangi bir rakiple karşılaşmayan Rus Şirketi, ürünleri bilinen fiyatlardan daha düşük elde etmeye çalışıyordu.⁷⁶⁵

Hariciye Vekili Tefik Rüştü Bey gündemde yer alan ticarî sorunlarla ilgili bir beyanatta bulunmuştur. Türk hükümetinin kontrolünde geçen altı ay ve gelecek 2 ay dâhil olmak üzere karar verilen ihracatın Rus temsilciler etkinliğinde yapılacağını söylemiştir. Bu durumun geçici bir süreç olduğunun da altını çizmiştir. Ayrıca Karahan'la yapılan görüşmelerde hükümetin isteklerini ilettiklerini ve yakın zamanda sonuç alacaklarını açıklamıştır.⁷⁶⁶

Bazı tacirler, Rusların düşük fiyattan yaptıkları ticarete engel olunmadığı takdirde 8 milyon lira gibi bir zararın ortaya çıkabileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Rusya'nın tacirlerden aldıkları ürün karşılığında peşin para vermesi gerekirken, 90 gün içinde ödeme vaadinde bulduklarını dile getirmişlerdir. Şikâyetler giderek yeni kurulan şirketin üzerinde toplanmaya başlamıştır. Eleştiriler üzerine konuşan Sanayi ve Maadin bankasının Müdürü Sadettin Bey şunlar söylemiştir.⁷⁶⁷

"Hükümet, Rusya'ya ihracat işlerini tedvir [yönetmek] için bir şirket teşkil etmek yetki bize verdi. Biz de bunu yaptık ve şirketin başına hükümetin itimadını haiz bir zat getirdik. Henüz şirket murakaba [denetleme] edilecek bir faaliyet vaziyetinde değildir. Şirketin, memleket menafii aleyhine hareket etmesi varit olamaz. İmkan hasıl olunca işler yürüyecektir. "

İhracat sorunun giderek içinden çıkılmaz bir hal almasıyla birlikte İktisat Vekili Şakir Bey liderliğinde kapsamlı bir inceleme başlatılmıştır. Rus Ticaret Temsilciliği son dönemlerde gerçekleştirilen ihracatta bir sorun olmadığı görüşündedir. Mukavele gereğince almaları gereken 2,5 milyonluk malın bir kısmını aldıklarını açıklamıştır. Bu ticarî alışverişini tacirler aracılığıyla değil, üretici ile iletişime geçerek yaptıklarını ifade etmiştir.⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ *Milliyet*, 6 Kanunusanî (Ocak) 1930.

⁷⁶⁶ *Milliyet*, 15 Kanunusanî (Ocak) 1930.

⁷⁶⁷ *Milliyet*, 6 Kanunusanî (Ocak) Ocak 1930.

⁷⁶⁸ *Milliyet*, 7 Kanunusanî (Ocak) 1930.

Türk tacirleri ise bu açıklamayı doğru bulmamıştır. Onlara göre, üreticinin elindeki tüm mallar İstanbul'da bulunan tüccarlara satılmıştır. Dolayısıyla kırsal kesimde ihraç edilecek kadar fazla bir ürünün olmadığını savunmuşlardır. Ayrıca Rus Ticaret Temsilciliğinin doğrudan ticarî işlerle meşgul olmasını kabul etmemişlerdir. Çünkü ticarî süreçte hakkını aramak isteyen bir tüccar, temsilciliği mahkemeye verdiğinde Rus yetkililer duruşmaya katılmıyorlardı. Bunu yaparken de 1927 antlaşmasında verilen imtiyazları gerekçe gösteriyorlardı.⁷⁶⁹ Yeni durumda tüccar hakkını ararken, karşısında bir muhatap bulmada sorun yaşıyordu.

Tacirler sadece Rus temsilciliğinden şikâyetçi değildi. Aynı zamanda Türk limited şirketinin kapatılmasını istiyorlardı. Teşkilatı henüz kuramadığı için ticarî faaliyetlerini ARCOS kurumuna teslim eden şirketin, herhangi bir görevi olmadığı gerekçesiyle kapatma işleminin uygulanmasını talep etmişlerdi. Tacirlere göre, şirket yetkisini Rus kurumuna vermesinden dolayı ticarî rekabet ortadan kalmıştı. Yeniden serbest ticaret usulünün kabul edilmesine yönelik bir arzuları vardı.⁷⁷⁰

Basına yansıyan habere göre, geçici bir süreyle de olsa ARCOS şirketinin ihracatı yönetmesine izin verilirken, Türk limited şirketi bu zaman diliminde herhangi bir ticarî işlem yapmamasına rağmen para harcamaya devam ediyordu. Bu durumdan kurtulmak adına Sanayi ve Maadin Bankası başvuruda bulunmuş ve şirketin işlevsiz olmasını gerekçe göstererek kurumun kapatılmasını istemiştir.⁷⁷¹

Aylar sonra kurumun geleceği hakkındaki merak edilen sorular, bu sefer de Türk limited şirketinin müdürü Rana Bey'e yöneltilmiştir. Aynı zamanda Samsun Vekili olan Rana Bey, şirketin kapatılması gibi bir konunun gündemde olmadığını söylemiştir. Yapılan mukaveleden dolayı kısa bir dönem için Ruslar tarafından ihracatın yapıldığını belirtmiş ve yeni bir itilafnameyle birlikte şirketin görev almaya başlayacağını açıklamıştır.⁷⁷²

3.1.1.4. Rus Ticaret Temsilciliğinin İcraya Verilmesi

SSCB'nin Türkiye Ticaret Temsilcisi, Odalar kanunu gereği kayıt işlemlerini yaptırması gerekiyordu. Fakat temsilcilik kendisini ayrı bir kurum olarak gördüğü için Oda'ya kaydını yaptırmamıştır. Ticaret Odası Meclisi, temsilcilikten geçen sene de bin lira gibi bir ücret talep etmişti. Bu para ödenmediği için iki katı ceza verilmek suretiyle

⁷⁶⁹ *Milliyet*, 7 Kanunusanî (Ocak) 1930.

⁷⁷⁰ *Milliyet*, 7 Kanunusanî (Ocak) 1929.

⁷⁷¹ *Milliyet*, 5 Mart 1930.

⁷⁷² *Milliyet*, 3 Temmuz 1930.

istenen ücret 3000 lira olmuştur. Bu seneye ait 1000 lira da eklenince toplam miktar 4000'e ulaşmıştır.⁷⁷³

Moskova'dan gelen bilgiye göre, konunun siyasi merciler nazarında görüşülüp halledileceği belirtilmiştir. Ancak Türk hükümetinden ne yapılacağına dair bir yazı gelmemiştir. Bunun üzerine Oda Meclisi, bu sene ödenmesi gereken 1000 lira ücreti ayırt ederek toplam 3000 liralık tahsilâtın yapılması için Rus ticaret temsilciliğini icraya vermeye karar vermiştir.⁷⁷⁴

3.1.1.5. Rus Dampingi*

Sovyet Rusya kendi kendine yetebilecek bir ekonomi gücüne erişebilmek adına 1928 yılından itibaren beş yıllık kalkınma planını uygulamaya başlamıştır. Rus halkının ihtiyacından kesmek suretiyle dış piyasaya olduğundan düşük bir fiyatla mal satışı gerçekleştirmekteydi.⁷⁷⁵ Böyle bir yola başvurusundaki temel amaç, planlı bir ekonomiyi başarılı bir şekilde sahaya sürmek için sermaye noksanlığını gidermektir. Bunu yaparken de mevcut koşullar gereği iki seçeneği vardı. Birincisi üretim kapasitesini maksimum seviyeye getirerek fazla ürün verilmesini sağlamaktır. İkincisi ise halkın hayatında zorunlu olarak kullandığı eşyalarına veya malzemelerine dış piyasadaki fazla talep gelmesinin çarelerini bulmaktır. Sovyet yetkililerine göre bunun da en uygun yolu, ürettiği malı düşük fiyatla piyasaya sürmekten geçmekteydi.

Yunus Nadi kendi köşesinde Sovyet Rusya'nın benimsediği ticareti açıkladıktan sonra Rus yetkililerin neden böyle bir yolu tercih ettiğini izah etmeye çalışıyordu.⁷⁷⁶

" 5 senelik programı tatbik edebilmek için Rusya hariçten pek çok eşya alıyor. Bunlar ruble ile ödenmez, altınla, dövizle ödenir. Bu altını, dövizi tedarik etmek içindir ki Rusya gelişmiş güzel mal satıyor."

⁷⁷³ *Cumhuriyet*, 24 Mart 1932.

⁷⁷⁴ *Cumhuriyet*, 24 Mart 1932.

* Damping İngilizce bir kelimedir. Boşaltmak ve devirmek gibi anlamlara sahiptir. Uluslararası piyasada ticaret yaparken ürünün piyasa değerinden daha düşük bir şekilde satışa sunulmasıyla ilgilidir. Bu uygulama nedeniyle ticaret piyasasına sürülen eşya damp edilmiş olur.

⁷⁷⁵ *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.

⁷⁷⁶ *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1931. Yunus Nadi Bey aynı yazısının devamında Rus dampinginın dünya piyasasını etkili bir şekilde sarsacak bir güçten yoksun olduğunu düşünmekte ve dolayısıyla bu uygulanan sistemin dünya buhranını önemli derecede etki altına aldığı görüşüne katılmamaktadır. Damping sisteminin ticaret ortamında rakip ülkeleri saf dışı bırakmak için yapılan bir girişim olduğu konusunda hem fikirdir. Ancak Rusya'nın mevcut şartlarda Avrupa ve Amerika gibi ülkelerle ticarî bir savaşın içerisinde yer alacak kadar güçlü bir yapıya sahip olmadığı kanaatindedir. Özetlemek gerekirse, Sovyet Rusya'nın dış piyasaya ucuz mal sattığı görüşüne katılır ama dış piyasayı bahsedildiği kadar zarara uğrattığı fikrine karşıdır.

Dış piyasadan ziyade Damping sisteminin iki ülke arasındaki etkisine baktığımızda, Türkiye pazarına birtakım tesiri olduğu görülmektedir. Sistemin uygulanmasıyla birlikte Türk ürünlerine ağır bir şekilde etki ettiği düşünülmekteydi. Yapılan incelemede Türk çimentosunun bu süreçten zararla çıktığı anlaşılmaktaydı. Üretilen maden kömürleri piyasadaki pazarını genişletememiş olsa da bulunduğu yeri korumuştur. Ancak aynı şey çimento için söylemek zordu. Düşük fiyatla satılan Rus çimentosu sebebiyle İstanbul'da bulunan çimento fabrikaları üretimi durdurmuştur.⁷⁷⁷

İktisat Vekâleti, ticaret odaları tarafından bir inceleme yapılmasını istemiştir. Piyasada Rus ürünlerine verilen fiyatlar ve buldukları yerler araştırılma konusu olmuştur.⁷⁷⁸ Yetkililer tarafından yapılan soruşturmanın Dampingle ilgili olmadığı söylene de Rusya'dan İstanbul'a gelen ürünlerin maliyeti, sayıları ve Rusya'dan mal satın alan şirketlerin adları mercek altına alınmıştır.⁷⁷⁹

Rus malları üzerinden yapılan tartışmalara cevaben İstanbul Rus konsolosu M. Miligin bir açıklama yapmıştır. Açıklamasının başında Rusya'nın kauçuk ve petrol gibi Türkiye'de üretilmeyen malları ihraç ettiğini söylemiştir.⁷⁸⁰ Dolayısıyla Türk pazarını zor duruma düşürebilecek bir ürünü ihraç etmediklerini izah etmeye çalışmıştır. Bunun yanında çimento konusuyla ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtmiştir. Ancak yine de kendi düşüncesini söyleyen Rus konsolosu, ülkesindeki yoğun inşaat faaliyetlerini gerekçe göstererek, fazla miktardaki çimentonun Türkiye'ye gönderilmesinin mümkün olmadığı görüşündeydi.⁷⁸¹ Ankara Rus Sefiri Suritz de İstanbul Rus konsolosunun açıklamalarını destekler nitelikte beyanlarda bulunmuştur. Türk piyasasında Damping sisteminin uygulanması gibi bir durumun olmadığını, Rusya'nın Türk ihracatında bir sorun çıkarma amacını taşımadığını bildirmiştir.⁷⁸²

Rus yetkililer bu durumu kabul etmese de Rusya ithalatıyla ilgili basında paylaşılan rakamlar tam tersiydi. Verilen rakamlar 1929 ve 1930 senelerine aitti. Habere göre, 1929 yılının son dört ayında Rusya'dan Türkiye'ye toplam 3,673 tonluk mal 6.648.558 lira karşılığında ithal edilmiştir. 1930 senesinde ise yine son dört ay baz alındığında 4,885 tonluk mal, 3.346.121 lira karşılığında satılmıştır. Her iki senenin

---

⁷⁷⁷ *Milliyet*, 2 Nisan 1931.

⁷⁷⁸ *Milliyet*, 3 Nisan 1931.

⁷⁷⁹ *Milliyet*, 19 Nisan 1931.

⁷⁸⁰ *Milliyet*, 2 Nisan 1931.

⁷⁸¹ *Milliyet*, 2 Nisan 1931.

⁷⁸² *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1931.

aynı dönemi incelendiğinde bir önceki yıla göre satılan ürünün miktarı artmış olsa da ürünün toplam fiyatında belirgin bir düşüş vardır.⁷⁸³

İlerleyen zamanlarda çimentoya yapılan olumsuz tesirin Türk kömüründe de görünmeye başladığı ortaya çıkmıştır. Ruslar kömür alanında Türk ürünüyle rekabet edebilmek için boğaz kıyılarında bulunan birkaç depo tahsis etmişlerdir. Bu durumdan şikâyetçi olan yerli kömür sahipleri, kendi ürünlerini 13-20 lira arsında bir fiyat biçmişlerdi. Ancak Rus kömürleri 10 ile 13 liradan satışa sunulmaktaydı. Bu işle meşgul olan kişiler, böyle bir fiyatlanmanın mümkün olamayacağını savunmuşlardır. Onlara göre bu durumun ortaya çıkmasındaki tek neden, kömür alanında da uygulanmak istenen Damping sistemiydi.⁷⁸⁴

Kömür Dampingi hususunda da bir inceleme yapılması gerekli bir hal almıştır. Çünkü sorun sadece Rus kömürünün düşük fiyatla piyasaya sürülmesi değildi. Aynı zamanda dış ülkelerin limanlarına giden vapurlara yük olarak kömürün verilmesi, sıkıntının derinleşmesine sebep olmuştu. Limanlarda yabancı devletlere ait olan kömürler depo edilebilir veya yakıt amacıyla kullanılmak üzere vapurlara verilebilirdi. Fakat herhangi bir ülkenin kömürü, Türk limanlarından başka bir limana gönderilemezdi.⁷⁸⁵

Sovyet Rusya'nın hububat ve buğday piyasasında da Damping uygulamasına geçebileceğine dair bilgiler mevcuttu. Ancak bu alanda Türkiye'nin pazarını etkileyecek bir konumda değildi. Zaten bu alandaki Türk ürünü piyasada var olan en düşük fiyatlara tekabül ediyordu.⁷⁸⁶ Nitekim 2 Nisan 1931'de üç vagon olmak üzere piyasaya fasulye çıkarmıştı. Ancak Rus fasulyesinin fiyatı en düşük 25 kuruştan satılırken Türk fasulyesi 10 kuruştan alıcısını beklemekteydi. Rakamlardan da anlaşıldığı gibi kuru sebze alanında Türk ürünleri üstün gelmekteydi.⁷⁸⁷ Netice itibariyle bu alanda Ruslar kendi ürünlerinde Damping uygulasa bile Türk ürünü karşısında rekabet edebilecek bir durumda değildi.

Rus Dampinginın tütüne de sıçradığına dair tartışmalar ilk olarak İnhisar Umumi Müdürü* Behçet Bey'in açıklamasıyla gündeme gelmiştir. Karadeniz sahillerinde bulunan tütünün az da olsa Rus Dampinginden etkilendiği fikrindeydi. Yakın zamanda

---

⁷⁸³ *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.

⁷⁸⁴ *Milliyet*, 22 Eylül 1931.

⁷⁸⁵ *Milliyet*, 24 Eylül 1931.

⁷⁸⁶ *Milliyet*, 2 Nisan 1931.

⁷⁸⁷ *Milliyet*, 3 Nisan 1931.

* Tekel Genel Müdürü

Rusların Almanya'ya normal piyasa değerine göre kilosu 1 lira olması gerekirken, kilo başına 30 kuruş üzerinden yaklaşık 4-5 milyon kilo tütünü ihraç ettiğini ancak ellerinde fazla sayıda tütün olmadığı için bu durumun devam edemeyeceğini söylemiştir.⁷⁸⁸

Genel bir inceleme yapıldıktan sonra basına yeniden bir demeç verme gereğini duyan Behçet Bey, daha iyimser bir tablo çizerek, Rus tütünlerinin Türk pazarını önemli ölçüde etkilemediğini ifade etmiştir. Karadeniz bölgesinde üretilen mevcut tütün miktarının belli olduğunu söylemiştir. Rus tütünlerinin kıymeti bakımından Karadeniz bölgesiyle eş değerdir. Eğer Rus hükümeti tütün ile ilgili fazla üretim politikası uygulamazsa miktar açısından da Türk tütünlerini geçmesi söz konusu değildi. Öte yandan İzmir'de üretilen tütünün en kıymetli ürünler arasında olduğunu açıklamıştır. Bu dönem için İzmir tütünlerine yoğun talep aldıklarını da duyurmuştur.⁷⁸⁹

Behçet Bey'in açıklamasından sonra konu önemini kaybetse de en büyük tütün şirketleri arasında gösterilen Tabakus'un Sovyet Rusya ile antlaşmak için müzakerelerde bulunduğu dair haberler, iktisat çevrelerinin yeniden tütün meselesine odaklanmasını sağlamıştır. Alınan haberlere göre, antlaşma yapılması halinde şirket, hem kendi tütün ihtiyacını Rusya'dan karşılayacak hem de Rus tütünü dış pazara satacaktı.⁷⁹⁰ Bunun üzerine Ticaret Odasının tütüncülük encümeni bir toplantı yapmaya karar verdi. Tabakus şirketinin son zamanlarda Türkiye'den temin ettiği tütün miktarında gözle görülür bir şekilde azalma vardı. Ancak yine de Türk tütünü için hala önemli bir müşteriydi.⁷⁹¹ Senede 300.000 ile 400.000 kilo tütün satın alıyordu. Ve bu ürünleri de Macar ve Çek rejilerine satmaktaydı.⁷⁹²

İzmir'den gelen haber, şirket ile Rusya arasındaki görüşmelerin neticesiz kaldığı bildirmekteydi. Zaten tütün üreticileri muhtemel bir antlaşmanın imzalanmasını mümkün görmüyordu. Çünkü bahsedildiği gibi Rus tütünü Karadeniz'de yetiştirilen ürünle hemen hemen kalite açısından aynıydı. Tabakus'un daha çok tercih ettiği ürün ise İzmir tütünüydü. Öte yandan, şirketin 1932 senesi için tütün alımı noktasında faaliyete geçtiğine dair gelen haberler, tütün üreticisini rahatlatmıştı.⁷⁹³

---

⁷⁸⁸ *Milliyet*, 30 Mart 1931.

⁷⁸⁹ *Milliyet*, 13 Ağustos 1931.

⁷⁹⁰ *Milliyet*, 24 Ağustos 1931.

⁷⁹¹ *Milliyet*, 26 Ağustos 1931.

⁷⁹² *Milliyet*, 24 Ağustos 1931.

⁷⁹³ *Milliyet*, 26 Ağustos 1931.

3.1.2. Yeni Antlaşmayla Oluşan Ticarî Durum

3.1.2.1. 1931 Ticaret Antlaşmasının İmzalanma Süreci

SSCB Hariciye Bakan Yardımcısı Karahan, 1929 yılının Aralık ayında Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaretinde, yeni bir ticaret antlaşmasının yapılması için çalışmalara başladıklarını açıklamıştır.⁷⁹⁴ Sovyet yetkilisinin bu ifadeleri, son dönemlere denk gelen ikili iktisadî süreçte yaşanan problemlerin kaldırılması noktasında tarafların kararlı olduklarını gösteriyordu. Zaten 1927 yılında imza edilen ticaret ve seyrisefain antlaşmasının süresi dolmak üzereydi.

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ticaret sözleşmesinin görüşmelerinde belirlenen esaslar etrafında Moskova'da bir toplantı yapılmıştır. 14 Ocak 1930 yılında düzenlenen toplantıda konuşan Karahan, son iki yılda yaşanan gelişmeler incelendiğinde yapılmış olan sözleşmede yer alan hükümlerin yeniden belirlenmesinin gerekli olduğunu söylemiştir. Bu konudaki teklifin Sovyetlerden geldiğini belirterek, iki ülke arasındaki ticaretin daha iyi konuma getirilmesi gerektiğini izah etmiştir. Türkiye tarafı ise yapılan toplantının iki ülkenin iktisadî ilişkilerine olumlu yansıtacağını temenni etmiştir.⁷⁹⁵ Tarafların ifadelerine bakıldığında siyasetteki ilişkilerin iktisadî alana yansımadağı ortaya çıkmaktadır.

Rus sefiri Suritz, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in yakın zamanda Moskova'ya bir ziyarette bulunacağını söylemiştir. Rusya ile Türkiye arasındaki ticarî müzakerelerin ise devam ettiğini duyurmuştur. Son hali henüz belli olmasa da yeni antlaşmanın, 1927 yılındakine nazaran daha kapsayıcı ve farklı bir sözleşme olacağı konusundaki düşüncelerini belirtmiştir.⁷⁹⁶

Hariciye Vekili, Moskova'dayken Rusya ile sorunlar yaşayan tacirlerden şikâyet telgrafları almıştır. Tacirler vekilin görüşmeler sırasında Türk-Rus ticareti arasındaki meselelerin gündeme getirilmesini rica etmişlerdir. Rus limanlarına gönderilen Türk mallarının iade edilmesini engelleyecek tedbirlerin alınmasını istemişlerdir. Bunun yanında ticaret sürecinde hakkı olan paralarını Rusya'dan temin edemediklerini hatırlatmışlardır. Telgrafı cevaplayan Tevfik Rüştü Bey ise antlaşmanın imza edilene kadar bahsedilen sorunların giderileceğini yazmıştır.⁷⁹⁷

⁷⁹⁴ *Milliyet*, 20 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁷⁹⁵ *Cumhuriyet*, 16 Kanunusanî (Ocak) 1930; *Milliyet*, 16 Kanunusanî (Ocak) 1930.

⁷⁹⁶ *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930.

⁷⁹⁷ *Milliyet*, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1930.

Moskova'da temaslarda bulunan ve hem dış siyaseti hem de imzalanması gündemde olan ticaret antlaşmasıyla ilgili gelinen son aşamayı 7 Ekim'de Türkiye'ye dönen Tefvik Rüştü Bey'in demeçlerinden öğrenilmektedir. Ticaretle ilgili pek çok meselenin görüşmeler sırasında aşıldığını açıklamıştır. Moskova'da görev yapan Türk Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey'in de bu konuda çaba sarf ettiğini söylemiştir.⁷⁹⁸

Taraf ülkeler kendi piyasalarını daraltmadan ikili ticaretin seviyesini yükseltecek bir çalışmanın içersindeydiler.⁷⁹⁹ Yeni ticaret antlaşması 17 Mart 1931 tarihinde imzalanmıştır.⁸⁰⁰ 1931 ticaret antlaşması Hüseyin Ragıp Bey ile Karahan arasında imza edilmiştir.⁸⁰¹ Bu antlaşmanın kabulü, Türk-Rus siyasi ilişkilerin resmî olarak başlangıcı kabul edilen 16 Mart 1921 tarihinin yıl dönümüne denk getirilmiştir.

11 Mart 1927 tarihli ticaret antlaşmasının süresi 19 Ekim 1930 tarihinde sona ermişti. Yapılan bu antlaşmayla birlikte her iki ülkenin vatandaşlarının bir diğer ülkede yerleşme meselesinin çözümü, ürünlerin ihracat ve ithalat sırasında uygulanması gereken şartların içeriği, Türkiye'de bulunan Sovyet Ticaret Temsilciliğinin ve dairelerinin ticarete sahip olacakları roller belirlenmiştir.⁸⁰² Artık ticarî sorunların rafa kalktığı düşünülmekteydi. Çünkü yaşanan hadiselerin antlaşma tarihinin bitmesinden kaynaklandığına dair bir düşünce vardı. Hariciye Vekili, süresi dolan antlaşma şartlarının yerine hükümetler kendi anlayışlarını uygulamaktan yana bir tavır gösterdikleri için sorunların ilerlediği fikrindeydi. Vekilin savunduğu bu düşünce, ancak Ekim 1930 tarihinden sonra yaşanan meseleler için geçerli bir sebep olabilirdi.

3.1.2.2. Antlaşmanın İçeriği ve Yapılan Yorumlar

SSCB'de dış ticaretin devletin kontrolü altında olduğu hatırlatılmıştır. Bu nedenle Türkiye'deki Sovyetler Ticaret Temsilciğine bazı görevler verilmiştir. Türk hükümeti de temsilciliğe ait olan yetkileri kabul etmiştir. Bu kurumun Sovyetlerin dış ticaretteki menfaatini koruyacağı, Türkiye ile yapılacak olan ticarî ilişkileri düzenleyeceği, iki ülke arasındaki iktisadî gelişmelerin devamı noktasında hizmet edeceği açıklanmıştır. Ayrıca merkezi Ankara'da olan Sovyet Ticaret Temsilciliğinin Sovyet Rusya sefaretine verilen siyasi imtiyazlardan da yararlanacağı ifade edilmiştir. Bunun yanında İstanbul Sovyet Ticaret Temsilciliği dâhil olmak üzere Eskişehir,

⁷⁹⁸ *Cumhuriyet*, 8 Teşrinievvel (Ekim) 1930.

⁷⁹⁹ *Milliyet*, 17 Mart 1931.

⁸⁰⁰ *Milliyet*, 17 Mart 1931.

⁸⁰¹ *Milliyet*, 18 Mart 1931.

⁸⁰² *Milliyet*, 18 Mart 1931.

Konya, İzmir, Trabzon, Mersin ve Erzurum'da temsilcilikler açılması hainde bu haklardan istifade etme konusunda bir sorun yaşanmayacağına dair hükümler, taraflar arasında kabul edilmiştir. Türkiye'nin de Sovyetlerde açacağı temsilciliklerin de aynı haklara sahip olacağı belirtilmiştir.⁸⁰³

SSCB'nin ticarî temsilcilikleri hukukî işlemlerde ve iktisadî alışverişlerde Türk kanunlarına uyacağı ifade edilmiştir. Türkiye'de imzalanarak belirlenen hükümlerden dolayı ticarî ilişkilerde bir sorumluluk üstlenmiştir. Ancak hükümetlerinin hesabına çalıştıklarını gerekçe göstererek, SSCB'nin iktisadî devlet teşkilatının faaliyetlerinden dolayı ortaya çıkması muhtemel bir sorunun kabul edilmeyeceği de açıklanmıştır.⁸⁰⁴

Yeni antlaşmayla Türkiye'deki ticaretin, Sovyet temsilcilikleri tarafından yapılması kabul edilmiştir. Moskova Türk Büyükelçisinin ifadelerine göre, bu yöntemle ikili ekonomik ilişkilerindeki ithalat ve ihracat değerlerinin artması hedeflenmiştir.⁸⁰⁵ Bu konuyla ilgili mecliste bilgi veren Tefvik Rüştü Bey'in açıklamasına bakıldığında önemli değişikliklerin yapıldığı anlaşılmaktaydı. Artık Türk taciri Sovyetlere giderek bir ticarete bulunmayacaktı. Mal alımı ve satışı Türk toprakları üzerinde Sovyet temsilciliklerinin aracılığıyla gerçekleşecekti. Ürünlerin bedeli karşılığında alınacak olan paralar da yine mal satışı esnasında temin edilecekti.⁸⁰⁶

Hariciye Vekili bu maddenin uygulamaya geçmesiyle birlikte tüccarın parası Rus topraklarında kalmayacağı için faydalı görmekteydi. Mal satışı esnasında yaşanan sıkıntıların bu şekilde önüne geçilebileceğini ifade ediyordu. Bilindiği gibi 1927 antlaşmasında tüccarlara, Rus kanunlarına uymak şartıyla ticarî münasebetlerde bulunma imtiyazı verilmişti. Anlaşıyordu ki, yeni antlaşmayla, Türk tüccarının Sovyet topraklarına giderek ticaret yapma hakkı ortadan kaldırılmıştır. Sadece Sovyetlere yerleşen tüccarların ticaretle meşgul olmalarına müsaade edilecekti.

Türkiye ile Sovyetler arasında yapılması planlanan hem ihracat hem de ithalat ilişkilerinin sadece Türk toprakları üzerinden gerçekleşeceğine dair alınan kararlar, birtakım belirsizliklerin ortaya çıkabileceğini göstermiştir. Mecliste antlaşmanın onaylanması için yapılan oturumda bu konu gündeme gelmiştir. Dönemin Eskişehir mebusu Emin Bey bu maddeye ait çekincelerini sıralamıştır. Üzüm örneğinden hareketle düşüncelerini açıklayan vekil, Türkiye arazisinde talimatnamede yazılan belli

⁸⁰³ *Düstur*, 3. Tertip, C.12, Ankara 1931, s. 1022-1025.

⁸⁰⁴ *Düstur*, 3. Tertip, s. 1026-1027.

⁸⁰⁵ *Milliyet*, 18 Mart 1931.

⁸⁰⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 15 Temmuz 1931, C.3, s.134.

miktardaki üzüm satışının yapılması sırasında Sovyet temsilciliklerinin etkin olacağını söyledi. Bu hükme göre eski usul olmadığı için ancak Türk tüccarının kendi malını Türkiye'de satabileceğini belirtti. Buradan yola çıkarak, ülkeden alınan üzümlerin Rusya'ya götürülmeden başka bir memlekete satılma ihtimali üzerinde durdu. Emin Bey, Sovyet Rusya'nın geçmişte Fransa'dan aldığı bir ürünü Belçika'ya sattığını hatırlattı. Yoruma cevap veren Tefvik Rüştü Bey ise böyle bir hususun konuşulmadığını ancak dost bir ülkeden bu tür hareketi beklemediklerini söylemiştir. Bu senaryonun gerçekleşmesi halinde Sovyet yetkilileriyle görüşmelerde bulunarak yanlıştan dönüşmesini sağlayacaklarını açıklamıştır.⁸⁰⁷

SSCB hükümeti Türk ürünü olması şartıyla Batum'daki transit geçiş hakkını yeniden Türkiye'ye vermiştir.⁸⁰⁸ Böylece Türkiye, 1921 Moskova ve 1927 ticaret antlaşmalarında koydurduğu maddeyi yine aynı şekilde 1931 yılında da maddeler içerisinde yer almasını sağlayarak Batum konusundaki imtiyaz hakkını korumuştur.

Rusya'ya yerleşen Türk ve Türkiye'de ikamet eden Rus vatandaşlarının buldukları memleketteki kanunlara ve talimatnamelere uyması gerektiğinin altı çizilmiştir. O ülkenin uyruğuna sahip vatandaşlarına özgü verilen hakların aynısı bir diğerine de tanınması zorunlu tutulmuştur. Sadece idarî kanunlara ve asayiş kurallarına uymadıkları takdirde alınan mahkeme kararı neticesinde o kişinin ülkeden çıkarılması mümkün olabilecekti. Her iki tarafın vatandaşı da yürürlükte olan talimatnamelerin çerçevesinde yaşadıkları ülkede, sınaî ve ticarî organizasyonda yer alma hakkına sahipti.⁸⁰⁹ Bu madde ile Türk tüccarının Rus topraklarına gitmesini engelleyen içeriğin birbiriyle çelişkili olduğu düşünülebilir. Ancak mutabakata varılan metinde böyle bir durum yoktur. Çünkü Sovyetlerin koyduğu mevcut kısıtlama dış ticaretle ilgilidir. Türk tebaasına ait bir kişinin o bölgeye yerleşip, Rus kanunlarına uyması halinde ticarî ve sanayi işleriyle meşgul olabilmesine mani bir durum söz konusu değildir.

Bununla birlikte Türklere veya Sovyetlere ait deniz taşıtlarının varacakları yer ne olursa olsun o ülkenin kendi gemilerine uygulanan şartlardan yararlanma fırsatı verilecekti. Yüklü gemilerin çıkış yapacakları ve varacakları yerler önemsenmeden taraf

⁸⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 7 Temmuz 1931, C. 3, s. 315-316.

⁸⁰⁸ Milliyet, 18 Mart 1931.

⁸⁰⁹ Düstur, 3. Tertip, s.1015-1019.

ülkelerin sancaklarını taşıması halinde ağır veya başka vergiler talep edilmeyecek, farklı muameleyle karşılaşmayacaklardı.⁸¹⁰

Antlaşmada öne çıkan hususlar bu şekilde kabul edilmişti. Herhangi bir şekilde sabit bir süreyle sınırlandırılmamıştır. Antlaşmanın bir yıl süreyle yürürlükte kalacağına karar verilmiş, sene sonu yaklaşıldığında taraflardan biri mutabakatın sonlanması için müracaatta bulunmadığı takdirde kendiliğinden bir sene daha uzatılmış olacaktı.⁸¹¹ Antlaşmaya bir senelik süre verilmiş olsa da tarafların isteği neticesinde kabul edilen maddelerin içeriği bir kaç yıla yayılabilecekti.

Hatırlanacağı üzere 1927 antlaşması 5 yılsonunda ancak imzalanabilmişti. 1931 antlaşması için yapılan görüşmeler ise bir yıla yakın bir sürede tamamlanabilmişti. Bu uzun müzakerelerin yaşanmasının sebebi, iki ülkenin de farklı ekonomik sistemlere sahip olmasından kaynaklanıyordu. Bir metin üzerinden antlaşmaya varsalar da dönemin şartları gereği taraflar kısa dönemli talimatnamelere ve antlaşmalara hem ihtiyaç duydu hem de mevcut sözleşmelerin sürelerini uzattı.⁸¹² Öte yandan hükümetler, krizin hissedildiği bir dönemden geçerken, ticarî ilişkilerini ileri seviyelere taşımayı amaçladıklarını her fırsatta dile getiriyorlardı.

3.1.3. İktisadî İlişkilerin Rakamlara Yansımaları

Türkiye-SSCB hükümetleri 1923 ile 1938 yılları arasında çeşitli ürünlerin ticaretini yapmışlardır. Türkiye demir, çelik, pamuk, cam, çini, porselen, madeni yağ, lastik ve şeker gibi yiyecek ve eşyaları ithal ederken, tiftik başta olmak üzere canlı hayvan, susam, portakal, üzüm, incir gibi ürünleri de ihraç etmiştir.⁸¹³ Bunlara ilaveten bazı dönemlerde Türkiye'den zeytin, zeytinyağı ve palamut gibi yiyecekler de Sovyetlere satılmıştır.

1923 yılından ilk ticaret antlaşmasının imzalandığı 1927 yılına kadar ticarî rakamlar incelediğinde hem ithalatın hem de ihracatın arttığı görülmüştür. 1923 yılında Rusya'dan yapılan ithalat 3.039.000 TL idi. 1927'de ise bu sayı 6.892.000 TL'ye çıkmıştır. İhracat değerlerine baktığımızda 1923 senesinde 1.732.000 TL iken 1927

⁸¹⁰ Düstur, 3.Tertip, s. 1029.

⁸¹¹ Milliyet, 18 Mart 1931; Düstur, 3.Tertip, s.1037.

⁸¹² TBMM Zabıt Ceridesi, 5 Kasım 1937, C. 20, s.12; TBMM Zabıt Ceridesi, 27 Aralık 1937, C.21; TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Ocak 1938, C. 22; İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, " Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB Arasındaki Ticaret ve Seryisefain Muahedesi", Sayı 7, Temmuz 1938, s. 272-280; İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, " Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB Arasındaki Ticaret ve Tediye Antlaşması", Sayı 7, Temmuz 1938, s.281-284.

⁸¹³ " Türkiye- SSCB Ticareti ", Aylık Bülten, Haziran 1938, s. 16-18.

yılında bu rakam 6.230.000 TL'ye yükselmiştir.⁸¹⁴ Burada bahsedilen rakamlar göstermiştir ki, 1923-1927 yılları arasında ithalat iki katına çıkarken, ihracatta ise altı kat artarak önemli bir gelişme yaşanmıştır. Değerlerin olumlu yönde artış göstermesine rağmen Türkiye'nin genel ithalat ve ihracat payı içerisindeki Sovyetlerin yeri düşük bir seviyede kalmıştır. Sovyetlerden yapılan ithalat, genel tabloda % 3,25 gibi bir değere sahiptir. Genel ihracattaki yeri ise % 3,93 seviyelerindedir. Bununla birlikte bahsedilen yıllar arasında ithalat ihracattan fazla olmuştur.

İlk aşama bu şekilde meydana gelmiştir. İkinci aşama olarak her iki antlaşmanın arasındaki dönemler incelediğinde (1927-1931), farklı bir tablo ortaya çıkar. 1928 yılındaki Türkiye'nin yaptığı ithalat 12.064.000 TL'ye ulaşarak bir önceki değere göre yaklaşık iki kat artmıştır. Ancak yine aynı senenin ihracatına bakıldığında 6.454.000 TL gibi bir tutar görünmektedir. Yani 1927 yılıyla hemen hemen aynı değere sahiptir. 1929 yılındaki ithalat 16.344.000 TL'den, 1930 yılında 10.605.000 TL'ye düşmüştür. 1931 senesinde ise bu rakamın 7.243.000 TL'ye indiği ortaya çıkmıştır. İthalattaki bu dalgalanma sonucunda 1931 yılındaki değer 1927 yılındaki duruma yaklaştığı açıktır. İthalatta ani çıkış ve inişler yaşanırken aynı durum ihracat değerleri için bahsedilemez. Sadece 1930 yılındaki artışı göz ardı edersek, 1927 yılından itibaren 1932 yılına kadar düzenli bir düşüş meydana gelmiştir. 1931 senesindeki ihracat değeri 4.688.000 TL olmuştur. Bu rakam 1927 yılında yapılan ihracattan daha düşüktür.⁸¹⁵

İhracat Ofisinin tespit ettiği rakamlara bakarak 1932 yılı incelendiğinde Sovyetlerden Türkiye'ye toplam 5.942.269 TL ithalat yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bu rakam Almanya, İtalya, Fransa, İngiltere gibi Batı ülkelerin çok gerisindedir. Türkiye bu dönemde toplam 85.983.723 TL ithalat yapmış, sadece yaklaşık 6 milyonluk bir tutar Sovyetlere ait olmuştur. Öte yandan, yine aynı dönemde Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı ihracat ise 5.437.163 TL idi. 1932 istatistik verileri, Rusya'nın bu alanda da Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Amerika'nın gerisinde kaldığını ortaya koymaktadır.⁸¹⁶

---

⁸¹⁴ *Aylık Bülten*, s.14.

⁸¹⁵ *Aylık Bülten*, s.14.

⁸¹⁶ *Milliyet*, 21 Şubat 1933.

Türkiye'nin ithalat ve ihracat değerlerinde Batı ülkeleri ilk sırayı almışlardı. Ancak bu ekonomik görünüm SSCB için de geçerliydi. SSCB'nin genel ihracat ve ithalat dağılımında Almanya, İngiltere ve Amerika önde gelmekteydi. Sovyetlerde Doğu ülkesi olarak ilk sıraları zorlayan sadece İran karşımıza çıkmaktadır.⁸¹⁷

Üçüncü aşama olarak 1931 ile 1938 yılları arası değerlendirildiğinde, ithalat rakamlarında düşüşler ve artışlar yaşanmış olsa da 1937 yılındaki değerle 1931 yılındaki rakam hemen hemen aynı tutardadır. 1931 yılındaki ithalat 7.243.000 TL iken 1937 yılında ise 7.092.000 TL olmuştur. İhracat rakamları ise 4.688.000 TL'den 6.508.000 TL'ye çıkmıştır. Ancak ihracattaki artış yüksek değildir. Netice itibariyle Sovyetlerin Türkiye'deki ihracat ve ithalat durumu genel tabloya göre düşük bir seyir izlemiştir. 1937 yılındaki Sovyet ithalatının toplam Türkiye ithalatındaki yeri sadece % 6,20'dir. İhracatta ise daha düşük bir seviyeyle % 4,72'yi görmüştür.⁸¹⁸

İhracat ve ithalat rakamları düşük olmasına rağmen her iki ülke de birbirlerinin önemli pazar alanlarıydı. 1930'lu yıllarda Sovyetlerden Türkiye'ye önemli miktarda petrol ve ağır sanayi makineleri ithal edilmiştir. Bilhassa Türkiye'nin uyguladığı planlı ekonomi döneminde elektrikli aletler, tarım makineleri gibi ürünler, Türk yetkililer tarafından daha fazla talep edildi. 1920'li yıllara oranla ağır makinelerin ithalattaki payında önemli bir artış meydana geldi.⁸¹⁹ Bunlara ilaveten Şubat ve Ağustos 1935 tarihleri arasında İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerde kullanılmak üzere 570 kamyon ile 40 otobüs Türkiye'ye teslim edilmiştir.⁸²⁰

Bu dönemlerde Türkiye'ye yapılan petrol ithalatının yarısından fazlası SSCB'ye aitti.⁸²¹ 1940'lı yıllara kadar Sovyet petrol şirketi olan Neftesindikat'ın Türkiye'ye yapılan petrol sevkiyatında önemli bir rol üstlendiği açıktı.⁸²²

Yine aynı süreçlerde SSCB hükümeti Türkiye'den meyve, sebze gibi ürünleri ithal etmeye devam etti.⁸²³ Bu ürünler arasında incir, üzüm ve zeytin en önde gelen yiyeceklerdi. Bunun yanında 1920'li yıllarda olduğu gibi 1930'lu yıllarda da Sovyetler,

⁸¹⁷ Hamat, *Sovyet İktisat ve Medeniyetine Bir Nazar*, İstanbul 1932, s. 42-44.

⁸¹⁸ *Aylık Bülten*, s.14.

⁸¹⁹ SSCB Bilimler Akademisi, *a.g.e.*, s.253.

⁸²⁰ İlyas Kamalov, " 1920-30'lu Yıllarda Türk-Rus Ekonomik Münasebetler", *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine...*, s. 230.

⁸²¹ SSCB Bilimler Akademisi, *a.g.e.*, s.254.

⁸²² Aleksandr Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, (Çev. İlyas Kamalov), Ankara 2010, s.74.

⁸²³ İlyas Kamalov, *a.g.e.*, s. 229.

Türkiye'deki canlı hayvan pazarının önemli müşterisi olma özelliğini sürdürdü. 1938 senesinde Türkiye'den ihraç edilen canlı hayvanın % 43'ünü almıştır.⁸²⁴

3.2. 1929 BUHRANI VE TÜRKİYE'DEKİ DEVLETÇİLİK İLKESİ

3.2.1. Buhranın Sebepleri ve Yansımaları

Birinci Genel Harbin ürünü olan 1929 yılındaki Dünya Buhranı, geçmiş yüzyıllarda yaşanan krizlere nazaran daha geniş çapta bir etki yarattı. Harp borçları, üretim alanında hızlı bir şekilde gelişen teknik değişimler ve özellikle tarım ürünlerindeki fiyatların düşmesi gibi sebepler evrensel krizin boyutlarını ortaya koydu.⁸²⁵ Öte yandan ülke yönetimleri, savaş dönemlerinde kullandıkları iktisadî metotlardan vazgeçmiş görünmüyordu. Uyguladıkları yüksek gümrük tarifeleri nedeniyle üretim-tüketim dengesizliklerini gidermenin yollarını aramaktaydılar.⁸²⁶

Sanayi ve tarım alanındaki teknik değişimler, XVIII. ve XIX. yüzyıllara göre farklı bir sürece girildiğini işaret ediyordu. Giderek yetkinleşen makineler, insanların ihtiyaçlarından daha fazla bir üretim aşamasına geçti. Dolayısıyla üretim fazlalığının yaşanmasıyla birlikte fiyatlarda beklenmedik derecede düşüşler yaşandı. Böylece üretici sınıfı, hedeflediği kâr oranına ulaşamayınca üretimi azaltma yoluna gitmiştir.⁸²⁷ Bu durum, az gelişmiş ülke ekonomilerindeki tarımsal faaliyetleri doğrudan etkilemiştir.

Savaşın olumsuz tesiri, uzun bir döneme yayılarak, ülkelerin birikimlerini önemli ölçüde zayıflattı. Devletler yeniden ekonomik düzenini oluşturmak maksadıyla inşa ettikleri rejim prensiplerini iktisadî esaslar üzerine kurdular. Savaş dönemlerinden kalma siyasi tavırlarını iktisadi alana yansıtılar.⁸²⁸ Meydana gelen gelişmeler, buhranın kısa bir zaman zarfında atlatılabileceğine yönelik algıyı sonlandırdı.

Buhran sürecinin uzaması, yönetimlerin iktisadî politika ve anlayışlarında birtakım yenilikler yaşamasına sebep oldu. Önceki yıllarda liberal bir görünüm taşıyan memleketlerin devlet müdahaleciliğini ortaya koyan adımlar attığı görüldü.⁸²⁹ Serbest ekonominin liderliğini yapan İngiltere bile 1932 yılında gümrük tarife usulünü kabul ederek yeni arayışlar içersine girdi.⁸³⁰ Artık Batı dünyası kendi ekonomilerinin güçlü

⁸²⁴ SSCB Bilimler Akademisi, *a.g.e.*, s. 253.

⁸²⁵ "İktisadî Müşkülâtın Sebepleri", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Eylül 1931, Sayı 9, s.341.

⁸²⁶ "Dünya Krizinin Sebepleri", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Nisan 1932, Sayı 4, s.145.

⁸²⁷ *Milliyet*, 20 Ağustos 1932.

⁸²⁸ *Milliyet*, 27 Mart 1929; *Milliyet*, 14 Mart 1932.

⁸²⁹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadî Tarihi*, IV. Baskı, İstanbul 2014, s.191.

⁸³⁰ *Akşam*, 17 Şubat 1932.

konumlarına yeniden ulaşabilmenin çaresini milli müdahale seçeneğini uygulamakta buluyordu. Bu yaklaşımların temelinde, kapitalist sistemleri koruma amacı yatıyordu.⁸³¹

Evrensel kriz Türkiye'nin de yeni bir sistem arayışına zorlamaktaydı. 1923'ten beri istenilen düzeye bir türlü ulaşamayan ekonomik havayla birleşen krizin derin yansımaları, Türkiye'deki iktisadî faaliyetlerin araçlarını ve işlevlerini tartışmalı hale getirmişti.

3.2.2. Krizin Türkiye'deki Etkisi

Türkiye'nin hem beklenen iktisadî gelişim düzeyine gelememesi hem de 1929 buhranının yıkıcı etkilerini hissetmeye başlamasıyla birlikte mali sorun derinleşmişti. İstanbul, İzmir gibi kent ekonomisinin önderliğini yapan şehirlerdeki şirketlerin iflas etmeye başlaması, ticaret sermayesinin düştüğü durumu gözler önüne koyuyordu.⁸³² Bu durum, burjuvazinin yeterli ölçüde gelişmediğini açıklıyordu. İlk evrensel krizde kendisini savunacak ticarî mekanizmalardan yoksun olduğu açıktı.

Ekonomisi çoğunlukla endüstriye dayanan Batı'ya nazaran Türkiye'de işsizlik oranı daha düşüktü. Bu verilerin ortaya çıkmasında en büyük etkenlerden biri ülkenin ziraî temele dayanan bir ekonomik anlayışla yönetilmesinden kaynaklanıyordu. Kriz dönemlerinde Türkiye'yi etki altına alan nokta, tarım ürünlerinin para etmeyip çiftçilikle meşgul olan kesimin çektiği sıkıntılardı. Bu sıkıntıların mevcudiyeti aynı zamanda kırsal kesimde yaşayan halkın satın alma kapasitesini de doğrudan sınırlamaktaydı.⁸³³

Kırsal bölgelerde fakirleşen halk, yetiştirdikleri ürünlerin fiyatlarında gözlemlenen ani düşüşler neticesinde arzu ettiği satışı yapamamıştı. Kazandıkları para, üretim esnasında gerçekleştirdikleri masrafı karşılamaktan çok uzaktı.⁸³⁴ Ayrıca Ziraat bankasından beklediği desteği göremiyorlardı. Banka köylüye borç para vermek yerine tüccara kredi açma yolunu tercih ediyordu. Tüccar da bankadan aldığı parayı vermek suretiyle köylüleri kendisine borçlandırıyor.⁸³⁵ Köylü ürettiği mahsulden kâr elde edemeyince hem tüccara borçlanıyor hem de ağır vergi yükünü ödemenin telaşına düşüyordu. Böyle bir ortamda mali yükü azaltmanın bir yolu olarak kabul ettiği şey, topraklarını bırakmak ve hayvanlarını satmaktı.⁸³⁶

⁸³¹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, İstanbul 2013, s. 309.

⁸³² Çağlar Keyder, *a.g.e.*, s.129.

⁸³³ *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1931.

⁸³⁴ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945, s.24.

⁸³⁵ Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s.43.

⁸³⁶ Çağlar Keyder, *a.g.e.*, s. 129.

Kent ve kırsal bölgelerden elde edilen veriler, iç pazarın düştüğü durumu ifade ediyordu. İç pazardaki bu tablo, dış ticarete yaşanılacak sorunların habercisi niteliğindedi. İhraç mallarındaki düşüşler, dış ödeme güçlüklerini de beraberinde getirmişti. Buna ilaveten ithal mallara yönelik bağımlılığın yüksek seviyelerde olması, ülke ekonomisini dış pazara açık hale getirmişti.

Devlet, milli burjuvazinin gerekli iktisadî sorumluluğu tek başına yürütecek bir pozisyonda görmüyordu. Lozan antlaşmasında kabul edilen gümrük tarifelerini yeniden dizayn etme fırsatını yakalamıştı. Bu suretle gümrük vergilerini yükselterek, kendi yatırımcısını koruma altına alabilecekti. Her ne kadar kendi yasalarına uyması koşuluyla yabancı sermayeye kapılarını açmış olsa da kriz döneminde milliyetçi bir iktisadi anlayışın ilkelerini sahaya sürecekti. Bürokrasi, kriz atmosferinden bir an önce kurtulmak maksadıyla liberal bir ekonomiden vazgeçerek, Avrupa ülkelerinde de görüldüğü gibi yeni yaklaşımlar peşindeydi.

3.2.3. Gündemdeki Tartışmalar ve Türk Tipi Devletçilik

Dönemin şartlarına göre devlet müdahaleciliğinin uygulanabilir bir iktisadî değişim niteliğinde benimsenmesiyle birlikte yeni tartışmalar ortaya çıkmıştır. Yapılması planlanan müdahalenin kapsamı ve görevi merak konusuydu. Ayrıca kurulan SCF'nin kriz döneminde liberal politikaları savunması, ülke içindeki farklı iktisadî görüşlerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu durum siyasi tartışmaların gündemden düşmesine kadar gitti. Artık siyasi fikirler, iktisadî çözüm altında sunulan yöntemlerin kapsamında dile getirilmeye başlanmıştı.

Kriz döneminden geçilirken Türk siyasi hayatına giren Serbest Fırka, parti programında belirttiği liberal görüşle ülke genelinde önemli ölçüde taraftar topladı. Özellikle üretici kesimin yoğunlukta olduğu Ege ve Karadeniz bölgelerinde ilgiyle karşılandı. Parti programında savunulan fikirler, toplumun çeşitli kesimlerinin çıkarlarına hitap etmemesine rağmen kayda değer bir destek aldı. Tanık olunan bu durum, CHF tarafından geçmişteki ekonomik politikaların gözden geçirilmesini ve yeni iktisadî tedbirlerin alınmasını zorunlu hale getiriyordu.

Bahsedildiği gibi Serbest Fırka liberal bir fikri sahaya sürerken, CHF mutedil yani ılımlı devletçilikten yana tavrını koymuştu. Her iki fırkanın benimsedikleri nosyonlar farklı olsa da ekonomide devletin alacağı yeni rol hakkındaki görüşleri birbirine benzerlik taşımaktaydı. Serbest Fırka yöneticileri, ferdin yapamayacağı işin

devlet tarafından yerine getirilmesini ön görmekteydi. Bu görüş, Halk Fırkasının liderleri arasında da savunulan bir fikirdi. Ancak aynı anlayışta olunmasına rağmen iktisadî görev üstlenecek olan devletin yükleneceği sorumluluğun tarifi konusunda anlaşmazlıklar içersindeydiler. Ayrıca hangi işin devlete ve hangi işin ferde bırakılması gerektiği konusunda dile getirilen değerlendirmelerde de farklılıklar mevcuttu.

Devletin alacağı pozisyonun ve kullanacağı araçların konumu üzerinde merak edilen sorular vardı. Bu soruların cevaplanması, devletin nasıl bir sistem içersinde hareket edeceğinin açıklanması bakımından önemliydi. Devlet Kapitalizmi, Devlet Sosyalizmi gibi tanımlamalar yapılarak yeni sistemin içeriğine dönük yaklaşımlar gündeme geldi.⁸³⁷ Devlet tarafından alınan önlemlerin ve yapılan girişimlerin kamu yararına yapılıp yapılmayacağına dair düşünceler, bahsedilen kavramların tartışılmasına zemin hazırladı. Buradaki karmaşanın ortadan kalkması, devletçilik ilkesini uygulayan hükümetin takınacağı tutumla doğru orantılıydı.

Tartışmalara farklı yönden bakan Ahmet Hamdi Bey, 1931 yılında yayınladığı "İktisadî Devletçilik" adlı eserinde uygulanması planlanan devletçiliğin klasik idarî devlet anlayışına sahip olmaması gerektiğini anlatır. Çünkü ekonomi üzerinde idarî bir devlet egemenliğinin kurulmasıyla birlikte iktisadiyat alanının memur devletçiliğine teslim edileceğini savunur. Böylece memur sınıfının, eline geçireceği güçle, sermayenin yerine geçebileceğini belirtir.⁸³⁸

Değerlendirmeler ve yorumlar bu şekilde devam ederken, CHF'nin programında devletçilik ilkesinin mahiyeti belirlenmiştir. Ülke toplumunun birbirinden bağımsız sınıflardan bir araya gelmediği, belirli bir iş bölümü çerçevesinde hareket edileceği açıklanmıştır. Kişisel menfaatler yerine ortak bir çıkar etrafında ve ahenkli bir çalışmanın amaçlandığı duyurulmuştur.⁸³⁹ Milli sermaye de yeni sistemde kendine yer bulmuştur. Devlet kademesinin özel teşebbüsle herhangi bir rekabet içersine girmeden, yaptığı incelemelerin neticesinde plan dâhilinde çalışması tavsiye edilmiştir.⁸⁴⁰ Ancak bu suretle ekonomik krizin kısa ve kolay yoldan atlatılabileceği düşünülmüştür. CHF'nin 1931 yılında yapılan üçüncü büyük kongresinde fırkanın temel ilkesi haline gelen devletçilik prensibi şu şekilde yer almıştır:⁸⁴¹

⁸³⁷ Ahmet Hamdi Başar, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁸³⁸ Ahmet Hamdi Başar, *İktisadî Devletçilik*, C. I, İstanbul 1931, s.52-53; A.H.başar, "*Atatürk'le üç ay...*", s. 55.

⁸³⁹ Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara 1972, s.23.

⁸⁴⁰ *Milliyet*, 10 Mayıs 1934.

⁸⁴¹ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, II. Baskı, Ankara 1982, s.59.

"Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdır."

Sermayenin beklenen düzeyde olgunluk seviyesine ulaşamaması ve yabancı sermayeye duyulan güven eksikliği, devlet kontrolünde planlı bir çalışmanın lüzumunu gerektirdi.⁸⁴² Planlı bir program hayata geçirilmediği takdirde eldeki mali kaynakların doğru bir şekilde sevk edilmesi beklenemezdi.⁸⁴³ Ekonomik hedeflerin bir bütünsellik kavramı etrafında açıklanmasının ihtiyacı ortadaydı. Ayrıca devletin hangi alanlarda ne gibi işlerde rol alacağına belirlenmesinin en uygun yolu planlı hareketten geçmekteydi. Bunun yanı sıra halkın temel ihtiyaçları ve ülkede kurulacak fabrikalar için mevcut ham maddelerin varlığı bilinmeden kalkınmaya yönelik bir çalışma yapılamazdı.

Plan dışında çalışan bir devletçilik sistemi, devletin gücünü yanlış bölgelere kaydırabilir veya her alanda faaliyet göstermesine sebep olabilirdi. Bu durum halk kitleleriyle devletin arasını açabilirdi. Ekonomik kriz altında olan Türkiye, aynı zamanda sosyal bir buhranla karşı karşıya kalabilirdi.⁸⁴⁴ Bu ihtimalin meydana gelmesiyle ortaya çıkacak olan tablo, benimsenen halkçılık ilkesiyle bağdaşmayacaktı.

Devletçilik sisteminin gündeme geldiği andan itibaren zihinleri meşgul eden diğer bir husus da yeni iktisadî ilkeyle birlikte sosyalist bir anlayışın Türkiye'de egemen olacağına dair duyulan kaygı idi. Bürokrasi kademesinin Sovyet Rusya ile ilgili geçmişten beri süre gelen dostluk seviyesi belliydi. Askeri ve diplomatik alanlardaki iki ülkenin birbirlerine olan katkıları açıktı. Devletin müdahale seçeneği ve plan yapma konuları konuşulmaya başlandığından itibaren Sovyetlerden Türkiye'ye dönük ekonomik çaplı bir sistemin ihracı konusundaki ihtimalin varlığı konuşulmaya başlanmıştı.

1929 buhranında gösterdiği iktisadî alandaki başarısı nedeniyle Sovyet ekonomisinin incelenmesi normaldi.⁸⁴⁵ Öte yandan, bahsedildiği gibi serbest piyasa ekonomisini uygulayan Batılı ülkelerin planlı ve müdahaleci bir tavır almaları, Türk yöneticilerinin Sovyet sistemini araştırmasında neden olan bir diğer faktördü. Zaten Türkiye'de hayata geçirilen devletçilik adı altındaki uygulamaların içeriğinde doğrudan

⁸⁴² Ahmet Hamdi Başar, "Atatürk'le Üç Ay...", s.14.

⁸⁴³ Vedat Nedim, "Millet İktisadiyatı", *Kadro Dergisi*, Sayı I, Ocak 1932, s.11.

⁸⁴⁴ Ahmet Hamdi Başar, "Atatürk'le Üç Ay...", s.59.

⁸⁴⁵ Buhranlı dönemlerden geçilirken en çok araştırılan ve inceleme altına alınan ekonomik sistemlerden biri de Sovyetlerdi. Kendi iç savaş ortamından çıkarak planlı bir iktisadî anlayışla kaydettiği ilerleme mercek altına alınmıştır. Konuyla ilgili basında yer alan iktisadî bahisler adı altında yayımlanan makaleler vardır. Bahsedilen yayınların bazıları için bkz. *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1931; *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1931; *Milliyet*, 11 Haziran 1932.

sosyalizmi teşvik edecek bir adım görülmedi.⁸⁴⁶ Fakat Türkiye, Sovyetlere düzenlediği gezi neticesinde, ülkedeki sanayi gelişimini yerinde gözlemleyerek kendi sistemlerine uyum sağlayan fikirlerden de yararlanmasını bilmiştir.

Bu dönemde Türkiye ne ekonominin tüm vasıtalarını özel teşebbüse bırakan liberal bir görüşü ne de her alanda devlet faktörünün rol alacağı Sovyet sistemine benzeyen bir devletçilikten yanaydı.⁸⁴⁷ Yeni sistem, bürokrasiye alan verdiği gibi yerli sermayeye de hareket edebileceği bir saha sunmaktaydı. Bu, devlet ile sermaye kesiminin ortak bir biçimde yol almasını sağlayan bir anlayıştı.⁸⁴⁸ Beklenen düzeye gelemeyen sermayenin devlet tarafından hem belli bir mali güce erişmesi hem de iktisadî yönden yetiştirilmesi arzu edilmekteydi.

Ekonomi Bakanı Celal Bayar 1935 yılındaki uluslararası İzmir sergisinin açılışında bulunmuş ve Türkiye'de uygulanan devletçiliğin içeriğini açıklamıştır:⁸⁴⁹

"Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19. asırdan beri sosyalizmi nazariyatçıların ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye'ye has bir sistemdir. (...) Bizim takip ettiğimiz bu yol liberalizmden başka bir sistemdir."

XX. yüzyılda öne çıkan teknik kapasiteyi işlevsel hale getirecek unsurun gücü devlette görünmekteydi. Dolayısıyla ekonomide sermayeye rehber olmayı kabul eden sistemle bir yandan krizin etkileri hafifletilirken bir yandan da kalkınma hızını arttıracak ortam hazır hale gelecekti. Az gelişmişlik bir seviyeden uzaklaşmanın formülü, tarımsal faaliyetlerin yanında sanayi ağırlıklı bir oluşumun yaratılmasıydı.1930'lu yıllarda uygulanan devletçilik, özel teşebbüsü engelleyici ve aleyhinde kanunların çıkarıldığı bir anlayış içersinde olmamış, kapitalizmin geliştirilmesine hizmet etmiştir.⁸⁵⁰

3.3. SANAYİ KALKINMASINDA SOVYETLERİN YERİ

3.3.1. Türkiye'yi Sovyetlere Yönlendiren Faktörler

3.3.1.1. Sovyet Ekonomisine Bir Bakış: NEP'ten Planlı Sanayiye Geçiş

Ekonomik buhran döneminde, Türk yetkililerinin yurt dışına yaptıkları gezilerin başında Sovyet Rusya gelmekteydi. İktisadî bir arayış içersine giren Türkiye, sınırdaş olduğu Sovyetlerin ekonomik gelişimini takip ediyordu. Kendi ülkesinde yeni sistemin

⁸⁴⁶ Korkut Boratav, *a.g.e.*, s.100.

⁸⁴⁷ *a.g.e.*, s. 137.

⁸⁴⁸ Çağlar Keyder, *a.g.e.*, s. 139.

⁸⁴⁹ *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1935.

⁸⁵⁰ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 310,318.

temelini atmayı planladığı bir dönemde, Sovyet iktisadiyatı hem hükümet nazarında hem de ekonomistler tarafından inceleniyordu.

Türk yöneticilerin Sovyet ekonomisini incelemesine neden olan gelişmelerin içeriğinden bahsetmek gerekir. Ancak Türkiye'nin Rusya gezisinden beklediği katkıları ele almadan önce Sovyet ekonomisinin geçirdiği süreçlerin genel bir anlatımla ele alınması, konunun bütünlüğü noktasında yararlı olacağı ortadadır.

I. Dünya Harbinin devam ettiği bir zamanda Rus halkı savaştan çekilme isteğini belli etmeye başlamıştı. İtilaf devletlerinin müdahalesiyle iç savaşın da ortaya çıkması, savaş döneminde yaşanan bunalım ve kaos ortamını derinleştirdi. Bu durum Bolşevik hükümetinin yeni önlemler almasını teşvik etti. İç savaştan önce başlatılan sanayileri kamulaştırma faaliyetleri hız kazanarak, ülke içersindeki ana sanayi dalları hükümetin kontrolüne geçti. Bu tür sanayi dallarının organize ve kontrol etme görevi ise Vesenkha kurumuna verildi.⁸⁵¹

Devlet, mülkiyetinin genişlediği ve dış ticaret denetiminin yetkililer tarafından yönetildiği Rusya'da, toprak arazilerini topraksız köylülere dağıtmıştı. Hükümet emekçi köylü olarak değerlendirdiği yoksul köylülere desteklemişti. Fakat bu politika istenilen düzeyde bir gelişmenin yaşanmasını sağlamadı. Ürünlerin çeşitliliğinde ve verimliliğinde düşüşler gözlemlendi.⁸⁵² Zengin köylüler, bilgi ve uzmanlık isteyen ürünlerle ilgileniyordu. Yoksul köylülerin bu türden ürün vermesi, Rusya'nın o an ki şartlarında uygun değildi. Bununla birlikte ziraî üretimde de düşüşler meydana gelmiştir. Toprak sahibi olan köylüler, savaş komünizmin uygulanmasıyla sadece kendi geçimlerini sağlayabilecek ölçüde üretim yapabiliyordu.⁸⁵³

Kırsal alanda bu gelişmeler yaşanırken, sınaî üretimde tahmin edilen rakamlara ulaşamıyordu. Hatta yılsonlarında beklenen üretim rakamları artmaktan ziyade düşüş içersindeydi. Savaş komünizm politikası, Rusya'daki ekonomik durumu iyice kötüleştirmişti. Hükümet dış borç alımına yanaşmayınca, ekonomideki açığı kapatmak ve sanayide kullanılması planlanan maddelerin karşılanması için para basma yolunu tercih etmişti. Sürekli bir şekilde para basılmasına devam edilmesi, ruble değerinin gittikçe aşağıya çekilmesine neden oldu.⁸⁵⁴ Komünist rejimin hayata geçirilmesiyle

⁸⁵¹ Gürkan Çelebican, "Sovyet Rusya'da İktisadî Planlamanın Gelişimi" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 27, Sayı 3, Ankara 1972, s.251.

⁸⁵² Nalan Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, V. Baskı, Bursa 2008, s.166-167.

⁸⁵³ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), İstanbul 2009, s.389.

⁸⁵⁴ Nalan Ölmezoğulları, *a.g.e.*, s. 168.

paranın piyasadaki rolü azaltılacaktı. Ancak o dönemki Rus ekonomisinde böyle bir adımın atılması, erken görülmekteydi. Dolayısıyla ortaya çıkan bu durum, yetkililer nazarında istenilen bir gelişme değildi.

Kısacası iç savaş döneminde tatbik edilen savaş komünizmi politikaları, beklentilerin aksinde gelişerek Rus ekonomisini zayıflatmaya devam etti. Aşırı rejim savunucuları bile benimsedikleri ilkelerin ekonomideki etkilerinden hoşnut değildi. Yeni rejim sistemi bazı çevreler tarafından tartışılır hale gelmişti. Rus yetkililer de ülke ekonomisinin son durumunu değerlendirdiğinde mevcut halin sosyalist bir temele uygun olmadığını kavramıştı. Kapitalist bir sistemden sosyalist bir sisteme geçiş yapılabilmesi için uygun ortamın yaratılması planlandı. Bu nedenle Mart 1921'de NEP ilan edilerek, Rus ekonomisinin istenilen düzeye ulaşması beklenmişti. Yeni politika, komünist ilkelerden birtakım ödünler verileceğinin bir habercisiydi.

NEP'in uygulanmaya başlamasıyla birlikte rejim taraftarları, kendi topraklarında piyasa ekonomisine yer verilmesinden rahatsızdı. Yeni hayata geçirilen iktisadî politikanın, kapitalist anlayışı besleyerek sosyalist bir anlayışa geçişin önünde set olacağına dair fikirlerin yaygınlık kazanmasına imkân sağladı.⁸⁵⁵ Kimi zaman sertleşen eleştirilere karşılık liderler, bu politikanın geçici bir süreyle yürürlüğe konulduğunu açıkladılar.

NEP, savaş komünizm politikasından farklı bir süreci beraberinde getirmişti. Bolşevik hükümeti geniş bir şekilde araştırma yapmak ve belirleyeceği iktisadî planların hayata geçirilmesi için çeşitli yollara başvurmak amacıyla Gosplan teşkilatını kurdu. Bu teşkilat sadece plan yapmakla sorumlu değildi aynı zamanda farklı ekonomik kuruluşlardan gelen plan önerilerini incelemeyi ve bunları genel plana entegre etmeyi üstlenmişti.⁸⁵⁶

Toprağı elinde olan köylülere fazla mal üretmesi halinde ürünlerini iç pazarda satma hakkı verilmişti.⁸⁵⁷ Bu durum, Rusya'nın topraklarında serbest ticaretin yapılabileceğini göstermekteydi. Fakat yaşanan bu gelişme sadece yurt içinde geçerliydi. Ülke sınırları dışında mal satışına izin yoktu. Çünkü dış ticaretin kontrolü ve denetimi, hükümet organları tarafından yapılmaya devam ediyordu.

---

⁸⁵⁵ Maurice Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, (Çev. Metin Aktan), II. Baskı, İstanbul 1968, s. 175.

⁸⁵⁶ Gürkan Çelebican, *a.g.m.*, s. 255.

⁸⁵⁷ George Vernadsky, *a.g.e.*, s. 391.

Savaş komünizmiyle hükümetin eline geçen küçük işletmeler NEP'le birlikte tekrardan sahiplerine iade ediliyordu. Bu işletmeler, elde ettikleri pozisyonları nedeniyle yeniden serbest ticaret usulüyle ekonomik sahada yerlerini almışlardı.⁸⁵⁸ Ayrıca yabancı uyruklu sermayedar sınıfının Rusya'da eskisi gibi iktisadî bağı kurma fırsatı verildi.

Karma bir ekonomiyi temsil eden NEP, devletin tekelinde olan sanayi kuruluşlarının eski imtiyazlarını geri almıştı. Fabrikaların teçhizatları ve hammadde gereksinimleri, bundan böyle ücretsiz bir şekilde temin edilemeyecekti. İhtiyaçların karşılanması için mevcut piyasadaki değeri karşılığında belli bir ödemenin yapılması gerekiyordu.

Kapitalist sistemlere karşı mücadele içersine giren hükümet yetkilileri, karma ekonomi metoduyla sosyalist bir topluma geçişin şartlarını hazırlama amacındaydılar. Sadece iç ekonomiye dair adımlar atılarak, ekonominin güçlenmesi pek mümkün değildi. Dış piyasadaki sermayenin Rusya'ya gelmesinin önü açılmalıydı. Buradan hareketle dış politikadaki yalnızlığa son verebilmek adına ülkelerle diyalog arayışlarına girildi. Temas sağlanan devletlerle ticarî antlaşmalar imzalamanın yolları araştırıldı. Planlanan ara dönemden veya karma ekonomiden tamamen sosyalist anlayışa geçiş sürecinin güçlü bir şekilde atlatılması hedeflenmekteydi.

1921 yılından itibaren uygulanmaya başlayan NEP, Rus ekonomisindeki istenilen iyileşmeyi sağlamıştı. Tarım ve sanayi alanındaki rakamlar yükselmişti. Savaş komünizminin yürürlükte olduğu dönemlerdeki endüstriyel üretim, 1927 yılında artmış bir durumdaydı. Ülke ekonomisinin rahatlaması için tamamen olmasa da sosyalist bir anlayış rafa kaldırılmış, kapitalist sistemin ilkeleri devreye girmişti. Elde edilen veriler, Sovyet liderlerinin yeniden sosyalist bir sisteme dönmesine olanaklı hâle getiriyordu.

Fakat bu noktada ülke genelinde Sovyet yetkilileri arasında yeni bir tartışma konusu ortaya çıkmıştı. Sovyetler benimsedikleri rejimin ayakta kalmasını, sanayi ülkelerinde denetimi eline geçirmek suretiyle dünya genelindeki sosyalist teşkilatların iktidara gelmesine bağlıyordu. Rusya'ya benzer bir siyasi değişimin dünyada da yaşanma ihtimalini yüksek görmekteydiler. Ancak bu suretle Rusya'da sosyalist bir temel atılabileceğini düşünüyorlardı. Fakat 1927 yılı itibariyle hem Asya'da hem de Avrupa'da beklenen sosyalist eğilimin lehine olumlu bir aşama kaydedilmemişti. Bu durum Sovyet yönetimini başka bir yola sevk etmişti. Stalin Rusya'sı "Tek ülkede

---

⁸⁵⁸ Gürkan Çelebican, *a.g.m.*, s. 255.

Sosyalizm" sloganıyla hareket etmeye karar vermişti. Siyasi rakiplerini tasfiye eden Stalin, 1928 senesi itibariyle NEP dönemini sonlandırmıştır. Karma ekonomiyi geride bırakan Sovyetler, hızlı bir şekilde ağır sanayiye yönelen ve piyasa ekonomisini yürürlükten kaldıran bir iktisat prensibiyle yoluna devam etti.

Yeni anlayışın merkezinde plan kavramı önemli bir yere sahipti. Elbette çeşitli ekonomik çevreler, plan ilkesinden istifade etmişti. Liberal akım, israfı engellemek ve uygulanan politika neticesinde aksaklıkların ortaya çıkma ihtimalini en aza indirmek amacıyla kullanmıştır. Ancak Sovyetlerdeki plan anlayışı liberal yaklaşımdan farklıydı. Sosyalist hareket, planı merkeze alarak ekonominin her aşamasında söz sahibi olmayı amaçlamıştı.⁸⁵⁹ Üretim, tüketim, iş bölüşümü, mülkiyet gibi her türlü iktisadî basamak, Sovyetlerde önceden planlanan bir politikayla uygulanacaktı. Plan kavramı, anlaşıldığı gibi Sovyetlerde daha kapsamlı bir çerçevede değerlendirilmekteydi.

1920'li yılların başında açlıkla mücadele eden, sanayi konusunda Avrupa'ya nazaran geri planda kalmış bir ülke, 1928 yılıyla birlikte yeni bir sistemin uygulayıcısı konumundaydı. Planlı sanayileşmeyle birlikte ağır sanayi ilk sırada yer almıştı. Tarım alanlarında kullanılması planlanan makinelerin üretiminde yaklaşık iki katı bir artış meydana geldi. Plan dâhilinde hareket eden bu anlayış, Sovyet Rusya'yı devlet kontrolünde sanayileştirmeye çalışıyordu.⁸⁶⁰ Elektrik, ziraat, otomobil ve silah sanayisinde gelişme gösteren Rus ekonomisi, aynı zamanda büyüyen ve gelişim gösteren şehirler de inşa etmeye başlamıştı. Fabrikalarda çalışan insanların barınma ihtiyacı, şehirlerdeki yeni oluşumların sebebiydi.⁸⁶¹ Öte yandan, dış ülkelerden uzmanlar getirerek, kaliteli işçilerin oluşması sağlandı. Yeni sisteme ayak uyduran ve nitelikli bir kadro ortaya çıkmaya başlamıştı.

Sovyetler planlı sanayileşme sürecinden geçerken, dünya 1929 buhranı ile karşılaşmıştı. Belli bir tempoyla ağır sanayide ilerleme kaydeden Sovyetler, ekonomik bunalımını kapitalist rejimlerin iflası şeklinde görüyordu. Kapitalist sistemin krizle karşı karşıya kalması ve planlı sanayileşmeyle Sovyet ekonomisinin yükselen bir ivmeyle güçlenmesi, tek ülkede sosyalizm politikasının başarılı bir sonucu olarak algılandı.

---

⁸⁵⁹ Nalan Ölmezoğulları, *a.g.e.* ,s. 173.

⁸⁶⁰ Falih Rıfki Atay, *Yeni Rusya*, Ankara 1931, s.150.

⁸⁶¹ Hamat, *a.g.e.* ,s. 15.

Başka bir ifadeyle, Sovyetlerde planlı sanayileşme aynı zamanda hızlı bir endüstrileşme yoluyla kalkınmayı simgeliyordu. Bunalım döneminde kapitalist sisteme karşı önemli bir alternatif olduklarını göstermek amacındaydılar. Zaten Avrupa ekonomisine yetişmek ve hatta en kısa sürede Batı'yı iktisadî gelişim noktasında geride bırakmak bilinciyle planlı sanayileşmeye yönelmişlerdi.

İlk küresel kriz sürecinde Sovyetlerin attığı adımlar, Türkiye tarafından mercek altına alınmıştı. Zaten Türk hükümeti, İktisadî buhran atmosferi altında Anadolu'da uygulanabilecek yeni sistemlerin ve metotların arayışı içersine girmişti. Bürokrasinin ve basın dikkatini çeken ülkelerin başında Sovyetler gelmekteydi. Türk basınındaki önemli köşe yazarlarının aracılığıyla Sovyetlerdeki sistemler çözümlenerek, makaleler halinde bilgiler paylaşılmıştı. Sovyetlerin gerçekleştirdiği rasyonel çalışmaların neticesinde ortaya çıkan ekonomik oluşumun Türkiye'de de yaratılabileceği noktasındaki düşünceler, konuşulmaya ve yazılmaya başlanmıştı.⁸⁶² Rejimin değil, ekonomik kurallarının alınması tavsiye edilmekteydi. Bu dönemde ana gündem, İsmet Paşa'nın Nisan ayında Sovyetlere yapacağı gezi idi. Artık kamuoyu bu gezinin gerekliliğini zaruri görmekteydi. Çünkü uzmanlardan oluşan bir heyetin Rusya'ya giderek, yerinde gözlem yapması ve tespitlerde bulunması gerekiyordu.

3.3.1.2. Rusya Gezisinin Amacı

Türkiye'nin hem savaş dönemlerinde hem de barış zamanlarında kendi üretimini gerçekleştirebilecek bir ekonomik sistem oluşturması gerekiyordu. İktisadî gelişimin yaşanması için Milli Mücadele'de sağlanan birlik ve bütünlüğün yeniden inşa edilmesi zorunluydu. Çünkü ülkelerin kaderi, sahip oldukları kendi ulusal ekonomilerinin gücüyle doğrudan bağlantılıydı.

Tarımsal bir ekonominin yanında ağır sanayiyle donatılmış bir yapının bulunması, istenilen ve arzu edilen bir seviyeye gelmede büyük rol oynayacaktı. Bahsedilen buhranın ortaya çıkması, ham madde ihraç eden bir Türkiye'nin artık sanayi alanında gelişmesiyle birlikte kendi ihtiyacını kendisinin karşılayabileceği bir anlayışı oturtması gerekliliği lüzumlu hale getirmişti.

Rus basınında da buhranla mücadele eden Türkiye hakkında yazılar çıkmıştır. Türk-Rus dostluğuna hitaben İzvestiya gazetesinde yazılan bir makalede, geçmişte yaşanan siyasi süreçlere değindikten sonra Türkiye'nin ekonomik durumuna dair

⁸⁶² *Milliyet*, 7 Mayıs 1932; *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1932.

ifadelere yer verilmiştir. Komşu ülkenin, buhranla bütünleşen mali sıkıntısını aşacağını, kendi tabiriyle Türkiye'nin iktisadî Dumlupınar'ına tanıklık edeceklerine dair inançlarını belirtmiştir.⁸⁶³ Her iki taraf basınında da neşredilen yazılarda, 1930'lu yıllarda ekonomik ilişkilerinin daha fazla sanayiye kaydırılması noktasında ifadeler vardı.

Türkiye, her ülkenin kendi yapısı içerisinde bir ekonomik sistemi yeniden dizayn etmesi gerektiğinin farkındaydı. Buradan hareketle 1931 senesinde CHF'nin kongresinde kabul edilen devletçilik politikası, Rusya'nın plan ilkesinden yararlanma fikrini beslemiştir. Ancak bu anlayış, Rusya'da benimsenen bütün ekonomik argümanların Türkiye'de aynı şekilde sahaya sürüleceği anlamına gelmiyordu. İşte bu nedenle Moskova'ya planlanan gezi, hangi açıdan ve ne ölçüde Rusya'dan yararlanılabileceğini ortaya koyması bakımından önemli bir yer teşkil ediyordu. Bu geziler öncesinde nasıl bir sistemin uygulanacağı belli olmasa da yöneticilerin kesin olarak savunduğu temel düşünce, herhangi bir devlete benzemeden mevcut imkânları en elverişli bir şekilde kullanarak ekonomisi gelişmiş bir ülke ortaya çıkarmaktı. Zaten sistem arayışları, bunun için yapılmaktaydı.

Bahsedildiği gibi, Sovyet Rusya'daki planlı ekonominin başvurulmasının en büyük sebeplerinden biri en kısa sürede Avrupa ülkeleriyle eşdeğer veya daha iyi bir iktisadî seviyeye ulaşmaktı. 1917'de Avrupa ile giriştiği askerî mücadeleyi kazanarak istediği rejimi inşa etmiş ve siyasî bağımsızlığını elde etmişti. Şimdi de kendi kendine yetebilecek bir ekonomiyi en hızlı şekilde hayata geçirmenin çaresini yeni sisteminde bulmuştu.⁸⁶⁴

Önceki konularda 1920-1923 yılları arasındaki askerî ve siyasî anlamda yakınlaşmasının temelindeki ortak noktalara temas edilmişti. 1930'lu yılların başında da Türkiye'nin kalkınma hızını arttıracak araçları bulmanın peşinde olması, yeni dönemde iki ülke arasındaki farklı ortak paydaların meydana gelmesinde katkı sağladı. Aralarındaki temel farkı belirtmek gerekirse, Sovyetler acilen bir ekonomik sıçrayış içerisinde olduğu için tüm vasıtaları zorluyordu. Çünkü Sovyet liderleri rejimlerin ayakta kalmasını endüstrileşmeye bağlamıştı. Ancak Türkiye, planlı ekonomiyi yıllara yayarak bir gelişme politikası uygulamayı amaçlıyordu. Onların gayesi, ülke içerisindeki milli sermayenin yolunu açmak ve güçlenmesini sağlayarak ulusal ekonomiyi inşa etmektir. Öyle görülüyordu ki, ülkelerin araçları aynı ama hedefleri farklıydı. Plan yoluyla

⁸⁶³ *Milliyet*, 19 Kanunuevvel (Aralık) 1929.

⁸⁶⁴ Falih Rıfki Atay, *Moskova-Roma*, Ankara 1932, s.10.

sanayileşme araç olarak benimsemişti. Fakat ulaşmak istedikleri hedefler sanayi yoluyla kalkınma olsa da Sovyetler rejimini ihraç etmenin peşindeyken, Türkiye ise ulusal ekonomisini sağlam temele oturtmanın amacındaydı.

3.3.2. Sovyet Rusya Seyahati ve Neticeleri

3.3.2.1. Rusya'daki Ekonomik Araştırmaların Detayları

Türk basını 24 Nisan 1932 tarihinde Başvekil İsmet Paşa liderliğinde kapsamlı bir heyetin Rusya'ya seyahat edeceği bilgisini vermiştir.⁸⁶⁵ Türk heyetine Ankara Büyükelçisi Suritz'in de refakat edeceği açıklanmıştır. Türk Başvekili ve Hariciye Vekilinin de yer alacağı gezi için Sovyetler, Grusia adlı gemiyi göndermiştir.⁸⁶⁶ Rus fabrikalarında yeni inşa edilen gemi, Türk ve Rus bayraklarıyla süslendirilmiştir. Duvarlarında Lenin, Stalin, Molotov ile Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet ve Kazım Paşalar ile Tevfik Rüştü Bey'in resimleri asılmıştır.⁸⁶⁷

17 gün sürmesi planlanan gezide Odessa, Moskova, Leningrad, Harkov ve Dinyeper şehirlerinin ziyaret edilmesi kesinleşmiştir. Bu süre boyunca Sovyet devlet adamları, iktisat uzmanları ve askerî heyetlerle çeşitli toplantılar yapılması gündemdeydi.⁸⁶⁸

Türk heyetinde devlet adamlarının yanı sıra iktisat, ticaret ve edebiyat alanında pek çok isim yer almıştır. Edebiyat ve yazı çevresinden Falih Rıfki, Yakup Kadri, Yunus Nadi, Ruşen Eşref, Selim Ragıp, Vâlâ Nureddin bulunuyordu. İktisadî alanda meşgul olan kişiler arasında Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Bey, Sanayi Umumi Müdürü Şerif Bey, Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Bey, İktisat Vekâleti müşavirlerinden Kâmil İbrahim Bey, Kooperatif Cemiyeti Umumi Kâtibi ve İstanbul mebusu Alâeddin Cemil Bey heyetteki yerlerini almışlardır.⁸⁶⁹

Türk heyeti ağırlıklı olarak iktisat ve ticaretle uğraşan kişilerden oluşmaktaydı. İzvestiya gazetesinde yayımlanan bir yazı da bu duruma dikkati çekmişti. Türkiye'deki iktisadî temsilcilerin Rus gelişimini yakından gözlemlene fırsatı yakaladıklarından dolayı bu gezinin daha önemli hale geldiği vurgulanmıştır. Böylece Türk uzmanlar yakından kuracakları temasla, yeni Rus teşkilatının tüm safhalardaki yeniliklerini yerinde araştıracaktı. Ayrıca iki dost ülkenin ekonomi alanındaki yetki sahibi kişilerin

⁸⁶⁵ *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1932.

⁸⁶⁶ *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1932.

⁸⁶⁷ *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932.

⁸⁶⁸ *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1932.

⁸⁶⁹ *Akşam*, 15 Nisan 1932; *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932.

birbiriyle tanışması neticesinde ülkeler arası iktisadî ilişkilerin hızlanacağı fikri hâkimdi.⁸⁷⁰ İsmet Paşa'nın yanındaki uzmanlar, yeterli inceleme yapmak adına Başvekil yurda döndükten sonra bir müddet daha Rusya'da kalarak bilgi toplamaya devam edecekti.⁸⁷¹

Gezi boyunca yoğun bir ilgiyle karşılanan Türk heyeti, yaptığı açıklamalarla ikili ülke ilişkilerinin oluşumuna dair tarihi süreçleri anlatıyordu. Siyasetle birlikte ekonomik hususlar ön plana çıkmaktaydı. Zaten heyette yer almaları istenilen uzmanların çoğu ticaretle ilgilenmekteydi. Bu da gezinin neden yapıldığını net bir şekilde ortaya koyuyordu.

29 Nisan'da Moskova'da bulunan heyet, Amo Fabrikasındaki insanların çalışma şartlarını ve otomobillerin üretilme sürecindeki aşamalarını takip etmiştir.⁸⁷² 3 Mayıs'ta Leningrad'a geçen heyetin de katılımıyla Sovyet Ticaret Odası tarafından bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda Harici Ticaret Komiseri Muavini ve Sovyet Ticaret Odası Başkanı M.Eliva bir konuşma yapmıştır. Rus topraklarındaki gelişimi derin bir şekilde incelemeleri için Türk uzmanlarına tavsiyelerde bulunmuştur. Bu konuşmaya karşılık İsmet Paşa da Sovyetlerdeki iktisadî ve kültürel gelişiminden dolayı dost ülke olarak Türkiye'nin de memnun kaldığını açıklamıştır. Tarafların ekonomik anlamda ortaklaşa bir çalışma içersine girmesinin her iki ülke menfaati için yararlı olacağını ifade etmiştir.⁸⁷³ Ertesi gün şehrin başta iktisadî yapısıyla ilgili olmak üzere toplum teşkilatı hakkında bilgiler alınmış ve bölgedeki fabrikalar gezilmiştir. Şerif, Şevket Turgut ve Kâmil İbrahim Beyler petrol enstitüsünü ziyaret etmişlerdir. Şeker ürünlerini araştıran kurumları da Remzi Bey denetlemiştir. Bunun yanında ağır sanayi komiserliğine gidilerek, şehrin sanayi üretiminin nasıl canlandırdıklarına dair araştırmalar yapılmıştır. Öte yandan, ağır sanayi komiserliğinin harici dairesi şefi olan M. Bitker ile de görüşmelerde bulunmuşlardır.⁸⁷⁴

---

⁸⁷⁰ *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1932.

⁸⁷¹ *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1932.

⁸⁷² *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1932.

⁸⁷³ *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1932.

⁸⁷⁴ *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1932.

6 Mayıs'ta telefon aletlerini araştırmak ve yerinde görmek için Karasnaia Zaria İmalathanesini gezmışlerdir. Daha sonra Lenin'in girişimleri neticesinde kurulan Lenin Ziraat Akademisi'ne gidilmiştir. Sovyet Rusya haricinden getirilen bitkilerin yetiştirilmesine dair yapılan çalışmalar yerinde görülmüştür.⁸⁷⁵

İsmet Paşa yanında getirdikleri Türk uzmanları Sovyetlerde bırakarak Türkiye'ye dönmüştür. Sovyetlerden hediye edilen tanklar, otobüsler, kamyonlar ve traktörlerin bir bölümünü beraberinde getirmiştir. İstanbul Limanına taşınan araçlar daha sonradan Ankara'ya nakledilecekti.⁸⁷⁶

Türk uzmanlar Sovyetlerin iktisadiyatını ayrıntılı incelemeye devam etmiştir. İsmet Paşa döndükten sonra farklı kollara ayrılarak araştırmasını sürdüren heyet, ziraat alanında çalışmalar yapmıştır. Talim ve Terbiye İdare Başkanı İhsan Bey amele fakültesini ve mekteplerini gezmıştir. Alâeddin Cemil Bey ise ziraat kurumlarını, tüketim kooperatiflerini, bankaları ve enstitüler ile akademileri gezerek detaylı notlar almıştır. Remzi Bey şeker üretimine dair çalışmalarına kaldığı yerden devam etmiştir.⁸⁷⁷

Rus basınından alınan haberlere göre, Türk uzmanlarından Kâmil İbrahim ve şerif Beyler bir süre daha Moskova'da kalmaya karar vermiştir. Ancak uzmanların çoğu Moskova'daki iktisadî ve mali incelemelerini tamamlayarak buradan sırasıyla Harkov, Rostov, Don, Tiflis ve Batum yolunu takip ederek Türkiye'ye dönecekleri açıklanmıştır. Dönüş sırasında günde 100 traktör üreten Harkov'daki fabrika ile sanayi sarayı ve kooperatifler ziyaret edilecekti. Buna ilaveten Rostov'daki ziraat makineleri imal eden fabrikanın gezilmesi planlanıyordu. Türk uzmanlarına Batum' a kadar Sovyet Rusya Halk Komiserliği Temsilcisi M. Miller eşlik edecekti.⁸⁷⁸ 28 Mayıs'ta Tiflis'e geçen uzmanlar bölgedeki ziraat kooperatifini, sanayi odasını incelemişlerdir. Tiflis'teki ziyaretlerini tamamlayan heyet daha sonradan Batum'a geçmiştir. Bitki enstitüsü ve dünyanın ikinci büyük çay fabrikasıyla ilgili bilgiler toplamıştır.⁸⁷⁹

Türkiye'ye döndüklerinde yaptıkları çalışmaları ve edindikleri izlenimleri basınla paylaşmışlardır. Sovyet yetkilileri tarafından kolaylıklar sağlanarak incelemelerde bulduklarını anlatmışlardır. Ziraat alanlarındaki ve makine sektörleri hakkında ayrıntılı araştırma yaptıklarını beyan etmişlerdir. Himayeyi Etfal Başkanı olan Dr. Fuat

⁸⁷⁵ *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1932.

⁸⁷⁶ *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1932.

⁸⁷⁷ *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1932.

⁸⁷⁸ *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1932.

⁸⁷⁹ *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1932.

Bey de dikkate değer gözlemlerini açıklamıştır. Hapishaneleri ve halk hamamlarını incelediğini söylemiştir. Hapishanelerde bulunan mahkûmların birer işçi gibi çalıştıklarını ifade etmiştir.⁸⁸⁰ Bununla birlikte her fabrikanın yanında kreşlerin yer aldığını anlatmıştır. Kadınların çalışma hayatlarında aktif halde olması için sadece fabrikalarda değil, köy ve mahallelerde de kreşlerin olduğundan bahsetmiştir. Türk uzmanlarından sadece Kâmil İbrahim Bey ve Şerif Bey ülkeye dönmemiş, Rusya'da kalarak fabrikalardaki makineler hakkında araştırma yaptıkları belirtilmiştir.

3.3.2.2. Heyetlerin Ziyaretleri ve Çalışmaları

3.3.2.2.1. Rus Heyeti Türkiye'de

Rusya'da yapılan incelemeler sırasında Sovyet yetkilileri Türkiye'ye çeşitli hediyeler vereceklerini açıklamışlardı. Hediyelerin belli bir kısmı İsmet Paşa tarafından getirilmiştir. 10 Haziran 1932 tarihinde İstanbul'a gelen bir Rus heyeti, yanlarında getirdikleri hediyelerin diğer kısmını da teslim etmiştir. Heyet arasında yer alan Leningrad ve Moskova Fen Enstitüsü Müdürü Vladislav Vago, getirdikleri eşyaların mahiyeti hakkında bilgi vermiştir. Eşyaların arasında Stalingrad fabrikasında en son sistemlerle donatılarak imal edilen 10 traktör vardır. Makinelerin ekme, biçme ve toplama gibi işlemleri yapabilme kapasitelerine sahip olduğunu açıklamıştır.⁸⁸¹ Bunun yanında otobüsler ve kamyonlara ilaveten 7 tank da gönderilen eşyalar arasındaydı.⁸⁸²

V. Vago liderliğinde Türkiye'ye gelen Rus uzmanları arasında ziraat komiserliği makine ve traktör şubesi şefi Andre Pavlof, ziraat komiserliğinde görevli Kondakof, makine enstitüsü fen memurlarından Aleksi Şerakof ve Dimitri Kalyof da heyette yer almıştır.⁸⁸³ Heyet teslim ettikleri makinelerin kullanımı ve işleyişini öğrettikten sonra ülkelerine dönecekti.⁸⁸⁴

Haydarpaşa'ya getirilen Rus hediyelerinin taşınma işlemi vinçlerin yardımıyla başlanmıştır.⁸⁸⁵ Leningrad şilebiyle gelen eşyaların Ankara'ya nakledilmesi gerekiyordu. Ankara'ya ulaşacak olan 24 vagon halindeki eşyalar, uzmanlardan oluşan bir heyetin kontrolü altında yerleştirilecekti. Ayrıca buradaki traktörler İzmir, Kütahya, Edirne, Ankara, Konya gibi şehirlere götürülecekti. Ziraat makinelerinin boşaltılması ve taşınması tamamlandıktan sonra da yine Sovyet fabrikalarında üretilen tankların ve

⁸⁸⁰ *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1932.

⁸⁸¹ *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1932.

⁸⁸² *Milliyet*, 12 Haziran 1932.

⁸⁸³ Heyette bulunan Rus uzmanlara bkz. EK - 16.

⁸⁸⁴ *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1932.

⁸⁸⁵ *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1932.

otobüslerin tahliyesi gerçekleştirilecekti.⁸⁸⁶ Bu hediyelerin haricinde pamuk ve şeker fabrikalarında kullanmak üzere çeşitli alet ve makineler de verilecekti. Ancak bu makinelerin Türkiye'ye gönderilmesi ileriki günlerde yapılacaktı. Çünkü Ankara'ya gelecek olan heyetin araştırması ve incelemesi neticesinde ihtiyaç olunan makineler belirlenecekti.

Rusya'da yapılan görüşmeler sonucunda yaklaşık 8 milyon dolar kredinin Türkiye'ye verilmesine dönük bir karar alınmıştır. Bu para, planlanan fabrikalara konulacak makinelerin satın alınması için harcanacaktı. Ancak evvela Rusya'dan geniş kapsamlı bir heyetin gelmesi bekleniyordu. Heyetin gelişiyle birlikte Anadolu'da çeşitli vilayetler ziyaret edilerek, hangi fabrikanın hangi bölgede tesis edileceği kesinlik kazanacaktı.*

Beklenen Rus heyeti 12 Ağustos 1932 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Hükümet tarafından Türkiye'de uygulanması düşünülen plan ve projelerin oluşturulması için davet edilmişlerdir. Yaklaşık iki ay kalacağı öğrenilen heyetin, ilk gelen haberlere göre, Malatya, Konya, Adana, Sivas, Isparta gibi şehirleri gezerek incelemelerde bulunacağı açıklanmıştır.⁸⁸⁷

Heyette Rusya'daki fabrikaların projelerini yapan tröst'ün müdürü Profesör Orlof ile birlikte pamuk kumaşları mühendisi Manzurin, kumaş boyası uzmanı kimyager Klagolin, İktisat Enstitüsü Müdürü Kavalofsky, su tesisatı uzmanı ve mimarî enstitüsü müdürü Profesör Samsign ve enerji uzmanı Profesör Volinsky yer almıştır. Ayrıca maden mühendisi Troyensky ile mimarî enstitüsü Profesörü Nikolayef de gelmişlerdir.⁸⁸⁸ Bu isimlerin Türkiye'ye gelmesi son derece önemliydi. Çünkü Rusya'da beş senelik planı uygulayan uzman heyetinde görev yapmışlardı.⁸⁸⁹

İstanbul'dan ayrılan Rus heyeti öncelikle Ankara'ya gitti. Burada hükümet yetkilileriyle görüşmeler yaptıktan sonra Anadolu'daki sanayi bölgelerini gezmeye başladılar.⁸⁹⁰ İki ana gruba ayrılarak ilk ziyaret ettikleri vilayet Eskişehir oldu. Belediye ve valilerle toplantılar gerçekleştirip, şehrin genel ekonomik tablosunu gösteren kitaplarda inceleme yaptılar. Öğlen saatlerinden sonra bölgede kurulması tasarlanan

⁸⁸⁶ *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1932.

* Türkiye, kurmayı planladığı fabrikaların planını hazırlamak için dış ülkelerden uzmanlar getirmiştir. Bu uzman heyetler arasında Sovyetlerin önemli katkısı vardır. Ancak bu noktada sadece Ruslara danışılmamış, başka ülkelere mensup uzmanlardan da istifade edilmiştir.

⁸⁸⁷ *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1932; *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1932.

⁸⁸⁸ *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932. Rus Heyeti için bkz. EK - 17.

⁸⁸⁹ *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1932.

⁸⁹⁰ *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1932.

fabrikalar için tetkikler yapıldı. Heyetin bir kısmı buradan İzmir'e geçerken, diğer kısmı da bölgede kalarak araştırmalarına devam etti.⁸⁹¹

Eskişehir'e gelen Şerif Bey ve kömür uzmanı olan Cemal Zühtü Bey, yanlarına Rus uzmanlarını da alarak Kütahya şehrine geçmişlerdir. Linyit ve kömür madenlerinin incelenmesi planlanmıştır. Buradaki incelemeler bittikten sonra diğer heyetle buluşmak üzere Akşehir'den geçerek Boldan'a gidilecekti.⁸⁹²

Fabrikaların yerlerini tespit etmeye devam eden heyetin bir diğer durağı da İzmir vilayeti olmuştur. Burada Türk uzmanlarından Kâmil İbrahim, İktisat Vekâleti müfettişlerinden Ethem, Adana pamuk istasyonu müdürü Kemal, Bakırköy bez fabrikası müdürü Fazıl ve Feshane fabrikası müdürü Şevket Turgut Beyler, Rus heyetine eşlik etmişlerdir. Rus ve Türk heyetleri İzmir Ticaret ve Sanayi Odasını ziyaret etmişlerdir. İzmir Odasının genel kâtibi Mehmet Ali ve istihbarat müdürü Zeki Bey'lerin ifadeleriyle bölgedeki pamuk üretimi hakkında bilgi almışlardır. Toplantı sonucunda dokuma fabrikaların gezilmesine karar verilmiştir.⁸⁹³

5 Eylül'de Konya vilayetine geçen heyet, burada incelemelerine ara vermeden devam etmiştir. Bu zamana kadar yapılan araştırmalar hakkında bilgi veren Sanayi Umumi Müdürü Şerif Bey, Eskişehir'de, Kütahya'da, Denizli'de, Isparta'da, İzmir'de ve Burdur'da araştırmaları tamamladıklarını söylemiştir. Genellikle pamuk sanayi alanına odaklandıklarını belirtmiştir. Bunun yanında ziyaret edilen şehirlerin iktisadî gelişimlerini de denetlediklerini açıklamıştır. Öte yandan, keten ve şeker üretimi ile ilgili Rusya'dan üç uzman daha talep ettiklerini bildirmiştir.⁸⁹⁴

Heyetin bir kısmı ayrılarak Denizli vilayetine gitmiştir. Sarayköy ve Nazilli bölgelerini araştırmışlardır. Yine diğer vilayetlerde olduğu gibi bölgedeki ticaret odası yetkilileriyle görüşüp çeşitli bilgiler elde etmişlerdir. Bu ilçelerdeki su ve kömür durumu tespit edildikten sonra diğer heyetle buluşmak üzere Konya'ya hareket etmişlerdir.⁸⁹⁵

---

⁸⁹¹ *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1932.

⁸⁹² *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1932.

⁸⁹³ *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1932.

⁸⁹⁴ *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1932.

⁸⁹⁵ *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1932.

Çalışmalarını sürdüren heyet, Ereğli'de su kaynaklarını ve un fabrikalarını gezmiştir. Daha sonra Adana'ya gidilerek elektrik fabrikalarında ve pamuk tarlalarında araştırmalar yapmıştır. Adana'da yine iki kısma ayrılmışlar ve heyetin bir bölümü Malatya'ya, diğer bir bölümü ise Kayseri vilayetine geçmiştir.⁸⁹⁶

Rus ve Türk heyetlerinin bir kısmı Ankara'ya dönmüştür. Dönemin iktisat Vekili Celal Bey, kendi evinde misafirlerini ağırlamıştır. Görüşmelerde yapılan tetkiklerin neticeleri paylaşılmıştır. Uzmanlarla yapılan toplantılarda üç farklı yerde fabrikaların kurulmasına karar verilmiştir. Bunlar arasında Nazilli ve Kayseri fabrikaları ön planda olmuştur. Bu bölgelerde pamuk ve dokuma sanayilerinin gelişimi planlanmaktaydı.⁸⁹⁷

Heyetin bir bölümü Profesör Orlof başkanlığında İstanbul'a dönmüştür. Yapılan incelemeler hakkında taslak bir rapor hazırlanmış ve Türk yetkililerine teslim edilmiştir. Moskova'ya döndükten sonra vilayetlerdeki elde ettikleri bulgular çerçevesinde çalışmalarına devam edeceklerdi. Raporun son hali burada yazıldıktan sonra Türk yetkililerine teslim edilmesi amacıyla yeniden geleceklerdi.⁸⁹⁸

Heyet şimdilik üç fabrikanın kurulacağı yerleri tespit etmiştir. Renkli ve boyalı ipliklerden yararlanarak pamuk dokumalar üretmek amacıyla Nazilli'de bir fabrika inşa edilmesi uygun görülmüştür. Bir fabrika da Kayseri'de kurularak, kaput bezi imal edilecekti.⁸⁹⁹ İlk aşamada Kayseri fabrikasının projesi hazırlanacaktı.⁹⁰⁰

Türkiye'de pamuk üretimi yoğun olduğu için bu ürünün araştırılmasına önem verilmişti. Profesör Orlof pamuk hakkında detaylı incelemeler yaptıklarını bildirdi. Ancak Türkiye'nin bu üründen daha fazla yararlanabilmesi adına pamuk alanlarının ıslah edilmesi gerektiğini açıklamıştı.⁹⁰¹ Pamuk tarımının eski usullerle yapıldığını, bu nedenle hâlihazırda kullanılan ürünün planlanan fabrikalarda işlem görmesine müsait bir yapıda olmadığını ifade etmiştir. Kayseri ve Nazilli'deki fabrikalarda uzun iplikli pamukların kullanılacağını belirtmiştir. Oysaki Türkiye'nin elinde kısa iplikli pamuklar mevcuttu. Bu nedenle pamuk tarımı için ıslah projelerinin hayata geçirilmesini zorunlu görmekteydi.⁹⁰²

---

⁸⁹⁶ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1932.

⁸⁹⁷ *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1932.

⁸⁹⁸ *Cumhuriyet*, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

⁸⁹⁹ *Cumhuriyet*, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

⁹⁰⁰ *Cumhuriyet*, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

⁹⁰¹ *Cumhuriyet*, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

⁹⁰² *Cumhuriyet*, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

Türkiye'deki son zamanlarını geçiren heyet, Sanayi ve Maadin Bankasına gitmişlerdir. Buradan Eyüp'teki Feshane fabrikasına geçmişlerdir. Profesör Orlof Rusya'ya gitmeden önce Darülfünun'da yaptıkları incelemeyle ilgili bir konferans düzenlemiştir.⁹⁰³ Rus heyetinin bir bölümü çalışmalarını tamamlayarak ülkelerine dönmüştür.

Rus heyetine ait diğer üyeler çalışmalarına devam etmiştir. Bir hafta boyunca Nazilli ve Kayseri'de kalacakları açıklanmıştır. Kenevir ve keten ürünleriyle ilgili bilgileri topladıktan sonra hazırladıkları raporu Ankara'ya vermek üzere başkente gitmişlerdir. Basma üretiminin nasıl yapılacağına dair araştırmalar yapan heyet, Moskova'ya döndükten sonra projelerindeki detayları tespit edeceklerdi. Bu çalışmadan sonra yeniden Türkiye'ye gelmeleri gündemdeydi.⁹⁰⁴

Rus heyetinin gerçekleştirdiği incelemeler, Türk halkında büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. Kendi bölgelerinin de sanayi alanında gelişimi noktasında pay alması için taleplerini yetkililere iletmişlerdir. Heyet uğradığı her yerde halk tarafından dostane bir şekilde karşılanmıştır. Bu durum sadece halk için geçerli değildir. Şehirlerin valileri ve ticaret odaları da çalışmalar süresince Rus heyetiyle birlikte bulunmuşlardır.

Profesör Orlof basına verdiği demeçlerinde halkın gösterdiği ilgiye temas etmiştir. Bütün çevrelerin fabrika ve makine sözcüklerini dillerinden düşürmediklerini söylemiştir. Ayrıca gezi boyunca tanık olduğu konuşmalara ve davranışlara da değinen Profesör, Mersin Valisinin ülkenin her alanında fabrika bacalarını görmek istediğini aktarmıştır.⁹⁰⁵ Türkiye'nin sanayileşme ve makineleşme konusunda zayıf görünmesine rağmen halkın ve yerel yetkililerin kalkınma konusunda istekli olduklarını açıklamıştır.

3.3.2.2.2. Türk Heyeti Rusya'da

Elçi Suritz'in Rus heyeti tarafından yapılan incelemeler sonucunda belirlenen esasların bazılarını Ankara'ya getirmesi beklenmiştir. 22 Ocak 1933 tarihinde Türkiye'ye dönen elçi, Rus uzmanlarının projeler ve planlar etrafında geniş bir çalışma yaptıklarını söylemiştir. İncelemelerini tamamladıktan sonra Türkiye'ye gelerek Türk meslektaşlarıyla birlikte fabrikaların kurulacağı alanlarda inceleme yapmaya devam edeceklerini açıklamıştır.⁹⁰⁶

⁹⁰³ *Cumhuriyet*, 4 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

⁹⁰⁴ *Cumhuriyet*, 2 Teşrinisanî (Kasım) 1932.

⁹⁰⁵ *Cumhuriyet*, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1932.

⁹⁰⁶ *Cumhuriyet*, 23 Kanunusanî (Ocak) 1933.

Türk uzmanlarının yapılan çalışmalara katılmak amacıyla Moskova'ya gideceği duyurulmuştur. Burada Rus meslektaşlarıyla kuracakları temas sonucunda fabrikalarda kullanılması planlanan aletlerin taşınmasına başlanacağı bildirilmiştir.⁹⁰⁷

Şevket Turgut Bey, dönemin Herek Fabrikası Müdürü Reşat Bey ve Sanayi Ofisi fen heyeti müdürü Kâmil Bey'den oluşan bir heyet, Çiçerin vapuruyla Odessa Limanına gitmişlerdir. Rusya'da fabrika bölgelerini gezerek, pamuk üretimi hakkında araştırmalarda bulunacaklardı. Bir ay kadar Rusya'da kalmayı düşünen heyet üyeleri, elde ettikleri bilgileri raporlar haline getirerek Ankara'ya teslim edeceklerdi.⁹⁰⁸

Türk Story yetkilileriyle görüşmeler yapıldıktan sonra Türk heyetine 1 Haziran 1933 tarihinde Kayseri fabrikasının projesi sunulmuştur. Reşat Bey böyle bir projenin bu kadar kısa sürede tamamladıkları için teşekkürlerini iletmiştir. Projenin taslağı verildikten sonra fabrikalarda kullanılacak makinelerin türü ve miktarı hakkında toplantılar yapılmıştır.⁹⁰⁹ Bunun sonucunda alınacak makinelerin ücretleri belirlenerek Türk temsilcilerine iletilmiştir.⁹¹⁰

Türkiye'ye dönmek üzere olan Türk heyetinin yaptığı çalışmalar hakkında Reşit Bey basına bilgi vermiştir. Kayseri fabrikasının proje aşamasının sona erdiğini yinelemiştir. Bu fabrikayla yılda yaklaşık 30 milyon metre bezin üretileceğini açıklamıştır.⁹¹¹ Türkiye'ye gelen heyet üyeleri, gelişmelerde yaşanan son durumu aktarmak için Sümer Bank Müdürü Nurullah Esat Bey ve bankanın diğer görevlileriyle görüşmelerde bulunmuşlardır.⁹¹²

Taraf ülkeler arasında yapılan çalışmalar Türk basınında olduğu gibi aynı şekilde Rus gazetelerinde de yoğun ilgiyle takip edilmekteydi. Türk basınında Rus Za endüstralizatsiou gazetesinde paylaşılan bir habere yer verilmiştir. Rus gazetesi bu çalışmaları milli iktisadî gelişmeleri açısından önemli görmekteydi. Türkiye'nin kalkınma hızına katkı vermek için Türk ve Rus uzmanlarının birlikte çalıştıklarını hatırlatmıştır. Bu durumu, Türk-Rus iktisadî ilişkilerini güçlendirmesi bakımından önemsemiştir.⁹¹³

---

⁹⁰⁷ *Cumhuriyet*, 13 Kanunusanî (Ocak) 1933.

⁹⁰⁸ *Cumhuriyet*, 10 Mart 1933.

⁹⁰⁹ *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1933.

⁹¹⁰ *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1933.

⁹¹¹ *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1933.

⁹¹² *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1933.

⁹¹³ *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1933.

3.3.2.3. *Türk Stroy Kurumu*

Türk Stroy Kurumu, Türk uzmanlarıyla birlikte çalışmalar yaparak pamuk ve dokuma fabrikalarının projelerini hazırlamak amacıyla oluşturulmuştur. Bunun yanında fabrikalarda yerleştirilecek olan makineler hakkında tespitler yapılması için ortak bir çalışma alanı tesis edilmiştir. Bu kurumun başkanlığına Sovyetlerdeki ağır sanayi komiserliği kolejinin üyelerinden Zolotaref atanmıştır. Genel faaliyetlerin denetleyicisi olarak yine ağır sanayi komiserliği yardımcısı Kaganoviç'e görev verilmiştir.⁹¹⁴ 100'den fazla Sovyet uzmanı da fabrikaların yapımı için yapılan incelemelerde yerini almıştır.

Türk Stroy Müdürü Zolotaref, Kayseri fabrikasının projesini Türk heyetine teslim ettikten sonra diğer fabrika için düşünülen projelerin hazırlıklarına başlayacaklarını bildirmiştir. Öte yandan, Türk Stroy yetkilileri bu fabrikalarda çalışacak teknik bilgiye sahip usta ve kalfaların eğitilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹¹⁵

Bunun üzerine Türk yetkililer de Türkiye'ye geldikten sonra Rusya'da eğitim alacak stajyer talebeleri belirlemek amacıyla gazeteye ilan vermiştir. Sümer Bank tarafından verilen ilanda birtakım şartlar belirlenmiştir. Türk vatandaşı olan, sanayi veya ilgili mekteplerde mezun olan ve askerliğini tamamlayan kişilerin başvurması istenmiştir. Ayrıca tahsilini yaptığı ve çalıştığı fabrikalardaki görevlerini gösteren onaylanmış belgeler ile sanayi alanında çalışmasına müsaade eden sağlık raporu talep edilmiştir. İlaveten kendisi hakkında bilgi alınabilecek kişilerin adları da zorunlu tutulan vesikalar arasında olmuştur.⁹¹⁶

Sümer Bank tarafından seçilen elli stajyer, Şevket Turgut Bey'in başkanlığı altında Odessa'ya gitmiştir. 30 kişiden oluşan bir diğer grup da 10 gün sonra Rusya'ya gideceği açıklanmıştır.⁹¹⁷ Nitekim 30 kişilik kafiye yine Şevket Bey'in etkinliğinde Rusya'ya götürülmüştür.⁹¹⁸ Gençlerin Leningrad, Harkov ve Moskova şehirlerinde 9 ay staj yapmasına karar verilmiştir. Kimisi bez üretiminde kimisi de makine teknik bilgisi alanında görev alacaklardı. Görevlerini tamamlayan gençlerin ülkeye gelerek kurulan dokuma ve pamuk fabrikalarında işe başlamaları planlanıyordu.⁹¹⁹

⁹¹⁴ *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1933.

⁹¹⁵ *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1933.

⁹¹⁶ *Milliyet*, 8 Ağustos 1933.

⁹¹⁷ *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1933.

⁹¹⁸ *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1933.

⁹¹⁹ *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1933.

Basına yansıyan bilgiye göre, stajyer gençlerin eğitimi Mayıs ayının başında sona ermiştir. Kendi alanlarında yetiştirilen gençlerin Rusya'daki fabrikalarda genel araştırma yaptıkları yazılmıştır. Ülkeye Mayıs ayının son haftasına doğru gelmeleri beklenmiştir. Ancak Kayseri fabrikasının henüz inşaatı tamamlanmadığı için gençlerin Sümer Bank tarafından kurulan diğer fabrikalarda çalıştırılacağı açıklanmıştır. Böylece zaman kaydetmeden yeni yetişen gençlerden istifade edilecekti. Şevket Turgut Bey'in Rusya seyahati dönerken gençlerle birlikte geleceği ifade edilmiştir.⁹²⁰

Sadece Rusya'ya giderek ustaların eğitilmesi yeterli görülmedi. Türkiye'nin isteği neticesinde Türk Stroy, iş gücünü arttırmak ve geliştirmek adına Kayseri'de Sovyet fabrika tarzlarına benzer tipte özel kurslar açmıştır.⁹²¹

3.3.2.4. 8 Milyon Dolarlık Kredi Antlaşması

Sovyetlerde yapılan ikili toplantılar sonucunda SSCB hükümeti Türkiye'ye 8 milyon dolarlık yani yaklaşık 16 milyon Türk Lirası tutarında kredi verme taahhüdünde bulunmuştur. Rusya'dan ilk gelen haberlere göre verilecek olan krediyle makineler alınacaktı. Bu miktarın önemli bir kısmı pamuk ve dokuma fabrikalarında harcanacaktı.⁹²² Bu kredinin faizsiz olarak 20 sene boyunca Türk ürünleri üzerinden ödenmesi gündemdeydi.⁹²³ İsmet Paşa Rusya seyahatinden uygun şartlarda bir kredi antlaşması sağlayarak yurda dönüyordu.

Taraflar arasında 21 Ocak 1934 tarihinde 8 milyon dolarlık bir kredinin verilmesine dair mutabakata varılan metin imzalanmıştır. Bu imzalar Tefik Rüştü Bey ve Ankara Büyükelçisi Suritz tarafından atılmıştır. Metinde yer alan bilgiler basında paylaşılan haberleri doğrular niteliktedir. Sovyetler fabrikalarda monte edilmesi düşünülen cihazlar için Türkiye'ye faizsiz kredi açmıştır. Bunun yanında cihazların kurulması, projelerin düzenlenmesi ve diğer teknik işlerin ortaklaşa yapılması konusunda Türkiye ile birlikte hareket edeceklerini bildirmiştir.

Kredinin uygun şartlarda hayata geçirilmesi için her iki hükümetin de özel kurumlar kurması uygun görülmüştür. Türkiye hükümeti yönetim merkezi Ankara olmak üzere bir kuruma yetki verecekti. Aynı şekilde SSCB hükümeti de yönetim merkezi Moskova'da olan bir şirket oluşturacaktı. Ayrıca tesis edilen kurumlar, protokole imza atan diğer tarafın toprağında yetkili bir kişi bulundurma hakkına sahipti.

⁹²⁰ *Milliyet*, 19 Mayıs 1934. Rusya'ya giden stajyer talebeler için bkz. EK - 18.

⁹²¹ Dimitir Vandov, a.g.e. ,s. 243; Mehmet Perinçek, " *Atatürk'ün Sovyetlerle...* ", s. 202.

⁹²² *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1932.

⁹²³ *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1932.

Protokole göre özel şartlar altında kurulan şirketler vasıtasıyla yapılacak olan taleplerin değerlendirilmesi, antlaşmanın onaylandığı tarihten itibaren 4 yıl boyunca gerçekleşecekti. En son talebin, geçerlilik süresi olan 4 senenin bitiminden en geç 18 ay önceden verilmesi istenmiştir.

SSCB hükümetinin Türkiye'ye ilettiği listede yer alan cihazların kurulmasıyla ilgili süreçlerin yanında bahsedilen diğer görevlerin de ne zaman ve nasıl gerçekleşeceğine dair hususların belirlenmesi için yetkili merciler tarafından özel sözleşmeler imzalanacaktı. Makinelerin fiyatlarını belirlemek üzere bir yol takip edilecekti. Buna göre aynı tür makinenin diğer ülkelerde hangi ücret karşılığında işlem gördüğü tespit edilecekti. Ortaya çıkan rakamları değiştirmeden yapılan fiyatlandırma, listedeki cihazlar için de geçerli olacaktı.

Fabrikada kullanılması planlanan makinelerin türleri ve fiyatları tespit edildikten sonra Moskova'daki yetkili kurum, cihazları Sovyet limanlarında Türk makamlara teslim edecekti. Makinelerin Türkiye'ye sevki sırasında yapılacak olan harcamalar Türkiye tarafından karşılanacaktı. Çünkü sevk masrafları Türkiye'ye verilen kredinin içersine dâhil değildi.

SSCB hükümeti kendi fabrikalarında ürettiği ürünü verecekti. Eğer Türkiye listede belirlenen ancak Sovyetlerde imal edilmeyen cihazların parçalarını satın almak isterse yapacağı masraflar kredi dışında tutulacaktı. Öte yandan, taraflar arasında gündemde olan teknik işlerin ortaklaşa gerçekleştirilmesi sırasında Türkiye'de yapılacak olan masrafların Sovyet hükümetinin aracılığıyla ödenmesine karar verilmiştir. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra herhangi bir sorunun yaşandığı halinde tarafların oluşturduğu kurumlar sorunu çözecekti. İktisat Vekâleti ve Harici Ticaret Halk Komiserliği meselelerin giderilmesinde sorumluluk alacaktı.

Cihazların fatura işlemi dolar üzerinden yapılacaktı. Cihazların gönderileceği zaman piyasadaki doların değeri neyse o fiyat faturaya yansıtılacaktı. Aynı prosedür kredinin ödeneceği dönemlerde de uygulanacaktı. Sovyetlere ödeme gerçekleşirken Türk lirasının dolar karşısındaki değerine bakılarak işlem yapılacaktı. Bunun için de Londra ve New York piyasaları kontrol edilecekti.

Türkiye protokoldeki şartlar dâhilinde ödemelerini 20 sene süre zarfında Türk lirası karşılığında yapacaktı. Her yıl iki kısma ayrılarak eşit bir şekilde ödemelerin yapılması istenmiştir. 31 Aralık ve 30 Haziran dönemleri esas alınmıştır. Aralık 1931'de

Türkiye'ye iletilen ihbarname neticesinde ödemenin yeni yılın 30 Haziran'a kadar yapılması zorunluydu. 30 Haziran'daki ihbarnamenin ödemesi ise en geç 31 Aralık'a kadar ödenmesi gerekiyordu. Alınan kredi karşılığında ödemeler, Türk ürünlerinin ihracıyla gerçekleşecekti.

İhraç edilmesi uygun görülen ürünler iki liste halinde sıralanmıştır. Birinci listede yün, tiftik, tütün, kuru üzüm, İncir, zeytinyağı, kürk, pamuk yer almıştır. İkinci listede ise Susam, canlı hayvanlar, zeytin, ham deri, portakal, limon, palamut gibi ürünler vardı. Bu ürünlerin fiyatları İktisat Vekâleti ile SSCB hükümetinin Türkiye'deki ticaret temsilciliği tarafından ortaklaşa belirlenecekti. Esas olarak birinci listede bulunan ürünlerin fiyatları dünya piyasasından fazla olmayacaktı. İkinci listedeki ürünlerin ise Türkiye'nin diğer ülkelere ihraç ettiği fiyattan yüksek olmaması konusunda antlaşmaya varılmıştı.⁹²⁴

3.3.2.5. Pamuk ve Dokuma Fabrikaları

3.3.2.5.1. Kayseri Fabrikası

Bahsedildiği gibi Rus uzmanlarının Türkiye'deki incelemelerinin sonucunda dokuma sanayi alanı için birtakım kararlar alınmıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulması planlanan dokuma fabrikalarının biri Kayseri vilayetinde inşa edilecekti.

Raporlardaki hususlara dikkat edilerek büyük dokuma fabrikasının yapılış sürecine girilmiştir. Ziraat Vekâleti ve Sümer Bank'ın yetkilileri tarafından bölgede incelemeler yapılmıştır. Dokuma mesleği konusunda uzman kişilerden oluşan bir heyet de Kayseri vilayetine gönderilmiştir.⁹²⁵

Ankara'da gerçekleştirilen ihaleyi Abdurrahman Naci Bey'in şirketi kazanarak Kayseri'deki fabrikanın yapımını üstlenmiştir. İnşaat başlanmasından sonra yaklaşık sekiz ay içerisinde tamamlanması planlanmıştır.⁹²⁶ Bu dönemlerde Türk Story kurumuna bağlı bir heyetin Kayseri'ye gelerek inşaatın tesisatıyla ilgileneceği konuşuluyordu. Sovyetlerde imal edilen cihazların nakledilmeye başlanması da gündemdeydi. Türkiye'ye teslim edilecek olan cihazların Rus heyeti tarafından belirlenen yerlere yerleştirilecekti.⁹²⁷ Ayrıca Rusya'ya gönderilen stajyer gençlerin Türkiye'ye gelmesi beklenmekteydi. Çünkü inşaat sürecinde sorumluluk almaları isteniyordu.

⁹²⁴ Antlaşmanın detaylarına incelemek için bkz. *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara 1934.

⁹²⁵ *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1933.

⁹²⁶ *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1934.

⁹²⁷ *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1934.

Türkiye'ye gelmekte olan Rus heyetinin başkanı Zolataref, ülkesinden ayrılmadan önce kendi ajanslarına yapacakları işler hakkında bilgi vermiştir. Heyetin öncelikle Sümer Bank ile görüşmelerde bulunacağını bildirmiştir. Kayseri'deki fabrikanın projesi ve cihazların monte edilmesi ile ilgili konuların görüşülüp bir sonuca bağlanacağını açıklamıştır. Bununla birlikte çalışmaların belli bir düzen etrafında yürütülmesi için birtakım esaslar üzerinde durulacağını söylemiştir.⁹²⁸

Makineler hakkında da bilgiler veren Türk Stroy'inin başındaki Zolataref, Kayseri fabrikasına konulması planlanan cihazların imal edilme sürecine geçildiğini ifade etmiştir. Makine imalatının tespit edilen şekiller doğrultusunda yapıldığını hatırlatmıştır. Kesin olmamakla birlikte cihazların Kayseri'ye sevkinin Mayıs ayı içinde başlanacağını belirtmiştir.⁹²⁹

2 Mayıs 1934 tarihinde Rus uzmanlarından oluşan heyet, İstanbul Limanına gelmiştir. Sümer Bank'ının yetkilileri ve mühendisleri tarafından karşılanmıştır. Heyetin Türk mühendisleriyle birlikte fabrikanın inşaat faaliyetleri hususunda hazırlıklara ara vermeden başlanacağı açıklanmıştır.⁹³⁰ SSCB hükümetini temsilen Türk Story Kurumu ile Türkiye adına Sümer Bank ortaklaşa bir çalışmanın içersine girmişlerdir.⁹³¹

Rus heyetinde başmühendisler, inşaat mühendisleri, fabrikaların planlarını hazırlayan yetkili kişiler ile yurt dışında eğitim almış uzmanlar yer almıştır. İsrailoviç, Trunkovksy ve Kamzinden gibi kişiler öne çıkan isimler arasındaydı. Bu uzmanlar Kayseri fabrikasının inşaat faaliyetlerini denetlemek üzere getirilmişlerdir.⁹³²

20 Mayıs 1934 tarihinde Kayseri Fabrikasının temeli atılmıştır.⁹³³ Başvekil İsmet Paşa'nın liderliğinde gerçekleştirilen törende planlı sanayinin adımlarından biri atılmış oluyordu. Yaklaşık 5 milyon TL harcanması beklenen fabrika inşaatının 1935 Haziran'ında faaliyete geçmesi tahmin ediliyordu.⁹³⁴ Öte yandan, dokuma fabrikasının yapımından dolayı bölgede yaşayan halk, memnuniyetini dile getiriyordu. Buhranlı bir dönemde çalışma fırsatı yakalamışlardı. Sadece bölgedeki halk değil, diğer şehirlerden de çalışmak isteyen insanlar inşaat alanlarına gelip, başvuruda bulunuyorlardı.

---

⁹²⁸ *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1934.

⁹²⁹ *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1934.

⁹³⁰ *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1934.

⁹³¹ *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1934.

⁹³² *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1934.

⁹³³ *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1934.

⁹³⁴ *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1934.

Temel atma töreninde Sovyetler adına söz alan Zolateref, fabrikanın inşa edilme sürecinde Sovyet sanayisinin en iyi şekilde ürettiği makinelerden yararlanılması konusunda kendi yöneticileri tarafından direktifler aldıklarını hatırlatmıştır. Buradaki fabrikanın faaliyete başlamasıyla Türkiye ekonomisinin güçleneceğini açıklamıştır. Ayrıca buradan piyasaya sürülen her ürünün Türk-Sovyet ekonomik işbirliğini simgeleyeceğini belirtmiştir.⁹³⁵

1934 Haziran ayının sonuna gelindiğinde 650 işçi ve usta ara vermeden çalışmalarına devam ediyordu. Kısa zamanda fabrika ile demir yolunun bağlantısı tamamlanmıştır. Her gün 20 ton çimento kullanılmak suretiyle fabrikanın iskeleti ortaya çıkmaya başlamıştır.⁹³⁶

Bir yandan inşaat devam ederken bir yandan da makineler teslim edilmeye başlanmıştı. İlk makineler Leningrad şehrinden Türkiye'ye sevk edilmiştir.⁹³⁷ Gelen cihazlar ve makineler, İstanbul Limanından Mersin Limanına götürülmüştür. 2000 tonluk yük, bu şehirden Kayseri'deki inşaat alanına taşınacaktı.⁹³⁸ Cihazlar Sovyet uzmanlarının gözetiminde monte edilecekti. Montaj işinde çalışmak için Rusya'dan 11 kişilik bir heyet gelmişti. İlaveten Sümer Bank, ülke içersinde bu işten anlayan usta ve kalfaların Kayseri'deki çalışmalara katılmasını istemiştir. İlanın şartlarını yerine getiren kişiler banka tarafından inşaat alanına gönderilmiştir.⁹³⁹ Ayrıca Rusya'da eğitimlerini tamamlayan stajyerler de cihazların ayarlanmasında görev alacaktı. Mevcut duruma göre stajyerlerin Türkiye'ye gelişi aralıklarla devam ediyordu.

1934 senesinin son dönemlerine doğru yaklaşıldığında fabrikadaki inşaat çalışmaları sürüyordu. Kayseri zaman geçtikçe bir sanayi şehrine dönüşüyordu. İşçi sayısı 1500'e ulaşmıştı. Fabrikanın içersine kadar döşenmiş olan demiryolu hattı, doğrudan Kayseri istasyonu ile bağlandığı için malzemelerin taşınmasında bir sorun yaşanmıyordu. Nitekim Mersin Limanına getirilen malzemeler ve cihazlar, o bölgede bulunan demiryolu vasıtasıyla Kayseri istasyonuna götürülüyordu. Buradan da fabrikaya bağlanan demiryoluyla inşaat alanındaki işçilere ve uzmanlara teslim ediliyordu.⁹⁴⁰

---

⁹³⁵ Aleksandr Kolesnikov, *a.g.e.*, s.71.

⁹³⁶ *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1934.

⁹³⁷ *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934.

⁹³⁸ *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1934.

⁹³⁹ *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1934.

⁹⁴⁰ *Cumhuriyet*, 21 Teşrinievvel (Ekim) 1934.

Sadece gündüzleri değil gece vakitlerinde de çalışmalar devam ediyordu. Akşam saatlerinde çalışma süreleri dolan işçiler evlerine dönerken gece iş başı yapacak olan işçilerde görev başına geçiyorlardı. İşçilerin düzenli çalışmaları yakından takip ediliyordu. Bu zaman kadar geceleyin çalışmayan Türk işçilerinin gösterdiği gayretler takdirle karşılanmıştı.⁹⁴¹ Aslında bu durum bir anlamda ihaleyi alan şirketin başarısını da ortaya koymaktadır. Çünkü inşaat faaliyetlerinin düzenli bir şekilde devam etmesinde doğrudan katkısı vardır.

Aralık 1934 tarihi itibarıyla son makineler de yola çıkarılmıştır. Bu zamana kadar Türkiye'ye toplam 155 makine teslim edilmiştir. Marx fabrikalarında üretilen makinelerin kurulmasında görev alacak olan Türk işçilerin de yakın zamanda Kayseri'de olacağını açıklanmıştır.⁹⁴²

Ocak 1935'e gelindiğinde inşaat faaliyetleri sona ermiştir. Sadece fabrikanın bir kaç bölümünde montaj işlemleri devam etmekteydi. İsmet Paşa Kayseri'ye gelerek inşaat faaliyetlerini yakından gözlemlemiştir. Görevlilerden fabrika yapımı hakkında bilgi almıştır.⁹⁴³ Basına yansıyan haberlere göre, 1 Nisan'da bazı makinelerin işlemeye başlayacağı duyurulmuştur. Tüm tezgâhların çalışma tarihi ise 1 Temmuz 1935 olarak açıklanmıştır.⁹⁴⁴

Fabrikada son aşamaya gelirken mektepteki eğitim faaliyetleri sürüyordu. Altı sınıftan oluşan mektepte usta ve işçi yetiştiriliyordu. Çalışacakları alanla ilgili dersler verilirken aynı zamanda da makinelerin nasıl monte edileceği ve arızalandığı durumlarda yapılması gerekenler anlatılıyordu. Bir çeşit atölye dersleri görülmekteydi. Mekteplerde görev alacak olan öğretmenlerin vekilliğini de Rusya'da staj gören gençler yapacaktı.⁹⁴⁵

Ayrıca devam eden eğitimlere ilaveten, fabrikada çalışacak olan yaklaşık 1000 işçinin eğitilmesi için de mekteplerdeki ders müfredatları hazırlanmıştır. Mektebe olan taleplerin fazlalığı nedeniyle alım şartları zorlaştırılmıştır. Basında paylaşılan bilgiye göre bu dönemlerde 320 kişinin kaydı yapılmıştır. Bu işçilerin eğitilmesi tamamlanana kadar fabrikanın açılışında çalışmak üzere 120 çırağın eğitimi sona ermiştir.⁹⁴⁶ Sovyet

⁹⁴¹ *Cumhuriyet*, 21 Teşrinievvel (Ekim) 1934.

⁹⁴² *Cumhuriyet*, 29 Teşrinisanî (Aralık) 1934.

⁹⁴³ *Cumhuriyet*, 3 Kanunusanî (Ocak) 1935.

⁹⁴⁴ *Cumhuriyet*, 26 Mart 1935.

⁹⁴⁵ *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1935.

⁹⁴⁶ *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1935.

profesörlerinin de eğitim verdiği okulun müdürlüğünü N.S. Rıjov üstlenmiştir.⁹⁴⁷ Öte yandan, yine Türk Stroy'nin teklifi üzerine fabrikadaki işçileri yönlendirmesi ve eğitilmesi için Rusya'dan beş dokuma işçisinin gönderilmesine karar verilmiştir.⁹⁴⁸

Açılış merasimi beklenilmeden fabrika ilk ürünlerini vermeye başlamıştır. Üretilen mallar İzmir sergisinde ekonomi çevrelerine ve halka sunulmuştur. Kaput bezleri, çizgili pamuklar, düz renkli bezler vs. teşhir edilen ürünler halkın beğenisiyle karşılaşmıştır. Ancak bu malların satışları gerçekleşmemiştir. Pamuk ve bez işiyle ilgilenen ticarethaneler, sergilenen ürünleri gördükten sonra henüz fabrikanın açılışı yapılmamış olsa da siparişlerini iletmişlerdir.⁹⁴⁹

16 Eylül'de büyük bir tören düzenlenerek fabrikanın açılması bekleniyordu. Açılışa katılmak üzere Türk Story Kurumunun Genel Direktörü Zolateref ile Sovyet Ağır Sanayi yöneticilerinden Petakov'un Kayseri'ye gelecekleri duyurulmuştur.⁹⁵⁰ Açılış merasiminin hazırlıkları için 20.000 TL tutarında bir ödenek ayrılmıştır.⁹⁵¹

İstanbul'a gelen Rus heyeti, Sümer Bank Direktörü ve Türk Ofis Direktörü tarafından karşılanmıştır. Aralarında elektrik ve endüstri mühendislerinin de bulunduğu heyetin önce Ankara'ya daha sonradan da Kayseri vilayetine gideceği açıklanmıştır. 16 Eylül 1935 tarihinde Kayseri fabrikası Rus heyetinin de iştirakiyle açılmıştır.⁹⁵² Ekonomi Bakanı kullandığı ifadelerle Türk-Sovyet dostluğuna değinmiştir. Fabrikanın Türk ekonomisine vereceği katkıdan bahsederek önemli bir adımın atıldığını ifade etmiştir.

Kayseri fabrikasıyla birlikte Türkiye, beş yıllık sanayi planını uygulayarak ülkenin ziraî bir ekonomiden endüstrileşen bir ekonomiye doğru geçişini başlatmış oluyordu. Hem ülkenin dış bağımlılığını en aza indirgeyecek hem de kendi ziraî ürünleriyle sanayinin entegre olmasını sağlayarak iki farklı kolun birbirleriyle düzenli bir şekilde çalışmasını temin edecekti. İktisadî alan içerisinde bir bütünlük tesisi edilmesiyle milli bir ekonominin güçlenmesine hizmet edilmiştir.

Türkiye kendi topraklarında bol miktarda ham maddeyi üretmesine rağmen pamuk sanayisinde dış ülkelere bağımlıydı. Nitekim ülkenin dışarıdan satın aldığı pamuk ürünleri genel ithalatın 1/3 ile 1/5 arasında değişen rakamlara denk gelmekteydi.

⁹⁴⁷ Aleksandr Kolesnikov, *a.g.e.*, s.71.

⁹⁴⁸ *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1935.

⁹⁴⁹ *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1935.

⁹⁵⁰ *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1935.

⁹⁵¹ *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1935.

⁹⁵² *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1935; *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1935.

Yetkililer bu durumu inceledikten sonra pamuk ve bez sanayisine yoğunlaşmışlardı. Kayseri fabrikası yapılan ithalatın en aza indirilmesi açısından kayda değer bir yere sahipti. Sakarya, Adana bölgelerinde ve Menderes boylarında yetiştirilen pamukların milli dokuma sanayilerinde işlenmesi planlanmaktaydı.⁹⁵³

Beş yıllık sanayi planı çerçevesinde Kayseri fabrikası kendi üreticilerinin malına talip oluyordu. Üreticinin en önemli müşterileri arasında yer alacaktı. Tarım sahasındaki ürünlerin değeri yükselecekti. Bu durum doğrudan köylünün ödeme kabiliyetini de arttıracaktı. Köylü kesiminde meydana gelen bu iyileşmeler, ekonominin diğer alanlarına da olumlu yansıtacaktı. Hem devletin vergi gelirlerinde artış meydana gelecekti hem de bu fabrika, dış piyasada ürünü satamayan üretici için bir pazar alanı olacaktı.

Böylece Kayseri'deki işletme, planlanan sanayi programında ilk üretime geçen fabrika özelliğine sahip olmuştur.⁹⁵⁴ Senelik olarak yaklaşık 30 milyon metre bezin imal edilmesi hedeflenmekteydi. Bakırköy bez fabrikasında yılda sadece 2 milyon metre bez üretilmektedir.⁹⁵⁵ Bu rakamlar karşılaştırıldığında Kayseri fabrikasının önemi ortaya çıkmaktadır.

İşçi sayısının ise 4,500'ü geçmesi bekleniyordu.⁹⁵⁶ Türkiye'nin o dönemdeki en büyük dokuma fabrikası idi.⁹⁵⁷ İplikhane, boyahane ve bir de kumaşın terbiye edilmesiyle ilgili işlemlerin yapıldığı toplam üç tane fabrika binası inşa edilmiştir.

Fabrikanın sadece Türkiye'nin ihracat ve ithalat rakamlarına etki etmesi beklenmiyordu. Yaklaşık 4,500 işçiye iş imkânı sunması nedeniyle hem ailelerin geçimini kolaylaştıracaktı hem de bölgenin kalkınmasına katkı verecekti. Öte yandan, şunu da belirtmek gerekir ki işçilerin sosyal faaliyetleri için spor teşkilatları tesis edilmiştir. Bu anlamda Rusya ve Almanya'daki modern fabrikalarındaki sistemin aynısı dokuma fabrikasında da uygulanmıştır.⁹⁵⁸

---

⁹⁵³ *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1935.

⁹⁵⁴ *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1935.

⁹⁵⁵ *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1935.

⁹⁵⁶ *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1935.

⁹⁵⁷ *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1935.

⁹⁵⁸ *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1935.

3.3.2.5.2. Nazilli Fabrikası

Bir önceki başlıklarda Rus heyetinin Türkiye'de yapmış oldukları incelemeler ele alındı. Bu çerçevede Kayseri ve Nazilli dokuma sanayisi için öne çıkan bölgeler arasında olduğu açıklanmıştı. 1935 yılında Kayseri'deki çalışmalarda son aşamaya gelinirken aynı zamanda Nazilli fabrikasının projesi ve inşaat süreçleri belirlenmeye çalışılıyordu.

Sovyet uzmanlarından oluşan 15 kişilik bir heyet İstanbul'a gelmiştir. Bunlardan bir kısmı Kayseri'deki fabrika yapımını kontrol etmek amacıyla şehirden ayrılmıştır. Diğer uzmanlar ise Sümer Bank yetkilileriyle birlikte Nazilli fabrikası hakkında çalışmalar yürütmüştür.⁹⁵⁹ İstanbul'daki Sovyet Ticaret Temsilciliğinde Rus ve Türk uzmanlar dokuma fabrikasının projesini düzenlemek adına toplantılar yapıyorlardı. Dönemin Bakırköy bez fabrikasının müdürü Fazıl Bey de araştırmaların son halini yerinde görmek amacıyla görüşmelerde yer almıştı. Sümer Bank Genel Müdürü Esat Bey, İstanbul'a gelmiş ve görüşmelere iştirak etmişti. Esasında fabrikanın projesi Moskova'da belirlenmişti ancak son düzenlemelerin gözden geçirilmesi gerekiyordu.

Türk Stroy Kurumunun ikinci başkanı Siglin ile birlikte kimyager ve inşaat uzmanları, Türk yetkililerine yaptıkları araştırmaları detaylı bir biçimde sundu. Bu çalışmanın devamında Ankara'ya gidilerek Sümer Bank heyetinin de katılımıyla çeşitli görüşmelerin yapılması planlandı. Böylece incelemelerden sonra projenin son hali kesinlik kazanacaktı.⁹⁶⁰

Ankara'daki görüşmelerde projenin kesin hali için çalışmaların devam edilmesine karar verilmiştir. Sümer Bank'ın belirlediği inşaat planı dikkate alınarak fabrikanın yapımına başlanacağı bildirilmiştir.⁹⁶¹ Rus ve Türk heyetler buradan Nazilli'ye geçmişlerdir. Fabrikanın hangi alana yapılacağı konusunda görüş alışverişinde bulunulmuştur. Teknik açıdan değerlendirmeler yapılmıştır. Öte yandan, Rus heyeti arasında yer alan İsveçli su uzmanı da fabrikanın yakınına kurulması planlanan su tesisatı hakkında incelemeler gerçekleştirmiştir.⁹⁶² Heyet bölgede bir iki gün daha kalmış ve daha sonradan rapor ve plan çalışmalarına ilaveler yapmıştır.

---

⁹⁵⁹ *Akşam*, 3 Mart 1935.

⁹⁶⁰ *Milliyet*, 7 Mart 1935.

⁹⁶¹ *Cumhuriyet*, 10 Mart 1935.

⁹⁶² *Cumhuriyet*, 27 Mart 1935.

Türk Stroy Kurumu ile Sümer Bank arasında fabrikanın ilk teknik incelemeleri yapıldıktan sonra Ankara'da belirlenen projeyle ilgili bir protokol imzalanmıştır. 15 Temmuz'da son aşamalarla birlikte kesinlik kazanan projenin Ankara'ya verilmesi uygun görülmüştür. Ülkelerine dönen Rus heyeti, projeye son şekli verdikten sonra yeniden Türkiye'ye geleceklerdi. Son gelen haberlere göre fabrikanın temeli Mayıs ayının sonuna doğru atılması beklenmekteydi.⁹⁶³

10 Temmuz 1935 tarihinde Ekonomi Bakan Celal Bayar kendisine eşlik eden geniş bir heyetle birlikte Rusya'ya gitmiştir. Burada Türk Stroy Direktörlüğünü ziyaret etmiş ve Nazilli fabrikasına ait proje çalışmalarını yakından takip etmiştir.⁹⁶⁴

Celal Bayar'ın Rusya gezisinden sonra Nazilli konusundaki çalışmalar hız kazanmıştır. 23 Ağustos 1935 tarihinde Nazilli'ye giden Ekonomi Bakanı burada halkın büyük desteğiyle karşılanmıştır. Nazilli Halkevine giderek Rusya'dan getirilen uzmanların hazırladığı projeler ve raporlar yeniden incelenmiştir. Daha sonra fabrikanın yapılacağı alanda Rus uzmanlarının da katılımıyla görüşmeler yapılmıştır. 24 Ağustos 1935 tarihinde gerçekleştirilen bir merasimle fabrikanın temeli atılmıştır.⁹⁶⁵

Celal Bayar bu törende bir konuşma yapmıştır. Ekonomi Bakanı yaptığı konuşmada bu fabrikanın Türkiye'nin ilk basma işletmesi olacağını ifade etmiştir. Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında Nazilli'deki fabrikanın teknik ve üretim noktasında diğer işletmelerden herhangi bir farkı olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca yaklaşık 5 milyon gibi bir maliyetin gözden çıkarıldığını söylemiştir. 2,500 işçinin çalışması planlanan bu fabrikada, senelik 20 milyon metre üretiminin yapılacağını açıklamıştır.⁹⁶⁶

Sümer Bank ve Türk Stroy Kurumunun ortak hazırladığı projeler dâhilinde çalışmalar sürmekteydi. Ama bu fabrikanın yapılması küçük işletmecileri endişeye sevk etmişti. Bu konuya da açıklık getiren Celal Bayar, hem satış sırasında yardım edeceklerini hem de kaliteli iplik vereceklerini belirtmiştir.

Nazilli fabrikasıyla iktisadî alanda çeşitli yardımların hayata geçirileceği bekleniyordu. Milli bir tip basma yapılacaktı. Anadolu'daki kırsal kesimde yaşayan halka uygun yöresel içerikli bir model ortaya konulacaktı. Bu tip basmalar fabrikada çalışan kadınlar üzerinde denendikten sonra ülkenin çeşitli bölgelerine dağıtılması gündemdeydi. Bunlara ilaveten çiftçilere pamuk üretimi için kredi verilmesi

⁹⁶³ *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1935.

⁹⁶⁴ *Akşam*, 11 Temmuz 1935; *Akşam*, 19 Temmuz 1935.

⁹⁶⁵ *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1935; *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1935.

⁹⁶⁶ *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1935.

konusulmaktaydı. Bu işlerle ilgilenmek üzere bir bankanın kurulması dahi teklif edilmişti.⁹⁶⁷

Burada bahsedilmesi gereken bir diğer husus da Nazilli bölgesinin pamuk üretimi açısından verimli alanlara yakın olmasıdır. Fakat üreticiler bu ürünlerden yeteri kadar kâr elde edemiyordu. Piyasada belirlenen fiyatın altındaki bir değerle ürünlerini satıyorlardı. Nazilli'de bir fabrikanın kurulması gündeme geldiğinden itibaren Tarım Bakanlığı da pamuk ürünü konusunda çalışmalarını arttırmıştı. Üretimin iyileştirilmesi için bir istasyon oluşturuldu.⁹⁶⁸ Aynı zamanda pamuğun teknik anlamda nasıl yetiştirileceğine dair eğitim verilmeye başlandı. Yapılan çalışmalarda 1934-1935 yılları arasında 60 hektarlık sahada pamuk üretilmesi planlanmaktaydı. Sonuç itibariyle fabrikanın pamuk ihtiyacı bu bölgede karşılanacaktı. Yüksek kalitede üretilmesi ön görülen Nazilli pamuğunun verim açısından dünya standartlarına uygun olduğu düşünülmekteydi.⁹⁶⁹

Temel atma töreninden sonra fabrikanın inşaatına başlanmıştır. Kanalizasyon, kalorifer ve elektrik tesisatlarındaki çalışmalar hız kazanmıştır. Bir yandan da Sovyet Rusya'dan makinelerin gelişi devam etmekteydi. Bilindiği gibi Kayseri fabrikasının açılış töreni için Türkiye'ye gelen Türk Stroy Kurumunun başkanı Zolataref, yapılan merasimden sonra Ekonomi Bakanı ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Nazilli fabrikasına getirilecek olan makinelerle ilgili sözleşmenin şartları konuşulmuştur.⁹⁷⁰ 1935 Kasım'ın sonu itibariyle yaklaşık 100 dokuma tezgâhı Nazilli'ye ulaşmıştı.⁹⁷¹

Basma ve pazen yapımı için tesisi düşünülen fabrikanın bir yandan inşaatı sürerken bir yandan da Sümer Bank yetkilileri Avrupa'daki uzmanlardan da yararlanmayı uygun görmüştür. Ayrıca kaliteli ürün verilmesi açısından Türk gençlerinden istifade edilmesini gerekli görmüştür. Zaten gençlerin Sovyet Rusya'ya gönderilmesi devam etmiştir. Buralarda kurslarda aldıkları eğitimle kendilerini yetiştiriyorlardı.

---

⁹⁶⁷ *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1935.

⁹⁶⁸ *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1935.

⁹⁶⁹ *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1935.

⁹⁷⁰ *Akşam*, 26 Eylül 1935.

⁹⁷¹ *Akşam*, 30 Teşrinisanî (Kasım) 1935.

Ekim 1937'de fabrikanın inşaatı ve makinelerin montajı bitmiştir. Test edilmesi amacıyla üretime geçilmiştir. İlk üretim için İzmir'den 730 balya pamuk, Nazilli'deki fabrikaya getirilmiştir.⁹⁷²

Basında yer alan bilgilere göre Nazilli basma fabrikasını bizzat Atatürk'ün açacağı ifade edilmiştir. Atatürk başta İsmet İnönü olmak üzere hükümet üyeleriyle birlikte Nazilli'ye hareket etmiştir.⁹⁷³ Halkın büyük katılımıyla fabrikanın açılışı 9 Ekim 1937 tarihinde gerçekleşmiştir. Atatürk fabrika müdürü Fazlı Targa'yı yanına alarak altın anahtar ile fabrikanın açılışını yapmıştır. Törende Celal Bayar açıklamalarıyla fabrikanın yapılış sürecine dair detayları aktarmıştır. Hem Sümer Bank'a hem de Türk Stroy Kurumuna ortaklaşa yaptıkları bu işletme için teşekkürlerini iletmiştir. Bakanın demecine göre fabrikada toplam 28,000 iş ve 800 adet de otomatik tezgâh bulunmaktadır. Bu fabrikada yaklaşık 2.400.000 kilo ipliğin üretileceğini, 20 milyon metre de basma imal edileceğini ifade etmiştir. Ayrıca çevredeki küçük işletmelerin iplik ihtiyacının da karşılanacağını hatırlatmıştır.⁹⁷⁴

---

⁹⁷² *Akşam*, 5 Teşrinievvel (Ekim) 1937.

⁹⁷³ *Akşam*, 9 Teşrinievvel (Ekim) 1937.

⁹⁷⁴ *Akşam*, 10 Ekim 1937.

SONUÇ

Bolşevik Rusya ile Cumhuriyet rejiminin savunucusu Türkiye'nin, siyasî müttefikliğinin geleceği konusunda başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok devletin merak içersinde olduğu açıktı. Zıt kutuplarda görünen rejimlere sahip devletlerin sürdürdükleri münasebetlerin mahiyeti hem dünya basınında hem de Türk gazetelerinde dönem dönem işlenmişti. Esasında adı geçen taraflar, kendi genel siyasî şartlar ve toplum yapısıyla bağlantılı olarak hareket etmekteydi. Dolayısıyla kendi yönetim usulleri çerçevesinde bir sistem tatbik etmişlerdi. Rejim farklılıkları, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın uluslararası alanda ekseriyetle sağladıkları birlikteliğe mani değildi.

Cumhuriyet rejimini kuran Türkiye ile Sovyet sistemi içersinde hareket etmeyi planlayan Rusya devleti, geçmiş yüzyıllarda yaşanan siyasî, iktisadî ve diplomatik meselelerin ortadan kalktığını açıklamışlardı. Yeni uluslararası diplomasi düzeninde iki ülkenin dostluk çatısı altında birleştiklerini belirtmişlerdi. Bu yeni politik söylem ve ifadelerini temellendirmek adına, geçmiş yüzyıllarda görülen sorunların o dönemde siyasî hayatını devam ettiren rejimlere ait olduğunu vurgulamışlardı. Yani Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'sı arasında meydana gelen büyük çaptaki problemlerin artık yaşanmayacağı konusunda bir mutabakatın varlığına işaret etmişlerdi. Eski rejimlerin tarihteki yerini almasıyla birlikte sorunların da ortadan kalktığını savunmuşlardı. Bu mutabakatın teminatı olarak da benimsedikleri farklı ve yeni rejim sistemlerinin ortak çıkarları gösterilmişti.

Aslında tarafların bu politik söylemi, yeni dönemin farklı rejimleri tarafından uygulanacak olan münasebetlerin felsefî dayanağı şeklinde algılanabilir. Uluslararası siyasî atmosferin değişimiyle ortaya çıkan bu tez, her iki ülke adına da fayda sağlamıştı. Bu yeni dönemi net bir biçimde ortaya koymak için iki ülke ilişkilerinin I. Dünya Savaşının son dönemlerinden başlayarak ele alınması gerekir. Bilindiği gibi, Çanakkale cephesinde Osmanlı birliklerinin kazandığı savaş, bunalım ve kaos ortamı altında bulunan Rus toplumundaki iç siyasal değişime doğrudan katkı sağlamıştı.

Sovyetler, yeni ve sisteminin geleceği konusunda ne gibi sorunlarla karşılaşabileceği belli olmayan bir ülke konumundaydı. 1920'li yılların başındaki diplomatik yalnızlığını Türkiye ile kırmıştı. Yeni süreçte de Türkiye, Sovyetler için önemli bir müttefik olarak ortaya çıkmıştı. Belki de en önemli husus, Sovyet yönetiminin Doğu veya Batı sınırındaki muhtemel bir savaşta Güney hududunda yer

alan Türkiye'den herhangi bir saldırı gelmeyeceğinden emin olmak istemesiydi. Şunu da belirtmek gerekir ki, Sovyetlerin Türkiye ile birlikteliği sadece sınır güvenliği ve siyasî açıdan önemli değildi. Türkiye ile ortak hareket etmeleri, Doğu toplumlarına bir bakıma mesajdı. Doğu toplumunda saygı duyulan bir ülkeyle diplomatik ilişkiye girmek, kendi evrensel rejim anlayışları gereği önemli bir adımdı. Böylece farklı bir sistemle yola çıkmış bir devlet olarak Doğu dünyasından da destek alma ihtimalini arttırmış oluyorlardı.

Yeni durumun Türkiye'ye de önemli katkılar sunduğu açıktı. Anadolu'daki hareket, Batı nazarında isyancı bir grubun yönlendirdiği basit bir oluşum olarak tanımlanırken, Bolşevik Rusya TBMM ile resmî diplomatik ilişkileri başlatmıştı. Bilhassa Milli Mücadele dönemindeki para ve cephane yardımı hatırlandığında Bolşevik hükümetinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra 1920-1922 yılları arasında Anadolu'nun İtilaf devletleri tarafından kuşatıldığı unutulmamalıdır. Bolşevik Rusya, Türkiye'nin kuşatmayı kaldırmasında önemli bir rol oynamıştır. Gerçekleştirilen işbirliğiyle Kafkasya'da sınır bağlantısı sağlanmış ve Karadeniz üzerinden Batı donanmasıyla mücadele içerisine girilmiştir. Atılan bu adımlar, emperyalistler ile savaşan Türkiye'nin Kuzey sınırlarından destek almasının önünü açmıştır. Kafkasya ve Kuzey sınırında yaşanan bu gelişmeler, İstiklâl harbinin sonucuna etki etmiştir. Cumhuriyet rejimini kurduktan sonra Batı ile iyileşme dönemine geçmek isteyen Türkiye için Sovyetlerle siyasî temas önemini korumaktaydı. Ama Avrupa ile iyileşme dönemine geçebilmesi için öncelikle Lozan'da uzlaşılamayan sorunları halletmesi gerekiyordu. Başta Musul gibi meselelerin varlığı, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerini geliştirme fırsatını vermiyordu. Böyle bir dönemden geçen Türkiye de Milli Mücadele yıllarındaki en önemli destekçisi olan Sovyetler ile siyasî yaklaşmayı devam ettirdi. Bu durum, Türk-Sovyet siyasî ilişkilerinin önemli bir seviyeye taşınmasına hizmet etti. Zaten Avrupa'da inşa edilen kurumlarla ve imzalanan antlaşmalarla kendisine karşı bir harekât yapılmasından şüphe eden Sovyetler de Türkiye'ye yakınlaşmakta bir sakınca görmedi. Anlaşıldığı üzere dış siyasî ortam, iki ülke ilişkilerine olumlu yansımaktaydı. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise, Türkiye artık Avrupa ile sorunlarının birçoğunu halletmiş bir vaziyetteydi. Her ne kadar Batı ile mücadele ederek bağımsızlığını kazanmış olsa da rejimini ayakta tutmanın ve güçlü bir devlet yapısına kavuşmanın temel şartını, Batı'nın değerlerinde ve anlayışında görmekteydi. Türkiye'nin bu tutumu,

Sovyetlerin siyasî ilkelerine ters düşmekte idiye de anılan nedenlerden dolayı iki devlet hemen her alanda iyi ilişkiler geliştirmişti.

Türk-Sovyet ilişkilerinin temelini oluşturan bu tezin sadece politik sahadaki iletişimi sağlamak adına ortaya atıldığını söylemek yanlış olur. Dönemin siyasî gerçekliğine dayanarak ikili ilişkilerin ekonomik düzleme de yansması için taraflar arasında karşılıklı girişimlerde bulunulduğunu yeniden hatırlamak gerekir. Siyasî ve askerî alanda yapılan işbirliğinin ekonomik alana da taşınması sağlanarak, mevcut politik birlikteliğin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu noktada Sovyetler, Türkiye'nin yeni dönemde uygulayacağı iktisadî anlayışın metotlarını kavramak için Anadolu'da çeşitli saha araştırmaları yapmış ve düzenlenen yerel ve uluslararası kongrelere katılmıştır. Savaştan yeni çıkmış bir ülkeyle ticarî bağlantılar kurmanın yollarını araştırmıştır. Elbette diğer Avrupa ülkelerine göre Türkiye'nin nazarında imtiyazlı bir durumdadır. Milli Mücadele döneminde TBMM'nin yanında yer alarak verdiği destek, bu prestiji elde etmesinde önemli rol oynamıştır.

1920-1923 yılları arasındaki savaş döneminde ekonomik unsurların ikinci plana itilmesi normaldir. Sadece, savaşta kullanılması planlanan cephanenin karşılanması ve yapılan harcamalarla ilgili ödeneklerin ayarlanması için para konusu gündeme gelmekteydi. Öncelikli hedef, siyasî bağımsızlığın elde edilmesiydi. Askerî mücadelelerin başarıyla sonuçlanmasından sonra bir yandan dış ülkelerle temaslar kurulurken bir yandan da ekonomik kalkınmanın yolları araştırılmıştır. Bu durum da Türkiye'nin ve Sovyetlerin birbirleriyle ekonomik iletişime geçmesine olanak tanımıştır. Türkiye savaştan sonra ortaya çıkan ve mali açıdan tükenmiş Anadolu'yu, yeniden üretken hale getirmenin peşine düşmüştü. Sovyetler de, Türkiye'nin mevcut durumuna yardım edebilecek sanayi mallarını başta İstanbul ve Ankara olmak üzere çeşitli şehirlerde düzenlediği sergilerle tanıtmıştır. Böylece Türk sermayesi ve devlet yetkilileri, Sovyet ülkesindeki gelişmelerden haberdar edilmiştir. Öte yandan, Rus yetkililer de ticaret odalarıyla yaptıkları görüşmelerde tarım ürünlerini Türkiye'den almak amacıyla olduklarını ifade ediyorlardı. Öyle görünüyordu ki, yeni kurulan iki yönetim de kendi gereksinimlerini siyasî müttefik olarak gördüğü diğerinden karşılamak istegindeydi.

Bu bilinçle hareket eden hükümetler, uzun ticarî görüşmeler gerçekleştirmişti. Her ne kadar birbirleriyle ticarî bağlantılar kurarak ihracat ve ithalat rakamlarında artış meydana gelmesi için çaba harcasalar da hükümetlerin benimsedikleri rejimleriyle

bütünleşen iktisadî sistemler, sorunların ortadan kaldırılmasında bir engeldi. Bunun yanında hem Sovyet Rusya'nın hem de Türkiye'nin birbirlerinde tatbik edilen sistemi tam anlamıyla kavrayamamaları, kimi zaman sorunların derinleşmesine kimi zaman da ticareti durma noktasına getirmişti. Hükümetler ortaya çıkan iktisadî sıkıntıları aşmak için sürekli iletişim halinde olmuşlardı. Ancak hem Türk tüccarlarının hem de Sovyet devletinin yaşadığı sorunlar giderilememişti. Ticarî antlaşmaların imzalanma süreçleri uzatılmıştı. Türk ve Sovyet heyetleri yürürlükte olan geçici sözleşmeleri yenilemek için toplantıların sayılarını arttırmıştı. Yaşanılan bu aksaklıklara rağmen ihracat ve ithalat rakamlarında eskiye nazaran artış gözlemlenmişti. Fakat bu artış, bahsedilen faktörler nedeniyle istenilen düzeye ulaşamamıştı.

1929 bunalımı, karma ekonomi anlayışını sürdüren Türkiye'nin, dünyada tatbik edilen yeni sistemlerin ilkelerini araştırmasına neden olmuştur. Hükümetin devletçilikten yana tavır almasından sonra Türk basını bu görüşü işlemeye başlamıştır. Meclisteki siyasî fikirler artık ekonomik anlayışlar üzerinden savunulur hale gelmiştir. 1930'lu yıllardaki ekonomik kalkınma yolunun endüstrileşmeden geçtiği belirtilmiş ve bunun için de devletçilik ilkesine başvurulmuştur. Bu ilkenin en önemli ayaklarından birini planlı sanayileşme oluşturmaktaydı. Alınan kararlarda Sovyetler Birliğine yapılan gezinin payı vardı. Sovyetler kendi ideolojileri gereği, devletin iktisadî aşamada üstlendiği sorumluluğu arttırmıştı. Ancak Türkiye'nin kabul ettiği planlı sanayileşme, mevcut şartlar gereği ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin kararı siyasî değil, ekonomik gerçekliğe dayanıyordu.

Plan yoluyla sanayileşme, 1930'lu yıllarda Türkiye ile Sovyet Rusya'yı birleştiren bir kavram olmuştur. Ülkelerin sanayi heyetleri birbirlerine ziyaretlerde bulunmuşlardır. Türkiye'de kurulması planlanan fabrikaların projeleri Sovyetlerde hazırlanmıştır. Türkiye'deki fabrikalarda çalışan nitelikli iş gücünü arttırmak için Rusya'da kurslar verilmiş, fabrikalardaki çalışma koşulları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bilhassa Kayseri ve Nazilli fabrikalarında çalıştırılacak makineler yine Sovyetlerden alınan krediyle temin edilmiştir.

1920-1938 yılları arasındaki diplomatik gelişmelerin etkisiyle Türkiye ve Sovyet Rusya ülkelerinin siyasî ve ekonomik münasebetlerinde kayda değer sonuçlar elde edilmiştir. Fakat 1930'lu yılların sonuna doğru uluslararası siyasette farklı bir sürece geçildiğine şahit olunmuştur. II. Dünya Savaşının temelleri atılmaya başlanmıştı. Yeni savaşın sonuçları ülkelere büyük bir yıkım getirdiği gibi dünya siyasî konjonktüründe

önemli bir değişim yaşanmasına da sebebiyet verdi. Artık milletlerarası ortamda ortaya çıkan iki güçten biri Sovyet Rusya idi. Bu durum yeni dünya düzeninde önemli değişiklerin yaşanmasına imkân sağladı. Siyasî ve askerî gücünü arttırarak dünya politikasında söz sahibi olan Sovyetler, Türkiye'ye dönük 1920'den itibaren sürdürdüğü diplomatik bakış açısını yeniden gözden geçirmiş ve yeni bir plan dâhilinde hareket etmeyi tercih etmiştir. Yeni anlayışının ilk belirtisini boğazlar bölgesinden üs ve Doğu sınırından toprak isteyerek göstermiştir. Sovyet yönetimi 1920'li yılların siyasî konjonktüründe Doğu topraklarını Türkiye'ye bırakmak zorunda kaldıklarını açıklamıştır. 1925 senesinde imzaladıkları saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşmasını da feshetmişlerdir.

II. Dünya Savaşının sonunda yaşanan gelişmeler, 18 yıllık süreçteki Türk-Sovyet ilişkilerinin temelini oluşturan tezin miadını doldurduğunu göstermekteydi. Eski rejimlere ait olarak kabul edilen meseleler, yeniden gündeme getirilmiştir. Bu durum, ülkeler arası münasebetlerde dostluk kavramının değil, sadece çıkar ve ortak paydaların varlığının geçerli olduğunu teyid ediyordu. Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ilişkilerinin geleceğini, birbirlerine karşı takındıkları tutumun değişmesinden ziyade uluslararası siyasî durumun alacağı şekil belirleyecekti.

EK -3: Sovyetlerden Gönderilen Altın Miktarları ve Değerleri

Tarih ve İçeriği	Paranın Miktarı	Birlik Rus Altın Rublenin Türk Lirasındaki Değeri	Tutar
-------------------------	------------------------	--	--------------

1920 Yılı

Temmuz 1920 (Halil Paşa'nın Getirdiği)	200.6 kg'lık Altın	----	100.000 TL.
Ekim 1920 (Yusuf Kemal Bey'in Moskova Müzakerelerine Ara verilmesinden Sonra Getirdiği)	1.000.000 Altın Ruble	0,59	590.000 TL.
Aralık 1920 (Askerî Mektepler için Verilen Para)	50.000 Altın Ruble	0,59	29.500 TL.
Aralık 1920 (Sovyet Azerbaycan'ından gelen Para)	100.000 Adet Osmanlı Altını	5,07	507.000 TL.
17 Aralık 1920 (Teğmen Bekir Bey'in Getirdiği)	1.500.000 Altın Ruble	0,59	885.000 TL.

1921 Yılı

Mart 1921 (Sovyet Azerbaycan Elçiliğinden Gönderilen Para)	1.000.000 Altın Ruble	0,59	590.000 TL.
Nisan 1921 (Trabzon Komutanı Seyfi Bey'e Gönderilen Para)	4.000.000 Altın Ruble	0,59	2.360.000 TL.
Nisan 1921 (Cephane Satın Alınması İçin Almanya'ya Gönderilen Para)	1.160.000 Altın Ruble	0,59	684.400 TL.
9 Nisan 1921 (Rus Elçisinden Kızılay'a Gönderilen Para)	30.000 Altın Ruble	0,59	17.700 TL.

29 Nisan 1921 (Yusuf Kemal Bey'in Kars Şehrinde Fırkaya Teslim Ettiği Para)	4.000.000 Altın Ruble	0,59	2.360.000 TL.
14 Mayıs 1921 (Moskova Elçiliğinin Masrafları İçin Ayrılan Para)	240.000 Altın Ruble	0,59	141.600 TL.
Kasım 1921 (General Frunze'nin Getirdiği Para)	1.100.000 Altın Ruble	0,75	825.000 TL.

1922 Yılı

Mart 1922 (Elçi Aralov'un Maliye Vekâletine Verdiği Para)	10.000 Altın Ruble	0,75	7.500 TL.
Mayıs 1922	3.500.000 Altın Ruble	0,75	2.625.000 TL.

Toplam Tutar: 11.722.700 TL.

NOT: Yukarıdaki tablolar, literatürdeki hatalı veriler düzeltilerek tarafımızdan hazırlanmıştır.

EK - 4: ARCOS Limited. Şirketi

Türk Ticaret Salnamesi (1924-1925)

SOCIÉTÉ ARCOS LIMITED

CAPITAL SOCIAL: Lstg. 1.000.000 entièrement versé
SIÈGE SOCIAL A LONDRES
49, Moorgate Street, E. C. 2

SUCCURSALE DE CONSTANTINOPLE
Grand' Rue de Péra. No. 464, "SOVIET" Han

Achat et vente de marchandises pour son propre compte et à la commission
Avances sur marchandises et documents commerciaux

Depuis Juin 1920 jusqu'à Décembre 1923, les transactions commerciales de la Société "ARCOS" Ltd., à Londres, se sont élevées à plus de Lstg. 36.400.000.

La Société "ARCOS" Ltd. est l'Agent et Fournisseur exclusif à l'Etranger de toutes les Institutions du Gouvernement de l'U. R. S. S.

EK -5: ARCOS Şirketinin İstanbul Şubesindeki Temsilcisi

Vatan Gazetesi, 20 Kasım 1923 (Anikiyef)

EK 6: Şirketin İzmir Şubesi Adına Verilen ve Dergide Yer alan İlanın Bir Örneği

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Aralık 1926, Sayı 12.

آرقوس لمتد

ازمیر شعبه سی - برنجی قوردون نومرو ۱۷۲
اخراجات و ادخالات
روسیدن آتیده کی مواد ادخال ایدلمکده در:

انشآت ایچون قطر نلی مقوا، قطران، چییوی، یوان
دوبارری، پارکه، مختلف کراسته دن تونر پلاق، ایپ،
سیجیم و ضمغلی خللاط، خمض سودیوم، پوتاس، سولفات
دوسود و سائر کیمیوی مواد، معدنی صولر، صابون،
دکرو آجی صو صابونلر، قوطی و شیشه حالنده متکائف
سوت، پاستوریزه ایدلمش سوتلر، شکر مله لر، چقولاته،
ژامبون، بونبونلر، سیاه حاویار، طوزلوبالق و قونسروه،
تازه و طوزلی تره یاغلیری، چمتو، پترول و قو و چوق.
تورکیده دن ده آتیده کی مواد اخراج اولنور:

بالاموط، قوری اوت، واله کس، پورتقال، لیمون، انجیر،
اوزوم، صوصام، زیتون یاغی و پاموق.

EK - 7: Ruskom Bank'ın Basında ve Salnamede Yer Alan Bir Reklamı

Vatan Gazetesi, 1 Mayıs 1925.

سوسیالیست سوویهت جمهوریتلری
اتحادی تجارت خارجیہ بانکہ سی - روسقوم بانک

• سرمایہ سی : ۳۰,۰۰۰,۰۰۰ آلتون روبلہ . مرکز عمومیسی : موسقوہ .
شعبہ لری : لہین خراد ، خارخوف ، کیف ، اودہ سا ، روستوف ، دوون ، باکو ،
وہرونہژ ، تفلیس ، درسمادت ، نووروسیسکدہ آجنتہ لری و اودرہ . بک اوغلی جادہ
کبیر ۶۴ : نوورولو سوویہت خاندہ بولنان استانبول شعبہ سنک باشلیجہ استہداف ایبتدیکی
غایہ ، تورکیا جہوریتی و سوسیالیست سوویہت جہوریتلری اتحادی بینندہ مناسبات تجارتیہ نک
اساعنہ یاردیم ایشکدر .

نظامات مخصوصہ سندہ مندرج بالجلہ معاملات اجرا ایلر ، بالخاصہ :
کریک نقداً و کریک تلفراف حوالہ سی و یاچک و یاخود تادیہ امری صورتیلہ سوویہت
حکومتی داخلندہ عموم شہرلر اوزرینہ « چہروونتسی » آلیم وصاتیم ، عالمہ سی یاپیلیر .
اوروپا ایلہ آسریقا واقصای فرقک باشلیجہ مراکزی اوزرینہ چک کشیدہ اولتورہ .
وثائق و سندات بدلانی تحصیل فرہدی مکتوبلری اعطا و بسیط مرہون حسابات جاریہ
کشادایدیرہ امتعہ اوزرینہ آوانس ، کفالت مکتوبلری اعطاسی . اوراق تأمینہ یہ مستند
فرہدی ، قومیسون ایلہ امتعہ آلیم وصاتیمی . تلفون : بک اوغلی ۱۹۸۶ و ۱۶۹۴

س.س.ج.ا. تجارت خارجیہ بانقہ سی

۴۰,۰۰۰,۰۰۰ آلتون روبلہ

مرکز ادارہ سی : موسقوہ پتروفقا ۳

س.س.ج.ا. حکومتی داخلندہ کی شعبہ لری : باکو ،
کیف ، لہ نین غراد ، نوروسیسق ، اودہ سا ، تفلیس ، ورونہ ژ

اوقرانیہ شعبہ سی : خارقوف

شمالی قافقاس حوالیسنندہ کی شعبہ سی : روستوف - دوون
س.س.ج.ا. حکومتک باشلیجہ تجاری شہرلرندہ
آژانس و مخابرلری وارد

ایران دہ : روس و ایران بانقہ سی

مرکز ادارہ سی : طهران ایرانک باشلیجہ تجاری شہرلرندہ
ارتباط شبکہ لری ممتداولوب ممالک اجنبیہ نک بالعموم شہرلریلہ
مخابرات تأمین اولونور

استانبول شعبہ سی : غلطہ ویووداجادہ سی اونیون خان ۱۲-۱۴

بالعموم بانقہ معاملاتنی چہروتس وسائرہ آلم وصائبی امنیت
قاصہ لری ایجاری مخابرات ایچون : غلطہ ۶۲- پوستہ قوطوسی ،
تلغراف آدرہ سی ، روسقوہ بانق

تلفون : بک اوغلی ۴۰۲۰ ، ۴۰۲۱ ، ۴۰۲۲

EK - 8: Rezinovtröst'ün Basındaki Reklamları (Rus Lastiklerine Dair)

İkdam Gazetesi, 18 Ekim 1925; Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 29 Eylül 1926.

یکی پوسته خانه قارشوسنده نزر ۲۰ - ۲۲
 فاتح : نارسای میباندده ۲۸۰
 قرنیقی مصطفی و مرتضی
 مؤسسینان

ГОСТРЕСТ
РЕЗИНПРОМШЛ.
С. С. С. Р.
МОСКВА.

حردن اول برنجیای اراز ایدن مارقهلی

ره زینوتروست حقیقی روس لاستیکلرینی
 لاستیک شریکتده بولورسکن میبندد و بویتلر وقتیک ترلکار موجودد

باشیم براکنده صائیسه محملری : ۳۶ نوسول ساینه امین فندی شیزاده باشنده اثباه نودیره . غازه سی مصطن
 جلال برادرلر آسرایده صوادباشاجای قارشوسنده لاستیک مصطنی نوسول فندی و بروسده اولخانده
 عمد طرف و عدوی نظام الدین بکار و قاش کوننده استکلر باشنده اطالیه غروب قارشوسنده قوری نهوه و جای مغزه سی پانده جواد
 صلاح الدین بک مجارته نولریدر . هر غازه دن ایسته بکر !

ره زینوتروست
 روس سوویت حکومتی
 لاستیک صنایع تروستی
 ترو اوغولنیق
 [اوج گوشه مارقی]
 حقیقی روس لاستیکلری

ГОСТРЕСТ
РЕЗИНПРОМШЛ.
С. С. С. Р.

شو مارقه یه دقت !
 چکیج و اوراق علامتی حاوی اشبو قرمزی اوج گوشه مارقهلی لاستیکلریمز حردن
 اول له نین غراد (پترسبورغ) ده بولان لاستیک فاریقه سنک « ۱۸۶۰ »
 نومرولو لاستیکلر سنک عیندر . قرمزی اوج گوشه ایچریسنده کی
 « ۱۸۶۰ » نومرورینه « چکیج و اوراق » مارقه قومئشدر

بومارقدده باشقه حقیقی روس لاستیکای بوقدر
 لاستیکلریمزک دایایقلمی فاریقه طرفدن تأمیناتیلدر .
 ده بولریمزده بو مارقه مک هر چشیدندن دایما بولونور
 سبارتلریمز ایچره : استاپرلده - بک اوغلنده سوویت خاننده
 آرقوس شرکته مراجعت ایدیکیز

۲ - ۳۶۰

EK - 9: Sovyet Sefain Ticariyesi Şark-ı Karib Umumi Acenteliği (Merkezi: Moskova)

İktisat Bülteni, 1 Nisan 1926, Sayı 1.

سوفتورغ فلوت

سوویهت سفائن تجاریه سی شرق قریب

عمومی آجنته لغی

آدرهس :

غلطه هووا کیمان خان   تلفون : بك اوغلی ۲۵۰۱ ، ۹۶۲
چیبلی ریختیم خان   ۲۳۵۸

تلفراف آدره سی :

سوفوت - استانبول

- ایشله تدبیک خطلر : ۱ - قره دکز لپانلری (س . س . ج . ۱۰) - استانبول - سلانیک -
پیره - یافا - (اجتباری : اسکندریه - پورت سعید ، ازبیر و دیگر لپانلر)
استانبول - اوده سا (هر ایی هفته)
۲ - قره دکز - ولادی ووستوق (هر اوج هفته)
۳ - قره دکز - له نین غراد (هر آی)
۴ - له نین غراد - لوندره (هر هفته)
۵ - له نین غراد - هامبورغ (هر هفته)

سرمایه سی : ۲۵.۰۰۰.۰۰۰ آلتون روبله

مرکزی : موسقووا

اجنبی مملکتلرده کی باشلیجه آژانسلری : لوندره و هامبورغ ، سائر بوتون بویوک
لیمان و شهرلرده آژانسلره مالکدر .

(س. ن. ت. م. س) بروك سالنامه (ق: ت. شمبهسي ٤٥)

سوويت سوسياლისت جمهوریتلری اتحادی
﴿ نفت سندقات ﴾
س. س. ج. ا.
استانبول شعبه سی - قاطعه ده قره کوی خان
تلفون : بک اوغلی ٣٤٨٧   تلفراف آدرسی : نفت سندقات

طوبدن وپرا کنده هر نوع پترول مستحصلاتی ساتیاور.
ر: سیدن طوغریدن طوغری به جلب وادخال اولونور.

**Syndicat pour le commerce des pétroles
de l'Union des Republique Socialistes
Soviétistes
Nephtesyndicat
U. R. S. S.**

Succursale de Constantinople : Galata Karakeuy Han
Adresse Télég.: Constantinople Nephtesyndicat,   Téléph. : Péra 3487.
Vente en gros et en détails de toutes produits pétrolifères.
Importation direct de Russie

EK - 11: SSCB Ticaret Hariciye Mümesilligi İhracat Şubesi (İstanbul)

Büyük Ticaret Salnamesi, İstanbul 1928.

تورکیه ده

سوویت سوسیالیست جمهوریتلری اتحادی

تجارت خارجیہ مثلکی اخراجات شعبہ سی

بان اوغلی استقلال بارہ سنہ نومرو ۳۹۰

تلفون: بان اوغلی ۴۰۶۰   دنه شورغ-اسانبل

تورکیه دترق قریب یاسارنده برده زبیرسنده یاسانار:

مخروقات : معدن دانتراسیت کورلی .

انشاآت مالزمنه سی : چمنطوبه ، کیره بید ، [طول] زینقلی موسابا ، آسفالتو ، طوغلد ، جام ، کیره ج ، میر ، بوردلر

کراسته مالزمنه سی : فوجی تخنلری ، صندیل تخنلری ، اناآت کراسته لری ، سوبیلر یسقلر کراسته قونر بلاق تخنلری

مالزمنه صناعیه و زجاجیه : جای دقهوره طاقملری ، سبیلر ، آلکتریز آبیولرک تلفون ماکنسی ، مختلف معدنی آلات

وردوات : آلات زراعیه ، منسولت و ایلیک صابون و عطریات متعلقبالمجلدوار ، فولاد ، رادیوالنلری ، کبریت ، کبریت صابیلری ، موسم .

محصولات ارضیه : فاصولبه ، مرکبک ، سویا ، نخور ، قبان ، چکر دکلی ، بال ، آناصون ، لهوتون ، یاناس ، صوغان ، صامسان ، قوش تویف ، حیوانات سنوعه غذاییه و طیورات .

حویج غذاییه : شکر ، مختلف قونسردرلر ، بالقلر ، خادبار ، باغ ، انواع بیلر ، مقارنه ، غلوفوز ، یاناس اونی ، مودرلر ، خردال ، مدلاس ، طوز ، کوره ک دهوره کلر ، شکرلر ، شابلر ، معدن صولری و مختلف سوره خلاصری .

کنویر موادی : خدلاط ، سچمد و کتسه بویف .

امبالا مالزمنه سی : کتیز بوردالری ، حصیرلر ، صندلر کچی موسابیلری

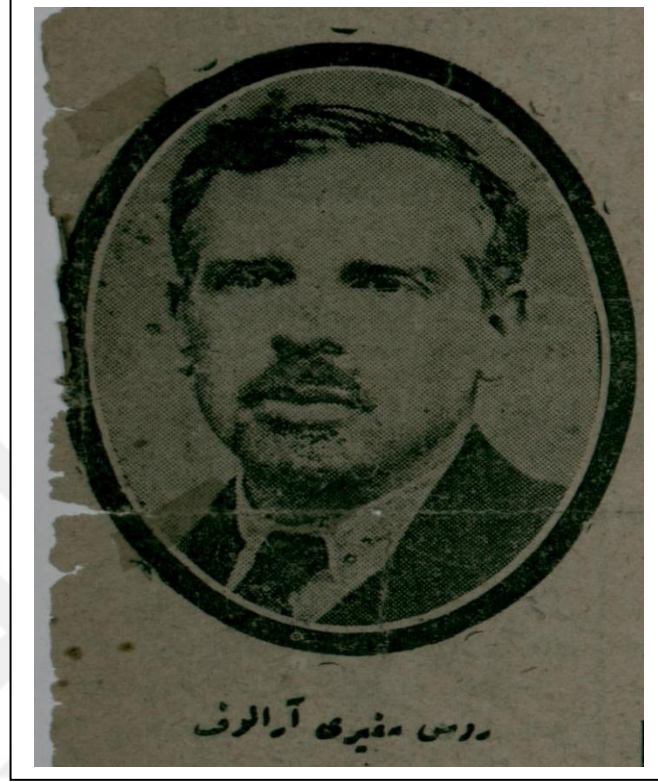
اجزای طبییه موادی : بعموم اجزای طبییه و غیره ، بالوباغی ، لهذایغی و بعموم طبیی دنر

مواد کیمیوییه : سود قویسک ، یوناس ، سود قالین ، داسه غداس اسید سالیسیلک ، نادر دساره

اشیای متنوعه : موبلیه ، توتوی ، خالیلر ، کیلک ضمنی ، اودات قرطاسیه دیوار کاغذلری دال بیلری دساره .

EK - 12: Ticaret Müzakereleri Boyunca Sovyet Rusya'yı Temsil Eden Bazı Katılımcıların Basına Yansıyan Fotoğrafları

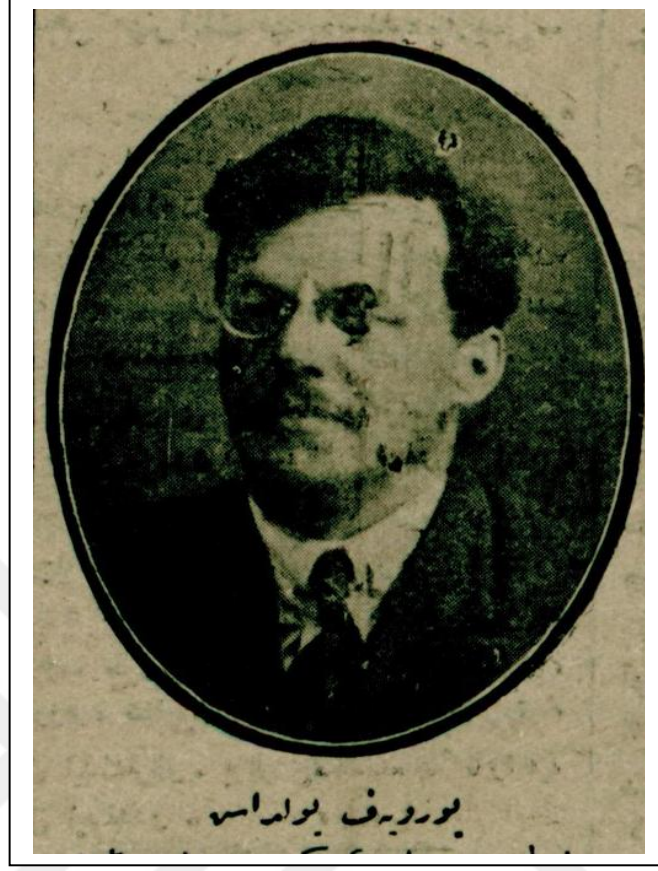
Vakit Gazetesi, 26 Şubat 1923. (Ankara Rus Elçisi Aralov)

Milliyet Gazetesi, 14 Şubat 1927 (Ankara Sovyet Sefareti Müsteşarı Potemkin)

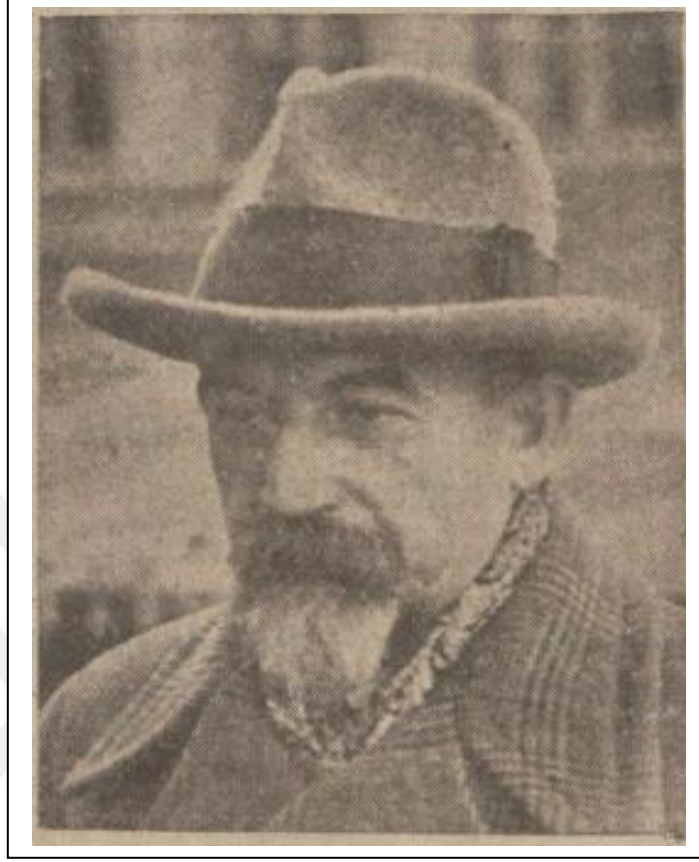
Milliyet Gazetesi, 14 Şubat 1926 (Rus Ticaret Temsilcilerinden Yuriyef)

Vatan Gazetesi, 20 Ağustos 1923 (İstanbul'daki Rus Ticaret Hariciye Temsilcisi Zolatariyef)

Cumhuriyet Gazetesi, 12 Ocak 1933 (Aralov'dan sonra Ankara Rus elçiliğine Getirilen Mösyo Suritz.)

EK - 13: Neft Sendikatinin Batum Petrolleri için Verdiği Reklam

Milliyet gazetesi, 22 Aralık 1926.

صوك زماندوره نوركيه ياسه سنده مختلف مارقهده پترول شكولرینه تصادف ابرملكه اولدوغي جهند
الك ابي وصاف پترولك بالكز روس پتروللری ، اولدیفنه و بو پترولك ده

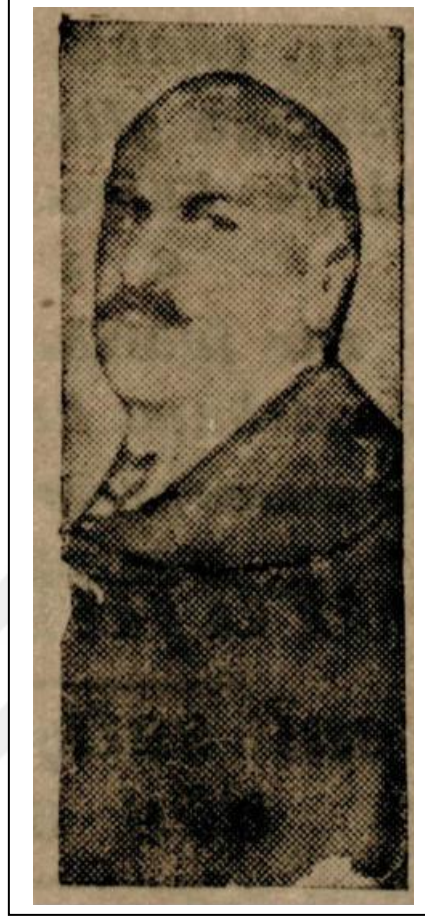
بِطُومِ پَترولِكِ

مارقهلی شكولر دوننده «نوركيه جمهوريتي پترول و بنزين انحصاری» احتیاجی ایچون منحصرآ
طرفنده نوركيه ابدال ابدالرك صانیته هر صبه ابرلمه بولدیغه
«نفت سندیقات» مخزم خفقك نظر دقتی جلب ابرند. ناد علیه دیگر هر هاشکی مارقه
فتده اولورسه اولسوه صانیوه پتروللر روس مای اولادقلری کبی اونك غیر قابل قیاس
صورته دونده درلر مشربلرک- [باطوم پترولنك] سانه پتروللر اوزرعه کی عظیم نفوسه
مباغنده بولدیقلری زمانه درجهانی نظر اهتباوه آلدی رجاولونوه

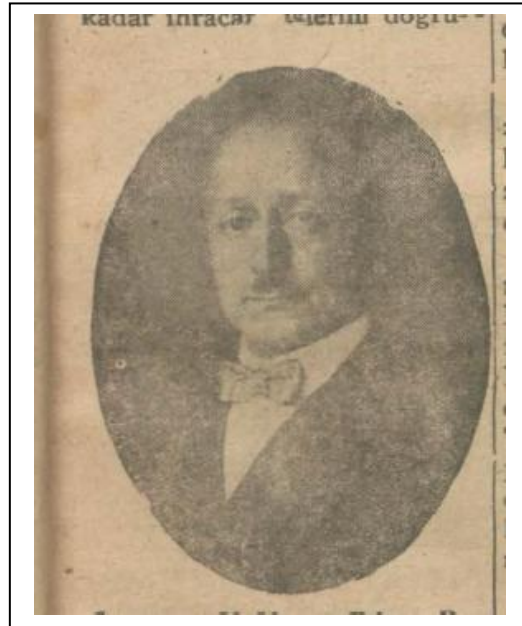
«نفت سندیقات»

EK - 14: Türk Limited. Şirketindeki Müdürler

Milliyet Gazetesi, 6 Ocak 1930. (Cemal Bey)

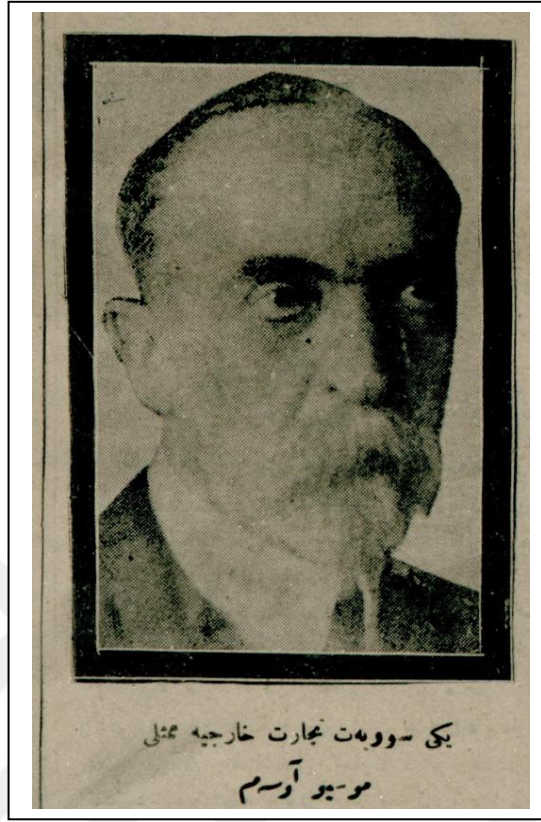

Milliyet Gazetesi, 3 Temmuz 1930. (Rânâ Bey)

EK - 15: Basına Yansıyan Sovyet Rus Ticaret Hariciye Temsilcileri

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 12 Mayıs 1927. (Mösyö Avasım)

Milliyet Gazetesi, 8 Aralık 1929. (Sohovin)

EK - 16: Rus Hediyeelerini Getiren Heyette Yer Alan Uzmanlar

Cumhuriyet Gazetesi, 11 Haziran 1932.

EK - 17: Prof. Orlof ve Ekibine Ait Fotoğraflar

Cumhuriyet gazetesi, 13 Ağustos 1932.

Cumhuriyet gazetesi, 14 Ağustos 1932.

Cumhuriyet gazetesi, 13 Eylül 1932.

Cumhuriyet gazetesi, 2 Ekim 1932.

Cumhuriyet gazetesi, 7 Ekim 1932.

EK - 18: Rusya'ya Giden Stajyer Talebeler

Cumhuriyet Gazetesi, 24 Ağustos 1933.

Cumhuriyet Gazetesi, 7 Eylül 1933.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

RESMÎ BELGELER

Düstur, 3. Tertip, C. XV, Ankara 1934.

Düstur, 3. Tertip, C.12, Ankara 1931.

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Zabıt Cerideleri

SÜRELİ YAYINLAR

Akşam

Aylık bülten

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

İkdam

İleri

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

İktisat Bülteni

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Kadro

Milliyet

Resimli Gazete

Son Saat

Tanin

Ticaret Vekâleti Mecmuası

Türkiye Gümrük Mecmuası

Türkiye İktisat Mecmuası

Vakit

Vatan

SALNAMELER

Büyük Salname, İstanbul (1925-1926).

Büyük Ticaret Salnamesi, İstanbul (1928).

Türk Ticaret Salnamesi, İstanbul (1924-1925)

Türkiye Cumhuriyeti Malûl Gaziler Ticaret Salnamesi, İstanbul 1927.

BASILİ ESERLER

1926 Mayıs'ın Nihayetinde Avrupa'nın 21 Büyük şehrine uğramak üzere İstanbul'dan Hareket Edecek Olan Seyyar Sergi Talimat ve Programı, Hilal Matbaası, İstanbul 1926.

Açba, Sait, *Osmanlı Devleti'nin Borçlanması (1854-1914)*, Afyon 1995.

Ağayev, Mehmet, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul 2008.

Akşin, Apdülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991.

Al, Hüseyin, - K.Akar, Şevket, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları (1854-1856)*, İstanbul 2003.

Al, Hüseyin, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi (1820-1875)*, İstanbul 2007.

Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, (Çev. Ali Hasan Ediz), Ankara 1985.

Arar, İsmail, *Atatürk'ün Halkçılık Programı*, İstanbul 1963.

Armaoğlu, Fahri, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, IV. Baskı, İstanbul 2010.

Aslan, Cevdet, *Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği*, İstanbul 1976.

Aslan, Yavuz, " Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu ", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli Özel Sayısı)*, Sayı 18, Erzurum 2001.

_____ " Moskova Antlaşmasından Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa- M.Frunze Görüşmeleri ", *Atatürk Dergisi*, C.II, Erzurum 2002.

Aslanova, Sevilya, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, Konya 2011.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Gençler için Fotoğraflarla Nutuk*, XV. Baskı, İstanbul 2017.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. XI, İstanbul 2002.

_____, C.IV (1919-1920), İstanbul 2002.

_____, C.VIII (23 Nisan - 7/8 Temmuz 1920), İstanbul 2002.

Atay, Falih Rıfki, *Moskova-Roma*, Ankara 1932.

_____, *Yeni Rusya*, Ankara 1931.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, İkinci Kitap, İstanbul 1978.

_____, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, İstanbul 2013.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam (1919-1922)*, C. II, 31. Baskı, İstanbul 2014.

Aygün Necmettin, *On sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005.

Başar, Ahmet Hamdi, *İktisadî Devletçilik*, C.I, İstanbul 1931.

_____, *Atatürk'le 3 Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul 1945.

Bayur, Hikmet, " Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız ", *Bellekten Dergisi*, C. XXX, Sayı 117, Ankara 1966.

Bekcan, Umut, " Devrimden Sonra Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925 ", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 68, Sayı 4, Ankara 2013.

Benlioğlu, Abdurrahman, *E. Gv. Albay Abdurrahman Benlioğlu Hatıraları*, (Haz. Nurcan Bal), İstanbul 2004.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, C.I, Ankara 1959.

Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk Türkiye Sovyet Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara 1992.

Bilsel, M. Cemil, *Lozan*, C.II, İstanbul 1933.

- Bolsover, G.H, " 1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış ", *Belleten Dergisi*, (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), C. XXX, Sayı 118, Ankara 1966.
- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, II. Baskı, Ankara 1982.
- Bostan, İdris, " İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya İle Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846 ", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 1991.
- _____, " Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787) ", *Belleten Dergisi*, C. LIX, Sayı 225, Ankara 1995.
- Büyüktuğrul, Arif, *Çanakkale Olayı (İstiklal Harbinde Deniz Cephesi)*, İstanbul 1969.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982.
- Çalışkan, Ülkü, " Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet Rusya İlişkileri ", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 160, İstanbul 2006.
- Çapa, Mesut, " Karadeniz'de Yunan Gemilerinin Faaliyetleri ve Trabzon Üzerindeki Etkileri", *Askerî Tarih Bülteni Dergisi*, Sayı 42, Ankara 1997.
- Çelebican, Gürkan, " Sovyet Rusya'da İktisat Planlamanın Gelişimi ", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 3, Ankara 1972.
- Çolak, İlhan, " Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Milli Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri ", *ATAM Dergisi*, Cilt 17, Sayı 49, Ankara 2001.
- Darendelioğlu, İlhan, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, IV. Baskı, İstanbul 1976.
- Doğanay, Rahmi, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara 2011.
- Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 2001.
- Edit. Yılmaz, Ali, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Eylül 1923-Mayıs 1926 Faaliyet ve Uygulamalarına Dair Genel Rapor*, (Çev. Süreyya Atilla Sağlamçubukçu, Ali Ulusoy), İstanbul 2011.
- Ergil, Doğu, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara 1981.
- Gökay, Bülent, *Bolşevizm İle Emperyalizm arasındaki Türkiye (1918-1923)*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul 1998.
- Gökbilin, Özalp, " Bazı Arşiv Belgelerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticareti ve İstanbul-Moskova Güzergâhı ", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 5, Erzurum 1974.

- Gönlübol, Mehmet, " Sovyet İdeolojisi ve Dış Politika ", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXIII, Sayı 1, Ankara 1968.
- Gürsel, Seyfettin, " Osmanlı Dış Borçları ", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul 1985.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, II. Baskı, Ankara 2010.
- H. Şehidoğlu, Süreyya, *Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları*, İstanbul 1975.
- Hacıibrahimoğlu, Işıl Çakan,- Perinçek, Mehmet, " Türk-Sovyet İlişkileri Tarihinden Yeni Bir belge Frunze'nin Veda Yemeğinde İmzalanan Anı Defteri ", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 251, İstanbul 2014.
- Hamat, *Sovyet İktisat ve Medeniyetine Bir Nazar*, İstanbul 1932.
- Haz. Çerçiçenkina, Natalya, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları Tutanaklar ve Belgeler*, İstanbul 2014.
- Haz. Pamuk, Şevket, *19. yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarih İstatistikler Dizisi, C.I, Ankara 1995.
- Hergüner, Mustafa, " *Denizciliğimizin Kurtuluş Savaşındaki Yeri* ", *Beşinci Askerî Tarih Seminerleri II*, Ankara 1997.
- Hergüner, Mustafa, " *Milli Mücadele'de Sovyetlerin Kafkas Limanlarından Yapılan Deniz Nakliyatı ve Enosis Şilebinin Ele Geçirilmesi* ", *Sekizinci Askerî Tarih Seminerleri I*, Ankara 2003.
- İnalcık, Halil, " *Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700*", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl (1491-1992)*, Ankara 1999.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), (Çev. Halil Berktaş), C. I, İstanbul 2010.
- İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Ankara 1972.
- İnci, Tevfik, *Deniz Tarihimizin Şeref Sayfaları*, İstanbul 1953.
- İnönü, İsmet, *Hatırlar*, (Haz. Sabahattin Selek), C.II, Ankara 1987.
- K.Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, (Haz. Orhan Koloğlu), Ankara 1995.

- Kamalov, İlyas, - Svistunova İrina, *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri*, Ankara 2010.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz II*, (Sdl. Faruk Özergin), İstanbul 1993.
- Kazgan, Gülten, " Düyun-u Umumiyye ", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul 1985.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, XIX. Baskı, İstanbul 2014.
- Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993.
- Kocabaş, Süleyman, *Kuzeyden gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989.
- Kolesnikov, Aleksandr, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, (Çev. İlyas Kamalov), Ankara 2010.
- Komisyon, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C.I, XI. Baskı, Ankara 2012.
- Komünist Enternasyonel Belgelerinde Türkiye Dizisi I, *Boğazlar Meselesi ve Montrö*, İstanbul 1977.
- Kupchik, Oleg, " 1920'lerin Başında Türkiye'deki Sovyet-Batı Mücadelesinde Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 31, Ankara 2011.
- Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya " Belgelerle Şark Meselesi "*, İstanbul 1976.
- Kuzucu, Serhat, " Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticarî İlişkilerin Seyri ", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXV, Sayı 59, Ankara 2016.
- _____, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları 1787-1792*, İstanbul 2013.
- Küçükcalay, A. Mesut, *Osmanlı İzmir'inde İthalat İzmir Efrenç Gümrüğü (1818-1838)*, İstanbul 2013.
- L. Meray, Seha, *Lozan Barış Konferansı tutanaklar ve Belgeler*, Takım I, C.I, Kitap I, Akara 1969.

_____, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler*, Takım I, C.I, Kitap II, Ankara 1970.

Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, (Çev. M. Ardos), Ankara 1969.

M. İvanov, Sergei, " Osmanlı-Rus Ticareti (1853-1917) ", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIV, Ankara 2002.

Marx, Karl, - Engels, Friedrich, " *Türkiye'nin Bölüşülmesine İlişkin Belgeler* ", (*Doğu Sorunu Türkiye*), (Çev. Yurdakul Fidancı), Ankara 1977.

Marx, Karl, *Türkiye Üzerine*, (Çev. Selahattin Hilay, Atilla Tokatlı), İstanbul 1966.

Maurice Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, (Çev. Metin Aktan), II. Baskı, İstanbul 1968, s. 175.

Mead Earle, Edward, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul 1972.

Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, İstanbul 1978.

Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969.

Metel, Raşit, *Atatürk ve Donanma*, İstanbul 1966.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, II. Baskı, Ankara 2013.

Mütercimler, Erol, *Kurtuluş Savaşında Denizden Gelen Destek*, İstanbul 1992.

N. Şimşir, Bilal, " 1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri ", *Türk- Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, Ankara 1999.

Nedim, Vedat, " Millet İktisadiyatı ", *Kadro dergisi*, Sayı I, Ankara 1932.

Nimet Kurat, Akdes, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, V.Baskı, Ankara 2010.

_____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 2011.

Nutku, Emrullah, *Denizden Sesler Geliyordu*, İstanbul 1973.

Okur, Mehmet, *Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara 2006.

Okyar, Osman, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Ankara 1998.

Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C.I, XIV. Baskı, İstanbul 2014.

- Orhan, Celaleddin, *Bir bahriyenin Anıları (1914-1981)*, İstanbul 2001.
- Ölmezoğulları, Nalân, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, V. Baskı, Bursa 2008.
- Özcan, Besim, " *Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)*, *Türk Dış Politikası- Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2008.
- Pamuk, Şevket, " 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti ", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985.
- _____, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi*, IV. Baskı, İstanbul 2014.
- Parmaksızoğlu, İsmet, " Rusya'nın Mikenos Adasında Konsolosluk Kurma Teşebbüsü ve Bununla İlgili Vesikalar ", *Bellekten Dergisi*, C. XLI, Sayı 161, Ankara 1977.
- Perinçek, Doğu, *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları*, IV. Baskı, İstanbul 2014.
- Perinçek, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, İstanbul 2005.
- _____, *Türk-Rus Diplomasından Gizli sayfalar Siyaset-Askeriye-Ekonomi-Kültür-Bilim-Spor*, İstanbul 2001.
- R. Sevimay, Hayri, *Cumhuriyete Girerken Ekonomi: Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, İstanbul 1995.
- Rozaliyev, Y.N, *Türkiye'de Kapitalizm'in Gelişme Özellikleri (1923-1960)*, (Çev. Azer Yanan), Ankara 1978.
- S. Harris, George, *Türkiye'de Komünizm Kaynakları*, (Çev. Enis Yedek), III. Baskı, İstanbul 1979.
- S.Sayar, Nihat, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askerî ve İdarî ve Mali Olayları*, II. Baskı, İstanbul 1978.
- Saray, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990.
- Satan, Ali, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*, (Çev. Burak Önsöz), İstanbul 2010.
- Sayılğan, Aclan, *Sol'un 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara 1968.
- _____, *Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1973)*, III. Baskı, İstanbul 1976.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, IV. Baskı, İstanbul 1968.

Sonyel, Salahi Ramadan, *Kaygılı Yıllar İngiliz Gizli Belgeleriyle Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası (1918-1923)*, İstanbul 2012.

Sorgun, Taylan, *Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, II. Baskı, İstanbul 1997.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, II. Baskı, Ankara 1989.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, *Hariciye Nezaretinde 30 Sene (Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler 1892-1922)*, İstanbul 1949.

_____, *Hariciye Nezaretinde 30 Sene 1892-1922*, C.4 Son Kısım, İstanbul 1955.

SSCB Bilimler Akademisi, *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi*, (Çev. A. Hasanoğlu), İstanbul 1979.

Şamsutdinov, Abdula Mardanoviç, *Bir Sovyet Tarihçisinin Gözüyle Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1923)*, İstanbul 2010.

Şamsutdinov, Abdula, - Bagirov, Y.A, *Bir Kara Gün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, (Çev. A. Hasanoğlu), İstanbul 1979.

Şehdî Osman Efendi, *Rusya Sefaretnamesi 1757-1758*, (Haz. Türkan Polatçı), Ankara 2011.

Şener, Bülent, " Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları: Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği ", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, Ankara 2007.

Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967.

Toprak, Zafer, " Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu ", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul 1985.

Tukin, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, III. Baskı, İstanbul 1978.

Türk İstiklâl Harbi Deniz cephesi ve Hava Harekâtı, C.V, Ankara 1964.

Türk İstiklâl Harbi, C. VII, Ankara 1975.

Uzunçarşılı, Hakkı İsmail, *Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, C.III, II. Baskı, Ankara 1977.

Ünüvar, Veysel, *İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, İstanbul 1948.

V. Riaassanovsky, Nicholas, - D. Steinberg, Mark, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, (Çev. Figen Dereli), İstanbul 2011.

Vandov, Dimitır, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul 2014.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), İstanbul 2009.

Yavuz, Bige Sükan, " Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Trasnkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri ", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 2003.

Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye*, İstanbul 1979.

Yetim, Fahri, " Atatürk ve Kafkasya", *Asker'i Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Ankara 2005.

Yılmaz, Faruk, *Türk Anayasa Tarihi*, İstanbul 2012.

Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Bursa 1997.

Zalyayev, Ramil, " Milli Mücadele Döneminde Rus Ressamı Y. Lansere'nin Gözüyle Türkiye", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 35, Sayı 205, İstanbul 2001.

Ziya Karal, Enver, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Ankara 1998.